ERDÉLYI MÚZEUM

LVIII. KÖTET 1996. 3–4. FÜZET

Reform és gazdaság

*

Wesselényi Miklós és a jobbágyfelszabadítás Erdélyben 1848-ban

*

Áron püspök élő öröksége

*

Bitay Árpád száz éve

*

Thorma János művészetének értékeléséhez

*

Műhely

*

Megemlékezés

*

Szemle

*

Egyesületi közlemények

KOLOZSVÁR, 1996
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye

Szerkeszti
Csetri Elek (felelős szerkesztő), Faragó József, Egyed Emese, Vetési László,
Kerekes György (szerkesztőségi titkár)

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Iuliu Maniu nr. 5. Telefon: 195 176
Postacím: 3400 Cluj – 1. C.P. 191 România

Szedte és nyomta a Református Egyház
Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdája
Felelős vezető Tonk István

Csetri Elek

Reform és gazdaság

Wesselényi Miklós gazdasági eszméi és zsibói uradalmának modernizálása

Mikor Wesselényi Miklós születésének 200 éves fordulóját idézzük, elmondhatjuk Szenczei Lászlóval, a két világháború közötti erdélyi szellemi élet egyik teoretikusával: „Nem nyughatik Wesselényi szelleme, azé a Wesselényié, aki Erdély fia volt, s akit egész életében az Erdélyért való gond emésztett..."[1] A liberális reformpolitikus és erdélyi patrióta portréja ismertebb, másik arca – a közgazdasági gondolkodóé és gazdáé – azonban kevésbé. Pedig barátja és kortársa, a naplóíró Gyulay Lajos azt írja róla, hogy „nagy gazda"[2] volt, Jósika Miklós „hozzá fogható lóismerőt nem látott",[3] a zsibói udvart legélénkebb színekkel megörökítő Újfalvy Sándor pedig arról emlékezik meg, hogy az ottani híres vadászatok együttlétének egy részét „közügyekről és okszerű gazdászatróli tüzetes vitatkozások vették igénybe".[4] Indokolt hát, hogy a politikus Wesselényi arcának bemutatását az országos gondok megoldásával és birtoka korszerűsítésének ügyével egyaránt törődő gazda vonásaival egészítsük ki. Annál inkább, mert az ő esetében olyan személyiséggel állunk szemben, akinek munkájában az ország polgári átalakulásáért folyó politikai tevékenység teljes összhangban van a gazdasági reformok megvalósításával és zsibói uradalma modernizálásával. Azért hangsúlyozzuk ezt, mert ellenpéldául ott van Jósika Jánosné Csáky Rozália, az erdélyi kormányszéki elnök felesége, aki konzervatív családi légkörben maga is csillagkeresztes hölgy volt ugyan, mégis modern gazdasági létesítmények, a csákigorbói cukorfabrika és a kolozsvári selyemfonoda alapításában jeleskedett. Mint ahogy az angol toryk közül nem kevesen konzervatív nézeteik ellenére a gazdasági modernizáció híveiként és tőkés vállalkozókként is kitűntek. Különben is a politikus Wesselényi bemutatása hevében értékelői csaknem teljesen megfeledkeztek a gazdasági gondolkodóról, közgazdasági eszmevilágáról és a gyakorló gazdáról. Mindez eléggé indokolja, hogy Wesselényi esetében a reform és gazdaság összefüggéséről szóljunk.

1. Felkészülése. Persze amíg ifj.Wesselényi Miklós belátta, hogy „Lassanként elkopott az ősi intézmények gépe",[5] és „a modern nemzeti mozgalom politikai törekvéseinek nagy szervező egyénisége", valamint a „polgári nemzetteremtés stratégája"[6] csúcsára emelkedett, hosszú folyamat játszódott le szellemiségében. Éppen ezért, egyrészt a reformpolitikus, más oldalról a gazdasági gondolkodó és gyakorló gazda összefüggő, egységes képének felvázolására törekedve, nem árt először a gyökerekre, felkészülésére kitérnünk. Különösen hogy nem akármilyen családi környezetből érkezett a közélet színpadára. Hiszen édesapja, a „zsibói bölény" a Habsburg-ellenes kurucság folytatója, a kufsteini várbörtön rabja, az erdélyi színészet mecénása, a korai nemesi reformmozgalom vezéregyénisége és az első magyar köztársasági mozgalom gyanúsítottja volt, akinek udvarában a magyar művelődés számos személyiségével együtt megfordult Kazinczy Ferenc is. Hősünk édesanyja, Cserei Heléna maga is irodalom- és művészetpártoló.

[1] Szenczei László: *Kossuth és Erdély.* = *48-as Erdély.* Zsebkönyv. Spectator előszavával. Kvár 1943. 71.

[2] *Gyulay Lajos naplói* 126. k. 23–24. Erdélyi Múzeum-Egyesület Könyvtára. Kézirattár. A Kolozsvári Állami Levéltár megőrzésében.

[3] Jósika Miklós: *Emlékirat.* Pest 1865. III. 128.

[4] *Mezőkövesdi Újfalvy Sándor emlékiratai.* Sajtó alá rendezte és kiegészítésekkel közreadta Gyalui Farkas. Kvár 1941. 258.

[5] Kemény Zsigmond: *A két Wesselényi Miklós.* Bp. 1880. 49.

[6] Miskolczy Ambrus: *Társadalom, nemzetiség és ellenzékiség kérdései az erdélyi magyar reformmozgalomban (1830–1843).* Századok 1983. 1063.

ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KOLOZSVÁR 1860

Noha a közösségi, társadalmi kérdések felé irányulás családjában hagyományosnak számított, első nevelője, a nagyreményű és széplélek Pataky Mózes még inkább a „széptudományok" szerepét állította a zsibói udvar szellemiségének középpontjába. Id. Wesselényinek a gazdasági kérdések és gyakorlati élet iránt nem sok érzéke volt, s azért hosszas börtönévei és közéleti szereplése idején ezt a szerepet kénytelen-kelletlen feleségének, Cserei Helénának kellett vállalnia. Az is kétségtelen viszont, hogy az id. Wesselényi Miklós vezérsége alatt megszervezett Diana Társaságnak a rejtett politikai szerepen kívül bevallottan a gazdasági ismeretterjesztés is a feladatai közé tartozott. Azt persze principálisa nem sejtette, hogy pártfogoltja, a németországi peregrinációra, Marburgba küldött Tőkés János, fia nevelője, nyugati tartózkodását arra használja fel, hogy Párizsba látogasson és a *Code Napoléon*ról hallgasson egyetemi kurzust.[7]

Nem lehetett közömbös az ifjú Wesselényi Miklós formálódására a zsibói udvar könyvtárának anyaga sem. Ugyanis a Brassai Sámuel által 1822-ben készített 100 oldalas lajstrom az elengedhetetlen görög–római klasszikusok, magyar irodalom és nyelvészet, teológia, filozófia és történelem mellett mintegy ötödrészében politikai, jog- ás államtudományi, természettudományi és ökonómiai anyagot tartalmazott. A természettudományok keretében a fizikán, kémián, természethistórián és orvostudományon kívül ott találjuk az „ökonómiát és technológiát", az ökonómián belül pedig külön a gazdasági rendszereket, beleértve a tudományág legfontosabb kézikönyveit. Ugyancsak külön tételben szerepelnek a kertészet, az erdészet és vadászat, a lónevelés és lovaglás szellemi termékei.[8] A vezető arisztokrata családokban lévő szokásrend szerint Wesselényi nem részesült intézményes iskolai nevelésben, később viszont a kolozsvári Akadémia jogi karán alkalma volt nemcsak az állam- és jogtudományban s a politika szakjaiban elmélyedni, hanem a lassacskán érvényesülő új szellemnek megfelelően ott bizonyos gazdasági, statisztikai és közgazdasági alapismereteket is szerzett. Meghatározó azonban magatartásában a régi rendhez való kötődés marad. Hosszú ideig még a hagyományos világban kap szerepet: 1809-ben tizenhárom évesen a közép-szolnoki inszurgensek főhadnagyaként nyeri el Kazinczytól a „princeps iuventutis Hungariae" kitüntető címet, 1819–1820-ban pedig a megyei nemesség híveként az urbárium bevezetése ellen száll síkra. A Szent Szövetség, a „reakció korának" fiataljaként, Metternich kancellár Habsburg Birodalmában, a szellemi és politikai béklyóban tartott és a *Corpus Iuris* varázslatában élő Magyarországon nyilván nehezen találja meg helyét. Ugyanakkor a spanyolországi forradalom, az itáliai carbonari mozgalmak és a görög szabadságharc mind-mind eszmélkedésének a részei.

Fejlődésében a fordulatot mégis Széchenyi István megismerése hozta meg. Megismerkedésük 1820 nyarán Debrecenben történt. Széchenyi itt állomásozó huszárezredénél tartózkodott, Wesselényi meg átutazóban volt. Főnemesi származásúak ugyan mindketten, kettejük helyzete között azonban jelentősek a különbségek. Széchenyi hatalmas vagyon ura, Cenken kastéllyal, Bécsben palotával, kapcsolatban van az udvari körökkel. Széchényi Ferencnek, a Magyar Nemzeti Múzeum alapítójának fia, a lipcsei csatában kitűnt huszárkapitány. Német műveltségű, több nyugati nyelvet beszél, nemcsak magyar nyelvtudása jár gyermekcipőben, hanem ismeretei is a hazai valóságról. Wesselényi erdélyi viszonylatban gazdag, Széchenyihez képest szegény, de jó nevű ellenzéki család sarja. Kisebb hazájának szokásai szerint magyar műveltséget szerzett, de jól tud németül és latinul. Barátságuk zálogául sokat tanultak egymástól. A fiatal korában nemzettudatában olykor ingadozó Széchenyiről Wesselényi azt írja: „A hazaszeretet lángját én

[7] Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Bp. 1965. 30; Kosáry Domokos: *Napóleon és Magyarország*. Bp. 1977. 202–203; Csetri Elek: *Egy elfeledett időszak. Erdély a francia forradalom és a napóleoni háborúk korában (1789–1815)*. Magyar Tudomány 1993. 1320–1321.

[8] Csetri Elek: *A zsibói Wesselényi-könyvtár*. Kézirat.

tápláltam lelkében",[9] Wesselényit meg erdélyi elszigeteltségéből Széchenyi emelte szélesebb régiókba (erről tréfásan Széchenyi azt mondta barátjának, hogy kifogta, „mint vad csikót a hegyek között")[10]. Wesselényi Széchenyi magyar nyelvtudását sokat csiszolgatta, Wesselényi meg barátjától tanult angolul. Kölcsönösen meglátogatták és őszintén megszerették egymást, s barátságuk akkor is megmaradt, mikor a politikában útjaik elkanyarodtak egymástól. Kölcsönös ragaszkodásukat az ambíció, a tettvágy, az alkotás, hazájuk felemelésének és boldogításának gondolata gazdagította. A bécsi „léha boldogság" láttán, a romantikus lángolás tüzében és „az idő géniusa" jegyében írja naplójában Wesselényi: „Sors, adj egy férfias, munkásan használható gazdag életet!"[11]

Azt azonban mindketten tudták, hogy sokat kell még tanulniuk, látniuk-tapasztalniuk. Azért határozták el közös nyugati utazásukat. Közelebbi úti céljuk: „öconómiai esméretek szerzése Franciaországban s Angliában", azon belül lóvásárlás saját ménesük nemesbítésére.[12] Anélkül, hogy az utazás részleteibe belemennénk, annak eredményeire és tanulságaira utalunk. Az angol alkotmányos rend, mindkét országban a világvárosok, nagyipari létesítmények, forgalmas tengeri kikötők, virágzó mezők, leleményes találmányok és gépek, rendezett ménesek, gondozott szőlők, hatalmas borpincék és pezsgőkészítő birtokok, de egyáltalában a fejlett nyugati civilizáció látványa megragadta mindkettőjüket. Angliai lóverseny után jegyezte le naplójában, de szélesebb értelemben egész élményanyagára is helytálló Wesselényi megjegyzése: „Gyönyörűséggel eltelve, de egészen elkábulva térék haza."[13]

A fejlettebb országok látványa elhintette mindkettőjükben a hazai változtatás szükségességének magvait. Ezután kezdte Széchenyi intenzíven tanulmányozni Smith, Ricardo és Bentham közgazdasági tanait,[14] és ekkor fogant meg lelkében az angol modell magyarországi követésének gondolata. A politikai tanulságokat nyilván Wesselényi is levonta, de gazdaságiakban főleg zsibói uradalmának modernizációja vált egyik központi gondolatává és halaszthatatlan feladatává. Megerősítette meggyőződését, hogy birtokai fejlődéséhez tökéletesebb mezőgazdasági gépekre, eszközökre, módszerekre és szakosításra van szüksége.

2. A reformpolitikus. Wesselényinek, egyrészt a reformpolitikusnak, másrészt a gazdasági elmélet és gyakorlat képviselőjének bemutatása megkívánja, hogy először felvázoljuk, mit képviselt, meddig jutott el politikai síkon. Ismeretes, hogy az elmúlt évtizedek történetírása a korszak alapvető kérdésének a gazdasági-társadalmi reformokat, elsősorban a jobbágyfelszabadítást s a nemzeti függetlenség kivívását tekintette. Mindezekbe azonban sok minden belefér, hiszen az új rendre való áttérés egy szerteágazó kérdéskomplexum megoldását feltételezte. A reformokhoz való viszonyulás és az azokban képviselt állásfoglalás dönti el a politikus megítélését, értékelését. Az előbbiekben már utaltunk arra, hogy Erdély Nyugat és Kelet, Észak és Dél között, a nemzetközi erővonalak ütközőpontján, Kelet-Közép-Európa országaként és a Habsburg Birodalom részeként, politikai függetlenségtől megfosztva és feudális politikai-társadalmi rendszerként érte meg korszakunkat. A Szent Szövetség-i és feudális-abszolutista bécsi kormányzat éppúgy akadályozta a polgári rendre való áttérést, mint a megkövesedett felfogású erdélyi uralkodó osztály, amely nem volt képes a feszülő társadalmi kérdésekkel

[9] Széchenyi István – Wesselényi Miklós: *Feleselő naplók.* Egy barátság kezdetei. Válogatta, szerkesztette, a tanulmányt, a szó- és névmagyarázatokat írta Maller Sándor. Bp. 1986. 9.

[10] *I.m.* 113.

[11] *I.m.* 79.

[12] Vö. *I.m.* 33.

[13] *I.m.* 172.

[14] Fábián Ernő: *Széchenyi István szabadelvű politikai modellje.* = *Emlékezés Széchenyi Istvánra Erdélyben.* Kvár 1994. 14. (Erdélyi Tudományos Füzetek 213.)

megküzdeni, mint ahogyan egész Európával együtt maga is értetlenül állt a jelentkező nemzeti mozgalmakkal szemben.

Wesselényi történelmi szerepe éppen abban áll, hogy Széchenyi magyarországi fellépésével párhuzamosan Erdélyben úttörő és vezető szerepet vállalt az átalakulás politikai programjának kialakításában és az ellenzéki mozgalom megszervezésében. Egész reformprogramja csírájában benne foglaltatik az 1833-ban Lipcsében kinyomtatott és illegálisan az országba juttatott *Balítéletek* című munkájában, a továbbiakban pedig diétai beszédei, naplósorai, cikkei és más írásai tanúskodnak ugyanarról.

Noha ez az út nem volt zökkenőktől, buktatóktól és megtorpanásoktól mentes, egyértelműen a születő polgári rendbe torkollott. Széchenyi 1826-ban azt jegyezte be naplójába, hogy Wesselényi „az Udvarral szemben indulatos – én a rendek embertelenségével szemben!"[15] A kora újkorba visszanyúló Bécs-ellenes hagyományokra támaszkodó Wesselényi elég tájékozott volt azonban, semhogy a Habsburg-függőség felszámolását tűzze ki elsőrendű politikai céljául. Míg Széchenyi angol modellje a változást a nagybirtokos osztály vezető szerepével képzelte el, Wesselényi Erdélyben elsősorban az átalakulásban érdekelt nemességre igyekezett építeni. Sőt ezen túljutva, a függetlenség megvalósítására politikai frontot akart kialakítani és az összes változtatásra törekvő erők „érdekegyesítésében" látta a megoldást.

Ennek sine qua nonja volt azonban a feudális tulajdonviszonyok megváltoztatása és a jobbágyság felszámolása. A nemesség földmonopóliuma ellenében Wesselényi meghirdette tehát a nem nemes osztályok bírhatási jogának törvénybe iktatását, a függő parasztság mindenfajta elnyomatásának felszámolására pedig először az önkéntes, majd a kötelező örökváltság követelését.[16] A jobbágyfelszabadítás gondolata mindenekelőtt az európai fejlődéshez való igazodás, a modernizáció, a polgári államrend feltétele volt, ugyanakkor a feudális válságból kiutat ígért, az árutermelésben érdekelt nemesség felzárkózását, szubjektíve pedig az elembertelenedett rendszer felszámolását, a társadalomhoz méltóbb, humánusabb berendezkedést képzelte el. A gondolat elfogadtatását azzal is előmozdítani vélte, hogy a Magyar Tudományos Akadémián pályázati tervet akart meghirdettetni a parasztság történetének megíratására, hogy egyetemes példákkal is igazolja a régi rendszer elkerülhetetlen végét.[17] Később még érinteni fogjuk a jobbágyfelszabadítás és az általános polgári reformok, köztük a nemzeti kérdés összefonódásának felvetését Wesselényi felfogásában.

Mert a nemesi demokráciából a liberális polgári demokráciába, az új rendhez vezető reformok sorába tartozott a közteherviselés, a személyi szabadság, a törvény előtti egyenlőség és a politikai jogok biztosítása is, más követelményekről itt nem is beszélve. Hasonló átfogó és radikális program meghirdetése a kiváltságos helyzetéhez ragaszkodó nemesség és arisztokrácia előtt eleve kudarcra ítélte volna a reformfolyamat ügyét, azért Wesselényi és társai taktikai okokból lépésről lépésre hintették el a változtatás szükségességének magvait. Erdély irányadó nemességének hatalmához, önös érdekeihez való görcsös ragaszkodásának szomorú jele volt, hogy az 1846–47. évi diéta olyan úrbéri törvényt hozott, amelynek alkalmazása a jobbágyság jelentős részét fosztotta volna meg telke egy részétől. Nem véletlenül idézte fel a törvény Wesselényiben a parasztság megmozdulása, a „csép és kasza" rémképét. Közben a bécsi, a „német"

[15] Széchenyi István: *Napló*. Szerk. Oltványi Ambrus. 2. kiad. Bp. 1982. 480.

[16] *Magyarország története. 1790–1848*. Főszerk. Mérei Gyula. Bp. 1980. 688–690; Trócsányi Zsolt: *i.m.* 126–128,137–142; Uő: *Wesselényi Miklós és világa*. Bp. 1970. 214; Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció*. Buk. 1981. 77–81; Csetri Elek: *Kossuth és Wesselényi*. = *Emlékezés Kossuth Lajosra Erdélyben 1994-ben*. Kolozsvár, 1994. 5, 11, 14, 20. stb. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 219.)

[17] Csetri Elek: *Wesselényi pályázati terve a parasztság történetének megíratására*. = *A magyar nemzetiség története és testvéri együttműködése a román nemzettel*. Tanulmányok. Buk. 1976. I. 126.

elnyomás, a nemesi szabadságjogokat sértő cenzúra bírálatával, a szabad sajtó hirdetésével és megvalósításával, a diétán, de különösen a megyei-széki gyűléseken való fellépéssel (ahol az ellenzéki-liberális politikusok „vándorpatrióták" gyanánt jelentek meg) végső fokon a nemzeti függetlenség gondolatát táplálták, és jelentős ellenzéki tábort gyűjtöttek maguk köré. Ismeretes, hogy a Kossuth Országgyűlési Tudósításai mintájára Wesselényi kezdeményezésére és részvételével megszületett erdélyi kőnyomatos szabad sajtó milyen nagy hullámokat kavart, és más vádakkal egyetemben a kezdeményező perbe fogásával és bebörtönzésével végződött.

A reformfolyamat Erdélyben a nemzeti ébredéssel és a nemzetiségi kérdés jelentkezésével esett egybe, ami előtt nemcsak itt, hanem Európa más országaiban is értetlenül állott az uralkodó nemzet. Magyarországi súlyára különösen Széchenyi hívta fel a figyelmet a magyar hivatalos nyelv bevezetése kapcsán. Erdélyben főleg a komoly politikai tényezőnek, uralkodó nációnak számító szászság ellenállását váltotta ki a magyar nyelv hivatalossá tételének már csak puszta felvetése is. A román vezető réteg részéről akkor jelentkezett komoly ellenállás, amikor Wesselényi – erdélyi román fölény kialakulásától tartva – a polgári jogok elnyerését, sőt az örökváltságot is a magyar nyelv ismeretével akarta összekapcsolni, annak terjesztése érdekében pedig minden békés eszközt, elsősorban az iskolázást igyekezett felhasználni.[18] Az általa képviselt felfogás európai jelenség volt, azt használta fel az uralkodó nemzet Angliában, Franciaországban, Poroszországban, hogy Oroszországról ne is beszéljünk. Másfél évszázad távlatából világos, hogy az a feltételezés, miszerint a polgári jogok és örökváltság törvénybe iktatása a nemzetiségekben képes feledtetni a nemzeti identitás tudatát, ábrándnak bizonyult. Mint ahogyan Wesselényinek a *Szózat*ban elhangzott figyelmeztetését a szláv veszélyről túlzottnak tartották, mások egyenesen agyrémnek.[19] A valóságban mind a magyarországi szláv, mind a román nemzeti ébredés élő valóság volt, és egyre jobban ellenlábasát látta a magyar nemzeti törekvésekben.

A függetlenség gondolata mozgósítani tudta a politikailag számba jöhető magyar rétegeket. Mögötte a nemesi vezető réteg régi törekvése állott, de a liberálisok arra törekedtek, hogy a jobbágyfelszabadítás és polgári szabadságjogok jelszavával maguk mellé állítsák a paraszti és városi tömegeket is. Ugyanakkor a magyar reformerek a polgári-nemzeti fejlődés biztosítékát az unióban jelölték meg, ami nemcsak a politikai és művelődési egységet jelentette volna, hanem a közös vámhatárt, a szorosabb gazdasági együttműködést is. Mindeme törekvések megtestesítője Wesselényi volt, aki csodálta az Angliában testet öltött szabadságot, s kora nemzeti gondolatának nemcsak képviselője, hanem tevékeny támogatója és harcosa volt. Csak özvegy édesanyjához fűződő fiúi ragaszkodása akadályozta meg abban, hogy Byron módjára a görög szabadságharc segítségére siessen. Tüzes szónoklatokkal és anyagiakkal segítette a lengyel nemzeti felkelést, természetes tehát, hogy népe függetlenségének kivívása programjának alkotórésze volt.[20] Ezért találónak tekinthetjük a naplóíró Gyulay Lajos értékelését, aki azt írja Wesselényiről: „a német [azaz a bécsi udvar.Cs.E.] úgy irtózik csak a nevétől is, mint valaha a Rákóczitól".[21] Mindezek a törekvések és ellentétek 1848–49-ben tetőztek.

3. Gazdasági reformok eszmevilága. A művelt és világlátott Wesselényi előtt világos volt az ország gazdasági hátramaradása. Sajátos viszonyaink között a reformnemzedéknek csak a

[18] *Erdély rövid története*. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1989. 405–408; *Erdély története*. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1986. III. 1298, 1311; *Magyarország története. 1790–1848*. 1007–1011; Kemény Zsigmond: *i.m.* 115–129; Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós és világa*. 214–216; Fábián Ernő: *i. m.* 18–19; Csetri Elek: *Kossuth és Wesselényi*. 18–19; Ferenczi Zoltán: *Kossuth, Wesselényi és az úrbér ügye 1846–47-ben*. Klny. Bp. 1912. 18–25.

[19] Kemény Zsigmond: *i. m.* 123–129.

[20] *Magyarország története. 1790–1848*. 733; *Erdély története* 1268.

[21] *Gyulay Lajos naplói*. 19. k. 224–225.

változtatás és az előhaladás útjának-módjának megtalálása került sok fejtörésébe és idejébe. Az úttörést Széchenyi vállalta magára. A múlt tanulságait, az adott helyzetet és az ígéretes jövőt hármas piramisában (*Hitel, Világ, Stádium*) vázolta fel.[22] A *Hitel* sok mindenben a Széchenyi és Wesselényi közötti hosszas beszélgetések és együttgondolkodás közös terméke. Azért írhatta Wesselényi a *Hitel* megjelenése után szerző barátjának: „Amiről Te és én gondolkozom – egy! s így nincs természetesebb, mint hogy észbeli magzatink meglepő hasonlatossággal bírjanak."[23] Wesselényi legjelentősebb műve, a *Balítéletekről* című, a *Hitel* után három évvel, 1833-ban került nyilvánosságra.

Két nagy reformerünk minden gondolatrokonsága sem feledtetheti a különbségeket. Míg ugyanis Széchenyi elsősorban a hazai valóságon túlmenőleg az angol szakírók és tapasztalatok tárházából merít, és művei erősen a közgazdasági megközelítéssel tűnnek ki, Wesselényi munkája az országos nézőponton belül a reformer politikus gondolatgazdagságával jeleskedik. Kapcsolatai és befolyása révén Széchenyi egész sor gyakorlati megvalósítással dicsekedhetett (Lánchíd, a Tisza és az Al-Duna szabályozása, Gyáralapító Társaság, pesti Hengermalom, Duna- és balatoni hajózás stb.), ellenben Wesselényi, ha lettek volna is elgondolásai, a szegény és periferikus Erdélyben hasonló nagyarányú tervek megvalósítására nem nagyon gondolhatott. Azért a politikai célok mellett elsősorban a mezőgazdaság átalakítására, modernizálására összpontosított. Hazája szegénysége és lemaradása érthetővé teszi, hogy a gazdasági vonulat, a kapcsolatos országos gondok, megoldásra váró feladatok, ha nem is programszerűen rendszerezve, de az egész *Balítéleteken* végigvonuljanak. Bármennyire szépen is csomagolja gondolatait Wesselényi: a „balítéletek" lényegében az avítt nézeteket, az idejétmúlt mentalitást jelentik, melyeknek kizárása előkészíti szellemi és gyakorlati téren a megújhodást, a reformokat. Ami Széchenyinél a „kiművelt emberfő", az Wesselényinél az emberi haladás szolgálatába állított lelki műveltség, emberi alkotóerő és szorgalom. „Együgyű pásztorok voltak Helvetiának lakosai, – gyáva halászokból állott Hollandiának első népessége, s ész és velő hatalmat és gazdagságot nyújtott nekik: amazoknak jégfedte hegyein virágoztatta az arany szabadságot, s ezeknek kincsekkel terhelt gályáit büszkén vezérelte a világ minden tengerein" – írja.[24] A siker titka az ország belső rendje és az emberi tehetség összhangja: „Bizonyosan azon haza legboldogabb, mellynek minden fijai sükeres törvény által vannak lekötelezve használni; hol minden hazafi idejének minél nagyobb részét s testi és lelki erejéből legtöbbet tartozik s kész a haza szolgálatjára fordítani, s mellyben minden polgárnak élete egy nagy kamatokat fizető tőkepénze a köztársaságnak" – vélekedik.[25]

Az egész régió felépítéséből természetszerűen következik, hogy Wesselényi gazdasági vélekedéseinek java részét a mezőgazdaság, a falu, a földesúr–jobbágy viszony elemzése alkotja. Idevágó nézeteire politikai, társadalmi reformkoncepciója kapcsán már kitértünk, az alábbiakban mindössze a kérdéscsoport egyes, szigorúbban vett közgazdasági vonatkozásait szeretnénk érinteni. Annál időszerűbb ez a feladat, mert Wesselényi alapvető munkáját kimondottan gazdasági szempontból ez ideig eléggé nem elemezték.

Legfontosabb probléma, az egész gazdasági fejlődés kulcskérdése a feudális földtulajdon, a nemesi földmonopólium ügye. A magyar és az erdélyi törvénykönyvek, a *Corpus Iuris*, az *Approbaták* és *Compilaták* mindenikébe belefoglalt tétel a nemesség kizárólagos földtulajdona,

[22] *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig.* Szerk. Honvári János. Bp. 1996. 234–235.

[23] Széchenyi István–Wesselényi Miklós: *i.m.* 44. Más formában Wesselényi így fogalmazott: „Érzésink s látásunk egyformasága oly nagy..." (Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós.* 123.)

[24] Wesselényi Miklós: *Balítéletekről.* [Lipcse] 1833. 108.

[25] *I.m.* 100.

amit ilyenformán az uralkodó osztály kiváltságai alappillérének tekintett, és ahhoz körme szakadtáig ragaszkodott. A jobbágyfelszabadítást közelebbi vagy távolabbi célnak tekintő reformerek azért a függő parasztság, elsősorban a jobbágyság számára akarták törvényesen biztosítani a „birtoklás", „bírhatás" jogát, azaz olyan törvényt, amely számukra az általuk addig is használt jobbágytelek feletti tulajdonjogot, szabad rendelkezést, használatot és öröklést lehetővé teszi. Wesselényi ezzel kapcsolatban azon a véleményen volt, hogy: „Monopolium, az az adás-vevéshasználás természetes – vagy készítésbeli kirekesztő jus, társaságban mindig veszedelmes: fojtja az ipart, és sokakat sért". Azt javasolta tehát, hogy enyhíttessék a „kirekesztő birtok meglétének vagy jusának terhe", s „bírván és bírhatván, a megszerezni kívánók szabadságában vagyon azoktól szerezni meg, kiktől könnyebben kaphatják".[26] Míg a fentiekben a birtokjogot általában vetette fel, kitért külön a jobbágyok tulajdonjogára: „Szíves óhajtásom azért, hogy bár minél előbb lenne az egész nemzet hajlandó a most parasztok kezében lévő colonicalis földeket nekik adni s bizonyos, de nagyon egyszerű feltételek alatt tulajdonokká tenni."[27] A reformerek programja az örökváltság ügyében ennek a kérdésnek a megoldását célozta. Felmerült Wesselényiben az a Poroszországban testet öltött gondolat is, hogy telke megváltása, tulajdonba vétele fejében a jobbágy telke egy részéről mondjon le a birtokos javára.[28] Hasonlóképpen az is, hogy telke használata fejében a felszabadult paraszt haszonbért fizessen a földbirtokosnak.[29] De természetesen birtokjogot óhajtott adni azoknak a hitelezőknek is, akik a földbirtokosoknak adott hitelnyújtás fejében tőkéjük után hiába várták a fizetésképtelen nemesi birtokosok tulajdonából őket megillető részt. Az adott helyzet bénítólag hatott a hiteléletre, a fejlesztést pedig a tőkebefektetésre kész birtokosok számára erősen akadályozta.

Noha a nemesi birtokosoknak volt korlátozott számú fizetett alkalmazottjuk is, földjük műveltetésének alapja a jobbágy kényszermunkája, ingyenes robotja volt. A saját keserű tapasztalataira építő, a nyugati mezőgazdaságot ismerő Wesselényinek joggal volt lesújtó véleménye a robotról: „szegénység, restség, butulás jelen ott meg, hol a munkának fő rugója a kényszerítés, az erőszak: hol az nem önmagát, hanem csak mást boldogít" – írta. Ugyanakkor a robottal szemben a szabad munkaerő előnyeit, rentábilis voltát hangsúlyozta: „A mezei gazdaság, ki lévén a kényszerítés s előítéletes szokások zsibbasztó terhe alól mentve, gyümölcsözve gyarapszik: mert a munkás ész s az ön hasznáért iparkodó igyekezet a dolgozó erőket, karokat kettőztetni, sokszorozni képes." Erre példaképpen az ipart és kereskedést hozza fel.[30]

Részben humanitárius, részben politikai, részben meg gazdasági motivációja volt, hogy a közteherviselés kérdését felvetette. Az adófizetés csak a „misera plebs contribuens" tömegét sújtja, mely így kénytelen szegénységben élni, nincs pénze befektetésre, nem vásárlóképes.

A fennálló rendszer ezen második alappillérét, a nemesi adómentességet Wesselényi igazságtalannak és károsnak tekintette, amin feltétlenül változtatni szükséges. Ezt annál is inkább szükségesnek tartotta, mert a nemesi adómentesség indoklása, hogy az uralkodó réteg „vérével adózik", az 1809. évi utolsó nemesi inszurrekció csődje idején végleg dugába dőlt. Az uralkodó osztályt az a szemrehányás éri, hogy „a nemesi rend minden tehertől ment, semmi köz költséghez nem járul, s csak ingyen bírja szabadságait".[31] A kérdést az az anakronisztikus helyzet is időszerűvé tette, hogy anyagiakon kívül a parasztság maga adózott vérével, hiszen fiaiból fogták kötéllel a császári-királyi sorezredekbe kényszerített katonákat. Amíg a távolabbi célnak

[26] *I.m.* 220.
[27] *I.m.* 237.
[28] *I.m.* 237.
[29] *I.m.* 219.
[30] *I.m.* 110.
[31] *I.m.* 183.

tekintett közteherviselés valósággá válna, Wesselényi azt szorgalmazta, hogy a terhek egy részét a nemesség vegye saját vállaira.[32] „Nyilván mondom és vallom – írta –, hogy nekünk magyar nemeseknek adót kell fizetnünk."[33] Ilyenformán enyhítenének „a születési előítéletek barbarusi" gyakorlatán, a kiváltságosak és nép közötti feszültségeken, az együttélésre kedvezőbb légkört teremtenének, s javítanának a nép, a parasztság helyzetén.[34]

Mint ahogyan rokonszenvvel tekintett az alkotmány sáncaiból kizárt parasztságra, felismerte és felkarolta a városi népességet, a mesterembereket és kereskedőket is. Ő, aki világosan látta a különbséget a hatszázezres nagyságrendű London és a tizenötezer lakójú, részben falusias jellegű Kolozsvár között, felismerte, hogy hazájában milyen sok a teendő a városiasodás, iparosodás, technikai fejlődés, polgárosodás, civilizáció terén. Kiindulópontja a szomorú valóság képe: „Kereskedés nemléte – gazdasági csonkaságok – sok természeti kincsek nem használhatása – iparbeli hijány – szegénység – sok adósság – falka sequestrumok – gyakori éhség – csekély termesztmények – rosz kézmívek – kevés s ügyetlen mesteremberek – gyárak nemléte..."[35] Kortársa, Gyulay Lajos írta naplójában, hogy 1848 táján minden huszonnegyedik ember mesterember és minden harminckettedik nemes.[36] A népesség foglalkozási és társadalmi megoszlása nemcsak hogy aránytalan, de a technikai-szervezési csúcsról, a gyáriparról nem is beszélhetünk a korabeli Erdélyben; magának a céhes iparnak több ágazata sem volt megfelelő színvonalú és versenyképes.

Nagyon helyesen látta, hogy a nemesség egy történetén végigvonuló mentalitás rabjaként lenézi a mesterembert és kereskedőt: „a polgárokat s azoknak foglalatosságait sokan pöffedt kevélységgel méltóságok s tekintetök alattinak tartják; felejtik, hogy főként a közép rend az, melly a világon legtöbb míveltséget terjeszt s bír; azt sem gondolják meg, hogy zavarba jött értékök s halmozott adósságaik miatt annyian egészen vannak kezei közt ezeknek, kik országunkban ma legtöbb tiszta s rendbe szedett vagyonnal bírnak" – írja főművében.[37] E réteg társadalmi szerepéről állapítja meg: „A polgárság más részit a nemesség büszkén vargának titulálja; sok megvetéssel néz ön tudatlanságából a munkás mester-emberre, ki bajjal s fáradtsággal tanult kézi mívével szerzi érdemlett kenyerét s gyarapítja vagyonát; – van, aki inkább sanyarog, gyakran éhezik, hogy sem mesterségre adja magát [...] lesz rosz pap, bárdolatlan kántor vagy pervesztő prókátor, kiknek úgy is az elégen sokkal túl vagyon nálunk felesleges száma."[38]

Hogy mennyire tisztában volt a kérdés jelentőségével, tanúsítja, hogy „V-dik Ellenvetés"-ében azt boncolgatja, „hogy polgári alkotmányunk okozza hazánkban az ipar (industria), kereskedés, pénz s hitel hijányát".[39] Wesselényi szerint az erdélyi alkotmányban ezek érvényesítésére lehetőségek rejlenek, csakhogy ezeket nem használták ki, sőt inkább eltorzították. A három gazdasági ágazat szerinte egységes egész: „Ipar nélkül kereskedés nincs: de hol ipar van, ott kereskedésnek kell lennie, valamint hol kereskedés van, csak ott lehet s lesz ipar is. E kettőt a pénz tartja életben, ezt pedig viszont amazok szülik: ha mind a három van (mert csak együtt lehet vagy mind a három, vagy egy sem) úgy hitel is lehet. Ennek pedig ama három bizonyos gyümölcse." Végkövetkeztetése ebben az, hogy a bírhatás törvényesítését biztosítani kell, mert a birtokszerzés, a birtok „bírásának még többekre nézve bizonytalansága elölik az ipart; ki

[32] *I.m.* 164.
[33] *I.m.* 188.
[34] *I.m.* 48–62.
[35] *I.m.* 175.
[36] *Gyulay Lajos naplói.* 125. k. 7. l.
[37] Wesselényi Miklós: *Balítéletekről.* 75.
[38] *I.m.* 76.
[39] *I.m.* 239.

rekesztések, tilalmak, a hozás és vivés elzárása vagy meg nehezítése a kereskedést szintúgy mint az ipart [...] felette zsibbasztják, s a perek hosszas és terhes folytával együtt elrekesztik a pénznek bé s széllyel folyási csatornáit".[40]

A *Hitel* szerzőjének általa is emlegetett gondolatkörében elmélkedve részletesen foglalkozik a kölcsönnyújtás kérdésével. Szerinte ezt a *Hármaskönyv* biztosította, de későbbi törvények az adósok, földbirtokosok javára módosították előírásait és garanciáit, s tették így bizonytalanná a hitelt. „A legfényesebb házak, legnagyobb nemzetségek nyakig vervén magokat adósságba, hatalmokat s nagy befolyásokat arra használtók [!], hogy az adósság felvehetése pörét az ügyészek, s bírák által eredeti rövidségéből kivéve mind hosszabbá s tekervényesebbé tegyék" – állapítja meg.[41] Hasonló célból született meg 1687-ben a majoratus intézménye, mely a hasonló birtok elidegeníthetetlenségét hozta, s a hitelezőket a legkárosabb bizonytalanságba kergette, a hitelt meg jóformán kiküszöbölte a gazdasági életből, s szülőanyja lett az uzsorának. Márpedig igaz az a közmondás, hogy „csak pénzzel lehet pénzt csinálni". A hitel pedig a mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi vállalkozások, befektetések, újítások nélkülözhetetlen eszköze. De még hitelezés esetén sincsen biztosítva a kamat pontos visszafizetése, ami teljesen bizonytalanná teszi a hitelező gazdálkodását, üzleteit, befektetéseit.[42]

Vitathatatlan tehát, hogy Wesselényinek az egységes belső piac kialakítása, a feudális korlátoktól, privilégiumoktól, vámoktól, révpénzektől és vásárjogoktól mentes ipar, szabad kereskedelem az elképzelése, az ahhoz szükséges, működőképes hitelnyújtáshoz és -felhasználáshoz pedig törvényes garanciákat akar biztosítani. Példaértékű munkájának befejező mondata és végső kicsengése: „Vannak jusok, mellyekre ember mindég meg van érve, azért, mert ember, s mellyeket tőle csak vad önkény vonhat meg. – Illyen jusok: hogy senki más önkényétől ne függjön – hogy a törvény előtt mindenki egyenlő legyen, hogy iparkodása után boldogulhasson – hogy vagyont bírhasson s annak birtokával bátorságban s bizonyosságban éljen."[43] Felfogásában tehát a polgári szabadságjogok sorában található a vagyonszerzés és vagyonbiztonság is, s nyilvánvaló, hogy mindkettő az új, születő tőkés rend talpkövei közé tartozik.

Ismeretes, hogy a magyarországi és erdélyi rendek kedvezőtlennek tartották a bécsi udvar vámpolitikájának országukra vonatkozó rendszabályait. A kérdés körüli vita a történetírásban napjainkig tart. Wesselényi álláspontja, éppúgy, mint a jobbágykérdésben, pályája során változott. A *Balitéletek*ben még az az álláspontja, hogy a Habsburg Birodalom országai érdekeinek összeegyeztetése nem könnyű, s a köztük lévő egyensúly, érdekegyeztetés úgy válik lehetővé, ha mindeniküK „az egymás iránti visszás érzést, irigységet, féltékenységet" mellőzni tudja.[44] Szerinte a bajok „két kútforrása": „értelmi míveltségünk hijánya; második pedig polgári alkotmányunk némelly hibás intézetei". Az első hiányosság egyenes következménye az ipar és kereskedés gyengesége és a hitel nemléte. „Utak nemléte, vízcsatornák meg nem nyílhatása bizonyítják, hogy nincs közköltség"[45] – írja, ami jórészt a pénzhiányból és a nemesi adómentességből származik.

Amikor a kivitel kapcsán nemegyszer az erdélyi ipar elmaradottságát emlegette, Wesselényi tisztában volt azzal, hogy a rossz közlekedési hálózat, a vendégmarasztaló sár és gyenge hidak, a nagy távolságok miatt csak jó minőségű, munkaigényes, értékes és minél kisebb volumenű árukat lehet külföldre juttatni. Ennek kapcsán sokat foglalkoztatta a bor exportja. Számára – aki

[40] *I.m.* 240.
[41] *I.m.* 243.
[42] *I.m.* 245–249.
[43] *I.m.* 282.
[44] *I.m.* 178–179.
[45] *I.m.* 179.

saját szemével látta a francia borok és pezsgő körültekintő és gondos készítését és kezelését[46] – világos volt, hogy nemcsak a közlekedési nehézségek miatt súlyos gond a hazai bor külföldre juttatása, hanem a bor minősége, meg nem felelő kezelése miatt is.[47]

A későbbiekben, főleg Friedrich List védővámos közgazdasági eszméi és Kossuth hatása alatt Wesselényi felfogása jelentős mértékben megváltozik.[48] A hazai külkereskedelem erőtlenségének okai között hangsúlyt kap a bécsi udvar felelőssége, az önálló magyar ipar és külforgalom kifejlesztése, a védegyleti mozgalom, a Kereskedelmi Társaság és a tengerre vezető Vukovár–Fiume közötti vasútvonal felépítésének támogatása. Kitérünk majd arra, hogy közgazdasági nézeteivel teljes összhangban rentabilitásra, haszonra, annak érdekében pedig eladásra és exportra törekedve szakosítja uradalmát, ipari és kereskedelmi vállalkozásokba kezd, és minden eszközzel igyekszik bekapcsolódni a gazdasági vérkeringésbe.

4. A zsibói uradalom modernizálása. Az erdélyi mezőgazdaság terjedelmes parlagán a zsibói uradalom a virágzó mezők közé tartozott. Modernizálása akkor kezdődött, mikor a birtok irányítása a szülőktől Wesselényi Miklós kezébe került. Joggal állapítja meg Újfalvy, hogy a korabeli közéletet a politika mellett „a második új világhatalom, az ipar" (azaz a gazdasági élet. Cs.E.) uralja. Wesselényi pedig az Erdély számára „egyedül lehető ipart: a földművelés iparát" igyekezett előmozdítani.[49]

Az országos gazdasági reformokon túlmenőleg Wesselényi saját zsibói uradalma modernizálásával akart példát mutatni birtokostársainak. A fiatal báró birtokai élére jó érzékkel jószágigazgatói minőségben Kelemen Benjámint állította (1817), ezt a „fáradhatatlan szorgalmú, példa nélküli béketűrő, nagyon bátor ifjat".[50] Kelemen tisztségét mintegy fél évszázadig viselte. Principálisával korban találtak, politikai és gazdasági nézeteik is egyeztek, elhatározták tehát, hogy az uradalom gazdálkodását egészen új alapokra helyezik és modernizálják. Nem könnyű megállapítani, hogy az uradalom átalakításában mi a Wesselényi része és mi a Kelemené. A zsibói uradalom gazdasági iratanyaga megsemmisült, mégis annak maradványaiból és a Wesselényi család levelezése alapján képet alkothatunk a vezetés és átalakítás módjáról. Az világos, hogy az elképzelés a Wesselényié, a megvalósításban következetesen mindketten munkálkodtak, mikor pedig ura távol volt, a munka dandárja a jószágigazgatóra hárult. Kettőjük nézetazonossága, Kelemen hozzáértése és hűsége volt a biztosíték, hogy a nagy terv valósággá váljék. Külföldi utazásaiból hazajövén, „kiváló lényéhez mért hévvel fogott zsibói gazdasága kezeléséhez" – írja Wesselényiről kortársa és barátja, Újfalvy Sándor.[51]

A változtatásra annál nagyobb szükség volt, mert a sokéves kufsteini rabságot szenvedett, azután ideje jó részét a politikára, művelődésre (különösen színpártolásra) és igazgatási ügyekre szentelő id. Wesselényi Miklósról „a gazdászat özvegyére és fiára nagyon silány állapotban szállott. Semmi instructus fundus egy nagy ménesen kívül: de a mely annak kezelésiből kifolyólag legkevésbé jövedelmező, ellenkezőleg a gazdászatnak szembetűnő hátrányára volt. Úgy állott az, mint az őserdő, amely hozzáférhetetlenség miatt a pásztorlásbért sem fordítja meg."[52] Jobbágyai közül félszáznál több hajdúként-huszárként szolgált az udvarban, más része a hosszas vadászatokon hajtóként fecsérelte az időt, így nem csoda, hogy egyszer s másszor a szántás-vetés még késő őszire sem történt meg. A zsibói határ leglapályosabb részét vizenyős

[46] *Báró Wesselényi Miklós útinaplója. 1821–1822.* Kvár 1925. 75–78; Széchenyi István–Wesselényi Miklós: *i.m.* 136–140.

[47] Wesselényi Miklós: *i.m.* 85–90.

[48] *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig.* 235–236.

[49] Újfalvy Sándor: *i. m.* 251.

[50] *I. m.* 72.

[51] *I. m.* 250.

[52] *I. m.* 71.

berkek, bozót és fű lepte el, az istállók körül emberöltő óta trágyahegyek emelkedtek, miközben a földekre nem jutott termékenyítésre. A tisztek arcátlanul lopták az uraságot, az uradalom teljesen el volt adósodva.[53] Ugyanakkor igazságtalanok lennénk id. Wesselényi Miklóssal szemben, ha elhallgatnánk, hogy gazdasági építkezésekre (lóistálló, lovarda stb.) nagy gondot fordított.

Mikor a gazdaságot az ifjú Wesselényi átvette, és élére Kelemen Benjámint állította, még nem nyílt számára politikai tér. A Szent Szövetség utáni abszolutista korszak szellemének megfelelően Erdélyben hosszú ideig diéta sem tartatott. Jószágigazgatójával együtt Wesselényi a gazdaságra összpontosított. Fiatalos hévvel vetette bele magát a gazdaság ügyeibe, s az elkövetkező évtizedekben kortársai előtt bizonyította, hogy férfikorára „nagy gazdá"-vá nőtte ki magát.[54] Mikor az erdélyi előkelő nemesifjak és arisztokraták példájára közigazgatási pályára csábítják, Wesselényi nem hallgat rájuk és „gazdaságával menti magát".[55] Zsibó erősen hozzánőtt, és mikor nyugati tanulmányúton járt, „kimondhatatlanul jól esett" neki szülőföldjére emlékezni.[56] Birtokát a távoli európai tájakról is igyekezett irányítani, bár akkoriban nyilvánvalóan a vezetés a hagyományos gazdálkodáshoz ragaszkodó Cserei Helénával gyakran vitázó Kelemenre hárult. Wesselényi nyugat-európai utazásából visszatérve, gazdag ismeret- és tapasztalatanyag birtokában 1822-től ismét maga irányítja uradalmát. 1825-től növekvő politikai szerepe miatt sokat volt távol, később Erdélyből való száműzetése és börtönévei akadályozták irányító munkáját, azonban sohasem szűnt meg uradalma modernizálását szolgálni.

A változás mellett szólottak a nyugaton látottak és a magyarországi korszerűsített uradalmak. Wesselényi Széchenyi társaságában töltött angliai és franciaországi útja idején szakosított uradalmakat (Rambouillet, Épernay, Dupin, Newmarket, Bildeston, Hampton Court, Euston, Epsom stb.), fejlett földművelést és állattenyésztést folytató, bortermelést, ménesgazdálkodást és juhászatot vivő, virágzó nagybirtokokat tekintett meg, kiváló agrárszakembereket ismert meg, gazdasági rendszerekről szerzett tudomást, s ismereteit-tapasztalatait nem mindennapi műveltséggel rendelkező barátjával-útitársával vitathatta meg. Magyarországon is fejlett, korszerűsített uradalmak alakultak ki (Magyaróvár, Keszthely), ahol az agrár szakirodalom nemzetközi nagyságainak (Johann Beckmann, Albrecht Thaer) tanításai alapján a jól szervezett, profitorientált, szakosított, vetésforgót alkalmazó, korszerűbb gépekkel működő nagyüzemi elvek érvényesültek. Annál inkább, mert Tessedik után a 19. század elején kiváló agrár szakemberek léptek fel Magyarországon is, mint Pethe Ferenc és Nagyváthy János. Nyugati útja előtt Wesselényi nemcsak Cenket látogatta meg (melynek Liebenberg nevű direktoráról azt mondja, hogy „az ökonomiát fundamentaliter érti, a lovakhoz tud, angolul ért"), továbbá a császári lóiskolát és a bábolnai ménest, hanem Burg bécsi mezőgazdasági gépgyárát is.[57]

Az előző időszak, a felvilágosodás és természettudományok százada agrár szakembereinek jelszava már az elmélet és gyakorlat összekapcsolása volt (theoria cum praxi). Most Zsibó irányítói előtt tág tér nyílt a bizonyításra, nyilvánvalóan úgy, hogy a jelentős uradalom anyagi erőforrásaira építsenek. Az uradalom központja Zsibó volt gyönyörű barokk kastéllyal, lóistállókkal, lovardával s más gazdasági épületekkel. Körülötte a Wesselényiek többi birtokai: Karika, Kisgoroszló (Tranyis), Hosszúfalu (Husszia), Szamosudvarhely, Kucsó, Turbuca, Róna, Prodánfalva, Csiglen, Solymos és Zsákfalva. Ezekben a falvakban az uradalomnak 1809-ben

[53] *I. m.* 69–71; Csetri Elek: *Kelemen Benjámin, a haladó gazda.* = *Kelemen-emlékkönyv.* Kvár 1957. 161.
[54] *Gyulay Lajos naplói.* 126. k. 23–24.
[55] Széchenyi István–Wesselényi Miklós: *i.m.* 38.
[56] *I.m.* 85.
[57] *Magyarország gazdaságtörténete.* 228–230; Széchenyi István–Wesselényi Miklós: *i.m.* 67–68, 75, 86–87, 98. stb.

512 colonusa volt, ami családtagokkal együtt kb. 2000–2500 embert jelentett.[58] Mindemellett a zsibói uradalomhoz több részjószág járult, így Kékesen és Galacon jelentős szántóterületek, Tasnádon és Szakácsiban szép szőlők. A zsibói uradalmat hatalmas erdőségek övezték. A szántóföldek minősége változott, a legértékesebbek a Szamos lapályán feküdtek, az agyagos domboldalak már kevésbé voltak termékenyek.

Az irányítást átvevő Wesselényi Miklós fellépésével a zsibói uradalomban új világ köszöntött be. A fennálló „nevezetes akadályok mellett is javulásnak indult mind bel-, mind külgazdászat [...] A házi kormányt megragadván, az aristokrátia külszínén is változtatni akart: eltörlé a virágházat és vadas kertet, ebből csikós kertet, amabból czitrom fák helyett lovak tanyáját alakítá: de később mindezek nagyobb költséggel újból felállíttattak. A külgazdászat, óriási irtások, vízvezetések s lecsapolások által merőbe felvirult: létrejött a tagosítás, váltórendszerrel és az erdő szabályozás, 1826-ban Erdélyben legelőbb itt: birkatanyák s körültök tágas legelők állíttattak fel, többire vadon heverő helyeken, irtások által: s mivel Zsibónak közel gabna piacza nincsen, azért a külgazdászat főleg takarmány termesztésre irányoztatott és ebben tetemes előhaladás is történt. Azonban kitűnő gond fordíttatott, hogy magtár, élésház, pincze illő kellékek hiányában sohase legyen, s így a belgazdászatra szükséges tényezők, szarvas marha, juh, sertés, bor, gyümölcsök sokféle nemei lehető legjobb minőségben s maguk idejében szereztettek bé, s igen figyelmes felügyelet alatt kezeltettek" – emlékezik a zsibói gazdaság átalakítására Újfalvy.[59]

A modernizálás nyilvánvalóan a földesúr kezelésében lévő allódiumra összpontosult. A korabeli feudális uradalmak önellátó jellege a mezőgazdasági termelés széles skáláját jelentette. Ezt a változatosságot az adott helyzetben fenn kellett tartani, mert a kastély és a birtok személyzetének fizetése, illetve eltartása jelentős mennyiségű gabonát és állati terméket kívánt meg. Az árutermelés megkívánta korszerűsítéshez azonban mindenképpen a specializálódás szükségeltetett, természetesen olyan arányban, amelyet a rendelkezésre álló tőke lehetővé tett. Wesselényi figyelme kezdettől fogva a Zsibón nagy hagyományokkal rendelkező, de nagyon ráfizetéses ágazat, a lótenyésztés felé irányult. A híres zsibói ménes édesapjának, a „zsibói bölénynek" a büszkesége volt, szép istállókkal és lóiskolával, fenntartása azonban sok pénzt és nagy személyzetet igényelt. Újfalvy szerint a szakszerűtlen kezelés (pl. szörféreg pusztítása) a ménest 1816-ban 350-ről 50 lóra apasztotta.[60]

Ha az adat túlzottnak tűnik is, nagy volt a veszteség, de mindenképpen alap és alkalom kínálkozott a ménes újraélesztésére. Wesselényinek ez annál inkább szívügye volt, mert alig néhány éves korától maga is szépen és bátran lovagolt, később pedig lovasbravúrjairól volt nevezetes. Kortársa és barátja, Jósika Miklós azt írja róla, hogy „kevés hozzá fogható lóismerőt" látott s ez irányú ítéletében „ritkán csalódott: azokban a lovakban pedig, melyeket saját használatára növelt, soha! még akkor sem, mikor e tevékeny férfiú szeme világát vesztette".[61] A ménes iránti figyelmével Wesselényi egyrészt a magyarok hagyományos lovak iránti rokonszenvéből és katonai hagyományaiból indult ki, másrészt gazdasági meggondolás, a haszon szerzése volt a célja. „Senki sem hozza kétségbe, hogy a lótenyésztés fontos része a nemzeti gazdaságnak. Sőt bizonyos, hogy az valamint gazdagulására, úgy erkölcsére s karakterére egy nemzetnek nagyon béhat" – írja. Másutt meg azt fejtegeti, hogy: „Minden országoknak, a hol a lótenyésztés virágzásra jutott, példája azt mutatja: hogy az abból nyerhető haszon vitte ezt elé."

[58] Csetri Elek: *i.m.* 160.
[59] Újfalvy Sándor: *i.m.* 74.
[60] *I.m.*. 71.
[61] Jósika Miklós: *i.m.* III. 128–129.

Megállapításai abból a munkából valók, melyben a ménesgazdaságra, a lovak tartására igyekezett felhivni a figyelmet.[62]

De Széchenyivel együtt addig is mindent elkövettek uradalmaik lóállományának nemesítésére és hasznosítására. Azért Wesselényi nyugati útja során a meglátogatott Anglia tenyészlovaiból akarta a zsibói ménest felfrissíteni. Erre egyébként édesapja is példát szolgáltatott, mert angliai eredetű volt például Alexander nevű ménlova. A Széchenyivel együtt tett angliai vidéki látogatások javarészt arra irányultak, hogy megfelelő lovakat vásároljanak. Hetekig tartó utazgatás-látogatás-kutatás után Wesselényi Angliában végül is egy kitűnő mént, az Erdélyben híressé vált Catót vásárolta meg két kancával együtt, amelyeket szakképzett angol lovásszal hozatott haza. Mindjárt a Cato megvásárlása után nagy elragadtatással ír angol ménjéről: „Azt hiszem, nagyon olcsón vettem, nem kaphattam volna jobb mént ménesemnek és erdélyi kancáinknak. Feje gyönyörű, egy arabs lóhoz hasonló: jó és nem túl vastag nyak, nagyszerű mar, a legrövidebb lábak s legerősebb csontok, mit valaha telivérnél láték. Legjobb s bámulatra legméltóbb részei háta és keresztcsontja. Kétségtelenül a legjobb eddig vásárolt lovaink közül."[63]

Ménese felújításával egyidejűleg 1825-ben a lóállományban selejtezést végzett, nagy lóárverést hirdetett meg, melyet itthon és külföldön egyaránt közzétett. A bécsi és pesti lapokon kívül az árverés hírét olyan lapok közölték, mint a Beobachter és Allgemeine, a Journal de France és a trieszti sajtó.[64] Az alapvetően keleti fajtákra alapozott zsibói ménest az angol fajtákon kívül székelyföldi lovakkal is gyarapította, s végül ménese egy gondosan megválogatott, kiválóan kezelt és egyre rentábilisabbá váló lóállományból tevődött össze, a lovak gondozását pedig 1843-ban Algya istállómester irányításával egy ménesmester és az alájuk rendelt 27 lovász, egy csikós és négy kocsis végezte. A jövedelmet nemcsak híressé váló lovainak eladásából szerezte, hanem ménbérből is. Számos erdélyi birtokos vásárolt tőle lovakat (köztük Széchenyi is öt darabot), közelebbi és távolabbi vidékről hoztak ide kancákat hágatásra. Az átalakulás folyamatáról nemcsak az idézett munkában számolt be, de a zsibói ménes tudományos, gondos lótakarmányozási módjáról és a táplálék összetételéről pontos leírások is fennmaradtak.[65] Megfelelő legelőről a csikóskert felújításával is gondoskodott. Az édesatyja idejében színielőadások helyéül szolgáló lovarda most főleg a ménes díszeinek bemutatására szolgál: „A lovarda egy nagy csillárral s több éjjeli lámpával van világítva: a fölovász a paripa élet s születését hangosan kiáltja ki s kezdődik a lovarda körüllovagolása. Felséges látvány! annyi délczeg nemes állat, apróbb-nagyobb szöktetések s bárány ugratások közt! A szögletben zamatos rónaival s udvarhelyivel habzó serlegek fogadják a mind sürübben erre forduló látogatókat" – emlékezik vissza Újfalvy.[66] A ménestartás sikeréhez az is hozzájárult, hogy a ménesmester Algya obsitos huszár volt, Kelemen pedig a kolozsvári Akadémián „baromgyógyászati" előadásokat hallgatott, és erősen hozzánőtt a lovakhoz; a híres Cato elpusztulását mint egy barátja elvesztét

[62] Wesselényi Miklós: *A régi híres ménesek egyike megszűnésének okairól.* Pest 1829. 5.

[63] Széchenyi István–Wesselényi Miklós: *i.m.* 210.

[64] Wesselényi Lvt. Wesselényi Miklós leveleinek jegyzéke. 1825. Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtára. Kézirattár. A kolozsvári Állami Levéltár megőrzésében.

[65] Wesselényi Miklós: *A régi híres ménesek egyike megszűnésének okairól.* Pest 1829; Széchenyi István–Wesselényi Miklós: *i.m.* 15, 22, 33, 70–76, 97, 112, 168, 170–180, 185–186, 210, 228–239. stb. Csetri Elek: *i.m.* 168; Wesselényi cs. levéltára. Ménes. j. cs.

[66] Újfalvy Sándor: *i. m.* 256.

fájlalta.[67] Nem vitás, hogy ha napjainkban Zsibó környékén szép és nemes tartású lovakat látunk, e késői utódok látványában a zsibói ménes tartós eredményeit is szemlélhetjük.

A zsibói uradalomban folyó állattenyésztésnek másik alapvetően fontos ágazata a juhgazdaság volt. Hagyományos ágazatként öröklődött ez is, minthogy a juhok és bárányok bőrére, bundájára, húsára és faggyújára minden korabeli önellátó birtoknak szüksége volt. Csakhogy Zsibó messze túljutott a tradicionális juhtartáson, és a tudatosan-tudományosan kifejlesztett juhászat eladásra, haszonra, sőt kivitelre termelő ágazattá fejlődött. Fejlődésének a korszak is kedvezett: egész Kelet-Európában meglódult a gyapjúexport,[68] Erdély kivitelének is egyik fontos ágazatává nőtte ki magát. A környező dombos vidék legelői és a lakosság ráhangoltsága magában is kedvezett a juhászatnak, itt azonban ennél jóval többről volt szó: Wesselényi olyan juhállományt akart létrehozni, amelynek finom gyapjával keresett árucikket dobhat a piacra.

Miután elhatározta, hogy minőségi gyapjút fog előállítani, már nyugati útja előtt alaposan tanulmányozta a fejlett magyarországi juhászatokat. Mikor 1822-ben barátja testvérénél, Széchenyi Pálnál tesz látogatást, megjegyzi, hogy annak „barátsága s ismerete a selyemgyapjúra való verekedésbeli célomban, remélem, nagyon fog segíteni..."[69] Valahogy úgy gondolkodhatott, mint Széchenyi István: „Az ember nem élhet vidéken [...] anélkül, hogy ne legyenek a legjobb fajtájú lovai, a legkiválóbb merinó juhai s a legjobban kezelt gazdasága."[70] Nyugaton folytatott „gazdászati" tanulmányútja során francia és angol földön a fő célként kijelölt lótenyésztési ismeretszerzés és tenyészlóvétel után a legnagyobb gonddal a juhászatokat vizsgálta meg. A franciaországi Rambouillet-ban megcsodálta a XVI. Lajos korában meghonosított spanyol selyemjuhokat („A juhok nagyok, erősek, nagyok és különösen dús bundájuk van" – jegyzi meg[71]), de Angliában is bőven akadt látnivaló.[72] Az Erdélyben nagy múltú gyapjútenyésztés is sarkallhatta, hiszen ekkoriban a tartomány havasain és dombjain többmilliós juhállomány növekedett; 1792-ben egyedül Havasalföld és Moldva tájain másfélmilliónyi erdélyi juh legelészett.[73]

Elsősorban a juhászat minőségi javítására törekedett; ez volt a fő célja az élére állított Nagy Lázár juhinspektornak. Nemes fajtájú juhokat hozatott, illetve tenyésztetett ki a birtokokon, mindenüvé aklokat, juhistállókat építtetett, szakszerűen mosatta a juhai bundáját és nyíratta azokat, gondot viselt a gyapjú bálázására és szállítására. A fejlesztés az 1820-as évektől folytonosan tartott, még Zsibóra történt visszatérte után is vásárolt selyemjuhokat. 1844-ben például gr. Sternbergtől, a Niederrotwasser völgyéből vásárolt 60 anyajuhot és négy hágókost. Azok minőségére jellemző, hogy a juhok csaknem 1500 aranyba kerültek.[74] Mennyiségileg is nagy volt a gyarapodás. Az uradalom juhállománya a század eleji néhány százról az 1840-es években már úgy megnövekedett, hogy meghaladta a 10 000-et. A Kelemen által kidolgozott, meleg vízben oldott vegyi anyagokkal történő mosási eljárás kiváló minőségű, bel- és külföldön egyaránt versenyképes áruvá tette a Zsibóról kikerülő, évi 10–12 000 fontnyi finom szálú selyemgyapjút. A gazdatiszt csodálkozva számolt be urának a zsibói gyapjú minőségéről, a látogatók

[67] Cato, az Angliából hozatott híres ménló pusztulásáról Kelemen így ír principálisának: „Nagyon kell sajnálnom, mint valóságos nagy kárt, de azon különös hozzá vonszó hajlandóságom, mellyel soha egy állathoz se viseltettem, egy jó barátom vesztét érezteti velem." Vö. Csetri Elek: *i.m.* 169.

[68] *Magyarország gazdaságtörténete*. 233.

[69] Széchenyi István–Wesselényi Miklós: *i.m.* 115.

[70] *I.m.* 136.

[71] *I.m.* 148.

[72] *I.m.* 174 stb.

[73] Imreh István–Csetri Elek. *Az árutermelés fokozódása az erdélyi mezőgazdaságban a feudalizmus bomlásának idején*. Studia Universitatis Babeş–Bolyai. Series Historia 1962. Fasc. I. 42.

[74] Wesselényi Lvt. Gazd. iratok. Juhászat j. cs. Kötelezvények és szerződések.

dicsérő szavairól. „Képzetem sem volt arról – mondotta Orczy György jószágigazgatója –, hogy Erdély ilyen gyapjút termeszt, s meg vallom, Magyarországon sem láttam ilyen gyapjúmosást."[75] Nem csoda, hogy a gyapjút Wesselényi a jó nevű bécsi Wodianer cégnél értékesítette.

Árutermelésre, ipari nyersanyag előállítására törekedve, a gyapjú mellett Wesselényi a nálunk még csak gyermekkorban leledző selyemgyártásra is gondolt. Az „állatok országa" harmadik területére, a selyemhernyótenyésztésre Kőváry Zsibót ismét példának hozza fel. Az Erdélyben II. József óta meghonosított selyemhernyótenyésztés már hanyatlóban volt, mikor Wesselényi uradalmában ismét virágzásnak indult az ágazat. Akkori viszonylatban méretei nem voltak lebecsülendők. 1837-ben kelt levelében Nagy Lázár zsibói uradalmi tiszt az etetésükre szolgáló 30 000 eperfa ültetéséről beszél.[76] „Gazdasági ujj ipar águnk probatikája a sejembogarászat nem kis gondot okoza – írja Kelemen 1840-ben –, fel növekedvén a bogarak temérdek heljet foglalnak el naponként, az udvarba mindenkit mozgásba hoztak – ezen kívül az egész fekete légió [ti. a cigányok.Cs.E.] minden pereputtyostol alig képes eledelök megszedésére: már az első rendűek fonják bé magukat s galétáik igen szépek." A gubókból évi 8–9 bécsi mázsa selymet állítottak elő, de az elültetett és elültetendő eperfák a termelés megtízszerezésével biztattak.[77]

A nagymértékben árutermelésre áthangolt állattartás jelentősége nagy volt ugyan, az uradalom erőinek nagyobb részét mégis hagyományosan a földművelés kötötte le. A gabonaféleségeket részint az allódium, másrészt a jobbágyok szolgáltatták. Méreteit érzékelteti az az adatsor, amely a zsibói uradalmi számtartó kezén 1833-ban átment gabona- és növényfajtákat veszi számba. Eszerint az uradalom raktáraiban-tárlóiban őszbúzából 2444, tavaszbúzából 990, rozsból 3076, alakorból 2896, árpából 1258 1/2, szemesmáléból 4388, zabból 7489, haricskából 7450, lencséből 201 9/16, paszulyból 148 7/16, kendermagból 209 véka mennyiség fordult meg, míg napraforgóból 2 1/2 , lednekből 172 véka, a gyümölcsök közül pedig almából 131, aszúalmából 106 véka.[78] A jelentős mennyiségű gabona a nagyszámú uradalmi személyzet ellátására volt szükséges, míg a feltűnően sok zab a ménes táplálására szolgált. Egy pillantás az adatsorra bárkit meggyőzhet, hogy a kimutatásból olyan fontos növények termései hiányoznak, mint például a len és a kender, valamint a takarmányfélék (lucerna, lóhere, repce). És akkor még nem is említettük a zöldségféléket (krumpli, sárgarépa, cékla, uborka stb.), amelyek a család és az alkalmazottak ellátására nélkülözhetetlenek voltak.

A „pallérozott mezei gazdaság", a modernizálódás azonban elengedhetetlenné tette olyan hagyományos mezőgazdasági ágazat, mint a földművelés folytatásának megváltoztatását is. A legkézenfekvőbbnek a fentebb említett új növényfélék bevezetése mutatkozott, ezek sorában a takarmányfélék és zöldségek vezettek. A takarmányfélék termelését a nagyarányú lótenyésztés indokolta, a zöldségfélék közül az új, viszonylag könnyen művelhető és tápláló krumpli fontossága nőttön-nőtt.

Az igazán modernet azonban az erdélyi földművelésben a nyugati – főleg angol és holland – példára Zsibón is meghonosított váltógazdaság képezte. Lényege a növények táblák szerinti időszakos változtatása a gabonafélék mellett a takarmánynövények beiktatásával, mégpedig a talaj termőképességének ésszerű kihasználása révén. Hogy mezőgazdasági forradalmi újításszámba menő voltát érzékeltessük, idéznünk kell a kortárs Kőváryt. A határozottan közgazdasági gondolkodású szakíró 1847-ben azt mondja, hogy nálunk „még a római ugaros gazdálko-

[75] Csetri Elek: *i.m.* 168.
[76] Wesselényi Lvt. Nagy Lázár Wesselényi Miklóshoz. Zsibó 1837. május 9.
[77] Csetri Elek: *i.m.* 169.
[78] Wesselényi Lvt. Gazdasági iratok. Zsibói uradalmi számtartó 1833. évi elszámolása.

dás megy", holott külföldön évtizedek óta már váltógazdaságot folytatnak. Aztán hozzáteszi, hogy „váltó gazdaság, tán az egy zsibói uradalmat kivéve, egy sincs".[79] A helyzet azonban valamivel jobb volt a Kőváry által rajzolt képnél, hiszen csak a Wesselényi-birtokokon hét váltógazdaság működött, köztük a két zsibói. Zsibón az alsófordulóban létesített váltógazdaság („nagy tag") 12 kisebb-nagyobb táblából állott, a táblák szélén gyümölcs- és eperfákkkal szegélyezett utak húzódtak, amelyek rendezett, civilizált vidék sétányaira emlékeztettek. A zsibói felsőfordulóban lévő váltógazdaság kisebb volt, hét 9 holdas tábla. A váltógazdaságokban tiszta búza, törökbúza, tavaszárpa, zab, alakor, kléh, kaszáló és legelő időnkénti cseréje jelentette a vetésforgó alkalmazását és így a nagyobb terméseredményt.[80] Az ésszerű termelés, a hely jobb kihasználása azonban szükségessé tette a szántók állandó jellegű felosztását a földesúr és a jobbágyok között, azaz a határosztályt. Wesselényi Miklós a határosztályt Zsibón az 1830-as években már végrehajtotta, ami a hagyományos formákhoz ragaszkodó parasztok részéről elégedetlenséget szült.[81]

A korabeli feudális birtok folytatásának alapfeltétele a jobbágy robotmunkája volt; ennek kényszerítő jellegén kívül az volt a hátránya, hogy nagyon nehézkes, lassú, alacsony színvonalú és hatékonyságú volt. A középkori konstrukciójú, apáról fiúra örökölt ekének csak a laposvasa és csoroszlyája készült vasból, egyébként fa alkatrészekből állították össze, igen nehéz, „marhakín" volt, és 4–6 ökör szükségeltetett vontatására. A barázdák aprítására tövis-, legjobb esetben faágú boronát használtak, a gabonafélék kicséplésére pedig cséphadarót vagy állati nyomtatást. A tárolás ugyancsak kezdetleges volt, s annak során jelentős termésmennyiség megsemmisült. A modernizálás azt az elengedhetetlen követelményt rótta a birtokosokra, hogy a jobbágymunkát új technikával, gépekkel és korszerű mezőgazdasági eszközökkel helyettesítsék.

Irányítóinak hála Zsibó ebben a tekintetben is jó példával járt elöl. Wesselényi nyugati útja során a bécsi Burg gépgyárból, sőt Angliából rendelt gépeket, a látottakat alkalmazás céljából lerajzolta és leírta, a jószágigazgató Kelemen pedig székely őseitől örökölt ezermester hajlamait követve maga is tervezett gépeket. Így aztán a zsibói uradalomban az 1820-as évektől kezdve új ekefajtákat, lineátort, vetőgépeket és exstirpátort használtak a föld megmunkálására és növénygondozásra. A legnagyobb eredményt az jelentette, hogy nagy nehézségek árán megérkezett és az uradalomban működni kezdett a korszak jeles technikai vívmánya, a „cséplőgépely" is. A zsibói bevezetése körüli zűrzavarok világosan mutatják, hogy mi mindennel kellett megküzdeniük azoknak, akik az új technika mellett kötelezték el magukat. Rendkívül magas ára a tőke- és hitelhiánnyal küzdő birtokos számára csak az első akadály volt. Ehhez adjuk hozzá, hogy a nehéz cséplőszerkezet útközben hányszor elakadt a vendégmarasztaló erdélyi sártengerben, s hogy felszerelése és működtetése még a hozzáértőbb molnár számára is megoldhatatlan volt, azért külön gépészről kellett gondoskodni, hogy aztán a nyugati géprombolók példájára lázadozó, megélhetésüket féltő parasztok megrongálják és használhatatlanná tegyék a nagy termelékenységű gépezetet. De semmi nehézség sem tántorította el az új technika zsibói híveit, hogy a megkezdett úton haladjanak, s az említetteken kívül szórórostát, szecskavágót, aszalószerkezeteket, valamint más gépeket és eszközöket vegyenek igénybe a pénz, munkaerő és idő megtakarítására.[82]

[79] Kőváry László: *Erdélyország statistikája*. Kvár 1847. 111, 124.
[80] Csetri Elek: *i.m.* 165–166.
[81] *I.m.* 164–166.
[82] Csetri Elek: *i.m.* 166; Uő: *Gépek és korszerű mezőgazdasági eszközök meghonosítása a zsibói Wesselényi uradalomban 1848 előtt.* 7–44. stb.

Az új mezőgazdasági kultúra tájformáló jellege sehol sem érvényesült erőteljesebben, mint a szőlészetben és gyümölcskertészetben. Wesselényi ausztriai és bajorországi minták alapján valóságos kertvidékké akarta átalakítani szilágysági birtokait. Magyarországról és Ausztriából, Franciaországból és Itáliából, sőt Amerikából is hozatott eper-, barack-, szilva- és szőlőmagokat meg főleg oltványokat. Kelemennel és kertészeivel együtt oltotta és nemesítette az uradalom, sőt a jobbágyok gyümölcsfáit. A kultúrtáj kialakításának monumentális terve aztán Wesselényi száműzetése idején teljesedett ki, mikor is több tízezer csemete került a váltógazdaság táblái, a csikóskert és az utak szélére. Az uradalom minden falujában gyümölcsfaiskolák nőttek ki a földből, és hamarosan az utak mentét szegélyező gyümölcs- és fenyőfák árnyékában pihenhetett meg a vándor és a mezei munka fáradalmai után a földműves. A rengeteg eperfa a selyemhernyó-tenyésztéssel, a szilvatermesztés a pálinkafőzéssel függött össze, de sok gyümölcsöt aszalással tartósítottak. Zsibó uradalmának olyan elhíresedett gyümölcsösei voltak, hogy az oltványok moldvai kiszállítására is gondoltak.[83]

Wesselényi gazdasági érdeklődésének egyik központi gondja volt a bortermelés. Uradalma több falujában hagyományosan műveltek szőlőt, saját kezelésében is voltak szőlőtáblák, hatalmas borpincéinek hordóiban több ezer vedernyi elfért a „hegy levéből", vincelléreket és pincemestert is alkalmazott. A tárolóiba évente befolyó bor mennyisége meghaladta a 2000 vedret. Különösen rónai és szamosudvarhelyi borai voltak nevezetesek. Wesselényi azonban messzebb gondolt: a szakosítást és nemesítést, új szőlőfajták meghonosítását elengedhetetlennek tartotta ahhoz, hogy a piacra versenyképes bort szállítson. Annál inkább, mert nemcsak a hazai eladásra gondolt, hanem külföldre, sőt Amerikába is szándékozott bort szállítani. Azért tanulmányozta nyugati utazása során olyan előszeretettel a francia szőlőtermesztést, bor- és pezsgőkészítést. Ezzel függött össze, hogy hazatérte után a pesti szőlőiskolából több mint 100 fajta magyar, német, spanyol, portugál, francia és olasz szőlővesszőt rendelt, ami mennyiségileg sok ezer darabra rúgott. Hasonlóképpen az is, hogy Wesselényi több száz üveget rendelt olyan célból, hogy azokban pezsgőt készíttessen és értékesíttessen.[84]

A többi főrangú kastéllyal együtt Zsibóhoz is az uradalmat kiszolgáló ipari háttér tartozott. Kőművesek, asztalosok, kádárok, kovácsok és más mesteremberek segítettek az uradalom nagyüzemében. Wesselényi azonban a hagyományos ipari ágazatokhoz árutermelés céljából újakat csatolt. A régóta üzemelő sütődéhez és pálinkafőzőhöz sörgyártás és hamuzsírégetés járult, az utóbbi az üveggyártáshoz szolgált fontos nyersanyaggal. A hamuzsírkészítés az utóbbi évtizedekben erősen fellendült, virágzását a Szilágyság kiterjedt erdőségei biztosították. A sok ezer mázsányi hamuzsírrakományai a Wodianer cég és a Magyar Kereskedelmi Társaság útján kerültek értékesítésre.

Mióta Széchenyivel kapcsolatban állott és megjárta a kapitalizmus útjára lépett Nyugat-Európát, Wesselényi előtt nyilvánvalóvá vált a tőke, a hitel és a kereskedelem elsőrendű fontossága. A birtokostársaival együtt őt is sújtó kóros tőkehiányon eladásokkal és hitel felvételével igyekezett segíteni. Nyugati utazásai idején Széchenyi adott neki mintegy 15 000 forintnyi kölcsönt, később pedig kereskedelmi cégek nyújtottak szállítandó árui fejében előleget; egyéb lehetőségeket is felhasznált hitel szerzésére. A hiteléletbe való bekapcsolódást és modernizálódást az is jelzi, hogy az 1840-es évektől Wesselényinek a Wodianer cégnél folyószámlája volt. Emellett a reformkor számos gazdasági vállalkozásába bekapcsolódott, a Védegyletnek, Magyar Kereskedelmi Társaságnak, a Vukovár–Fiume Vasútra Egyesült Társaságnak egyaránt részvényese volt. Az annak idején édesanyja által saját kezűleg vezetett bevételek és kiadások

[83] Csetri Elek: *i.m.* 167–168; Kőváry László: *i.m.* 105, 109.
[84] Széchenyi István–Wesselényi Miklós: *i.m.* 136–138; Csetri Elek: *i.m.* 167; Wesselényi Lvt. Kertészet j. cs.

jegyzéke helyébe Wesselényi tisztjeitől korszerű elszámolást kívánt meg, pénztári naplók, fizetési jegyzékek, pontos leltárak és nyilvántartások jelezték a modern mezőgazdasági nagyüzem pénzügyi lélegzését.

Erre annál nagyobb szükség volt, mert a zsibói uradalomnak 1843-ban 103 fizetett alkalmazottja volt, legnagyobb részük a termelőmunkában és adminisztrációban dolgozott; élükön jószágigazgatóként Kelemen Benjámin állott. Noha jelentős számú alkalmazottat, bérmunkást, napszámost foglalkoztatott, az uradalom munkálatainak nagyobb részét a jobbágyok robotja szolgáltatta. Mindezekkel együtt a zsibói uradalom Erdély mezőgazdasági mintaüzemévé nőtte ki magát, olyannyira, hogy erdélyi szakiskola hiányában itt indult meg a gazdatiszti képzés. Míg a keszthelyi Georgikon keretében rendszeres mezőgazdasági oktatás folyt, Erdélyben Wesselényi kezdeményezésére Zsibón évente 10 gyakornokot láttak vendégül, hogy a zsibói mezőgazdasági üzemben gyakorlati képzést nyerjenek, és a tanultakat Erdély-szerte alkalmazzák.

Wesselényi nagyvonalú terveire mi sem jellemzőbb, mint az, hogy hazatérte után a börtönből szabadult Kossuth Lajost akarta megnyerni birtokai jószágkormányzójául. Kossuthra azonban nagyobb feladatok vártak a politikai életben, az ellenzék újjászervezésében és irányításában. A felkérés mégsem volt alkalomszerű, hiszen Kossuthban éppúgy, mint Wesselényi személyében megtestesült a politikai és anyagi alap átalakításának egész koncepciója, a reform és gazdaság szoros egysége és harmóniája. A döntő lépést aztán 1848 hozta meg.

Egyed Ákos

Wesselényi Miklós és a jobbágyfelszabadítás Erdélyben 1848-ban

Wesselényi Miklós, a magyar reformmozgalom egyik vezéralakja elméleti munkáiban s politikai küzdelmeiben feltűnően sokat foglalkozott a jobbágykérdéssel, attól tartott ugyanis, hogy az úrbéri törvény hiánya és az ebből következő bajok Erdélyben az 1784-es Horea-féle lázadáshoz hasonló megmozduláshoz vezethetnek. Ugyanakkor világosan látta a jobbágykérdés magyar nemzeti vonatkozásait is. Abból indult ki, hogy ameddig a magyar nép nagy része szolgai, függő helyzetben van, és nélkülözi a polgári szabadságjogokat, amíg a nemzet, a „natio" csak kiváltságos rétegekből áll, nem következhet be az annyira kívánatos nemzeti megújulás, következésképpen a magyarság gyenge és sebezhető marad. Ezért tartotta már az 1830-as évektől halaszthatatlan feladatnak egy olyan úrbéri törvény elfogadását, amely fokozatosan elvezet a jobbágyrendszer teljes felszámolásához. E kérdéssel több Wesselényi-kutató foglalkozott, de még mindig találunk fehér foltokat, eléggé nem tisztázott összefüggéseket Wesselényinek a jobbágyfelszabadításért folytatott küzdelmeiben. Dolgozatunkban ezeket a kérdéseket igyekszünk felderíteni vagy legalább felvázolni, különös tekintettel az 1848-i erdélyi felszabadítás kimondásának körülményeire.

1. Ifjú Wesselényi Miklós az 1820-as évek legelején kezdett az atyjától örökölt 24 partiumi jobbágyfalu helyzetével foglalkozni. Ekkor birtokán éppúgy, mint máshol Erdélyben és a Partiumban semmiféle írott törvény nem szabályozta a földesúr–jobbágy viszonyt, ami örökös súrlódások forrása volt. Azzal kapcsolatban, hogy a fiatal Wesselényi Miklós milyen viszonyok közt kezdett a modernizálás lehetőségén gondolkodni, célszerűnek tartjuk idézni a zsibói jobbágyságnak az 1820-as Cziráky-féle összeíráskor tett vallomását. Eszerint „Minden prestatiók és úgy a földesúri szolgálat eránt is földes urunkkal sem írott constitutionk, sem egygyességünk [!] soha sem volt s most sincsen, hanem a szolgálatot azonmóddal tettük és tesszük, amint azt eleink is tették, s a szerint szolgálunk, amint az mireánk eleinktől maradott, s mindeneket úgy prestálunk."[1]

Wesselényi maga áldatlannak és tarthatatlannak ítélte ezt a helyzetet, természetesen nemcsak a saját jobbágyai példájából, hanem az országos helyzet tanulmányozásából leszűrt következtetéséből is. A változtatás modelljét a fejlettebb nyugati polgári történelmi rendszer mellett az erdélyinél rendezettebb magyarországi úrbéri viszonyok s Széchenyi István reformjai szolgáltatták. Az 1820-as évektől az évtized végéig az egymásnak örök barátságot fogadó Széchenyi és Wesselényi együtt gondolják ki a magyar reformmozgalom programját.[2] Wesselényi először saját gazdaságában igyekezett megvalósítani a tervezett átalakításokat, hogy osztályos társait is hasonló lépésekre bírja. Törekvései során tapasztalnia kellett, hogy az úrbériség közjogi rendezetlensége mennyi akadályt gördít a korszerűsítési munkálatok útjába: amikor megkísérelte szétválasztani a saját művelésű földjeit a jobbágyföldektől, hogy az eddigi nyomásos rendszer helyett váltógazdaságot vezessen be, jobbágyai azzal vádolták, hogy az uradalom megfosztotta őket legelőjüktől, s termőföldjeikből is elsajátított bizonyos részeket.[3]

[1] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL.) *Conscriptio Czirákyana.* 52. k. Zsibó. L. még Egyed Ákos: *Zsibó az 1820-as úrbéri összeírás tükrében.* = *Torony Erdély kapujában.* Tanulmányok Zsibó életéből. Szerk. Molnár János. Zsibó 1996. 22–29.

[2] Egyed Ákos: *Széchenyi Erdély-képe – Erdély Széchenyi-képe.* = *Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára.* Szerk. Pölöskei Ferenc és Orosz István. Bp. 1994. 129–138.

[3] Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós.* Bp. 1965. 82.

A felmerült kérdések azonban nem tántorították el Wesselényit a modernizációtól: miután jobbágyaival rendezte a viszályt, fokozott erővel látott hozzá tervei megvalósításához, és sikerült is Zsibót mintagazdasággá átalakítania.[4] Ennek során a jobbágyközösség helyzetét is jobbítani kívánta: kiváló gazdatisztjével, Kelemen Benjáminnal együtt személyesen oktatta jobbágyait a gazdálkodás javításának módszereire, közmagtárt állított fel, kisdedóvót szervezett,[5] védte jobbágyait a katonafogások s adóztatási túlkapások ellen, román jobbágyaival anyanyelvükön beszélt. Röviden: Wesselényi Miklós nemcsak a legjobb gazda, de az általunk ismert leghumánusabb földesúr volt Erdélyben.[6]

2. Wesselényinek az 1820-as évek végétől egyik fő törekvése az volt, hogy Erdély vezető politikusait s a nemességet meggyőzze a rendiség régi formában való fenntartásának veszélyeiről és előkészítse a nélkülözhetetlen változások elfogadására. Az erdélyi rendiség utolsó szakaszáról, társadalmi feszültségeiről s problémáiról az 1833-ban Lipcsében megjelent *Balítéletekről* című munkájában mondott ítéletet.[7] Ebből minket most a nemesség és a jobbágyság közti viszonyról vallott nézetei érdekelnek, különösen azért, mert ezekből vezeti le politikai következtetéseit.[8] Könyvének *Születés és polgári helyzet körüli előítéletek* című fejezetében ezeket írta: „A parasztság többnyire csak kínzójának nézi földesurát; nem hiszen neki, nincs hozzá bizodalma, legjobb szándékai alatt is cselt, ellene intézett törekedést lát; tanácsát nem követi, intését nem fogadja, mert attól jön, ki iránt egy tartózkodó visszás érzést már őseitől kapott örökségül." Wesselényi társadalmi tapasztalatot összegzett, bár azt is tekintetbe kell vennünk, hogy ő hatni akart, ezért ha volt is némi túlzás e megállapításában, az 1848-as erdélyi események teljes mértékben igazolták azt, amit fent írt.

Wesselényi Miklós gondolkodásának erőssége volt a gyakorlati irányultság. Sohasem elégedett meg valamely kérdés elméleti felvetésével, hanem mindjárt annak megoldási lehetőségei kezdték foglalkoztatni. Említett könyvében, miután a parasztságnak a nemesség elleni érzelmeit összegezte, megjelölte a „késedelem nélküli" teendőket is, nevezetesen: el kell törölni azon törvényeket, amelyekből az következett, hogy „a paraszt másnak önkényétől függjön", valamint azokat, amelyek szerint a paraszt „jószágot örök jussal nem bírhat".[9] Vagyis Wesselényi szerint a parasztság közjogi helyzetét olyan törvénynek kell szabályoznia, amely kizárja a földesúri önkényeskedést, s azt is lehetővé teszi, hogy a jobbágy földjének tulajdonosa lehessen, azaz hogy a maga személyét s földjét megváltással felszabadíthassa.

A fentiek megvalósítása az egész úrbéres parasztságnak az etnikai-nemzetiségi hovatartozástól függetlenül lehetővé tette volna a fokozatos-folyamatos felszabadulást. Ha továbbgon-

[4] Csetri Elek: *Gépek és mezőgazdasági eszközök meghonosítása a zsibói Wesselényi uradalomban 1848 előtt.* = *Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdeteiről.* Buk. 1956. 7–45.

[5] Kardos Samu: *Báró Wesselényi Miklós élete és munkái* I. Bp. 1905. 409.

[6] Szilágyi Sándornak azt a véleményét, hogy Wesselényi Miklós „...a legkegyetlenebb földesurak egyike volt" (*A magyar forradalom férfiai 1848-ban.* Pest 1850. 313), cáfolja Wesselényi egész élete és munkássága. Noha előfordultak olyan pillanatai, amikor hirtelen haragjában túlságosan szigorúan büntette egyik-másik alattvalóját, a parasztsághoz való viszonyának sokkal inkább jellemzője volt a gondoskodás, a bajba jutottak megsegítése. Igazat írt Kardos Samu, amikor Wesselényi szociális tevékenységét azzal értékelte, hogy jobbágyait az okszerű mezőgazdaság módszereire oktatta-tanította (*i.m.* 409.). Idézhetjük Wesselényi kortársának, Mezőkövesdi Újfalvy Sándornak az emlékezését is, aki megemlíti, hogyan védte jobbágyait az embertelen katonafogdosás ellen (*Emlékiratai.* Sajtó alá rendezte és kiegészítésekkel ellátta Gyalui Farkas. Kvár 1941. 270–271). Végül megszólaltathatjuk a Wesselényi-kérdés mindmáig legkiválóbb ismerőjét, Trócsányi Zsoltot: „Wesselényi személyesen oktatja embereit facsemete ültetésére, burgonyát, lucernamagot ingyen oszt szét közöttük, földet juttat nekik ezek elvetésére" (*i.m.* 79–80).

[7] Az eredeti teljes cím: *Balítéletekről.* Írta Wesselényi Miklós 1831-ben. Nyomatott Bukarestben 1833. 227.

[8] Természetesen az erdélyi parasztkérdést nem lehet a jobbágykérdésre egyszerűsíteni. A történeti Erdélyben nagyrészt teljesnek mondható jobbágyviszonyok a vármegyék területén és a Partiumban alakultak ki. A Királyföldön (a szász székek területén), valamint a Székelyföldön a szabad rétegek mindvégig megőrizték többségüket.

[9] Wesselényi Miklós: *i.m.* 227.

doljuk Wesselényi fent említett javaslatát, nem nehéz arra a következtetésre jutnunk, hogy az ilyen típusú jobbágyfelszabadítás folyamatosan és törvényesen választotta volna szét a jobbágy személyét és vagyonát a földesúr személyétől és vagyonától, amelynek hatalmas jelentősége lehetett volna Erdélyben és Magyarországon a nemzeti kérdés alakulásában is. Wesselényi ugyanis világosan látta, hogy a földesúr–jobbágy viszony Erdélyben és Magyarországon nemcsak társadalmi, hanem egyben nemzeti kérdés is. A megoldást annál sürgetőbbnek tartotta, mivel már jó ideje, legalábbis Mária Terézia uralkodása óta a Habsburg-monarchia központi kormányzata önmagát a parasztság támogatójának, a magyar nemességet pedig a jobbágyság elnyomójának tüntette fel, és ez már mélyen bevésődött a parasztság tudatába. Wesselényi ezért a magyar nemzet jövője szempontjából már az 1830-as években alapvető fontosságúnak mondotta, hogy a jobbágykérdést a magyar nemességnek kell rendeznie, mielőtt a bécsi kormány cselekedné azt.[10]

Említettük már, hogy a magyar polgári nemzet megszületése elengedhetetlen feltételének tartotta a jobbágyság felszabadítását. Ő a legnagyobb kortársainál is tisztábban látta a nemzet és a társadalom adott szerkezete (struktúrája) közti összefüggéseket. Mivel a nemzet társadalmi bázisát vizsgálta, számára a nemzet nem valamiféle örök és változatlan kategória, hanem ellenkezőleg: önmagát megváltoztató közösség. A rendi nemzet megvolt a maga szűk társadalmi alapjain, s feladatának a rendi privilégiumok megőrzését tartotta, de a modern polgári nemzetnek magában kell foglalnia az eddig kirekesztett társadalmi kategóriákat is, tehát a rendi előjogok helyett a polgári szabadságjogok biztosítására törekszik. Wesselényi nemzetfelfogására a francia modell volt a legnagyobb hatással, de nem hagyta figyelmen kívül az angol liberalizmus eszméit sem.

A magyar társadalom tanulmányozását a középkorral kezdi, és úgy látja, hogy a „nemzet" megosztása akkor kezdődött, amikor őseink főbbjei az idegenek mellett saját népüket is leigázták, azaz jobbággyá tették. Ezzel a társadalom nagyobbik része kiszorult a jogokat kisajátító rendi nemzetből; akik csak terheket viselnek s jogfosztottak, elnyomást éreznek, nem tagjai a nemzetnek. Mondanivalóját a Dózsa György vezette 1514-es parasztfelkeléssel nyomatékosítja, amikor a nép elnyomása miatt áll bosszút a nemességen, ami viszont a Mohácsnál elszenvedett veréséghez is hozzájárult. Ilyen megosztott állapotban érkezett el a magyarság az újkor küszöbére.

Wesselényi az 1830-as években lépett a gyakorlati politika útjára s állt élére az erdélyi ellenzéknek, amely az alkotmányos kormányzat érdekében indított küzdelmet. Emlékeztetőül: az uralkodó 1811 óta nem hívott össze Erdélyben országgyűlést. Wesselényi programjával az 1834–35-ös erdélyi országgyűlésen szeretett volna átütő sikert elérni, de – mint ismeretes – a kormányzat és az erdélyi konzervatív politikusok összefogása lebuktatta: 1839-ben háromévi fogságra ítélték. Testi erejében megfogyatkozva, látását nagyrészt elveszítve 1840-ben kegyelem által szabadult fogságából; Zsibóra 1843-ban tért haza.

Bár többé nem vállalkozhatott vezéri szerepre, tovább folytatta elméleti munkásságát, s az 1843-ban közölt *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* című könyvében a magyarság geopolitikai helyzetének kitűnő elemzését adta.

Mivel a magyarság helyzetét rendkívül veszélyeztetettnek látta, a nemzet erősítése érdekében a nem erőszakos asszimilációt is lehetségesnek, sőt a kultúra által kívánatosnak tartotta, ami nem állt ellentétben a magyar nemzeti liberalizmus elméletével; annál inkább nem, mert

[10] Wesselényi Szatmár vármegye rendei előtt 1834-ben tartott beszédében nyíltan kifejtette ezen véleményét, s nem véletlen, hogy ezt annyira veszélyesnek tartotta a kormányzat és a kormányhű magyar nemesség, hogy ebből a Wesselényi ellen indított „hűtlenségi" per egyik vádpontja lett.

határozottan elutasított minden erőszakos magyarosítást.[11] A *Szózat*ban a hangsúlyt arra helyezte, hogy a nemzeti alkotmányt polgárivá kell átalakítani az érdekegyesítő politika által. Mindenekelőtt a jobbágykérdés rendezését kívánta siettetni: a pórnép és a nemesség közti hézag nagy, és állandóan nő – fejtegeti –, holott „együtti munkásság céljából oly szükség lenne kezet fogni". Ha ez elmarad, s forradalom üt ki, abban a parasztság, mivel kirekesztették a nemzetből, „nem nemzeti érdekben s nem mint magyar lázadna fel, hanem mint elnyomott osztály: jobbágy".[12] Mivel a jobbágykérdésben semmi lényeges változás nem történt, Wesselényi jóslata 1848-ban Erdélyben nem kis mértékben valósággá vált.

3. A jobbágyfelszabadítás megvalósítását illetően 1848 tavaszán Magyarország kedvezőbb helyzetben volt, mint Erdély. Magyarországon ugyanis azért sikerült a jobbágyfelszabadítást már márciusban kimondani,[13] mert a magyar országgyűlés éppen ülésezett, Erdély országgyűlésének viszont – a bécsi kormány ellenállása miatt – csak több mint két hónap múltán sikerült összeülnie. Közben azonban a frontvonalak összekuszálódtak.[14]

Wesselényi Zsibón értesült a bécsi, pesti és kolozsvári eseményekről. Bécs március 13-i, Pest március 15-i forradalma közismert. Kolozsvárt az történt, hogy a 12 pont alapján március 20–23-án a magyar politikusok is elfogadták a polgári átalakulás békés programját, amelyből természetesen nem hiányzott a jobbágyfelszabadítás követelése sem. A kedvezőnek ígérkező átalakulás híre nagy örömmel töltötte el Wesselényit. Március 23-án Kossuthhoz írt levelében áldást kért Kossuthra és mindazokra, akik a kedvező körülményeket ki tudták használni. De ugyanabban a levelében már aggodalmait is kifejtette, mert a nép Petőfi *Nemzeti dal*ából megtanulhatja az „esküszünk, hogy rabok többé [!] nem leszünk"-et, de könnyen azt érti rajta, hogy a földesúr elöljáróinak az eskü kimondása után többé ne engedelmeskedjék.[15] Wesselényi szeretné, hogy reformkori elképzelései minél hamarabb megvalósuljanak, ezért tettre sürgeti a magyar nemességet, mert ennek egy része még most is halogatni szeretné jobbágyai felszabadítását. Az európai forradalomra hivatkozva nyílt levélben kéri s figyelmezteti április 12-én a még tétovázó nemeseket, hogy „értsék meg a pillanat intését, melyet büntetlenül mellőzni nem lehet"; a robotról és dézsmáról le kell mondani. „Igen is, honfitársaim! nincs arról többé kérdés: maradjanak-e meg a robot és a dézsma, vagy eltöröltessék? Vége van annak örökre s menthetetlenül; nincs hatalom, mely annak létét fenntartani vagy visszavarázsolni képes lenne." Azután az alternatívákat teljesen világosan és reálisan így fogalmazza meg: „Most csak a körül forog a kérdés: hát nálunk Erdélyben mi szabadítsuk-e fel a parasztot; vagy ő törje szét bilincsét s rázza le görbesztő terhét nyakáról; avagy a [bécsi] kormány vegye azt le róla."[16]

Régebbi felfogásához híven természetesen amellett foglal állást, hogy a magyar nemességnek minél előbb kezdeményező lépést kell tennie, a halogatás ugyanis nagyon veszélyes lehet, mert ha a bécsi kormány szabadítja fel a jobbágyokat, avagy azok önmagukat, a nemesség lesz a vesztes fél: nem számíthat a parasztok hálájára, sőt kiteszi magát a bosszúállás kínjainak. „Ha

[11] Bővebben Trócsányi Zsolt: *i.m.* 452–467.

[12] Wesselényi Miklós: *Szózat a magyar és a szláv nemzetiség ügyében.* Lipcse 1843. 358.

[13] Varga János: *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban.* Bp. 1971. 125–145.

[14] Id. Bethlen János 1848. április 15-i levelében arról panaszkodik Wesselényinek, hogy „Nékünk vezetőkül állásunk felette nehéz, mert miután az egész monarchiában a bureaucraticus rendszer megdöntetett, az erdélyi helyzetbeli kormány csaknem egészen nullifikálva van, s helyébe sem felelős ministerium, mint Magyarországon, sem alkotványos [!] élet, mint a többi austriai tartományokban, nem lépett. Ily kormány nélküli körülmények között a legkisebb zavar általános anarchiára vezethet." Állami Levéltár Kvár. *Wesselényi Miklós levelezése* (ezután *Levelezése*). E levelet mások is közölték. Mi az eredeti másolat alapján idézzük. Ez a többi idézetre is vonatkozik.

[15] Wesselényi Miklós 1848. március 23-án keltezett levele Kossuth Lajoshoz. *Wesselényi Miklós Levélmásolati Könyve* (ezután *Levélmásolat*).

[16] Wesselényi levelét eredetileg Kemény Zsigmondnak küldte el, aki a Pesti Hírlap 1848. április 15-i számában közölte; innen vette át a Kolozsvárt megjelenő Jelen (korábban Múlt és Jelen), s újraközölte április 25-én.

az elsőt nem tesszük [ti. ha nem a magyar nemesség szabadítja fel a jobbágyokat], a [másik] kettőnek valamelyike bizonnyal s közelebbről meg fog történni. Borzasztó következésű leendene, ha a parasztság a régi, részint helytelen, de megfogható s valóban létező gyülölségét s bosszúját jelen nem-akarásunk méltó botrányának kövén még élesebbre köszörülvén, erővel ragadná ki kezeinkből azt, mit hogy nékiek adjunk s engedjünk, már annyira ütött órája." S hogy a veszélyhelyzetre még erőteljesebben felhívja a magyar nemesség figyelmét, újból utal a jobbágyfelszabadítás és a nemzeti kérdés közt Erdélyben fennálló összefüggésre. „Egyébiránt – írta – semmi sem lehetne Erdély mostani alkotmányosságára s a magyar nemzetisége tekintetében veszélyesebb, mint még inkább felharagítani a parasztságot, melynek Erdélyben legnagyobb része oláh, a birtokosság ellen, melyben létezik ott a magyar nemzeti legfőbb elem és erő."[17]

Mindent mérlegelve a leggyakorlatibb következtetést vonja le: „...eszközöljük törvényes legrövidebb úton a robot és dézsma eltörlését". Mivel ez a törvényes lehetőség, vagyis az országgyűlési határozat az országgyűlés eléggé távoli, május 29-re történt összehívása miatt egyelőre nem válhatott valóra, Wesselényi javasolja, hogy a teljes jobbágyfelszabadításig a robotot mérsékelni kell.[18]

Egyébként maga Wesselényi Zsibón, Turbócán, Kettősmezőn, Hadadon és egyebütt még március 26-án kihirdette a robot és a dézsma egy részének elengedését. A magyar jobbágyok számára Wesselényi magyarázta meg az említett robotcsökkentést, a románoknak a paptelki esperes ugyanezt román nyelven ismertette. Unokaöccséhez, Wesselényi Ferenchez írt levelében abban reménykedett, hogy tette jó hatással lesz a jobbágyokra. Egyben javasolja, hogy a románságnak papjain keresztül tudomására kell hozni, hogy „valamint Magyarhonban, úgy itt is a parasztok emancipatiója bizonnyal meg fog történni", s az állam fogja a földesurakat kárpótolni, de mindez csak akkor, ha a rend és béke az országban fennmarad, és „lázadások által zavartatni nem fog". Levele szerint meg kell értetni a parasztsággal, hogy másképp „rája nézve a legüdvösb felszabadítása s tulajdonhozi juttatása ki nem vihető".[19]

Az előbbiekben sokat idézett nyílt levelében, amelyet a Pesti Napló, majd a kolozsvári Jelen is közzétett, kifejtette, hogy a jobbágyfelszabadítást „a Magyarhonnali teljes unió kimondásával kössük össze, mert a robot és dézsma megszüntetéséért bizonnyal mindnyájan kárpótlást óhajtunk. Már pedig csak úgy remélhetünk, ha Magyarhonnal egygyé [!] válandunk."[20] Készen volt tehát az erdélyi jobbágyság megszüntetésének a terve, csakhogy az idő és az események egyre kétségesebbé tették Wesselényi reményeinek realitását a békés rendezés iránt. Lássuk hát, mi történt az erdélyi országgyűlés megnyitásáig.

4. Wesselényi példáját a robot azonnali mérséklésére több földesúr követte. Így Újfalvy Sándor, a híres emlékíró, ifj. Horváth János, báró Jósika János, a Konzervatív Párt vezére (!), Jósika Miklós, a kor neves regényírója.[21] Utóbbi a teljes felszabadítást is kihirdette. Erről a következőket írta Wesselényinek április 30-án: „Húsvét első napján olvastam a Pesti Hírlapban Felszólításodat hozzánk, erdélyiekhez, mellyben bennünket mindenre mi szent előttünk kérsz és kényszerítesz, *hogy ne fillérezzünk*, mert ha ezt tesszük, úgy a parasztok szabadítják fel magó-

[17] Jelen 1848. április 25.

[18] Wesselényi világosan látta, hogy azonnal cselekedni kell, s a jobbágyfelszabadítást nem lehet halogatni, de aggodalom töltötte el amiatt, hogy a nemesség az állami kárpótlásig tönkre fog menni. Számára azonban az elsőrendű teendő az volt, hogy az a nagy társadalmi és politikai átalakulás, amelyet a márciusi események elindítottak, békés, alkotmányos legyen.

[19] Wesselényi Miklós 1848. március 26-án keltezett levele Wesselényi Ferenchez. *Levélmásolat.*

[20] Uo.

[21] Bővebben Egyed Ákos: *A jobbágyrendszer megszüntetése 1848-ban Erdélyben.* = *Falu, város, civilizáció.* Buk. 1981. 79.

kat önfejűleg, vagy a kormány fog megelőzni." A továbbiakban arról értesíti Wesselényit, hogy egyik jószágán, Galgón a jobbágyok megtagadták az engedelmességet, ezért Szurdukon, ahol élt, nehogy szintén ez történjék, „emancipáltam őket".[22] Azért, hogy Wesselényi jobban megértse döntését, hangsúlyozza: előbb arra gondolt, hogy részben szabadítja fel a jobbágyait, de másként döntött, mert tudta, hogy az eredmény ugyanaz lesz, tudniillik, „egyáltalán nem fognak szolgálni", ezért úgy vélte, hogy „jobb lesz túlesni a bajon egyszerre s nem kétszerre amputáltatni ujjamat".[23]

Több mint érdekes, hogy Wesselényi nem helyeselte kedves barátjának ezt a döntését, amelyet idő előttinek nevezett; a teljes felszabadítást azért nem helyeselte, mert azt – amint az előbbiekben már láttuk – véleménye szerint az országgyűlésnek kellett volna elvégeznie, mégpedig egybekötve az Erdély és Magyarország közti újraegyesülés kimondásával. Válaszlevelében írta Újfalvynak: az unió következtében „parasztjaink eliberáltassanak, szint úgy, mint a magyarországiak kárpótlás mellett". Hozzáfűzi azonban azt is, hogy jó lenne egy minél több aláírással megerősített okiratban a közvélemény tudomására hozni, hogy amennyiben az unió nem valósulna meg, a jobbágyokat akkor is felszabadítják.[24] Ismételjük: a jobbágytartó nemesség nagy többsége nem mérsékelte a szolgáltatásokat, hanem továbbra is követelte azok teljesítését. Ez volt Wesselényi egyik nagy csalódása. A másik nem kevésbé keserves csalódását a jobbágyság magatartása okozta.

Elöljáróban megemlítjük, hogy már 1848 tavaszán, április–májusban parasztmozgalmak hulláma zúgott végig Erdély falvain. Ennek egyik ösztönzője az volt, hogy Erdély parasztsága már márciusban tudomást szerzett a magyarországi jobbágyfelszabadító törvény elfogadásáról, s arról is, hogy ott április 11-én megszűnt a robotoltatás. Az erdélyi jobbágyság engedetlenségét növelte az a valahol bízvást tudatosan felröppentett álhír, amely szerint a császár-király felszabadította az erdélyi jobbágyokat, de a nemesség nem engedte ezt megvalósítani. Miután ez elterjedt a falvakban, a paraszti mentalitás a maga módján átformálta az álhírt, s követelni kezdte, hogy a nemesek adják elő a király felszabadító levelét.[25]

A történelem iróniáját kell látnunk abban, hogy a jobbágyfelszabadítás őszinte harcosának, Wesselényi Miklósnak a jobbágyai s éppen a mintafaluban, Zsibón az elsők között adtak hitelt a Habsburg-propaganda eme félrevezető fogásának. Április 24-én írta Nagy Lázár gazdatiszt Wesselényinek: 19-én a zsibói jobbágyok gyűléseztek az iskolában, ahol elhatározták, hogy kényszeríteni fogják papjukat „a király által nekiek régen leküldött szabadságpecsétes levél felolvasására", amelyet elrejtett; kényszeríteni szándékoztak a „szabadságzászlónak toronyba léendő kiütésére" is.[26] Wesselényi más jobbágyfalvai: Turbuca, Solymos, Kettősmező, Hadad teljesen beszüntették a robotot.[27] Súlyosabb eset történt Völcsökön, ahol a nép lecsendesítésére kiküldött két megyei követ közül az egyiket – Vajda Györgyöt – holtra verték a parasztok.

[22] Jósika Miklós 1848. április 30-án keltezett levele Wesselényi Miklóshoz. *Levelezése.*

[23] Jósika Miklós leveléből enyhe szemrehányást érzünk amiatt, hogy Wesselényi Miklós túl korán engedményeket tett saját jobbágyainak. „Mihelyt te Sibón az úrbéri tartozások egy részét elengedted, azonnal a körül belől lévő helységek békétlenkedni kezdettek. Magában a sibói uradalomban jóságodat a turbucaiak, huszaiak s hallom a sojmosiak [!] is avval hálálták meg, hogy oda nyújtott ujjad helyett az egész kezed elvették. Ezeket követte Tihó, Kettősmező, Hadad, Drág, Galgó hol az úrbéri tartozásokat többé teljesíteni nem akarták." *Levélmásolat* 1848. április 30. Wesselényi határozottan utasította vissza barátja „szemrehányását": „Tévedsz abban, barátom, hogy embereimnek elmenetelemkor adott engedményem idézett volna bárhol is nyugtalanságot elő. Azokat egyenesen annak hallása s megtudása idézte elő, mik Magyarhonban történtek." *Levélmásolat* 1848. május 4.

[24] Wesselényi Miklós 1848 áprilisában küldött levele Jósika Miklóshoz. *Levélmásolat.*

[25] Egyed Ákos: *A jobbágyrendszer megszüntetése... l.m.* 83.

[26] Nagy Lázár 1848. április 20-án keltezett levele Wesselényi Miklóshoz. *Levelezése.*

[27] Jósika Miklós 1848. április 30-án keltezett levele Wesselényi Miklóshoz. *Levelezése.*

Wesselényin nagy nyugtalanság lett úrrá a parasztmozgalmak miatt, amelyek éppen úgy kezdődtek, ahogyan évekkel azelőtt megjósolta: a mozgalmakban valóban magyar jobbágyok is részt vettek, sőt kezdeményezők voltak, s nem mint magyarok, hanem mint elnyomottak kapcsolódtak be az 1848-as eseményekbe. Pestről gyorsan leutazott Zsibóra, hogy személyesen lássa, miről van szó. Onnan írja Batthyány Lajos miniszterelnöknek: „a parasztság eszméje", hogy „az urak s nemesség tartja őket még mind elnyomva, és nem akarja nekik kiadni a szabadságot, mellyet a Császár nekiek már rég megadott". De Wesselényi arra is felfigyelt, hogy többről van itt szó, mint a robot megszüntetéséről, hiszen a „Császár által kiadott, de a nemesség által duggatott szabadságlevélben az van parancsolva, miképp minden föld, tehát az uraságé is, köztök felosztassék".[28]

Az április–májusi mozgalmakat végül is sikerült ígéretekkel és katonai demonstrációkkal ideig-óráig lecsendesíteni. Ekkor Wesselényi a Partium visszacsatolását intéző kormánybiztosként működött Közép-Szolnok és Kraszna vármegyében, valamint Kővár vidékén. Miután ezt a feladatát teljesítette, figyelmét nyomban a Kolozsvárt nemsokára összeülő erdélyi országgyűlés előkészítésére fordította.

5. Wesselényi és azok az erdélyi liberális nemesi politikusok, akik a forradalom kezdete óta az erdélyi magyar mozgalom élén álltak, a Kolozsvárra összehívott országgyűlés első pontjául az unió elfogadását ajánlották a rendeknek. Mivel azonban a május 15–17-én lezajlott balázsfalvi Román Nemzeti Gyűlés határozata feltételeket szabott az unióval kapcsolatban,[29] Wesselényi szükségesnek tartotta, hogy az országgyűlési előkészületek során a jobbágyfelszabadítás mindig az unió ügyével együtt szerepeljen a politikai közleményben és a sajtóban. „Nincs semmi mit inkább kellene tele torokkal kiáltani, mint azt, hogy azért kell az Unió, mert az olá s magyar paraszt [...] egyszerre szabaddá leendenek, s az olá és magyar paraszt egyszerre mindazon jogokban részesülend, mely[ek] eddig csak a nemeseké voltak; ezek pedig az ország terheit az eddigi parasztokkal hordozandják, továbbá, hogy egyik vallásbelinek s egyik nemzetfiának szint annyi joga leend, mint a másikból valónak."[30]

Bár a fenti s ahhoz hasonló nyilatkozatok hátterében lehetett taktikai meggondolás is, nevezetesen az, hogy a románok támogatását az unió iránt a jobbágyfelszabadítás révén az erdélyi magyar politika megnyerje, nem vitás, hogy Wesselényi őszintén óhajtotta a jobbágyrendszer megszüntetését, a parasztság jogokhoz és tulajdonhoz juttatását. E szándéknak egész politikai tevékenysége bizonyságtétele volt, majd a május 29-én megnyílt országgyűlésen való állásfoglalása s tevékenysége döntő módon hozzájárult egy olyan jobbágyfelszabadító törvény elfogadásához, amely Európának ebben a régiójában bizonyosan a parasztság számára a legjobbak közé tartozott.

Wesselényi tagja volt a május 26-án megválasztott Indítványozó Bizottságnak, amelyben mellette részt vett id. Bethlen János, a liberális nemesség egyik vezére, Kemény Dénes, a kiváló jogtudós, Berde Mózes, a székely határőri rend követe, Szász Károly, a nagyenyedi református kollégium professzora és mások. Az úrbéri törvény tervezetének kidolgozása ezeknek a műve volt.

Az országgyűlés május 30-án megszavazta az Erdély és Magyarország újraegyesítését kimondó törvényt, amelyet az uralkodó június 10-én szentesített. Az unió-törvény tulajdonképpen azt is jelentette, hogy mindazon vívmányok, amelyeket a magyar forradalom elért, Erdélyben is

[28] Deák Imre: *1848. A szabadságharc története levelekben, ahogyan a kortársak látták.* Bp. é.n. 80.
[29] Cheresteşiu, Victor: *A balázsfalvi Nemzeti Gyűlés. 1848. május 15–17.* Buk. 1967. 491.
[30] Wesselényi Miklós 1848. május 19-én keltezett levele Jósika Miklóshoz. *Levélmásolat.*

érvénybe lépnek, de az erdélyi sajátosságokra való tekintettel ezekről mégis külön törvények születtek.

A jobbágytörvénycikk „szerkezetét" június 6-án az országgyűlésben Wesselényi terjesztette elő. Eseményekben nem szűkölködő életének jelentős pillanata volt ez, amikor szépen megszerkesztett szónoklatokkal méltatta ezt a valóban nagy történelmi eseményt. Az emberiség és másfél millió lakos ügyében emel szót – mondta; azokért, akik eddig csak dolgoztak, akik adót fizettek, és közmunkáztak. Akiket e nagy ügy részvéttel át nem hat, azoknak a szabadság, egyenlőség, testvériség hármas jelszava csupa üres frázis. Neki jutott a szerencse, hogy kimondhassa a nagy változást: ne legyen többé pórnép, hanem legyenek szabad polgárok. Legyenek a törvény előtt mindnyájan egyenlőek, legyenek a közös jog és elkötelezettség szerint testvérek. Az áldozatnak (ti. amelyet a nemesség a jobbágyfelszabadítással hoz) kül- és belbecse csak akkor lesz, ha lelkesedéssel teszik. Kéri, fogadják el indítványát a robot és dézsma eltörléséről. Ekkor a teremben mindenki felállt, s ezzel a tervezet elfogadása mellett szavazott.[31]

Az erdélyi országgyűlés IV. törvénycikke a bevezetőjében leszögezte: „Az úrbériségeken (colonicaturákon) eddig feküdt úri szolgálat (robot), dézsma és pénzbeli fizetések e törvény által eltöröltetnek." A törvény negyedik paragrafusa értelmében az eddigi úrbéresek tulajdonába került az a földmennyiség, amely a törvény kimondásakor használatukban volt.[32]

Erdélyben a jobbágyság általában kedvezően fogadta a jobbágytörvényt, amely 1848. június 18-án lépett érvénybe. Külön hangsúlyoznunk kell, hogy a törvény nem tett semmiféle különbséget román, magyar és más nemzetiségű jobbágy felszabadításának feltételei között. Ezért írta az 1848-as erdélyi forradalom egyik befolyásos román vezetője, a későbbi jeles történetíró, a Gazeta Transilvaniei főszerkesztője, George Barit, hogy 1848-ban Erdélyben a jobbágyság megszűnt mindörökre.[33]

A jobbágytörvény elfogadása az 1848-as forradalom legmaradandóbb alkotásának bizonyult, de 1848-ban nem váltotta be Wesselényiék reményeit. A törvény gyakorlati alkalmazása során ugyanis mindinkább szaporodtak a súrlódások a volt földesurak és volt jobbágyaik között, mert sok esetben nehezen lehetett szétválasztani (éppen a Wesselényi által annyit szorgalmazott úrbéri rendezés hiánya miatt) a nemes és a jobbágy földjét, s mivel mindkét fél igényt tartott egyes birtokrészekre, megkezdődtek az összeütközések. Ezek azonban önmagukban nem vezettek volna felkeléshez, bár a föld nélkül maradt ún. szerződéses zsellérek kétségbeesésükben jogosan zúgolódtak.[34] Az erdélyi parasztmozgalmak új hullámának elindulását döntő módon más tényezők határozták meg.

A parasztmozgalmak új, őszi hulláma, amely általános felkelésbe csapott át, a magyar forradalom és a bécsi kormány közt kirobbant ellentét kapcsán indult el. Ennek során Puchner generális, az erdélyi birodalmi haderő főparancsnoka megtagadta az engedelmességet a magyar kormánynak. Ezt megelőzően a szeptemberi román nagygyűlésen – Bécs sugallatára – általános román népfelkelést határoztak el, amelynek szervezését a két román határőrezred vette kézbe. Különösen aktív volt a naszódi határőrezred főparancsnokává akkor kinevezett Urban alezredes, aki felszólította Erdély északi részének falvait, hogy a Habsburg-hatalomra való eskütételre jelenjenek meg Naszódon. Mivel a magyar kormány elleni felhívások a magyar nemességet a király és a császár ellen szervezett összeesküvéssel és más hamis vádakkal illették, a parasztság ezt úgy értelmezte, mint a földesurak elleni felkelésre történő felhívást. Nyomban megkezdőd-

[31] Teljes szövegét közölte az Erdélyi Híradó 1848. június 8-án.

[32] MOL. Gubernium Transylvanicum D. 78. Az uralkodó által jóváhagyott szövege: *Corpus Juris Hungarici. Erdélyi Törvények.* Bp. 1900. 673–675.

[33] Barit, George: *Scrieri social-politice.* Buc. 1962. 121.

[34] Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi parasztság története. 1790–1849.* Bp. 1956. II. 415–418.

tek az udvarházak és kastélyok elleni támadások. Az összefogdosott nemesi családokat elhurcolták, sokakat meggyilkoltak.[35]

Az általános felkelésből nem maradtak ki Wesselényi Zsibója és más jobbágyfalvai sem, sőt azok ismét elöljártak a mozgalomban.

Közép-Szolnok megye első alispánja, Bálint Elek a Vay Miklós erdélyi királyi biztoshoz küldött levelében részletesen beszámolt a Wesselényi Miklós uradalmában történtekről. Nevezetesen: október elején a megyében kiütött parasztmozgalmak ellen statáriális bíróság kezdett működni. A bíróság a bakót Szilágycseh mezővárosba rendelte, de ott dolga nem akadt, s ezért a helység bírái (valószínűleg, hogy szabaduljanak tőle) Zsibóra irányították, holott ebben a helységben senki ellen sem hoztak bírósági ítéletet! De a bakó jövetelét a helybeliek egy része félreértette: a zsibói magyar parasztok október 5-én „a harangot félre verve az egész oláh ajkú környékbeli polgárokat fel lázasztották", s erre mintegy háromezren gyűltek össze ebben a helységben. A bakót elfogták és megkötözték, majd a református papot vették üldözőbe, aki a Wesselényi kastélyába menekült, de elfogták, s megkötözve, megkínozva vitték Naszódra Urbanhoz. Mihályi Gábor Máramaros megyei királyi biztos a miniszterelnöknek a fentiekről referálva kiemelte, hogy Zsibó helységének magyar lakosai is Urban ezredes parancsainak engedelmeskedtek.[36] Ennek során a jó hazafi református papot meghurcolták, a kastélyt bántalmazták, rongálták, raboltak. Más források pontosítottak: a jobbágyok és zsellérek egy része cselekedett így.

Mindez arról tanúskodik, hogy 1848 őszén a volt jobbágy, ha magyar is, még mindig nem foglalta el méltó helyét a nemzet testületében. Ám ehhez sietünk hozzáfűzni, hogy az 1848. őszi tragikus események során a nemzetiségi konfrontációk, a Habsburg kamarilla magyarellenességének lelepleződése után megtörtént a „tudatváltás": 1849-ben már a volt magyar jobbágyság is támogatójává vált a szabadságharcnak. Zsibó lakossága is igyekezett kijavítani a nevén esett csorbát: 126 zsibói iratkozott be nemzetőrnek, s az egész falu buzgólkodott Bem csapatainak élelmezésében.[37]

De lássuk, hogyan érintették a fentiek Wesselényit.

Az őszi parasztmozgalmak s más erdélyi események híre már Freywaldauban – a Gräfenberg melletti mezővárosban – jutott Wesselényi tudomására, ahová családjával a szeptemberi „fordulat" miatt menekült.[38] Bár Bálint Elek alispán és mások is kímélni próbálták azáltal, hogy a Wesselényi számára rendkívül lesújtó részletekről[39] nem írtak, azt nem hallgathatták el, hogy a Partium s főként Kővár-vidék és Közép-Szolnok megye parasztsága felkelt, s a nemesség, tisztviselők, papok élete, ha magyarok voltak, veszélybe került. A „keserű poharat" mégis Zsibó jelentette Wesselényi számára. Kétségbeesésében még Berzenczey Lászlótól, az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés és katonai tábor megszervezőjétől is segítséget kért, hogy a feldühödött parasztságot megfékezzék. „Az én megyémben, Közép-Szolnokban is a bujtogatások s ámítások gonosz eredményt idéztek elő. Ott – fájdalom – épen [!] egy magyar hely, t.i. Sibó helysége vált a vandál kegyetlenségeket űzött lázadásnak" központjává.[40] Félti a magyarságot, a Partiumot, Erdélyt és az annyi gonddal megszervezett gazdaságát is. Sok levelet ír,

[35] Miskolczy Ambrus: *Erdély a forradalomban és a szabadságharcban.* = *Erdély története.* Szerk. Szász Zoltán. Bp. 1986. III. 1403.

[36] MOL. Az Országos Honvédelmi Bizottmány iratai. 1149/1848.

[37] „Hűségüket mutatja, hogy készséggel indulnak Erdélybe, közbizalommal választott s szeretett századosuk, Nagy Lázár vezérlete alatt rendeltetésük helyére, szolgálandók ők is a haza nehéz napjaiban." Honvéd 1849. március 3.

[38] Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós.* 550.

[39] Például a kastélyt, berendezését és fegyvereit ért pusztításokról.

[40] Kardos Samu: *i.m.* 358.

töpreng, okokat keres, de a legnagyobb csalódást okozó Zsibó magatartására nem talál magyarázatot. 1850. január 24-én még mindig azon kesereg kedves barátjának, Újfalvy Sándornak írt levelében, hogy írják meg a valót, ne burkolják „homály"-ba a történteket, mert minden, amit Zsibóról tud, „talányok rám nézve".[41]

A sors azonban úgy akarta, hogy a „talány" megfejtésére sohase kerüljön sor, s ne lássa meg az annyira szeretett, de akkor feldúlt Zsibót. Miután Freywaldauból hazaindult, Pesten az Emmering-fogadóban 1850. április 21-én a megfázásból kapott tüdőgyulladás kioltotta életét Erdély valaha élt egyik legnagyobb politikusának.[42]

*

Wesselényi Miklós küzdelme a jobbágyfelszabadításért sikeres küzdelem volt. Az 1848. június 6-án Kolozsvárt ülésező diéta által megszavazott s június 18-án életbe lépett IV. törvénycikk eltörölte az évszázados rendi-feudális történelmi rendszert, s ezzel elhárította a polgári társadalom kialakulásának az útjából a legnagyobb közjogi akadályt. 1848-ban egy új parasztosztály született Erdélyben, amelynek nagyobb része szabad földtulajdonos volt, s ez lehetővé tette a kistulajdonra épülő, öntörvényű családi földművelési rendszer megszületését és tartós fennmaradását. Azt az átalakulást, amelynek Wesselényi Miklós egyik kiemelkedő előmozdítója volt, Erdély újkori történetének legjelentősebb társadalomtörténeti eseményeként kell számon tartanunk.

[41] Mezőkövesdi Újfalvy Sándor: *i.m.* 392.
[42] Wesselényi életéről l. még Veress Dániel: *Wesselényi Miklós.* Bp. 1983.

Nagy Jenő

Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár szócikkeinek német nyelvi értelmezése*

Nagy Jenőt, a kiváló nyelvészt és néprajzost, az erdélyi magyar-szász művelődési kapcsolatok kutatóját életművének elismeréséért 1996. május 4-i közgyűlésén az Erdélyi Múzeum-Egyesület tiszteleti tagjává választotta. Ezt a műhelytanulmányt 80. születésnapjának tiszteletére szándékoztunk közölni, 1996. szeptember elején bekövetkezett halála után azonban közlésével egyszersmind emlékének is áldozunk.

1. Az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* keletkezéséről, rendeltetéséről, anyagáról, forrásairól és szerkesztési eljárásairól a *Tár* megteremtőjétől, Szabó T. Attilától írt *Tájékoztató* felment engem az alól, hogy itt ezekről a kérdésekről értekezzek. Az I. kötet előszavának utolsó mondatában ezt írta: „Talán a Kiadó [a bukaresti nemzetiségi kiadóról, a Kriterionról van szó] a szerkesztővel együtt nem csalatkozik meg abban a hiedelmében, hogy a *Tár* háromnyelvű értelmezéseivel – hiányai és fogyatékosságai ellenére – a továbbiakban használható kézikönyve lesz nemcsak a nyelvtörténet művelőinek, hanem az erdélyi művelődéstörténet sok-sok kérdése iránt érdeklődő magyar kutatók mellett a román és a szász történeti jellegű kutatások munkásainak is.[1]

Ebben a „hiedelmében" a szerzőt megerősítették azok a szakvélemények is, amelyek a romániai és a külföldi sajtóban az első kötet megjelenése után napvilágot láttak. Ezek közül mindenekelőtt Kiss Andrásnak, az Erdélyi Múzeum-Egyesület főtitkárának és a kolozsvári Állami Levéltár osztályvezetőjének, a kiváló jogtörténésznek a véleményét emelem ki; ő elsőként hangsúlyozta: a *Tár* „erdélyi sajátossága következtében, hogy az itteni [erdélyi] magyar nyelvű források éppen úgy, mint a román és német nyelvűek, messze túllépve a nyelvi és nemzetiségi határokat, az egész erdélyi múlt üzenetét továbbítják nemcsak azoknak, akiknek nyelvén íródtak, hanem [...] akiket az erdélyi magyarság múltbeli életének kérdései érdekelnek. Nyilvánvalóan ebben a hosszú távlatú munkában fontos szerep vár a magyar nemzetiség soraiból kikerülő kutatókra, de kutatásaik során a román és a német kutatóknak is óhatatlanul szembe kell nézniük a magyar nyelvű források felhasználásakor felmerülő nyelvi kérdésekkel. Viszont az is nyilvánvaló, hogy közülük egyre kevesebben lesznek, akik az előző nemzedékek kutatóihoz hasonlóan anyanyelvi szinten vagy azt megközelítően lennének járatosak a magyar nyelvben és ennek három-négyszáz évvel ezelőtti állapotában. Még ha ezt sikerült is elsajátítaniok, kutatásaikban egyre nehezebb feladatok elé kerülnek, hiszen a közkézen forgó, a mai nyelvhez alkalmazkodó magyar–román, magyar–német szótáraink, de a román és német értelmező szótárak már nem minden esetben és a *Történeti-Etimológiai Szótár* sem tartalmazza a magyar és német értelmezéssel az erdélyi történeti szókincsnek a *Szótörténeti Tár*ban föllelhető gazdag nyelvi anyagát. És ha az egykori szövegek már nem használt, ritka vagy jelentésüket változtatott szavainak megfelelő értelmezése a magyar anyanyelvű kutatót is sokszor nehéz feladat elé állítja, mennyivel nehezebb a helyzete a más anyanyelvű kutatónak. A régi magyar írásbeliség emlékeinek értékesítéséhez tehát – folytatja Kiss András – egyre inkább nélkülözhetetlen egy olyan munkaeszköz, amely ennek szókincsét a mai nyelven értelmezi. A *Szótörténeti Tár* rendeltetése szerint több ennél a munkaeszköznél. Azáltal, hogy a szótár egy-egy szócikkben a magyar ér-

* Elhangzott a Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán Egerben, 1994. augusztus 23-án.

[1] *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. Buk. 1976. I. 6.

telmezés mellett a román és a német értelmezést is megadja, egyszerre lett a három erdélyi nép szellemi és tárgyi életének nyelvi forrásává."

Kiss András ezt a megállapítását példákkal is szemléltette. Rámutatott arra, hogy milyen helytelen értelmet kaphatnak azok a magyar nyelvű okleveles szövegek, amelyeket a magyar nyelv szókincsének történeti elemeit nem ismerő kutató román nagy német fordításban szándékozott közölni.

Utalt például arra a román kutatóra, aki a Varga Katalin elfogatásával kapcsolatos iratanyagban előforduló 'mulat' szónak eredeti 'időt tölt' jelentését nem ismerve a román fordításban a mostani 'mulatozik' jelentést használta. Idézem: „A Varga Katalin elfogatása előkészítésében részt vett tisztségviselők, papok és »katonatisztek« [!] napokig mulatoztak a faluban, Bucsumban." (Románul ez így hangzott: „au făcut chef în anul trecut timp de mai multe zile la Bucium împreună cu mai mulţi ofiţerî [!] de Hamaza precum şi cu preoţii, în legătură cu prinderea Catarinei Varga".)

A román fordításban előforduló „ofiţeri de Hamaza" pedig nem „katonatisztek", hanem a helytelenül értelmezett „kamarai tisztek", tehát „kincstári tisztviselők". Hasonló helytelen értelmezéseken alapuló „leiterjakabokra" bukkanhatunk még Georg Kraus *Siebenbürgische Chronik 1608–1665* (Wien 1862) című munkájában is.

„Minden olyan kutatónak – folytatja Kiss András –, aki régebbi forrásokkal dolgozik, ma már elengedhetetlenül egy olyan szótárral is kell rendelkeznie, amelyben megtalálja a régi nyelv szavainak értelmezését nemcsak magyarul, hanem románul és németül is. Ezt a feladatot teljesíti az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* romániai forráskutatásaink ma már nélkülözhetetlen munkaeszközeként."[2]

Hasonló módon nyilatkoztak és hangsúlyozták a román és német nyelvű értelmezések jelentőségét a *Tár* romániai német (szász) és külföldi méltatói is: „Neben seinen rein wissenschaftlichen Wert bietet das Werk auch eine Möglichkeit für das bessere Kennenlernen der in Rumänien lebenden Nationalitäten: der Interessierte kann durch das vorgelegte Sprachmaterial einen besseren Einblick in die Geschichte der in Rumänien lebenden Ungarn gewinnen" – állapította meg Veress István. („Szorosan vett tudományos értékén kívül a mű lehetőséget nyújt a Romániában élő nemzetiségek jobb megismerésére: az érdeklődő a szótár anyagán keresztül alaposabb bepillantást nyerhet a Romániában élő magyarság történetébe.")[3]

Hasonlóképpen emelte ki Fazekas Tibor az Ural-Altaische Jahrbücherben a szerkesztőszerző eljárásának fontosságát, rámutatva arra, hogy a magyar értelmezések mellett a másik két erdélyi nyelv – a román és a német – lehetővé teszi e két nemzetiség kutatói számára a szótár használatát: „Neben diesem streng wissenschaftlichen Interessen kann das Wörterbuch zuzätzlich von Archivforschern und Schriftstellern genutzt werden. Deswegen ist es außerordentlich wichtig, daß das Werk nicht nur die ungarischen Angaben [szerintünk helyesebben: Erklärungen, Deutungen], sondern auch ihre deutschen und rumänischen Aequivalente anführt, und damit den rumänischen und deutschen (sächsischen) Forschern ein untentbehrliches Hilfsmittel ist."[4]

2. A német nyelvi értelmezés során az értelmezőnek főleg három követelményt kellett szem előtt tartania: a) a magyar és a német szó fogalmi (jelentésbeli) érzékeltetését; b) a nyelvrendszerbeli (alaktani) sajátosságok érzékeltetését és c) a nyelvszemléletbeli (jelentéstani) jellegzetességeket.

[2] Kiss András: *Nélkülözhetetlen tudományos munkaeszköz.* Művelődés XXXII (1979). 8. sz. 39–40.
[3] Veress István: Karpaten Rundschau XLIII (1975). 23. sz. 4.
[4] Fazekas T[ibor]: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár.* Ural-Altaische Jahrbücher. Neue Folge I (1981). 271–273.

a) Az első követelmény szerint a régiségbeli magyar szót, ha jelentése a mai jelentésével egyezett, a címszónak megfelelő német szóval értelmeztük. Ha a címszónak a régi nyelvhasználatban más jelentései is voltak, ezeket külön-külön németül is feltüntettük. Pl. *bolt* 1. *boltozat, bolthajtás – Gewölbe*; 2. *bolthajtásos helyiség – gewölbter Raum*; 3. (*bolthajtásos*) *raktárkamra – gewölbte Kammer/Magazin*; 4. *élésház – Speisekammer*; 5. (*áruló*) *üzlethelyiség – Laden*; 6. (*áruló*) *bódé – (Verkaufs) Bude*; 7. *sírbolt – Gruft*.

b) Ha viszont olyan fogalomról volt szó, amely sajátosan az erdélyi magyar társadalmi életre, szokásvilágra, közéleti-közigazgatási jelenségre vonatkozott, akkor nem a címszót magát, hanem a szövegösszefüggésből megállapítható mai értelmét/jelentését vettük figyelembe, s ilyenkor használtunk „körülírásos", vagyis több szóval kifejezett értelmezést. Pl. *jegyszoknya* 'jegyajándékba adott szoknya' – *als Brautgeschenk gegebener Rock*; *kékbírság* 'tettlegességi büntetéspénz' – *wegen Tätlichkeit bezahltes Strafgeld*; *kerülővas* 'állítható vas a kerülőekén' – *(ver)stellbares Eisen am Wendepflug*; *királybíró* 'a szász és a székely székek főtisztviselője' – *Oberbeamte(r) der sächsischen und Szekler Stühle* (Halász Előd *Magyar–német nagyszótárában Königsrichter*, az erdélyi régiségben viszont a *Tár*beli jelentés fedi a fogalmat).

Ide sorolhatók azok a szavak is, amelyek pontos jelentését a szócikk szerkesztőjének nem sikerült tisztáznia és a *-féle, -fajta* melléknévképzővel képzett főnévvel értelmezte magyarul. Pl. *anginét* 'ruhakelme-fajta', *bakaselyem* 'selyemfonal-féle', *izenbártkörte* 'körtefajta'. Ilyenkor az *Art* értelmezéssel éltünk: *Art Textil, Art Seidenfaden, Art Birne*.

c) Bonyolultabb értelmezési megoldásokat kívánt a sajátos alaktani jelenségek értelmezése. Utalok itt a magyar nyelv mozzanatos és gyakorító képzővel képzett igéire. Igaz, hogy a német *-ern, -eln* (*blinkern, blinzeln*) végződésű igék a cselekvés pillanatnyi voltát kifejezik, de sok esetben ezt a pillanatnyiságot csak a német *einmal/eins* beiktatásával lehet érzékeltetni, mert több magyar mozzanatos igének nincs olyan német megfelelője, amely ezt a momentaneitást kifejezhetné. Pl. a (szív) *dobban* igében kifejeződő pillanatnyiságot csak az *eins/klopfen/pochen* megoldással lehet visszaadni, viszont a (föld) *dobban* értelmezésére már van német megfelelő: (*Erde*) (*dumpf*) *erzittern*. A *megvakarint* német megfelelője, a *kratzen* nem fejezi ki a pillanatnyi cselekvést, ezt tehát az (*einmal*) *kratzen* igével lehet megközelítően érzékeltetni.

A gyakorító igék esetében szintén „kisegítő szók" beiktatásával igyekeztünk a *-gat, -get* (*-ogat, -eget, -öget*) termékeny igeképző jelentéstartalmait visszaadni: a tartós-huzamos cselekvést a *nach und nach* használatával, pl. *elkaszálgat* 'máséból egy darabot magáénak megkaszálgat' – *nach und nach für sich wegmähen*, a cselekvés ismétlődését – frekventatív voltát – pedig az *öfters, wiederholt* szókkal vagy a *herum* prefixummal kifejezni, pl. *járogat* 'járkál' – *(öfters/wiederholt) herumgehen*; *heverődzik* 'heverészget' – *herumliegen* stb., az *ein wenig/bißchen* szókkal pedig a szó kicsinylő jelentését próbáltuk érzékeltetni, pl. *dolgoztat* 'munkát végeztet' – *(ein wenig/bißchen) herumarbeiten*, de a kolozsvári számadáskönyvek 1599-ből való adalékában a *mívelgetés*nek inkább az apróbb '(egyet-más) munka' jelentés – *Kleinarbeit* volna a német megfelelője.

A névszóképzés körében a műveltető és a szenvedő igékből képzett névszók értelmezésekor el kellett tekintenünk a műveltetést, illetőleg a szenvedő tartalmat kifejező értelmezéstől, mert ez a kifejezési mód (*das Arbeitenlassen, das Machenlassen; das Aufgestelltwerden*, magyar 'felállíttatás ' – a címszó: 'felcsináltatás' – német értelmezése *Aufstellung*) a német nyelv főnévképzésére nem jellemző, és használata erőltetett. Az alábbi 1791-ből való adalékban a *míveltetés* 'elvégeztetés', 'munkálkodtatás' értelemben fordul elő: „A kerteket Sem győzöm takarítani a Gaztol mivel a külső munkák miveltetése nem engedi." Ennek a szónak a német értelmezése a magyar 'elvégeztetés' esetében a (*das*) *Verrichtenlassen*, a 'munkálkodtatás'-

éban pedig a *Betätigenlassen* főnévvel történt volna. Ehelyett az így képzett szavakat a cselekvő alakú német szókkal értelmeztük: *Verrichtung*, illetve *Betätigung*.

Még több fejtörést okoz a *-hat, -het* igeképzővel képzett főnevek értelmezése, különösen akkor, ha a *-hat, -het* képzőt még denominális és deverbális képzők bokra követi. Például ebben a mondatban: *1826*: „nem lévén [...] a felpereseknek [...] az alperes özvegynek *nyugahatatlanítására* [értsd: zavarhatóságára], kevés özvegyi jószága megcsonkítására semi útjok [...] az alperes özvegy [...] a felperességnek elítélését kéri." Ilyen és az előbbi – a műveltető képzővel képzett főnevekhez hasonlóan – a nem használatos német „szó szerinti" értelmezés *Störenkönnen* helyett a lehetőséget kifejező „segélyszós" formával vagy összetett szóval (*Möglichkeit des Störung* vagy *Störungsmöglichkeit*) érzékeltettük a főnév jelentéstartalmát. Ide sorolható a jelen idejű melléknévi igenév *-hat, -het* képzős származéka, amely a régiségben elég gyakori képzésmód volt – valószínűleg a latin gerundium mintájára. Például *1752*: „Annak okáért, hogy az addig lött, s ezután következhetendő Controversiak Sopialtassanak [lecsillapíttassanak] az árok helyet [...] adá által örök állandóképpen [...] Benedek János Ur[am] [...] Petki Klára Kiss Asszony eö Ng[a]nak." Az adalékban előforduló *következhetendő* magyar értelmezése 'esetleg bekövetkező', németül *zufällig/eventuell einzutretend/zu erfolgend* segédszós értelmezéssel oldható meg, vagy pedig a kevésbé használatos: *einzutretend/zu erfolgen könnend* jelen idejű melléknévi igeneves megoldással.

Ehhez hasonló eléggé bonyolult nyelvi formációkkal van dolgunk, ha a névszó ragos toldalékát képző követi. Ez különben a mai magyar nyelvben igen használatos, például *nagybani* (eladás), *házbeli* (holmik) stb., viszont a nyelvi régiségben sokszor olyan toldalékos alakokkal is találkozunk, amelyek szokatlanok a mai nyelvhasználatban, például egy 1866-ból való kalotaszegi esperesi körlevélben ez a szóalak fordul elő: *míveletéről*, értelmezése 'működési/ténykedésbeli'. Idézem az adalékot: „ha a papok a himlö oltásra és megvizsgálására meg hivatnak, az oltó orvosok miveletéröli bizonyítványt ne írják alá." Ebben az esetben a német *Wirkungs-, Betätigungs-* jelzős összetétellel oldható meg az értelmezés.

Általában megállapíthattuk, hogy e körülményesnek mondható értelmezések mellett a német elváló és el nem váló prefixumokkal összetett igékkel minden esetben jól és pontosan lehetett értelmezni a gazdag magyar igekötőrendszerrel kifejezett jelentésbeli árnyalatokat; az értelmezőnek az összetett szók esetében is könnyű volt a feladata, mert a két nyelv nagyon gyakran és azonos módon él a szóalkotásnak ezzel a lehetőségével.

Külön kell megemlítenünk azokat az egyes magyar értelmezésekhez fűzött, a szó különböző mondattani funkcióit magyarázó megjegyzéseket, amelyeket az értelmezőnek németül is kellett közölnie, hogy a szótár használója számára teljesen világos legyen a fogalom funkciója az előforduló szintaktikai helyzetben. Hadd világítsam meg ezt az alábbi példával: a *hosszú* címszó alatt találjuk: főnév jellegű használatban – in substantivartigem Gebrauch. Helynévben: *1598*: „egy darab feoldett kit *hoszzunak* hinak". Névszói, illetőleg igenévszói állítmányi használatban – in nominalem bzw. verbo-nominalem prädikativem Gebrauch. Például *1623*: „Gerendaytt vgy zakasza hogy az Istallokall Egyeet Eryek ell a Tornaczynak gerendazasatt oly *hozzak legyenek* az fak." Értelmező jelzői jellegű használatban – in appositionsartigem Gebrauch. Például *1744*: „Ser forrásához accomodált válu *hozzu*, mellynek egyik vége Vas kapcsos mellyb[en] Seprő takarodik."

Különösen szükségesnek mutatkozott a részletező magyar, illetőleg német nyelvi értelmezés azoknál a szavaknál, amelyeknek mondattani funkcióira a kétnyelvű szótárak csak nagyon szűkszavúan utalnak, a magyar nyelvben azonban ezek elkülöníthetők. A *mint* kötőszónak az akadémiai magyar–német nagyszótár a következő jelentéseit közli: *1.* ált.: *wie*, *2.* középfok mellett: *als*, *3.* minőségben: *als*, *4.* például: *wie*, *5.* (mint) ahogy: *wie*. A *Tár* az *Értelmező Kézi-*

szótár figyelembevételével ennek a szónak a régiségben föllelhető következő funkcióit tünteti fel:

1.a) valamely tulajdonság szemléltetésére – zur Darstellung irgendeiner Eigenschaft: *wie*. Például: *1553*: „kerunk tegedeth [...] hogy chynaltas myndgyrasth egy keoteleth kynek az hozza tyzen nygh wel legen az temerdeksegeh [értsd: vastagsága] anny legen *mynth* egh nyolc penzes keothel wag *mynth* két estrangh." b) Valamit időben közeli vagy távoli dologhoz hasonlítva – etw. zeitlich mit einer nahen od. fernen Sache vergleichend: *wie*. Például *1665*: „noha en jdembe lattomra ot nem volt [...] oljan rut ut *mint* most." c) vmely cselekvés, történés lefolyásmódjának szemléltetésére – zur Darstellung des Verlaufs irgendeiner Handlung/irgendeines Geschehens: *(so)wie*. Például: *1573*: „Borgias Mathias [...] vallia [...] azt Monda [...] ha bwned vagyon benne visel (!) gondot dolgodra Mert Teis ugy iars *Mint* a tebbizek."

2. Fokozati különbséget kiemelő hasonlításban középfokú melléknév, határozószó, határozatlan névmás után – in einem den graduellen Unterschied ausdrückenden Vergleich nach einem Adjektiv, Adverb, unbestimmten Numerale: *als*.

Egy szóval vagy szókapcsolattal kifejezett hasonlítás bevezetésére – zur Einleitung des Vergleichs ausgedrückt mit einem Wort oder einer Wortkonstruktion: *als*. Például *1589*: „Belenj Zoczy Pal az Piacz Zelben lakik es korziomanakis haznat veotte de eo sem adott teobbet *mint* zinten en kj az varras vegen lakom."

3. Külön figyelmet kellett fordítanunk azoknak a szólásoknak, közmondásoknak és szókapcsolatoknak az értelmezésére, amelyek a két nyelv szemléletbeli különbözőségeit tükrözik. Gondolunk itt például a magyar „a sötétben minden tehén fekete" szólásra, amelynek a német „in der Nacht sind alle Katzen grau" vagy a magyar „kecskére bízza a káposztát" szólásnak a németben „er macht den Bock zum Gärtner" felel meg. A *nagyon jár a vad* szókapcsolatot, melynek értelmezése 'nagyon kerülgeti a vad, nagyon jő puskavégre a vad' – a németben (*Wildtier*) *sich zum etw. herumdrücken, aufs Korn genommen werden* lehet visszaadni.

Ezúttal arra törekedtem, hogy a *Szótörténeti Tár* címszavainak német nyelvi értelmezésével kapcsolatos néhány olyan kérdésre hívjam fel a figyelmet, amelyekkel hosszú évek során találkoztam, amióta Szabó T. Attila az I. kötet kéziratának elkészülte után megkért, hogy legyek segítségére ebben a munkában. Szívesen vállalkoztam rá, nemcsak azért, mert erkölcsi kötelességemnek éreztem, hanem egyben erőpróbának is tekintettem, hogy ebben a nyelvi „vetélkedésben" és megmérettetésben részt vegyek. Azt, hogy ez mennyire sikerült, a szótár használói fogják eldönteni.

Köszönettel tartozom az értelmezések lektorálásáért néhai Eisenburger-Szilágyi Margit egyetemi tanárnak (I–IV. kötet) és Friedrich Albrechtnek, az Akadémiai Kiadó szerkesztőjének (V–VI. kötet).

Antal Árpád

Áron püspök élő öröksége

Eltérve az elődök gyakorlatától következetesen így írta alá híveihez és papjaihoz intézett pásztorleveleit: ✚ ***Áron pp.*** *Volt ebben valami jól sejthető emlékeztetés azokra a hajdani keresztény időkre, mikor még az egyelemű névhasználat dívott, s nem idegenül az akkori közösségek testvéri szellemétől volt benne valami bensőséges, családias bizalmat és melegséget sugalló jelzésféle is. Amitől persze cseppet sem idegen a régiek hitvalló elszántsága, s a méltó utódok embert, közösséget szolgáló bölcsessége és hősiessége. Ezért ragaszkodtam – a szerkesztői sugalmazás ellenére is – a fent írt eredeti címhez. A név viselőjének számunkra minden valutánál drágább szellemi örökét a maga teljességében és mélységében megragadni nem tudhatom, legfeljebb szemelgetek belőle, s egy előttem járt méltatójának példáját követve, kiemelt irányító szavak köré fonom a százados évfordulón fontosnak vélt mondanivalómat.*[1]

(Az iskoláért) „Nem veheti senki rossz néven, ha iskoláink és nevelőintézeteink elvesztése fölött könnyeket hullatunk. Ezeket az iskolákat és intézeteket nemzedékek buzgósága, takarékossága, önfeláldozó munkája, hite és szeretete építette, fejlesztette, és a legnehezebb körülmények között is megtartotta századokon keresztül mind a mai napig. Az átvételt végrehajtó állami közegeknek is alkalmuk volt meggyőződni, hogy a katolikus iskolák és intézmények igen komoly értékeket képviselnek. – Nem vehetik rossz néven azt sem, ha iskoláink visszaszerzése érdekében a törvényes lehetőségeket és eszközöket felhasználjuk."[2] Az egyházi iskolák és nevelőintézetek államosítását felpanaszló, 1948. szept. 15-én kelt pásztorleveléből valók e sorok. Áron püspök mindig elutasította a sopánkodást, a sebek mutogatását – és most ő is könnyeket hullat. Nem csoda, hisz a veszteség valószínűtlenül nagy. Embert, közösséget, nemzetet formáló, közel ezeréves intézményeket raboltak el, iskolákat, amelyek őt magát is nevelték Csíkszentdomokoson, Csíksomlyón, Csíkszeredában és a nagy püspök elől nevét viselő – most még a világi magyar intézmények sorából is törölt – gyulafehérvári Majláth Gimnáziumban. Hogyne hullatna könnyeket, amikor attól kezdve, hogy a háborúban edzett férfi a papi pályát választotta, egész eddigi élete az iskola és a nevelés szolgálatában állott? Káplánként kezdte a kisiskolások nevelésével, folytatta Gyergyószentmiklóson és Marosvásárhelyen mint internátusi nevelő, hittanár és a tanulóifjúság szemét Ady költészetére felnyitó diákköri vezető, közben mindenhol lendületet adva a legényegyletek munkájának is. Aztán a szebeni leánynevelő intézet következett, s hogy a gazdag „terepgyakorlat" után a felkészülés teljes legyen, két egész esztendőt tölthetett titkárként Majláth püspök mellett, ahol egyebek között az egyházvezetés s a közéleti szerepvállalás titkait és méltóságát lehetett megtanulni.

Amikor a harmincas évek elején (1932), diákok kérésére, Majláth püspök Kolozsvárra küldi ifjúsági prézesnek és egyetemi hitszónoknak, a hivatásra való teljes vértezettség birtokában érkezik új munkahelyére. Egyetemisták papja, nevelője olyan helyzetben, amikor a nagy múltú városban nincs magyar egyetem, s Kristóf György professzor egyszemélyes magyar nyelv és irodalom tanszéke mellett legfeljebb a György Lajos szervezte magánjellegű kisegítő szemináriumok pótolják a nyelvi-nemzeti kultúra ismeretében mutatkozó hiányokat. Nem kisebb az az

[1] A dolgozat eredeti, rövidebb változata elhangzott az EME Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának 1996. szept. 28-i felolvasó ülésén.

[2] Minthogy Márton Áron írásainak többsége viszonylag könnyen hozzáférhető az utóbbi időben megjelent gyűjteményes kiadványokban, jobbára ezeket a köteteket jelölöm meg forrásként, csupán néhány esetben vagyok kénytelen nehezebben elérhető időszaki kiadványokra és más hasonló lelőhelyekre utalni. – Domokos Pál Péter: *Rendületlenül... Márton Áron Erdély püspöke.* Szerk. Hídvégi Máté. Bp. 1989. 298.

erkölcsi, hit- és öntudatbéli űr sem, aminek betöltésére épp neki kell vállalkoznia. Körülötte már az első napoktól kezdve élénk szellemi erjedés támad. Ahová tekint, átforrósodik a levegő, akivel szóba áll, azt máris eszmei áramkörébe fogja. A piaristáknál csak egyszer prédikál „fél ház" előtt, a következő vasárnaptól kezdve már a legkorhelyebb diák is ott található: katolikusok és nem katolikusok, fiatalok és öregek népesítik be a templomot, s hallgatják a fiatal egyetemi hitszónokot.[3] Részvételével forró hangulatú vitaülések zajlanak a katolikus egyetemi ifjúság Majláth-körében, diákjaival eljár más ifjúsági szervezetek, csoportosulások összejöveteleire is, s bármikor kész a kulturált eszmecserére, legyenek a résztvevők bármelyik felekezet, meggyőződés vagy világnézet hívei. És nyakába veszi a külvárosi negyedeket, egyik élesztője, szervezője az ekkor induló falukutató vállalkozásoknak.

Miként tanítványa és leghűségesebb munkatársa, Venczel József visszatekintésében olvassuk, 1932–33 táján igen fontos „szellemi váltás" megy végbe a magyar nemzetkisebbség életében. Eszerint az előző másfél évtized súlyos tapasztalatai, főleg a parlamenti és a nemzetközi „nagypolitikában" megélt kudarcok után ez idő tájt indul el az a „második kör"-nek mondott új törekvés, amely az elnyomással szembeni helytálláson túl most már a kisebbségi „belpolitikára", pontosabban az ide szakadt magyarság művelődési, társadalmi és gazdasági *önszerveződésére* helyezi a fő hangsúlyt.[4] Ennek az új tájékozódásnak egyik legfőbb animátora és szervezője épp Márton Áron. Szokás idézni talán némileg túlzó, de a legigazabb felrázó szándékkal kimondott kemény ítéletét az előző időszak tehetetlenségéről: „Másfél évtized óta, ahogy a történelem rohanó, vasas szekere elütött, azonmód fekszünk az útszélen, mutogatjuk sebeinket, koldus módra nyújtogatjuk kezünket a járókelők felé, de még nem szedtünk össze annyi önérzetet és erőt, hogy fogunkat összeszorítva felálljunk, az út porát leverjük, és megmutassuk, hogy gyöngeségünk ellenére tudunk a saját lábunkon járni."[5] Ez a fiatal pap egy korszerű nemzetkisebbségi stratégia elvi, eszmei alapjait, programját és szervezeti formáit kívánja kidolgozni s ennek valóban termékeny szellemi műhelyét megteremteni. Erre a feladatra szánta a György Lajos és Venczel József társaságában 1933 őszén megindított folyóiratát, az *Erdélyi Iskolát*, meg lévén győződve róla, hogy a jelzett nemzetkisebbségi életstratégia sikere a minden társadalmi réteget átfogó nevelésen fordul meg.

A *Szerkesztők* aláírással megjelent, ám stílusa alapján neki tulajdonítható programcikk ilyen vissza- és előretekintő helyzetfelméréssel szolgál. „Eddig a mentési munkálatok, az iskolánk alapjainak aláfúrása következtében megrendült falak kétségbeesett támogatása kötötték le minden erőnket. Sem az idő, sem helyzetünk új, sajátos feladatainak megvizsgálására külön gondot nem fordíthattunk. Nem ismerhettük meg az iramos évek forgatagában a nevelés terén is kitisztult újabb irányokat. Külső körülmények több nyomással kényszerítették reánk a harcot a puszta létezésért. S ez lefoglalt."[6] Amikor az évtized elején felizzott világnézeti viták hevében programját megfogalmazza, iskolaügyi elgondolásaiban, nevelési alapelveiben a kétes értékű vagy értéküket vesztett nézetek ellenében visszatérést sürget a hagyományőrző keresztény értékekhez. A katolikus egyetemi ifjúság lelki gondozásának átvételekor tartott beszédében 1931. nov. 27-én ezeket mondta: „Az erdélyi ifjúság kemény kritikát mondott sokban tiszta meglátással a múltról: apáink munkájáról. S ha következetes akar lenni, vigye ezt a kritikát végig az alapokig, s meg fogja látni, hogy apáink ott hibázták el, amikor a valláserkölcsi alapot, ha nem

[3] Ruffy Péter: *Márton Áron erdélyi püspök szomorú-szép emlékezete.* Vigilia XLVI (1981). 9. sz. 298.
[4] Venczel József: *Az Erdélyi Iskola.* Erd. Isk. VIII(1942). 2. sz. 180.
[5] Virt László: *Márton Áron a lelkiismeret apostola.* Bp. 1988. 88.
[6] Domokos: *i.m.* 133–4.

is hagyták el egészen, de a gyakorlati élet legtöbb megnyilatkozásában nem vették komolyan."[7] Az új egyetemi hitszónok azonban nem elégszik meg a hagyományos értékek felmutatásával, ezzel egy időben azok korszerű továbbfejlesztését sürgeti, mégpedig a reá jellemző szenvedélyességgel és meggyőző erővel. „Pedagógiánkat ez jellemzi – írja egy helyütt –, ez az örökös nyugtalanság a jobb felé. A katolicizmusnak örökös elégedetlensége azzal, ami van, és ahogyan van. Gyötrődés, hogy a világot jobbá tegye, hősies erőfeszítések, hogy lendülő öleléssel a földről az eget átfogja, a közömbös anyagias földet a kifeszült lélek erejével az éghez közelebb rángassa."[8] Az ilyen szövegnek semmi köze a begyepesedett, konzervatív századfordulói s még azután is dívó egyházi felfogáshoz, annál több a Prohászka Ottokár eszméi és a két nevezetes pápai enciklika (*Rerum Novarum, Quadragesimo Anno*) fémjelezte katolikus megújuláshoz. S ha valaki azt kérdezné, hogy vajon csupán a katolicizmus erényének véli-e ezt az örökös nyugtalanságot és újító szellemet, annak azt tanácsolnám, lapozzon tovább a folyóiratban, s látni fogja, hogy a szerkesztő mind gyakrabban a keresztény megnevezést is használja, hisz ő már akkor az ökuménia alapján áll. Bizonyság rá a folyóirat alcímének változása: „Katolikus nevelésügyi folyóirat"-ként indul, ám valamivel odébb már egyszerűen „Oktatásügyi és népnevelő folyóirat"-nak mondja magát, még később „Neveléstudományi és népnevelő folyóirat" alcímmel jelenik meg, s e nyitást aláhúzza egész sor kiváló protestáns szerző jelentkezése a lap hasábjain, élükön a teológusból lett nyelvész Szabó T. Attilával, kinek a szerkesztők két önálló munkáját is megjelentették füzetsorozatukban.[9] Mindezekhez még vegyük hozzá 1935. évi kifakadását „a gyanakvásban elpépesedett öregurak" ellen, kulturális és iskolai ügyekben a hatékony felekezetközi összefogást, egységes fellépést sürgetve: „A felekezeti szemszög – állapítja meg – az erdélyi magyarnak külön veszedelme. Nálunk az emberek felekezeti szemszögből tanulják nézni az életet. S körülményeink között ettől a gátlástól csak az szabadulhat, akiben rajongó igazságszeretet s az eszményihez nagyon közeledő, megtisztult magyarság él."[10]

(A nevelésről) Ám hajoljunk még közelebb a témához, arra próbálva feleletet adni, hogy a hagyományos értékőrző s egyben merészen újító szemléleten, illetve az ökumenikus szellemű nyitáson túlmenően vajon az „iramos idők" milyen új nevelési elvei mellett teszi le a garast. Irányadó megnyilatkozásaiból kitetszően tisztában van a pozitív tudományok elégtelenségével, hadakozik a túlhajtott intellektualizmus, a puszta racionális tudásra esküvő egyoldalúság ellen. Fejtegetéseinek egyik fő tétele szerint a modern neveléstudomány, bár ezt nemigen hangsúlyozzák, valójában „visszaérkezett a keresztény pedagógia alapelvéhez", akarva-akaratlanul beismerve, „hogy súlyosan vétkezett az ember ellen, amikor kritika nélkül elfogadta szobatudósok élet- és valóságidegen elméleteit, s az embert megdöbbentő könnyelműséggel kísérleti nyúlnak használta. Két kézzel tömte a gyermek fejébe a felaprított tudományt, de ugyanakkor érzelmi és akarati világával, a jellem és a kedély nevelésével nem törődött."[11] Majd idevágó pozitív követelményeit összegezve, már stílusával is sugallja az „egész emberre" tekintő szemlélet modern humanizmusát. „A neveléstudomány új álláspontja szerint az iskola legnagyobb gondja már nem az, hogy a tudás mindenáron való hajszolásával az ismeretek fakírjává nyomorítsa az életre tátogtató emberfiókák szomjas lelkét, hanem az, hogy az egész embert nevelje, az értelem kép-

[7] *Katolikus ifjúságunk az öntudatosodás útján... Márton Áron a kolozsvári katolikus főiskolás ifjúság élén.* Erdélyi Tudósító 1931. dec. 6.

[8] P. Szőke János: *Márton Áron.* Nyíregyháza 1990. 265.

[9] Szabó T. Attila: *Miért és hogyan gyűjtsük a helyneveket.* Kvár 1938; Uő: *A nyelvművelés időszerű kérdései* (Gyakorlati nyelvőrkalauz). Kvár 1938. (Népművelési Füzetek. Szerk. Márton Áron és György Lajos. 4. és 5. sz.)

[10] *Márton Áron írásai és beszédei.* Szerk. Marton József és Nemes István. Gyulafehérvár 1996. 33. (A továbbiakban: *Márton írásai.*)

[11] P. Szőke: *i.m.* 277.

zésével legalább arányosan edzetté és hajlékonnyá tegye az akaratot is, megnemesítse és kitágítsa az érzelmi világot is."[12] Látnivalóan Márton Áron az egyénre szabott nevelés híve, ami a személyiségnek, „az értelmes teremtmény méltóságának" tiszteletén alapul. „Minden ember egyszeri jelenség. Ugyanaz az ember másodszor nem jelenik meg soha", amiből egyenesen következik az a legmodernebb pedagógiai elgondolás, hogy „a nevelésnek minden ember sajátos természetéhez kell igazodnia, körülményeit, környezetét is számba kell vennie".[13] Akárcsak legjobb munkatársai, maga is a cselekvő iskola mellett nyilatkozik, mely a tanulót passzív biflázóból képességeit, legegyénibb adottságait mozgósító személyiséggé, a tanulást meg örömteli munkává avatja.

Fontos helyet foglalnak el nevelői programjában azok a „gyökérkötő erők", amelyek az egyént a kisebb és nagyobb emberi közösséghez, nemkülönben a szülőföldhöz, a hagyományokhoz, a kultúrához fűzik, „nyomatékkal hangsúlyozva a népi test össejtjének, a családnak az erősítését, a nemzeti alaptulajdonságok fejlesztését és fokozott védelmét".[14] Itt hozza be gondolatmenetébe a nemzeti kultúra valláserkölcsi alapú értelmezését. „Örök végzésnek látszik, hogy az isteni gondolatok földi valósítása nemzeti kötelesség legyen, az egyetemes kultúra dómja nemzetek által, külön színekkel meggazdagodva épüljön", amiből egyenesen következik, hogy identitásának megőrzése a nemzetnek nemcsak joga, hanem isteni eredetű kötelessége is: „A kultúrát nemzetek teremtik, de a nemzeti élet biztosítéka a kultúra. Sőt több, mint egyszerű biztosíték: a nemzet kultúrájában él. Az élethez való jog pedig természeti jog, életét minden nemzetnek isteni parancs folytán kötelessége megtartani." E valláserkölcsi alapon nyugvó tételek igazsága, végkonklúziója aligha vitatható, a jelenségnek más világnézeti alapról történő megközelítése esetén is. Még kevésbé a gondolatmenet folytatása, melynek rendjén szerzőnk a már akkor segítségért kiáltó szórványkérdéssel néz szembe. „S ha minket az idők kikezdtek – írja –, ha nálunk ma elnyújtott, hosszú sírások hangzanak fel naponta, hogy egykor tömbös, kiterjedt magyar szigetekből szórványok lettek, és ma e szórványokat is egyre végzetesebben nyaldossa a környező nép hullámverése, azért van, mert népünk tömegénél a nyelv és vér közössége mellől hiányzott a kultúra közössége. Munkáját évszázadokon keresztül igénybe vették kultúrák építéséhez, de a kultúra tartalmából nem részeltették, áldásait nem vitték el hozzá, magyar mivolta az emberi élet nagy értékeihez közelebb nem hozta. Egy pompázó kultúra közvetlen tövében elhagyottan élt, a kultúra közösségéből kifelejtették." Ez is a pedagógia ügye volna, olyan értelemben, hogy e számunkra veszendő vidékeken nemzedékek hosszú során át nem volt hatékony nevelői munka. S a szerző nem volna Márton Áron, ha nem ilyenféle elevenbe vágó felszólítással zárná sorait: „S a szórványok leverő valóságából előkomorló vád olyan közvetlen közelről idéz meg a múltért és szólít fel a jövőért, hogy süket füleknek is fel kell hasadniok, a réveteg nézéseknek is éles látásra kell pattanniok, a régi dicsőségünk párnáin álmodozóknak is tunyálkodás helyett végre munkát kell vállalniok."[15]

Az előbbiekből máris következik egy olyan szemléleti összetevő, amely elmaradhatatlan attributuma kell hogy legyen annak, aki valóan hatékony nevelői feladatra vállalkozik. Arról van szó, hogy pedagógiai programjának transzcendentális alapozottsága egy percig sem jelenti az evilági oldal mellőzését. És ezt számtalan helyen tételesen is megfogalmazza. Egy helyütt ekképpen: „Aki az embereket Isten országa számára akarja nevelni, annak a reábízottak műveléséről hatékonyan és aggodalmas utánjárással kötelessége gondoskodni, mert Isten országának valósulása a földön kezdődik. Az evangélium ugyanakkor, amikor a földöntúlira mutat, hatal-

[12] Virt: *i.m.* 83.
[13] Márton Áron: *Az egyház és a nevelés.* Erd. Isk. VII(1939/1940). 1–2. sz. 3.
[14] Márton: *i.h.* 4.
[15] P. Szőke: *i.m.* 273–5.

masan ösztönöz a művelődésre, az Isten akarata szerinti teljes életre."[16] Másutt meg így: „Az ember két világ polgára egyszerre, lelkének gyökérszálai az éghez kötik, lábával sáros földi utakon botorkál..."[17] Ez a teljességre törekvés, amelynek szerves összetevője a józan gyakorlatiasság, egész pályáján elkísérte Márton Áront. Ő maga kitűnő szervező volt, s ha kellett, ragyogó példáját tudta adni az erélynek és talpraesettségnek, a legbravúrosabb módon azzal, hogy helyettes plébánosként tüneményes gyorsasággal rendezte a Szent Mihály-plébánia botrányossá duzzadt gazdasági ügyeit, amivel újólag felmelegítette a kolozsváriak szívét. Ez a szemlélet vezeti akkor is, amikor felrázó igényű cikket ír az értelmiségi nevelés gondjairól, jelesen a pályaválasztás körül mutatkozó egyoldalúságról. Rosszallóan állapítja meg a gyengén fizetett hivatalnoki és lateiner pályákon mutatkozó tolongást, tehetséges fiataljaink ódzkodását az ipari, kereskedelmi, gazdasági, egyszóval a nagyobb munkabefektetést és vállalkozó szellemet igénylő gyakorlati pályáktól. Írása befejező részében sürgető lépéseket követel az áldatlan helyzet túlhaladása érdekében: „Arról van szó: egyrészt, hogy ne engedjünk évről évre újabb csoportokat elindulni a megszokott úri életpályák éhezése felé, másrészt arról, hogy vessünk véget a lelki és akaratbeli eunuchok továbbtenyésztődésének, neveljük a férfias lelki erőket, a munkakedvet, az akarat ruganyosságát, a tervezgető- és vállalkozókészséget, és ezáltal akadályozzuk meg idejében a művelt élhetetlenek túlszaporodását."[18]

(Kiszélesített iskola) Hellyel-közzel már eddig is érintettük, itt azonban külön is szólnunk kell legújszerűbb vállalkozásáról, átfogó jellegű népnevelési programjáról. Szerinte mifelénk az egész nemzeti közösségre kiterjedő egyetemes szándékú, tudatos és nagyvonalú népnevelést az Árpádok óta nem végeztek, s itt arra a manapság sűrűn emlegetett történelmi teljesítményre gondol, melynek révén a letelepült magyarság hitben, kultúrában, mentalitásban, társadalmi és gazdasági berendezkedésben is európaivá lett. Saját válságos, katasztrófáktól fenyegetett korában Márton Áron is ilyen nagyarányú népnevelési programot kíván megvalósítani. Beszédeiben, tanulmányaiban egy elvileg és gyakorlatilag megalapozott, módszeresen végiggondolt népművelési tervezet körvonalai rajzolódnak ki. Mindenekelőtt tisztázza az általános műveltség és a gyakorlati ismeretek megszerzésének, az egyéniség formálásának, nemkülönben a közösségi érzület és tudat kialakításának fokozatait és tartalmi követelményeit. Hangsúlyozza továbbá az egész tevékenység valláserkölcsi s egyszersmind korszerű tudományos alapozottságának szükségét, mélyen elítélve az egyszerű emberhez felülről közeledő, még mindig divatozó népnevelői primitivizmust. Szerinte a néphez közeledve le kell vetni a „hazugság álarcát", mellőzni az „öblös hangú" szónoklatokat, a nép leginkább a hozzá közeledők tetteiből ért, azokéiból, „akik nem dicsőséget keresnek, hanem munkát vállalnak, nemcsak belőle élnek, hanem érette dolgozni is tudnak. Nekünk a falusi bírótól az országgyűlési képviselőig, a bábaasszonytól az orvosprofesszorig, a foltozó vargától a nagy gyárosig, a falusi tanítótól a püspökig minden poszton a legkiválóbb és felelősségüknek tudatában levő emberekre van szükségünk. S ha a sokat emlegetett népi egységet is komolyan akarjuk, meg kell tanulnunk és elsősorban a jövő nemzedéknek a tudatába bele kell égetnünk, hogy a népért végzendő munka nem külön foglalkozási ág, hanem minden hivatással elválaszthatatlanul együtt járó kötelesség."[19]

Ebben a nagy vállalkozásban első számú példaembere Frederik Grundtvig dán prédikátor, aki hazája és népe sorsának a mienkéhez hasonlatos mélypontján, a 19. század elején kezdi meg népnevelői, történészi és papi-reformátori tevékenységét. Egy alélt népet sikerült életre galva-

[16] Virt: *i.m.* 96.
[17] Márton: *i.h.* 4.
[18] P. Szőke: *i.m.* 282.
[19] Virt: *i.m.* 93.

nizálnia, kontinensünk elit népévé emelnie népfőiskolai mozgalmával, keresztény alapozottságú s egyben tudományos, gyakorlati jellegű népnevelő rendszerével. Márton Áron is ilyen szervezett népművelési programban gondolkodik. A munka legfontosabb szervezeti keretéül, miként programadó írásának címe is jelzi, *A kiszélesített iskolát* jelöli meg, mely gyerekek és felnőttek nevelését, művelését egyaránt hivatásának tekinti. A gondosan kimunkált rendszer valóra váltásában legfőbb segítői a szerkesztőtársak, valamint az a száznál több munkatárs, kiknek közreműködésével nagy mennyiségű, kitűnően szerkesztett és rendszerezett anyagot juttatnak el a népművelés feladataira elkötelezett értelmiség kezéhez. Minden számban 5–6 ismeretterjesztő előadás vezérfonalát közlik, a témákhoz kapcsolódó szépirodalom és más illusztrációs szövegek kíséretében. Ha meggondoljuk, hogy az első hat évfolyamban mintegy 140-re tehető a legjobb szakemberektől jegyzett előadástervet jelentettek meg, amelyek – a nemzeti történelem, az irodalom- és művelődéstörténet mellett – felölelték a gazdasági, jogi, egészségügyi, természettudományi és a közhasznú ismeretek széles körét, képet kaphatunk a vállalkozás páratlan jelentőségéről. Az előadások és vázlatok mellett gondosan összeállított műsoranyagot közöltek, mellékletként pedig kottás zenei anyagot jelentettek meg, jobbára Bartók, Kodály és tanítványaik gyűjtéséből és zenei feldolgozásaiból.

Ez a teljes szemléleti nyitottság és a falusi portáról hozott gyakorlatiasság jellemzi, amikor népművelési programjának tartalmát, szervezési formáit kialakítja csakúgy, mint amikor az értelmiség felkészítésének, a nevelők nevelésének gondjaival igyekszik szembenézni. Elébb már idéztem felrázó célzatú szózatát, mellyel a nép közt élő értelmiségieket hivatásukra próbálja rádöbbenteni, s ezenközben igen jól tudja, hogy magas elvárásainak egyelőre kevesen felelnek meg. Örömmel fogadja s lapjukban közreadja Venczel Józsefnek egy erdélyi Eötvös Kollégiumról, az értelmiségi elit legjobbjait tömörítő Collegium Transylvanicumról szőtt, máig is kísértő merész elképzelését. Ő természetesen azt is világosan látja, hogy neki az akkor megvalósíthatóra kell figyelmét összpontosítania. Ezért mint a Katolikus Népszövetség igazgatója egyháza e tömegszervezetén belül létrehozza a pedagógiai, valamint az orvostudományi szakosztályt, s ezek munkába állításával nyaranként eredményes továbbképző tanfolyamokat szervez a legkiválóbb szakelőadók közreműködésével. Ezzel párhuzamosan szorosan együttműködik az egyre erősbödő szövetkezeti mozgalommal, s még ennél is nagyobb reménységgel szemléli és segíti a dr. Szász Pál vezetésével kisgazdák százezres tömegeit megmozgató Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesületet, a falusi gazdakörökben megszervezett, a magyarlakta vidékeket behálózó tanfolyamokat. Annyira közel érzi magához ezt az ígéretes önszerveződést, hogy Szász Pál kérésére, mikor annak magasan képzett statisztikusra van szüksége, legkiválóbb emberét, Venczel Józsefet ajánlja figyelmébe.

A népnevelő munkában szerzett tapasztalatai nyomán arra a következtetésre jut, hogy az eszményitől igencsak messzire eső viszonyaink között legelsősorban a gyengén fizetett tanügyi értelmiségre, tanárokra és falusi tanítókra, illetve a papságra számíthat. Reájuk gondolt 1933. szept. 2-án, amikor a gyergyószentmiklósi katolikus nagygyűlésen, a *kiszélesített iskola* programját meghirdetve, ezekkel a felrázó szavakkal zárta nagy hatású beszédét: „Ha a lerongyolódott magyar értelmiség, a tizenöt év nélkülözéseivel megkínzott tanár- és tanítótestülettel az élén felismeri hivatását, ez a csupa rongyos, de lázas szemű kis csapat a világ egyetemes borulatában is olyan keresztény életet fog itt felszítani, hogy nincs az alvilágnak az a vihara, amely be tudja kormozni, s egy népet olyan mélyre vert ezer ágazású gyökérzettel fog megkötni, hogy apái földjéről sem történelmi földindulások, sem gonosz szándékú politikai szelek nem tudják eltépni." Fél évtizeddel később megint csak arról értekezik, hogy egyetlen hivatását tudó tanító képes átformálni, izzásba hozni egy egész falu lelkét, majd tömören így rögzíti a gyakorlati irányú munkálkodás, a hivatásszerű helytállás követelményét: „Ma azt várjuk, hogy a tanító

a pap mellett és a pappal együtt a falunak mindene: gazdasági tanácsadója, nevelője, népi értékünk és műveltségünk mentője, a közérdekek védelmezője, a bomlasztó kísérletek elhárítója legyen. Kovász és cement..."[20]

Azért is ildomos volt Márton Áron gyergyószentmiklósi szereplését szóba hozni, mert épp ott, a nagy hatású beszédet követően hangzottak el az elnöklő Ferch pápai prelátus jövőbe látó szavai: „Kevés volna azt mondanom, hogy köszönöm ezt a beszédet, inkább azt mondom, köszönöm Istennek, hogy prófétát adott nekünk, aki meri új utakra vinni a megváltásra epekedő lelkeket."[21] Ettől kezdve Márton Áron pályája gyorsan ível magasba, amit esetében az évenként halmozódó és egyre súlyosabb feladatok sokaságával mérhetni. Az egyetemi lelkészség és lapszerkesztés mellett 1934-től ő lesz a Népszövetség igazgatója, 1936-tól pedig gyakorlatilag ő vezeti a kolozsvári Szent Mihály-plébániát, 1938 őszétől apostoli kormányzó, majd pár hónap múltán a gyulafehérvári egyházmegye püspöke. Ez alkalomból a hozzá legközelebb álló munkatársak, hosszabb-rövidebb írásaikban, Márton Áront elsősorban mint nevelő főpásztort köszöntik. György Lajos az ifjúság nevelőjeként méltatja, Venczel József népnevelő programját elemzi, Bíró Vencel meg sajátos helyét igyekszik kijelölni Gyulafehérvár nevelő püspökei sorában. Mutatóban érdemes idézni ez utóbbinak egyik lényegre tapintó megállapítását, amely megerősíteni látszik előbbeni fejtegetéseink igazát. Eszerint Majláth püspök „a kegyelmi életet élő ifjút vette mintaképnek [...] Márton Áron e kereten túlhaladva az életre nevelés kérdéseit is a nevelés körébe vonta".[22]

(Az iskoláért – forgószélben) Ha már püspökké emeltetése alkalmán „Erdély nevelő püspöke" titulussal tisztelték meg, híven eddigi munkásságához, a státusi közgyűlésen, 1939. nov. 16-án mondott beszédében is az iskolák és a minden szinten folyó nevelés feladatait fogja marokra, de most már főpásztori minőségében s az egész egyházmegyére kiterjedő tájékozottsággal. A helyzet korántsem megnyugtató, bár a közel évtizedes munka nem volt hiábavaló. A középiskolákat nagyjából sikerült megőrizni, egyházi elemi iskolába azonban a katolikus gyerekeknek csupán 25%-a jár, az állami iskolákban pedig nem tanulhatnak anyanyelven. Ezzel is összefüggnek az értelmiség kiválasztódásának visszásságai, köztük az a lesújtó felismerés, „hogy középiskoláinkba nem azok jutnak be elsősorban, akik tehetségesek és arravalók, hanem akik közel kapják, s aránylag kevés költséggel megúszhatják". És itt továbbgondolja e helyzet súlyos következményeit: „Egy nép többségi helyzetben elbírja a bizonyítványokkal és diplomákkal ellátott középszerűek nagyobb tömegét", bár ez számára is meglehetősen káros, „kisebbségi sorsban azonban a középszerűek rászabadítása a vezető helyekre nemzeti veszedelmet jelent".[23] A beszédet követően terjedelmes interjút ad az egyik vezető lap munkatársának, amelyben lényeglátó bölcsességgel és elmélyült lélektani tudással beszél a tehetség felismerésének, kibontakoztatásának gondjairól, s erre nézve alaposan átgondolt, tehetségfelkutató és -támogató munkatervet vázol fel. Egyik válaszában így tapint rá a kiválasztás nehézségeire: „A bizonyítvány próbája az élet, s az az iskola hivatalos tanúsítványára gyakran rácáfol. A rátermettség megállapítása a legnehezebb feladatok közé tartozik, az iskola talán sohasem juthat el odáig, hogy ebben a kérdésben százszázalékos biztonsággal mondhasson véleményt. Még a most használatba vett modern tehetségvizsgáló módszerekkel sem. A lélek és az emberi organizmus titkait, tehetségeit, hajlamait és azok irányát meg lehet figyelni, észre lehet venni, de

[20] P. Szőke: *i.m.* 245, 288.

[21] *A gyergyószentmiklósi nagygyűlés ékkövei.* Erdélyi Lapok 1933. szept. 6.

[22] György Lajos: *Márton Áron Erdély nevelő püspöke.* Erd. Isk. VI(1938/1939). 5–6. sz. 284–90; Venczel József: *Márton Áron püspök népnevelő rendszere.* Uo. 361–71; Bíró Vencel: *Nevelő püspökök a gyulafehérvári egyházmegyében.* Uo. 291–3. Idézett szöveg: 293.

[23] P. Szőke: *i.m.* 295.

fejlődésüket előre nem lehet kiszámítani." Ez a fiatal püspök nagyon jól tudja, hogy vannak diákok, kik „az általános osztályozásnál a középértéket sem ütik meg, pedig *esetleg egy zseni lappang a közepes tanulóban*". A szerkesztőnek az alcímben kiemelt következtetése szerint új püspökünk: „Az irgalmassági alap helyett rendszert és következetességet kíván az alulról feltörő tehetségek támogatásában."[24]

A főpásztori széket elfoglaló Márton Aronnak azonban hamarosan rá kell döbbennie, hogy nagyszabású nevelési és nemzetstratégiai elgondolásainak valóra váltására egyre kevésbé alkalmas a történelmi idő. 1938-ban új helyzetet teremt a királyi diktatúra, a következő évben meg kezdetét veszi a második világégés, annak minden riasztó velejárójával. Ha eleddig gyökereiben válságosnak ítélte az időszakot, melyben élnie adatott, most az előbb már idézett közgyűlési beszédében apokaliptikus idők rémét látja ránk törni: „Úgy érezzük, mintha az eseményekben, amelyek az ősz elején kirobbantak, és megremegtették egész Európát, egy sötét végzet kelt volna fel, hogy végrehajtson egy szörnyű ítéletet az emberiségen. Gigantikus erők kolosszus teste indult el Keleten és Nyugaton, s mi a középen állva lélegzetvisszafojtva figyeljük, hogy a hatalmas tömegek feltorlott hulláma merre zúdul, a megindult hegyek merre mozdulnak, mit tipornak el, hol zuhannak egymásnak, s mi lesz ennek az apokaliptikus mérkőzésnek a kimenetele: a vég következik-e, vagy új élet kezdete?"[25] Majd azok erősítésére, kik az erőszak győzelme láttán hitükben ingadoznak, a történelmi mozgás mégiscsak biztató, távlatos törvényszerűségeire hivatkozik.

A helyzet a következő évben tovább bonyolódik, hamarosan egyházmegyéjét két országban találja, s ő természetesen a nehezebb részt vállalva a dél-erdélyi szórványvilággal marad. Négy esztendőn át legjobb munkatársaival menti a menthetőt, védelmezi az iskolákat és egyéb intézményeket, társadalmi és gazdasági szervezeteket, családokat és emberéleteket s mindenekfelett a kisebbségi nemzeti közösséget. Ökumenikus felfogása, bárkivel dialógusra kész nyitottsága, elvi szilárdsága és annyiszor megcsodált józan gyakorlatiassága a dél-erdélyi magyarság leghitelesebb vezetőjévé avatja e nehéz években. Hallatja szavát nagy és sorsdöntő ügyekben, mint például 1944 nyarán, mikor lépni kellene a kisebbségi nemzetközösség védelmében. De odaáll Szász Pál gazdaköri mozgalma mellé is, segíti a szövetkezeteket, s az igazán nagy formátumú személyiségre jellemzően oda tud hajolni egy iskolaszövetkezet félig komoly, félig játékos fiataljainak ügyködéséhez is. 1941 októberében ezeket jegyzi be a brassói diákok szövetkezetének jegyzőkönyvébe: „A brassói főgimnázium *Zsugori* szövetkezetét meglátogatva örömmel tapasztaltam a lelkes és hozzáértő megszervezést, a vezetőség ügyes fellépését és szakavatottságát. A kis üzlet legyen az együttdolgozásnak, a takarékosságnak, a keresztény, erkölcsös üzleti szellemnek és vállalkozókedvnek iskolája és fejlesztője."[26]

Miután átviharzik felettünk a háború, szavát minden lényeges kérdésben hallatja, még ha az súlyos kockázatokkal jár is. Az iskolák és a nevelés dolgában megítélése szerint a helyzet meglehetősen kétértelmű. Egyik oldalon valódi egyenjogúságot ígérő újrakezdéssel (nehézkesen, de mégiscsak kiépülő két önálló magyar tankerületi főigazgatósággal, a minisztériumban magyar vezérfelügyelővel), másikon azonban a felekezeti oktatás ellen vetett gáncsokkal, az egyház nevelői küldetését megkérdőjelező felhangokkal. Ebben a helyzetben nem az előző évtizedben meghirdetett iskolai és népművelői program valóra váltásának útjai nyílnak meg, hanem egyszerűen a megmaradt egyházi iskolák és az egyházi nevelés védelmének gondjai kerülnek előtérbe. Az Egyházmegyei Tanács háború utáni mindkét közgyűlésén a püspök

[24] Szentimrei Jenő: *Márton Áron püspök az értelmiségiek kiválasztásáról.* Brassói Lapok 1939. dec. 24.
[25] P. Szőke: *i.m.* 264.
[26] *150 év Emlékkönyv – 1837 Római Katolikus Főgimnázium – 1992 Áprily Lajos Líceum.* Szerk. Papp József. Brassó, 1992. 138.

különös hangsúllyal épp ezekről a kérdésekről szól. Az elsőn, 1945. dec. 13-án még köszönetet mondhat a nemzetiségi szervezetnek az iskolaügyben elfoglalt álláspontjáért. „Jólesett, és itt szívesen említjük fel, hogy amikor a magyar iskolák ügyét a közelmúltban felvetették, a magyar politikai képviselet és a magyar szervezett munkásság a kormánnyal folytatott tárgyalásokon iskoláink jogait és érdekeit hatékonyan támogatta." Ugyanitt reményét fejezi ki aziránt, hogy a kormány végre rendezi a tanerők fizetését és a még tisztázatlan jogi és hatásköri kérdéseket. Ellenben jó egy hónappal később, 1946. jan. 28-án Petru Grozához írt levelében, Potop államtitkár ellenséges megnyilatkozására utalva, már „kendőzés nélkül" kimondja a lesújtó negyedszázados tapasztalatot, azt nevezetesen, hogy „a magyar kisebbség kulturális célú adójából az arányos rész kiadását a román kormányok 25 éven át következetesen megtagadták, a Groza-kormány ígéretet tesz segély folyósítására, de az ígéretből mégsem lett valóság – azonban a közoktatásügyi államtitkár máris jogot formál az egyház tulajdonát képező épületekre." 1946 őszére a helyzet még komorabbra fordul, a nov. 28-án elhangzott püspöki beszédben ezúttal már ilyen rosszat sejtető közléssel találkozunk: „Tapasztaltuk, hogy amit a hatalom egyik birtokosa megad, azt a következő egy tollvonással visszaveheti." Majd alább így: „Máma az omló partokat kell kötni."[27]

(Utóvédharc) Áron püspök helyzetfelismerése prófétai biztonsággal működik. Iskolái és az egyházi nevelés ügyében 1946-tól már következetes utóvédharcot folytat. Két szamizdat kiadványnak minősíthető füzet fekszik előttem. Az egyiket Venczel József professzor és Szim Lídia szociális testvér, egyetemi asszisztens állította össze Áron püspök megbízásából, s „kézirat gyanánt" jelent meg *Irányeszmék azok számára, akik a katolikus ifjúság neveléséért felelősek* címmel (Kolozsvár, 1946). Ehhez a kiadványhoz kötődik a katolikus iskolák tanszemélyzetének 1946 nyarán tartott értekezlete, melyen Márton Áron megnyitó beszéde után a két szerző ismertette az „irányeszméket", majd az összejövetelt György Lajos professzor előadása zárta. Ezt követően, megint csak püspöki kezdeményezésre, Venczel professzor vezetésével 1946–47-ben Kolozsváron és Marosvásárhelyen a katolikus iskolák tanárai havonként szemináriumi megbeszéléseket tartottak. A másik kiadvány 1947 elején jelenhetett meg a püspöki székhely „Alba" nevű nyomdájában, s voltaképpen a hajdani nagy sikerű Erdélyi Iskolát próbálná emlékezetbe idézni. Erre utal címe: *Az Erdélyi Iskola időszerű feladatai*, s felépítésében is az egykori folyóirat beosztását követi: élén vezércikkel (a püspök újévi beszéde), folytatva fontos világnézeti, pedagógiai és módszertani írásokkal, kiemelt idézetekkel s a végén pedagógiai jellegű hírekkel. A lehetőségek beszűkülése elképesztő: a hajdani folyóiratnak évenként nyolc száma jelent meg 5–600 lapnyi terjedelemben, most egyetlen füzet az egész termés, mindössze 60 lapon, s a fenyegető idők jeleként a hazai szerzők közül egyedül Márton Áron neve olvasható a füzetben, György Lajos, Venczel József és mások írásai névtelenül jelennek meg. És mintha sejtené a nagy próbatétel közeledtét, a szerkesztő Antiochiai Szent Ignác vértanútól hoz kiemelt idézetet: „A kereszténységnek, mikor gyűlölik, nem szép szavakra, hanem nagy tettekre van szüksége."[28]

1947 tavaszától kezdve felgyorsulnak az események, a nyár és az ősz folyamán egy-egy körlevele okán, például a politikai tevékenységet az egyházi iskolából kizáró rendelete miatt, elmarasztaló cikkek jelennek meg róla. Októberben a Magyar Népi Szövetség lapja szerkesztőségi cikkében másodszorra támadja Márton Áront, úgy beszél róla, mint akit valamiképpen ki kellene menteni az egyházi reakció karmaiból: „Már ama múltkori körlevéllel kapcsolatban, amelyben Márton Áron püspök az MNSZ munkájától kísérelte meg eltiltani papságát, sajnálattal szegeztük le, hogy az egyházi reakció megerősödött, s magával ragadja püspökét is. Ez az

[27] A három fenti idézet lelőhelye: P. Szőke: *i.m.* 426, 444, 481.
[28] *Az Erdélyi Iskola időszerű feladatai.* Tipografia „Alba". Alba-Iulia 1947. 35.

újabb körlevél megint az egyházi reakció előretörését árulja el."[29] A hatalom céljai egyre inkább láthatókká válnak: az 1947-es újabb törvénytervezet már jelzi az egyházi iskolák elleni támadás felerősödését. A főpásztor azonnal szóvá is teszi a minden addiginál sérelmesebb intézkedést, egyenesen a kultuszminiszterhez intézve sorait: „...a hitvallásos iskolák tanerőinek kinevezési jogát elvéve az iskolafenntartó hatóságtól, a minisztérium hatáskörébe utalta azt, miáltal az Anghelescu-féle törvényben meghagyott jogainkat is korlátozza." Válasz azonban nem érkezik.

Az 1948 márciusában közzétett alkotmánytervezet már valamennyi egyházi iskola államosítását célba veszi, s ami a legriasztóbb és számára a legfájdalmasabb, pár napra rá az is kiderül, hogy az MNSZ vezetősége fenntartás nélkül támogatja azt, száznyolcvan fokos fordulatot téve 1945 decembere óta, mikor még köszönet járt iskolaügyi állásfoglalásáért. A főpásztor határozottan tiltakozik: először (katolikus és görög katolikus) püspöktársaival együtt, azután személyesen a kultuszminiszternél, az alapvető emberi jogok közé tartozó lelkiismereti szabadság és vallásszabadság megsértésében marasztalva el a tervezetet.[30] Egyszersmind levélben fordul egykori dél-erdélyi küzdőtársához, Kacsó Sándorhoz, aki az MNSZ új elnökeként vezércikket ír a kérdésről. Ebben nyugati példákra hivatkozva a haladás felé tett lépésnek minősíti az államosítást, ekképpen szólva az idők gyökeres változásáról, szemben a két háború közti periódussal, amikor a baloldal egyenesen élen járt az egyházi iskolák védelmében: „...a magyar nyelvű felekezeti iskolák államosítása akkor az elnemzetietlenítés és az elnyomás, tehát a reakció eszköze lett volna", ám most az egyenjogúság és a román demokrácia kiteljesedése idején ilyen veszély nem fenyeget.[31] A püspök ellenérvei számára nincs hely a sajtóban, ezért kényszerül levélben fordulni az érdekképviseleti szervezet elnökéhez. Őt nem tévesztik meg a látványos átmeneti engedmények, hisz már Grozához írt levelében egységben szemléli az impériumváltozás után eltelt negyedszázadot, ami – háromnegyed századdá bővülten – végre polgárjogot kezd nyerni mai nemzetiségi politikusaink szövegeiben is. Neki már sejtelmei vannak a majdani iskolaegyesítésekről és a fokozatosan felerősödő románosításról.

Egyébiránt levelének legnyomósabb ellenérve, hogy a példaként emlegetett nyugati demokráciákban (így Hollandiában, Angliában, az Egyesült Államokban) nem számolták fel az egyházi iskolákat, ellenben a csúfosan megbukott „hitleri állam" „egyenesen meghökkentő kemény leckével figyelmeztette a művelt emberiséget a minden téren erőszakolt államosítás veszélyeire". És végül az új parancsuralmi rendszer, a pártállam gyors berendezkedése idején az annak szolgálatába álló MNSZ vezetőit figyelmezteti, hogy a hitleri „retrográd szellemmel szemben hatásos, belső ellenállást egyedül az az erő fejtett ki, melyet az egyház képvisel és gondoz hitvallásos iskoláiban". Sorait az egyházi iskola közösségmegőrző és újjáteremtő szerepének hangsúlyozásával zárja: „Ezeket a népi gyökérzetű, nagy múltú és nagy missziót teljesítő iskolákat mindmáig tiszteletben tartotta a polgári törvényhozó hatalom is. A Magyar Népi Szövetség most ezek fölött kongatja a lélekharangot. Nem véletlen, hogy Erdélyben a templom mellett szinte mindenütt ott van a hitvallásos iskola. Valahányszor népünknek újra kellett kezdenie az életet – és hányszor ismétlődött ez a történelem során! –, az új alapvetéshez a templomban gyűjtött erőt, az újraépítést pedig mindig az iskolában kezdte meg, és az iskola által hajtotta végre."[32] Aztán 1948 augusztusa után már csak a bevezetőben idézett tiltakozás és a sürgős intézkedés marad számára. Utóbbiak sorában, a plébániai hitoktatás elrendelése mellett, kivételes jelentősége van, az iskolák ügyén túlmenően is, augusztus 20-án kelt rendeletének, mellyel

[29] *Quo vadis?* Világosság 1947. okt. 30.
[30] A két dokumentum forrása: *Márton írásai.* 114–18.
[31] Kacsó Sándor: *Egységes népoktatást követel a népi demokrácia.* Világosság 1948. márc. 23.
[32] *Márton írásai.* 110–13.

így intézkedik az egyházi intézmények gondjait századok óta hordozó szervezetről: „Minthogy Egyházmegyei Tanácsunk szervei működésüket az Apostoli Szentszék által megállapított Szabályzat szerint ténylegesen nem fejthetik ki, mivel a Tanács kezelésében levő egyházmegyei alapok és intézmények ingó és ingatlan anyagi javait a Román Népköztársaság kormánya az állam tulajdonába átvette [...] ezen Egyházmegyei Tanács minden működését felfüggesztendőnek ítéltük, és jelen végzésünkkel felfüggesztjük; egyben kijelentjük, hogy az Egyházmegyei Tanács közgyűlésének és igazgatótanácsának hatásköre megszűnt, és szünetelőben marad mindaddig, míg a közgyűlés törvényes összehívását és az igazgatótanács működésének folytatását kifejezetten és írásban el nem rendeljük."[33]

Valamikor a harmincas évek elején a keresztény erkölcsi alapon és korszerű pedagógiai elveken nyugvó nép-, ifjúság- és értelmiségnevelést, autonóm virágzó iskolarendszer kiépítését, népe szellemi, társadalmi és gazdasági önszerveződését tekintette méltó és hatékony nemzetkisebbségi stratégiának. Ebbe beletartozott a testvéregyházakkal való példaszerű együttműködés, bele a falu és város a maga szociális és kulturális gondjaival, bele az EMGE és az egész szövetkezeti mozgalom, el egészen a „Zsugori" iskolaszövetkezetig, s mint látni fogjuk, nem maradt kívül sem az önálló magyar egyetem, sem pedig a háború utáni emberjogi és nemzeti sorskérdésekkel való bátor szembenézés. Ő maga mindezt „kiszélesített iskolának" mondta, Venczel meg „vallási-nemzeti pasztorációnak", amiből a harmincas években csak részeredmények születhettek, utóbb a program valóra váltásának ügye jóformán kilátástalanná vált, ő pedig szívós elszántsággal vívott utóvédharcra kényszerült, aláaknázott és egyre életveszélyesebb terepen.

(Az egyetemért) E címszó nyomán a baljósra fordult iskolai dolgoktól időben kissé visszább kell lépnünk, egészen 1945-ig, amikor úgy látszott, hogy vége szakad az egyetemek ide-oda vándorlásának, s Erdély fővárosában lesz egymás mellett békében megférő önálló román és önálló magyar egyetem. Márton Áron örömmel és reménykedéssel követi nyomon a helyben maradt egyetem első iskolaévét, nemkülönben az intézmény körüli vitákat, egymásnak ellentmondó elképzeléseket. Végre is ez ügyben ő lesz a jó hír hozója, mert változatos ám azokban az időkben egy magafajta főpásztor élete. Egyik nap Gyulafehérvár állomásán üveg pálinkával szerez engedélyt, hogy az ott veszteglő fogolyvonaton levő papjaival szót váltson, másnap meg Bukarestben Groza miniszterelnökkel beszél egyházának és iskoláinak gondjairól. Így van ez azon a május végi napon is, amikor elsőnek és legmagasabb helyről értesül a várva várt eseményről, s ezt hazatérte után nyomban meg is írja György Lajos professzornak: „Pénteken, május 25-ikén este beszéltem Groza miniszterelnök úrral, s azt mondta, hogy az önálló magyar egyetem létesítéséről szóló törvényrendelet jóváhagyatott, és a hivatalos lapban való közlése is elrendeltetett. Tehát várható, hogy a napokban megjelenik. A közoktatásügyi miniszter is államsegély iránti kérésünk elől azzal az indoklással tért ki, hogy nagy összeget kell a magyar egyetem céljaira kifizetniök, s így más magyar iskolát nem tudnak támogatni."[34]

Ám hamar kiderült, hogy a magyar egyetem helyzete, épp az anyagi ellátottság dolgában, igencsak kilátástalanná vált, a miniszter emlegette hatalmas összegből ugyanis, amiért ő hajlandó volt lemondani saját iskoláinak segélyéről, még a tanszemélyzet fizetésére sem futja. A

[33] *Decretum.* 1948. aug. 20-án kelt, 1966/1948. sz. főpásztori határozat. (Néhány soros litografált szöveg.) A Kolozsmonostori Róm. Kat. Plébánia levéltárában (622. sz.). Köszönetet mondok ft. Kádár István plébános úrnak, amiért a másutt már nehezen fellelhető püspöki leiratokat mintaszerűen gondozott levéltárában rendelkezésemre bocsátotta.

[34] Márton Áron levele György Lajoshoz. 1945. május 29. Gyulafehérvár. (Gépirat.) György Lajos-hagyaték 346. sz. iratcsomó. Gyulafehérvári Érseki Levéltár. Köszönetet mondok ft. Csíki Dénes érsekségi irodaigazgató úrnak, ki a György Lajos-hagyaték átnézését és felhasználását számomra lehetővé tette.

román állampolgárságú alkalmazottaknak még kijár holmi előleg, ám az anyaországiak március óta még előleget sem kaptak, márpedig ha e kiváló professzori kar távozni kényszerül, egyetemi szintű oktatást ősztől itt aligha lehet kezdeni. És Áron püspök, ki majdnem üres kézzel és a jó hírrel tért vissza a fővárosból, azonnal cselekszik: 3 millió lejes adományával június 15-én létrehozza a Petőfi Alapot, megtámogatva a válságos helyzetben lévő intézményt. Ennek az adománynak irodalma van. Egyik életrajzíró szerint „két évig ez biztosította az egész tanügy és a színházak személyzetének fizetését", s ezt azóta néhányan utána is mondták. Egy másik emlékező az inflációra hivatkozva már-már bagatellizálja az adományt, melyből szerinte legfeljebb három tanár egyhavi fizetésére tellett.[35] Nos, valójában ekkor még csak alig indult meg az inflációs folyamat, s hogy a püspöki adományból az anyaországi tanárok legalább egy-két havi fizetést kaphattak, arra nézve bizonyító erejű „nyugtatvány" áll rendelkezésünkre, mégpedig a június 23-i doktoravatáson elhangzott rektori köszöntő szövegében, mely ekképpen kezdődik: „Kedves új Doktortársaim! Akik őrködő szemmel nézték az elmúlt napokban az egyetemen munkálkodók arcát, a reménység és bizakodás bátortalan mosolyát fedezhették fel rajta. Nincs most már senki közülünk, aki fizetés nélkül maradt volna. Furcsa talán, hogy akkor, amikor tudományos tevékenységeiknek legszebb elismerését, a doktori fokozatot elnyerték, útravalóul a szellem ünnepi ajándékai helyett mindennapi anyagi dolgokról, a magunk dolgairól akarok megint szólani." Következő mondataiban már a bibliai Áronéhoz hasonló legendás történetről szól, arról, hogy „egy székely legényke elindul botjával, batyujával kicsi falujából, és mire a városba ér, a botja kivirágzik, batyujából kincsek villannak elő". A beszélő Miskolczy Dezső professzor, a magyar egyetem átmentésének kockázatát vállaló s most leköszönő rector magnificus, aki ilyen mély értelmű példázattal zárja szavait: „Kihajtott Márton Áron botján a szeretet virága, annak bizonyságául, hogy az Úr példaadásáért, áldozatbemutatásáért választotta ki nekünk. A székely falu sokszor indította el fiait messze idegenbe. Az egyik eljutott Rodostóba, a mások Darjeelingben pihen. Ez a székely fiú abban mutatta meg a példát mindenkinek, hogy tudott itt maradni. Itt maradók erősítgetője, kincses, virágos, szegény székely fiú, áldjon meg az Isten, hogy még sokáig velünk maradhassál!"[36]

Alig fél évvel az emlékezetes Áron-i ajándék után, 1946 januárjában most már milliárdos összegek szükségeltetnek, hogy az egyetem berendezkedhessék, s legalább februárban évet kezdhessen. Az egyetem vezetősége segélykérő kiáltvánnyal fordul a magyar társadalomhoz, mire Márton Áron már annak közzététele előtt, 1946. január 12-én pásztorlevelet meneszt papjaihoz és híveihez, s abban így buzdít a válságos helyzetben lévő intézmény megsegítésére: „Népünk magasabb művelődésének szükségességét átérezve, egyetemünket szeretett híveim áldozatra kész segítségébe ajánlom. Adjon minden egyházközségünk, katolikus intézményünk, családunk és hívünk tehetségéhez képest az egyetemnek. Nemcsak jót teszünk ezzel, és ifjaink magasabb kiképzését tesszük lehetővé, hanem önmagunkról, jövőnkről is előrelátóan gondoskodunk!"[37] Természetesen az ő szavai nem magánosan hangzottak el, az országos gyűjtőmozgalomnak valódi súlyt a történelmi egyházak vezetőinek azonnali és hathatós melléállása kölcsönzött. Márton Áron, Vásárhelyi János és Kiss Elek kérő, lelkesítő pásztorleveleit minden templomban, minden gyülekezetben felolvasták január utolsó vasárnapján, s a főpásztorok maguk is jelentést kértek az egyetem ügye mellett kiálló rendkívüli közgyülések lefolyásáról és a gyűjtés eredményeiről. Külön dolgozatot kívánna e dokumentumanyag számbavétele, melyből

[35] Virt: *i.m.* 42. – Virt állításával Lakatos István száll vitába, birtokomban lévő keltezetlen gépiratos szövegében ő a szintén vitatható másik végletet képviseli: *Márton Áron püspökről.* 1–7.

[36] *Márton Áron emlékkönyv születésének 100. évfordulóján.* Marton József. Kvár 1996. 36–7.

[37] Márton Áron: *A kolozsvári magyar egyetem támogatása.* 1946. jan. 12-én kelt, 78/1946. sz. nyomtatott püspöki körlevél. A Kolozsmonostori Róm. Kat. Plébánia levéltárában (596. sz.).

képet alkothatnánk a kezdeti évek bizakodó hangulatáról, az egyházak és az egész magyar társadalom felsorakozásáról az egyetem mellett. Az is még a nyitottabb szellemű, népfrontos időszak jellemzője, hogy az egyetemszervező hármas – Csőgör Lajos, Nagy Géza és Venczel József – bukaresti útjaik rendjén majd minden alkalommal megállnak Fehérváron, beszámolni a történtekről és mérlegelni a tennivalókat. „A püspök szemmel láthatóan örült ezeknek a látogatásoknak, mindig azonnal fogadott [...] – olvassuk Csőgör emlékiratában. – Közvetlensége, egyszerűsége és minden kérdésben okos, határozott, egyértelmű magatartása percek alatt bizalmat keltett, tiszteletet és szeretetet parancsolt. Nem vonhatta ki magát az ember egyéniségének megnyerő hatása alól. Engem szinte meglepett tréfálkozó, mondhatnám évődő hangja, amellyel ügyeink menetét kísérte, és azokról érdeklődött."[38]

Nem csoda ezek után, ha Áron püspök az egyetemet egy kicsit saját gyermekének is tekintette, s volt pillanat, amikor talpon maradását jelképes erejűnek érezte, mint például az 1945-ös őszi státusi közgyűlésen mondott beszédében, melyben az iskolaügy nehéz állapotait vázolva így mutat rá a mégiscsak biztató fejleményre: „Lelkesít egy felemelő példa, és van egy erős szövetségesünk. *Az erdélyi magyar egyetem helytállása, egyesztendős szívós küzdelme, nehézségekkel dacoló élete mint ragyogó útmutatás buzdít követésre. A nagy emberi gesztusoknak járó mélységes tisztelettel köszönjük az erőt, melyet ebből meríthetünk, mindazoknak, akik a csüggedésre hajlamosító időkben minket ezzel megajándékoztak* (kiemelés tőlem – A.Á.). Az egyetem magatartása alkalmat adott, hogy belső erőnket is lássuk és megmérhessük. A szervezett munkásság szervezett erejével, de az egész erdélyi magyar nép is egy emberként és öntudatosan állott és áll ma is az egyetem mellett."[39]

(Titkok tudója) Az az egyetem méltó is volt a püspöki bizalomra, hisz európai hírű professzorok – köztük piarista tudósokkal és protestáns teológiai tanárokkal – biztosították szellemi rangját. Ő maga, egyéb feladatai mellett, főleg a katolikus diákság lelki gondozását igyekezett megoldani, s e célból egyik legkiválóbb papját, majdani utódját, dr. Jakab Antalt küldte Kolozsvárra prézesnek és egyetemi hitszónoknak, majd a külföldi tanulmányútjáról hazatért jezsuita Godó pátert. Ilyenféle szándékok vezették akkor is, amikor 1947. március 25-re katolikus ifjúsági napot hirdetett az egyetemi városban, délelőtt misével a Szent Mihály-templomban, ahol a szabadság, egyenlőség és testvériség valódi értelmét s e jelszóval való visszaélés veszélyeit fejtegette ifjú hallgatói előtt. Délután meg a Magyar Színházban tartott ünnepi műsoron szólt az ifjúsághoz. Beszédéből hosszú passzus olvasható a Világosságban, csupáncsak az indító mondat közlésére nem akadt hely, ami pedig szólt ilyeténképpen: „Azt gondolták, hogy itt ma politikai demonstrációra készülünk, holott – s ekkor a színpad hátterében felmagasló keresztre mutatott – mi csupán ezt a szent jelt akarjuk megtisztelni, ennek diadalát jöttünk ünnepelni."[40]

Oka volt e rendhagyó expozíciónak: Áron püspök bizalmi emberét, a Majláth-köri összejövetelek előadóját s e rendezvény egyik előkészítőjét és tervbe vett szereplőjét, Venczel József professzort aznapra virradólag őrizetbe vették. Az egyik legközelebbi munkatárs elhurcolása valójában *üzenet* volt Márton Áron címére, hogy iskoláiért folytatott harcát s általában az egyházi pozíciók védelmét feladva tanúsítson lojális magatartást a berendezkedő pártdiktatúra

[38] *Csőgör Lajos emlékirata. Dokumentumok 1944–1945.* (Erdély magyar egyeteme I. k.) Szerk. Lázok János és Vincze Gábor. Marosvásárhely 1995. 78.

[39] P. Szőke: *i.m.* 431

[40] Benkő Samunak köszönöm ezt az információt, amely megítélésem szerint az egymásnak ellentmondó, zűrzavaros emlékezések közül a legvalószínűbbnek látszik. Azon a bizonyos kereszten pedig a püspöki beszéd idején aligha függhetett felfeszítve Bajor Andor barátunk, miként azt Kovács Ferenc tudni véli jó néhány emlékező írásában. Ilyen örültségre Márton Áron aligha lett volna kapható.

iránt. Venczellel egy időben viszik el Nagy Lászlót, az egyház jogügyi tanácsosát, majd kíméletlen rágalomhadjárat indul a püspök baráti köréhez tartozó Bónis György jogtörténész és György Lajos professzor, a Státus világi elnöke ellen. S mikor ezeknek védelmére kel, őt sem kíméli a központilag irányított sajtó.[41] A püspök még egyelőre szabad, ám Csőgör egyetemi ügyekben már Venczel nélkül utazik a fővárosba, s hazajövet nincs megálló Fehérvárt. A rektor azonban egész életére őrzi egy előző évi vendéglátás és beszélgetés élményét. Nemrég megjelent emlékiratából idézem: „Egyik alkalommal az egyházi iskolákról beszélve nem tagadta, hogy aggodalommal néz a jövő elé. Én a magam igazát és optimizmusát igazolandó azt fejtegettem, hogy az egyetem alapítását a most alakuló és még sok küzdelmet igénylő jogegyenlőség szimbólumának tekinthetjük [...] Márton Áron egy ideig hallgatva, tűnődve nézett reám, majd azt kérdezte: »Csőgör kérem, maga tényleg azt hiszi, hogy az önálló magyar egyetem sokáig megmarad? Magukat megszédítette az a négy év, amit Észak-Erdélyben éltek át, és ezért nem látnak elég tisztán. Hogy mit várhatunk a jövőtől, azt csak mi tudjuk, akik Dél-Erdélyben éltünk.«"[42] Ez a főpap valóban titkok tudója, őt nemigen tévesztik meg a kezdeti engedmények, a sokunkat elkápráztató látszatok és részeredmények. Ő már 1946-ban tudja, amivel oly sokan csak évtizedek múltával jövünk tisztába. Tudja, hogy a Bolyai Egyetem létesítése kényszerű engedmény és taktikai húzás a békekonferencia előtt, s hogy a román politikai és értelmiségi elit (néhány kivételtől eltekintve) 1918 óta soha nem tudott megbarátkozni az önálló kolozsvári magyar egyetem gondolatával. Erről az 1989-es fordulat óta újólag meggyőződhettünk mi is, hajdani és közelmúltbeli illúziók rabjai.

Félelmetesen biztos helyzetismeretéről, a jövő titkait faggató felismeréseiről utólag mi is meggyőződhettünk, a Móricz Zsigmond Kollégium diákküldöttségének tagjai, akiket 1946. dec. 1-én fogadott a Szent József internátusban. Másutt megírtam a számunkra emlékezetes találkozás történetét. Itt Áron püspök kivételes emberi nagyságát emelném ki, amely abban nyilvánult meg, hogy minket, 20–21 éves „titánlacikat" közel engedett magához, sőt elfogadott vitapartnerekül. Mi rektorunkhoz hasonlóan a fejlemények ígéretes, pozitív oldalát láttuk (bontakozó kollégiumi mozgalom, megoldódni látszó csángó kérdés, önálló iskolarendszer stb.), s úgy véltük, hogy a főpásztor felsorolta egyházi, nemzeti s emberjogi sérelmeket és egyéb aggasztó jelenségeket perifériára szorítja és felszámolja a fejlődés egészséges, valóban demokratikus fő árama. Áron püspök viszont kertelés nélkül kimondta, hogy szerinte minden pontosan fordítva fog történni: az embertelenség, a sérelmek, a torz jelenségek válnak dominánssá. Kérdő, kétkedő tekintetünk láttán a történelmi mozgás törvényszerűségeire, a hatalommal való visszaélés kiszámítható következményeire, a jogtipró rend összeomlására és a történelmi idő felgyorsulásának jelenségére figyelmeztetett bennünket.

Akkor nem értettük vagy nem akartuk érteni célzásainak mélyebb jelentését, sőt most fél évtizede, amikor e találkozás emlékét papírra vetettem, még mindig átsiklottam a püspöki mondatok fölött, nem érzékelve azok mélységét. Azóta kezemhez jutott 1939 novemberében el-

[41] Venczel József őrizetbe vétele után a püspök telefonon Groza miniszterelnökhöz fordult, kitől olyan ígéretet kapott, hogy a fogoly pár napon belül visszakapja szabadságát, s ebben bízva Szim Lídia szociális testvért és Szentmiklósy Ferenc országgyűlési képviselőt kérte meg, hogy a bukaresti börtönből szabaduló professzornak legyenek segítségére. Venczelre azonban – a miniszterelnöki ígéret ellenére – kerek egyesztendei lágersors várt (Venczel Józsefné és Szim Lídia szíves tájékoztatása alapján). – György Lajos védelmében Áron püspök azon nyomban a közoktatásügyi miniszterhez fordult, aminek az lett a következménye, hogy az MNSZ lapjai – nyilván felülről jött beintésre – most már őt magát kezdik támadni. Itt a Takács Lajos szájából elhangzott, egyenest a püspök címére szóló fenyegetésnek csupán egyetlen mondatát idézném: „Mi pedig kijelentjük, hogy le fogunk sújtani mindenkire, aki a demokráciával [értsd: pártdiktatúrával] szembeszáll, még akkor is, ha ezelőtt barátunk volt." Mindezekről részletesebben l. Antal Árpád: *György Lajos életműve*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 210.) Kvár 1992. 35–9.

[42] Csőgör: *i.m.* 78.

mondott közgyűlési beszéde, s abban döbbenten ismerek rá ama igazságokra, amelyeket megosztott velünk azon a bizonyos 1946-os beszélgetésen. Láthatóan Áron püspök saját korábbi beszédének legfontosabb mondatait ajánlotta figyelmünkbe, melyek így szólnak: „A hatalom Istentől van, és azért van, hogy Isten törvényeinek érvényt szerezzen, az igazság és szeretet nagy parancsait megtartassa. S minden hatalom számára, amely ellenkező utakon jár, *elkövetkezik a pillanat, amikor önteltsége következtében a körülményeket már nem képes józanul mérlegelni, a szurony hegyén, ahonnan diktált, nem tud egyensúlyban maradni, nem tud a helyzetnek ura lenni; hanem a felforgatott helyzet, a felbőszült körülmények, a megsértett jogrend, igazság és szeretet kel fel ellene és lesz úrrá fölötte. Ez a hatalommal való visszaélés logikája törvényszerű következménye. A történelem számtalan példával bizonyíthatja. S az is tény, hogy Isten malmai ma gyorsabban járnak* (kiemelés tőlem – A.Á.). Az eszmék és helyzetek kiérésének ideje, az életütem meggyorsulása következtében, megrövidült. Ma a fejlődés szempontjából az évszázadot évtizeddel s az évtizedet egy esztendővel mérik. Ne fogyatkozzék meg hát a hitetek!"[43]

Valóban titkok tudója volt Áron püspök. Az egyik diktatúra csúfos bukása után a nálunk épp berendezkedő másik parancsuralmi rend törvényszerű sorsát, elkerülhetetlen végzetét sejteti meg. Az 1939-ben fogalmazott s 1946-ban felidézett szöveg tudományos pontossággal írja le a kelet-közép-európai pártállami rendszerek majdani összeomlását, azt az 1989-es történelmi fordulatot, melynek bekövetkezésére még a nyolcvanas évek tudós politológusai sem gondoltak. Ami a jogrendet megsértő hatalom összeomlását illeti, a diagnózis igazi telitalálatnak mondható, legfeljebb azt tehetjük hozzá, hogy ami utána következett, az korántsem tekinthető a „jogrend, igazság és szeretet" maradéktalan érvényesülésének. De mégis marad számunkra az ő intelme – „Ne fogyatkozzék meg hát a ti hitetek!" –, s marad életének a legnehezebb feladatot is minden helyzetben férfiasan vállaló példája. Az egyetemi ifjúságról szólva, mint köztudomású, ama 1947. évi ifjúsági nap óta püspökünknek nemigen volt találkozása e korosztállyal, de ha jól odafigyelünk, azt kell látnunk, közvetve bár, de egyszer-másszor mégiscsak üzent neki. Érdemes e pászmán haladva szemelgetni például a teológus hallgatók neveléséről szóló 1958. évi üzenetéből, melyben a „keneteskedő, szemforgató, jámborságot mímelő" pap ellenében a sokoldalúan művelt, minden szellemi kihívásra válaszoló, dialógusra képes értelmiségiek formálását sürgeti: „Aki saját lelkét és másokét megszenteli, annak szolid tudásra kell szert tennie, nemcsak teológiai tekintetben, hanem minden más téren", majd így összegzi a fiatal egyházi – s akár világi – értelmiségivel szembeni elvárásait: „tudja magát továbbképezni, a komolyan kérdezőnek mint komolyan gondolkozó tudjon válaszolni".[44]

(„Felelős főpásztor") 1949-es ördögi cinizmussal végrehajtott elfogatása és bebörtönzése után, bár 1955-től ismét egyházmegyéje élén áll, még ha 11 éven át a püspöki rezidencia kényszerlakhelyes foglyaként is, Áron püspökről mélyen hallgatott az időszaki sajtó. Csupán a megtorlás első időszakában ömlött ellene a minősíthetetlen hangú szennyáradat, majd mikor utóbb alaptalannak bizonyult halálhíre szétfutott, Párizsban magyar és francia nyelven monográfia jelent meg a „vértanú" püspökről és népéről.[45] Hetedik éve annak, hogy a négy évtizedes némaság megtört, s ma már nálunk is könyvek, tanulmányok, emlékezések sokasága idézi fel alakját, tetteit és tanításait. Fél évtizede megkezdődött a boldoggá avatási eljárás, s ennek értelmében egyházának papjai és hívei „Isten Szolgája" megtisztelő jelzővel illetik. E hivatalos

[43] Virt: *i.m.* 105.

[44] *Márton írásai.* 59–60.

[45] Szalay Jeromos: *Vértanú Püspök Vértanú Népe.* Mission Catholique Hongroise. Paris 1952. Francia nyelven uo.: *Vérités sur l'Europe Centrale.* Tome I. *Aaron Marton Évêque de Transylvanie* (Collection Danubia). Paris 1953.

megnevezés mellett özönével olvasni a legmélyebb tisztelet és csodálat fakasztotta jelzőket – köztük azonban olyan megjelöléseket is, ráadásul címben kiemelve, mint „államférfi", „politikus" –, amelyek hallatán odafönn alighanem kedvesen dorgáló szólását mormogja: „Én politikus? Szemetek világa." Mint tudvalevő, papjainak megtiltotta a pártpolitikai küzdelmekben való részvételt, 1945. márc. 4-i körlevelében pedig újólag megismétli, hogy „*politikával* semmiféle ürügy alatt" se foglalkozzanak,[46] s természetesen maga sem kívánt a napi politika zavaros vizében megmártózni. Ebben a kérdésben Benkő Samu fogalomtisztázását tartom helyénvalónak, aki a püspökhöz közel álló Bíró Vencel szavait idézve megállapítja, hogy Márton Áron esetében nem politizálásról s nem politikusi vagy államférfiúi szerepről van szó, hanem az egyházfői méltósággal kötelezően velejáró „közéleti szerep- és felelősségvállalásról", mégpedig olyan esetekben, amikor erkölcsi értékek, emberi és nemzeti jogok kerülnek veszélybe, s amikor a reábízottaknak panaszukat, aggodalmukat „nincs szabadságukban kimondani".[47] Egyébiránt ebben a kérdésben, akárcsak a mindenkivel való dialógus, valamint az ökumenizmus gyakorlata dolgában, Áron püspök már a harmincas évektől kezdődően megelőlegezi a II. vatikáni zsinat egész sor alapvető döntését.[48]

Ilyen természetű közéleti szerepvállalásai közül Benkő kitűnő ráismeréssel hozza előtérbe 1944 nyarának sorsfordító heteit, amikor Áron püspök megkísérelte cselekvésre bírni a délerdélyi magyarság vezetőit, mely fellépés körülményeiről akkori küzdőtársa, jócskán meghaladva a püspökkel vitázó 1948-as álláspontját, Kacsó Sándor is részletesen és dokumentáltan szól öregkori visszaemlékezéseiben.[49] A továbbiakban csupáncsak utalnék méltán legismertebb efféle megnyilatkozására, a holokausztot szenvedélyesen megbélyegző kolozsvári beszédére (1944. május 18.), s teszem ezt azért is, mert gondolatilag ehhez kapcsolható ama későbbi fellépése, ugyancsak a kolozsvári Szent Mihály-templomban, melynek magam is tanúja lehettem. Tudvalevően a háborút követően napirenden volt ártatlan emberek elhurcolása, mindegyre felhangzott a vérvád az 1940 után Észak-Erdélyben történtekért s kivált a zsidóüldözésért. A kérdésben 1946 telén – olyan írást olvasva, amely a magyarságot egyetemlegesen tette felelőssé a deportálásokért, s kétségbe vonta abbeli jogát, hogy felemelhesse szavát a szlovákiai magyarüldözések ellen – ötödmagammal cikket írtunk, amelyet némi átsimítással közre is adtak az MNSZ lapjában.[50] Pár hónappal később, ugyanez év április 7-én Áron püspök beszédét hallgathattam cikkíró barátaim társaságában. Számunkra a reveláció erejével hatott, hogy a gondolatot, mely felé igazságérzettől fűtött, ám meglehetősen botladozó írásunkban tapogatóztunk, a főpásztori beszéd emberközelbe hozva és egyetemes összefüggésbe helyezve világította meg. A kettős isteni parancsolat világánál – „Szeresd a te Uradat Istenedet... és szeresd felebarátodat..." – tette mérlegre a háborús idők szörnyű bűneit, újólag elítélve az elítélendőket, s egyszersmind meggyőző érveléssel foszlatta szét a „bűnös nemzet" vádját, elvetve mind a kollektív bűnösség, mind pedig a kollektív ártatlanság elvét. Majd az elhurcolások és nem csillapuló felelősségre vonások ellen szólva még érthetőbben fogalmazta meg mondandóját, azt nevezetesen, hogy „nem a vidéki kisemberek között" kellene keresni a háborús bűnösöket, s hogy „nem mi magya-

[46] *Márton írásai.* 81

[47] Benkő Samu: *A közéleti szerepvállalás felelőssége.* Valóság XXXIX(1996). 7. sz. 92–6. – Újraközölve = *Márton Áron centenárium.* Szerk. Marton József. Gyulafehérvár 1996. 32–40.

[48] *A II. vatikáni zsinat tanítása.* (A zsinati döntések magyarázata és okmányai.) Szerk. Cserháti József és Fábián Árpád. Bp. 1975. 395–8, 494–5, 504.

[49] Kacsó Sándor: *Nehéz szagú iszap felett.* (Önéletrajzi visszaemlékezések III.) Buk. 1993. 472–93.

[50] Cikkünk válasz volt Király Jenőnek az egyik helyi román lapban román és magyar nyelven (!) közreadott szélsőséges hangvételű, az egész magyarságot megbélyegző írására. A mi válaszunk kis szövegváltoztatással s neveink mellőzésével – mit a szerkesztő az esetleges megtorlás miatti óvatossággal indokolt – meg is jelent *Diákok a magyar nép becsületéért* címmel. Világosság 1946. jan. 12.

rok voltunk az első antiszemiták, sem időben, sem az ellenségeskedést illetőleg". De hadd idézzem a püspöki beszéd propositiójának néhány sorát, melyben utalást tesz bizonyos „politikai természetű" akciókra, melyek „azt a látszatot keltik, mintha ezen a vidéken minden bűnért elsősorban a mi népünk lenne felelős. Szerettük volna és óhajtottuk nagyon, hogy ezt a kérdést ne kelljen a szószékre hoznunk. De itt az igazságról és egy népnek a becsületéről van szó, s a *felelős főpásztor* a kérdés fölött nem térhet hallgatással napirendre" (kiemelés tőlem – A.Á.)[51]

Ez valóban nem politikusi beszéd, már a stílusa is, ahogy „kendőzetlenül" nevén nevezi a gyermeket, egészen más dimenziók felé mutat, más emberi tartásra vall. A szigorúan valláserkölcsi alapon álló, felelős főpásztori szerepkörében maradó Márton Áron az akkori idők majd minden sorsdöntő kérdésében hallatta szavát, s ha ezeket az állásfoglalásokat fél évszázad távlatából szemügyre vesszük, arra a paradox konklúzióra jutunk, hogy valamennyi felmerült kérdésben nem az akkori idők kis és nagy politikusai, hanem Áron püspök mondta ki a máig érvényes igazságokat, amelyekbe ma is, az ezredforduló kihívásával szembenézve, hittel és bizalommal megkapaszkodhatunk. Igazat kell adnunk Csoóri Sándornak, aki szerint „van olyan *történet*, amelynek ő az egyetlen világosan látó drámai hőse".[52] Az eddig érintettek mellett utalhatnék még 1945-ös *Húsvéti szózat*ára, melyben az egymásnak feszülő nacionalizmusok keltette gyűlölködés ellenében a kis népek harmonikus együttélésének útjait kémleli, most is a valláserkölcsi tételből indulva ki: „A teremtő Isten elgondolása szerint a kis népek létjoga éppoly erős, mint a nagyoké. Élni akaró nép még a kisebbségi sorsban sem törődhetik bele abba, hogy magát feláldozza a többség nemzeti önzésének, mely a természetjog és az isteni törvények által megvont határokat túllépi [...] Amint az egyénnek joga van az élethez, a családalapításhoz, a szabadsághoz, a munkához, ugyanúgy joga van a nemzetiségnek, hogy a maga sajátos életét szabadon élje, kultúráját fejlessze, a saját ügyeit a maga alkotta szabályok szerint és saját szervei által a maga felelősségére intézze, a vele együtt élő népek jogos érdekeinek a tiszteletben tartása mellett."[53] Vagy gondoljunk a háború utáni elrendezés riasztó híreit szóvá tevő 1946-os pünkösdi beszédére, amikor ismét csak felelős főpásztorként „meg kellett hallania híveinek nagy aggodalmát, és ki kellett mondania azt, amit nekik nincsen szabadságukban kimondani".[54] S lehet-e nem megszívlelni, félszázados keserű tapasztalatok után, 1946. okt. 27-én Marosvásárhelyt elhangzott beszédének „történelmi leckéjét" a demokráciáról, mindenekelőtt a vele való cinikus visszaélésről? „A demokrácia sarkában a terror sötét árnya mellett ott settenkedik még két kísértés: a dilettantizmus és a demagógia." Nem kevésbé mélyreható tétele e leckének egy ekként hangzó különbségtevés: „...a demokrácia igazi hordozója a nép, és nem az utcai tömeg. A tömeg nem azonos a néppel. A nép a saját erejéből él és cselekszik, a tömeget kívülről mozgatják. A népet a meggyőződéses és felelősségük tudatában levő személyek alkotják, a tömeget úgy terelik össze élelmes emberek",[55] mégpedig erkölcsi törvényt nem ismerő diktátorok, félanalfabéták és cinikus hatalmon lévők utasítására.

A „felelős főpásztor" méltóságtudata nyilvánult meg abban a rendhagyó beszédben is, amelyet az egyházak főpásztorainak államfői fogadása alkalmából, 1968 márciusában mondott, az akkori román kormányzatnak csupán egyetlen gesztusáról szólván elismerően, arról nevezetesen, hogy római látogatásakor a miniszterelnök és külügyminiszter felkereste az egyházfőt,

[51] Virt: *i.m.* 158–60.
[52] *I.m.* 54.
[53] P. Szőke: *i.m.* 408.
[54] Domokos: *i.m.* 260.
[55] Virt: *i.m.* 179, 176.

„amely reményeket ébresztett bennünk".[56] De Áron püspök más hasonló esetekben sem tagadta meg magát. 1974-ben, az augusztus 23-i történelmi esemény 30. évfordulóján, minden bizonnyal a hatalom kifejezett kérésének engedve, pásztorlevelet fogalmaz, s abban ilyen elevenbe vágó igazságok kimondását vállalja: „A népek lelkében megérlelődött a meggyőződés, hogy ha a két háború mérhetetlen szenvedéseinek a megismétlődését el akarják kerülni, és az ország belső erőforrásait a nép anyagi és kulturális haladására akarják felhasználni, akkor meg kell teremteniök a feltételeket, hogy helyreálljon *a népek között a bizalom. Le kell tehát győzni a nemzeteket elválasztó gyűlölködést, el kell ítélni minden mesterkedést és hazug propagandát, vissza kell adni a szerződések és az adott szó hitelét, el kell fogadni és a nemzetközi életben kötelezővé kell tenni az elvet, hogy az erőszak nem lehet jogalkotó tényező*" (kiemelés tőlem – A.Á.).[57] Igencsak kemény szavak ezek, nem is nyerhették el az akkori pártállam vezetőinek tetszését, akik természetesen megtiltották a körlevél szétküldését, amelyet így mi is csak jó két évtizedes késéssel ismerhettünk meg.

(Feladatainkról) Ezek után újra megfogalmazódik bennem a kérdés: van-e ma számunkra az ő példájánál és életművénél élőbb örökség? A nyilván szónoki kérdésre adható válaszból máris következik néhány sürgető feladat, melyeket csakis egyháziak és világiak példás összefogásával oldhatunk meg.

Az utóbbi hét-nyolc esztendőben úttörő jellegű s eléggé nem becsülhető életrajzi vázlatok, résztanulmányok, cikkek, emlékezések, különféle méltatások jelentek meg pályájáról, személyiségéről és munkásságáról, hasonlóképpen írásaiból készült néhány kiadósabb vagy füzetszerű válogatást is kézbe vehettünk. Ezek jelentős hányada, az impozáns emlékkönyvvel és más kisebb gyűjteményes kiadványokkal, főleg Marton József és munkatársai buzgalmából, a százados forduló alkalmával kerültek asztalunkra. Felsorolásuk itt szükségtelennek látszik, hisz az előbbiek rendjén majd valamennyire hivatkozás történt. Arról is örömmel értesültünk, hogy a boldoggá avatást előkészítő bizottság máris derekas munkát végzett, Áron püspök írásainak és a róla szóló dokumentumoknak hétkötetes korpuszát állítva össze, amelyet fel is terjesztettek az illetékes egyházi hatósághoz. Mindezeket számba véve, ha méltók akarunk lenni szellemi örökségéhez, alighanem a további feladatokra kell fordítanunk figyelmünket.

Úgy vélem, elérkezett az ideje a teljes életmű-sorozat munkába vételének, más szóval: válogatások, füzetes kiadványok helyett és után végre el kell készítenünk írásainak tudományos (kritikai) kiadását, mégpedig a legújabb szövegkritikai vizsgálódás módszereinek alkalmazásával. Elmélyült filológiai munkát igényel a szövegvariánsok, a befogadás – a sokszor egymásnak igencsak ellentmondó olvasatok – módszeres számbavétele. És itt hadd emlékeztessek a fiatal Márton Áron nagyszámú aláíratlan publikációjára, melyek azonosítását stilisztikai, szövegtani vizsgálattal lehet megkísérelni, miként azt egyik korábbi írásomban szóvá tettem.[58]

Az előbbiekkel párhuzamos a másik, halasztást nem tűrő feladat, amire megint csak hozzáértő munkaközösség vállalkozhatna. Gondolok egy teljességre törekvő, a hézagokat kitöltő, a nyitott és homályos kérdéseket, körülményeket tisztázó, püspökünk életútját, eszmerendszerét és annak történeti helyét, szerepét értelmező életrajzi monográfia elkészítésére. Ilyen vonatkozásban örömmel jelezhetem, hogy e munkában a legfiatalabb nemzedék közreműködésére máris

[56] A nevezetes főpásztori kiállást újabban Beke György hozta emlékezetünkbe = *Nem mi választjuk ki szentjeinket.* (Áron püspök szobrának felszentelésére, 1995. szeptember 23.) Szerk. Lőrincz György. Székelyudvarhely 1995. 107.

[57] *Márton írásai.* 135.

[58] Antal Árpád: *Püspökünk írásba foglalt üzenete.* Kelet–Nyugat V(1994). Február. 27–30.

számíthatunk, amire feljogosít egy idén végzett diákom kiváló diplomamunkája.[59] Mindkét vállalkozásnak azonban az is feltétele, hogy amikor egyházaink, művelődési szervezeteink és intézményeink elorzott javait visszaköveteljük, ezek leltárából ne maradjanak ki az állambiztonság kezébe került, szellemi értékeket őrző dokumentumaink. Így például Áron püspök 1949-ben elrekkentett, még mindig hozzáférhetetlen iratai, levelezése és egyéb anyagai. Én például még látni szeretném a magyar irodalmi kultúra nemrég elhunyt nagy öregének, Keresztury Dezsőnek a sorait, aki mikrofon előtt és írásban is vallott a megindító esetről, mely szerint 1946-ban, mikor Nagy Ferenc kultuszminiszterként meglátogatta őt püspöki székhelyén, nem bízván egyik-másik kísérőjében, „módot találtam arra – emlékezik –, hogy búcsúzáskor, amikor megöleltem, hátul a cingulusába beledugjak egy levelet: az én titkos üzenetemet". Ezt követően kézből, közös ismerősök útján még többször váltottak levelet.[60]

Az ilyen történésekből az is kirajzolódna, hogy az évtizedek teltével miként válhatott Áron püspök szellemi életünk nagyjai számára a leghitelesebb evilági erkölcsi fórummá. Kezdhetném Venczel Józseffel, és folytathatnám Dsida Jenővel, akinek gyóntatója és esketője volt, aztán Tamásival, ahogyan a két Áron tündéri humora gyakorta összevillant, s nem feledve másik véle sokat évődő barátját, a zsögödi festőművész Nagy Imrét, ki remek portrét készített róla,[61] s kiről elvesztésekor ezeket mondta környezetének: „Nagyon szerettem ezt az Imrét. Nem az az ember volt, aki könyékig mártja kezét a szenteltvízbe, de a lelke mélyén hit és vallásos meggyőződés volt." Végül szabadjon itt egyik legnagyobb írónk esetét idézni. Az öregedő Illyés Gyula, miután bizalmas úton néhány könyvét már eljuttatta az erdélyi püspökhöz, s tőle is kapott visszajelzéseket, a *Kháron ladikjá*nnal is ezt tette, benne az ismert dedikációval: „*Fölfelé nézve*". Közben Flóra asszony és a postás szerepét vállaló Keresztes Sándor előtt azon meditált, hogy vajon van-e értelme az egésznek, „mert tudod, én nem vagyok hívő. Szeretnék úgy hinni, mint Márton Áron, de én nem vagyok hívő." Keresztes következő látogatásakor, már a könyv ismeretében, a püspök így üzent vissza a költőnek: „Mondd meg neki, azt üzenem, hogy ő hívő: csak viaskodik az Istennel, mint Jákob az Angyallal. Jézus ugyanis azért jött a világba, hogy meghirdesse az emberiségnek az igazságot. Ezért aki tiszta szívvel az igazságot keresi, az Krisztust követi."[62] Ekkortájt tisztelhette meg püspök barátját a közismert metaforikus minősítéssel: „*emberkatedrális*"[63], ami bennem ilyeténképpen rezeg tova, képi alakot öltve: *a katedrálisok alapzatukkal szorosan az anyaföldhöz tapadnak – s tornyuk az egekbe ível!*

[59] Sata Kinga: „*Az értelmes teremtmény méltósága*" *(Márton Áron kisebbségi programja).* Gépirat 1996. Terjedelmes részek jelentek meg belőle egyházi folyóiratunk hasábjain. Keresztény Szó VII(1996). 9. sz. 3–7; 10. sz. 3–7; 11. sz. 7–14.

[60] Ónody Éva: *A nép püspöke.* Új Tükör XXV(1989). 9. sz. 20.

[61] Sajnos Nagy Imre remek portréjának reprodukciójával mostanság ritkán találkozunk. Legutóbb Jakab Gábor Korunk-beli írásának (*A meggyilkolt bíboros kései utóda: Márton Áron*) illusztrációjaként láthattuk. Korunk 1990. 10. sz. 1278–86 (a reprodukció az 1280. oldalt követő számozatlan lapon).

[62] Az utóbbi idézetek forrása: Domokos: *i.m.* 207–8.

[63] Virt: *i.m.* 54.

Kovács Ferenc

Bitay Árpád száz éve

A Trianon utáni újrakezdés hatodik esztendejében elérkezett az ideje annak, hogy elkészüljön a toll forgatóinak, a tudományosság itthon maradt és megcsappant művelőinek számvetése az első öt esztendőről, mint ahogy szükség lett a további lehetőségek, feladatok körvonalazására is. Ez a különböző szakterületeken végzett számvetés kötetté állott össze György Lajos szerkesztésében, és *Pásztortűz 1925* címmel megjelent a következő esztendő elején a Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet kiadásában. A szerkesztő György Lajos 36 esztendős tanár, tankönyvíró, iskolaigazgató, már publikáló tudós és máskülönben a kisebbségi kulturális élet mindenese, akit Tamási Áron Amerikából barátjának, Jancsó Bélának címzett egyik levelében így jellemzett: „A Tizenegyek könyvére már csak György Lajos emlékezik, ki – mint bolhát – esténként bizonyára örökké megszámlálja az erdélyi könyveket."[1] Bizakodó ember volt György, mert az *Előszó*ban le merte írni a következő mondatot: „A leszakítást követő nehéz időkben erdélyi magyarságunk az ezeresztendős magyar kulturális egység letört darabjaként pillanatnyilag zavarban állott a magárahagyatottsága és új életének idegenszerűsége előtt, de egyetértése, együttérzése és együttműködése lehetővé tették egy komoly életet jelentő, önálló kulturális munkának a megkezdését."[2]

Ez a szöveg nem mondott teljesen új dolgot, és a megfogalmazásban sem ő volt az első. E célkitűzés – nemcsak kulturális szinten – elhangzott már Kós Károly 1921. január 21-én közreadott felhívásában, a *Kiáltó szó*ban: „Az lesz a mienk, amit ki tudunk küzdeni magunknak. A bátraknak kiáltok hát, a harcolni akaróknak, a kötelességtudóknak, az előre nézőknek. Álljanak elő, ne szégyenkezzenek, ne aludjanak, ne duzzogjanak."[3]

Sokan előálltak. Még többen elmentek. Akik maradtak, dolgozni kezdtek. Köztük Kristóf György szászvárosi irodalomtanár is, aki 1921-től előbb helyettes, majd rendkívüli, végül 1926-tól rendes egyetemi tanár lett a kolozsvári I. Ferdinánd román egyetemen. Ő írta 1924-ben *A romániai magyar szellemi élet néhány problémája* című tanulmányában: „Ami tudományos életünket illeti, egész sereg olyan körülmény van, ami a remény fonalának kurtára sodrására kényszerít." Mégis remél, sőt már egy sajátságos feladatot is tűz ki a kisszámú, de lelkes tudósgárda elé: „Szó van olyan feladatokról, amilyeneknek a vizsgálata és megoldása sajátosan erdélyi, amelyeket senki más el nem végezhet, csak erdélyi tudós, Erdély földjén."[4]

Erre a munkára vállalkozott egy ifjú székely is, aki az első világháború alatt jogot tanult, de megjárva az itáliai harctereket, a doberdói poklot, gázmérgezést szenvedett a piavei csatában, hazajött, és látva az itteni helyzetet, rögtön megértette: kisebbségi sorban nem elsősorban ügyvédre van szükség, hanem az új helyzetben tájékozódni képes, a románsággal kapcsolatot felvenni tudó emberekre. A leszerelt tartalékos hadnagy beiratkozott hát a román egyetemre, és 1923-ban történelemből és román irodalomból magyarként elsőnek szerzett kitüntetéssel tanári diplomát.[5]

Ez az ember Bitay Árpád volt, aki száz esztendeje, 1896. július 20-án született, tehát a millennium évében és történetesen a millennium fővárosában, Budapesten, szülei ugyanis az ünnepségeket mentek föl megnézni.

[1] *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924–1944).* Buk. 1979. I. 44.

[2] *Pásztortűz Almanach 1925.* Szerk. György Lajos. Kvár 1925. 3–4.

[3] Kós Károly–Paál Árpád–Zágoni István: *Kiáltó szó Erdély, Körös-vidék, Máramaros magyarságához.* Kvár 1921. január 24.

[4] Megjelent a Kristóf György *Az erdélyi magyar irodalom múltja és jövője* c. kötetben. Kvár 1924. 266.

[5] Leckekönyvei szerint az 1918/19-es tanévben még a Ferenc József Tudományegyetem utolsó éves hallgatója a jogi karon, 1921 őszén pedig már az I. Ferdinánd Tudományegyetem román és történelem szakos hallgatója.

Az ő életművére szeretnénk most emlékeztetni. E sorok írója 1977-ben jelentette meg a Politikai Kiadó Testamentum sorozatában *Bitay Árpád* című munkáját.[6] A könyv Bitayról szóló tanulmányt tartalmazott, valamint válogatást írásaiból és levelezéséből. A kézirat eredetileg 400 lap terjedelmű volt, de csak a fele jelenhetett meg – nemcsak a sorozat számára megszabott terjedelem, hanem Bányai László történész véleményezése miatt is. Bányai, Bitay egykori tanítványa, akivel a római katolikus egyház pénzén együtt járt külföldi tanulmányúton, helytelenítette a kötetben a magyar történelemre vonatkozó írásokat, a csángók eredetéről szóló tanulmányokat és általában minden olyan anyagot, amely szerinte nem a román–magyar barátságot hirdeti. Javasolta, hogy Bitay „gyönge" fordításaiból se közöljünk semmit. Emiatt csonkára sikerült a kötet, és ha nem is lett hamis, de homályos lett a Bitay-kép. Például kimaradt a kötetből levelezésének azon része, amelyet olyan tudósokkal folytatott, akik Bányai szerint nem voltak „szalonképesek", mint például Gyalui Farkas, György Lajos, Kristóf György, Pintér Jenő, Lyka Károly, Finánczy Ernő és mások. És kimaradt az a tanulmányrészlet is, amelyből jobban megérthettük volna, milyen körülmények és kik között válhatott az ügyvédi diplomás fiatalember kisebbségi életünk egyik jelentős személyiségévé.

Az egyetemet 1919 őszén átvette a román hatóság. A tanárok jó része elment, de egyesek maradtak, és felekezeti iskolákban helyezkedtek el. Márki Sándor történész a Kolozsvári Református Teológiára ment át, és ott tanított 1921 őszéig. Márki – Bitay egykori professzora – tanácsolta neki, hogy váltson hivatást. Bitay be is iratkozott a Brassó melletti Hosszúfalun rendezett román nyelvtanfolyamra, és azt kitüntetéssel végezte el. Ez a diploma feljogosította arra, hogy mint helyettes tanár román nyelvet és történelmet adjon elő. György Lajos, a Marianum akkori igazgatója meghívta őt a leánynevelő intézetbe, ahol a tanítóképzőben, a gimnáziumban és a felsőkereskedelmi tagozaton az 1920–21-es tanévben heti 30 órában tanított.[7]

Nagyszerű tudományos műhelybe került itt. Az egykori egyetemi tanárok közül a Marianumban tanított a régész Roska Márton, a geológus Balogh Ernő, a történész Buday Árpád, a jogász Grandpierre Emil. Rajtuk kívül a nyelvész Csűry Bálint, az irodalomtörténész Rajka László, a matematikus Wildt József, a történész Bíró Vencel, a Piarista Gimnázium igazgatója, a szavalóművész és magyar–latin szakos tanár György Dénes, a festőművész Szopos Sándor és Tóth István, a geológus id. Xántus János.

E tanári, tudósi, művészi körben örök barátságot kötött Bíró Vencellel, György Lajossal, Kristóf Györggyel. Bizonyára tőlük tanulta meg azt is, hogy egy kisebbségben élő tudós nem foglalkozhat csupán saját szakmájával: mindenre ki kell terjednie figyelmének. És közéleti embernek is kell lennie. Ezzel kapcsolatban jegyezte meg György Lajos: „Bármennyire arra volt hivatva Bitay Árpád, hogy csak a tudomány művelésének éljen, a kisebbségi élet nem nélkülözhette, sőt állandóan igénybe vette értékes szolgálatait."[8]

E szolgálat pedig azzal kezdődött, hogy másodszor is beiratkozott az egyetemre. Most már az új román egyetemen lett diák. Itteni tanárai közül a nyelvész Sextil Puşcariu, a kolozsvári román egyetem első rektora áll legközelebb hozzá, és ő veszi észre, hogy ebből a fiatalemberből nemcsak tanár, de tudós is lesz. De tanítja őt a prorektor, a történész Nicolae Drăganu, aki még a magyar egyetemen kezdte pályafutását. És még három jeles történész: Silviu Dragomir, Ion Lupaş és Alexandru Lăpedatu. Még az irodalomtörténész Gh. Bogdan-Duicănál és a pedagógus Onisifor Ghibunál vizsgázott. Az újra diákká lett Bitay egyetemi kollégája, Octavian Şireagu, a későbbi költő és a két világháború közötti romániai magyar költészet egyik jeles román tolmácsolója így mutatta be diáktársát 35 esztendő múlva: „1921. október első felében a román nyelvészeti szemináriumtermébe egy középtermetű, pirospozsgás, rövid bajuszú, arany-

[6] Kovács Ferenc: *Bitay Árpád.* Testamentum. Buk. 1977.

[7] György Lajos: *Bitay Árpád életrajzi adatai és tudományos munkássága.* Erdélyi Tudományos Füzetek 100. sz. Kvár 1938. 4.

[8] *I.m.* 5.

cvikkeres, megnyerő külsejű ismeretlen fiatalember lépett be. Az akadémiai negyedóra elteltével illusztris professzorunk, Sextil Puşcariu, a kolozsvári egyetem első román rektora megjelent az ajtóban. Megpillantván a jelen lévő vendéget, a következő szavakat intézte hozzánk: »Engedjék meg, uraim, hogy bemutassam önöknek dr. Bitay Árpád urat, aki a délelőtt folyamán azt az óhaját fejezte ki, hogy addig is, amíg rendes hallgatónak beiratkozik, jelen lehessen előadásaimon.«"[9]

A diákból hamarosan Puşcariu munkatársa lett két román tudományos folyóiratnál: a Dacoromania és a Muzeul Limbii Române hasábjain. Első közleménye a Dacoromaniában: *O poezie a lui Gh. Şincai.*[10] Majd még ugyanebben az évben : *Sprijinitorul lui Şincai în Roma, cardinalul de mai târziu Stefano Borgia.*[11] És 1922-ben megküldte tanárának, a Brassó melletti Törcsvár környékén nyaraló Puşcariunak első önálló kötetét is. A professzortól a levél augusztus 20-án érkezett: „Kedves Bitay úr, köszönöm Önnek az értékes ajándékot, melyet nekem küldött: A román irodalom történetét. Élvezettel olvastam el. Az Ön könyve az első idegen nyelvű ilyen természetű sikerült írás: gazdag az információs anyaga, tiszta képet nyújt, jó a hangsúlyozása."[12]

Bitay eljuttatta irodalomtörténetét és új nyelvészeti könyvecskéjét Nicolae Iorgának, a jeles történésznek is. A Prahova völgyi Vălenii de Munteban nyári szabadegyetemet vezető Iorga mindkét könyvet innen köszöni meg: „Szeretném, ha az Ön nyelvén tudnék válaszolni, amelyen annyi történelmi forrásmű íródott, amelyeket felhasználtam, de mivel feleségem tökéletesen ismeri e nyelvet, nem fordítottam gondot arra, hogy megtanuljam ifjúkoromban. Ön nagyszerűen ismeri a mi nyelvünket, és elismerésemet fejezem ki érte, amiért ilyen hamar áttekintette irodalmunkat. Az Ön könyve a legjobbak közül való, és kívánom, hogy az vigye honfitársai közé a mi lelkiségünk megismerését, amely soha nem volt idegen és most sem idegenkedik az Ön népe igazi lelkiségének megértésétől, ahogy azt egy szép és gazdag irodalom kifejezi. Fogadja, kérem, drága kolléga úr, megkülönböztetett nagyrabecsülésem kifejezését."[13]

E levél után nem sokkal meghívó is érkezett Iorgától: 1923-tól tartson Bitay előadásokat az ő nyári szabadegyetemén, Vălenii de Munteban. És ő 1937-ig, halála évéig tizenöt esztendőn át fölvázolta a magyar irodalom fejlődését, bemutatta a történelem nagyjait, a magyar–román kapcsolatokat a főleg regáti tanárokból álló hallgatóságnak. Szabadon tartotta előadásait, és jegyzetei sem maradtak meg. Csak a szabadegyetem évi programfüzetei és az újságok alapján tudjuk nyomon követni ezt a munkásságát.[14]

Közben Iorga mint politikus is bemutatkozott. 1931 elején megnyerte a választásokat, és kormányt alakított. Szakértői, úgynevezett „nemzeti egység" kormányában ő maga töltötte be a közoktatási és kultuszminiszteri tárcát is. A miniszterelnökség mellett kisebbségi államtitkárságot létesített. Államtitkárnak az erdélyi szász Rudolf Brandschot nevezte ki, Bitayt pedig a magyar osztály vezetésével bízta meg „consilier la Preşedinţia Consiliului de Miniştri" címmel. Megbízását Bitay annál is inkább komolyan vette, mert két „hivatali vereség" állt már mögötte. Egyik egyetemi jellegű: 1924 őszén a kolozsvári egyetem bölcsészettudományi kara a magyar nyelv és irodalom katedrán Kristóf György professzor mellett egy lektori állást is létesített, nyelvészeti profillal. Kristóf beleegyezésével a kar Bitayt javasolta ennek a tisztségnek a be-

[9] *Visszaemlékezések Bitay Árpádra halálának 40. évfordulója alkalmából.* Şireagu 9 lapnyi magyar nyelvű szövegének felolvasása a Kolozsvári Rádióban hangzott el 1988. december 5-én. Eredeti kézirat tulajdonomban.

[10] Dacoromania, Cluj 1922. II. 680.

[11] *I.m.* 681.

[12] A levél eredetije és magyar nyelvű fordítása megjelent Kovács Ferenc: *i.m.* 202–206. Az eredeti kézirat özv. Bitayné tulajdonából hozzám került megőrzésre.

[13] *I.m.* 201–202.

[14] A programfüzeteken kívül a következő helyeken: *Istoria literaturii maghiare până la cea dintâi carte tipărită.* Infrăţirea Buc. 1923. nr. 870. és Keleti Újság, 1937. augusztus 21. 4.

töltésére. Ő ekkor az erdélyi római katolikus státus igazgatótanácsában tanügyi szakreferensi tisztséget töltött be. Ezt az állását feladva 1927-ben és 1928-ban Berlinben és Lipcsében készült leendő egyetemi pályájára, jeles professzorok, Weigand, Gamillscheg előadásait hallgatva. A lektori állást azonban végül is nem töltötték be. Bitay a gyulafehérvári római katolikus teológián kapott katedrát, ahol latin nyelvet, román nyelvet és történelmet tanított.

Második vereségét az 1928. évi decemberi képviselőválasztásokon szenvedte el, ahol az Országos Magyar Párt Csík megyében a harmadik helyen jelölte, és nem került be a parlamentbe.[15]

Gondolta, ha egyetemi katedrára nem juthatott, ha képviselő nem lehetett, talán a minisztériumban tehet valamit. Csakhogy a Iorga-kormány egy év után megbukott, ám ez az egy év és néhány hónap (1931. április–1932. július) is elég volt számára ahhoz, hogy rendezze a magyar háborús rokkantak ügyét, elismertessen több, 1918 előtt kiadott diplomát, visszaszerezze az aradi római katolikus főgimnázium 1921-ben elvesztett nyilvánossági jogát.[16] És síkraszállt a római katolikus státus vagyonának védelme érdekében, hisz tudta, hogy ez a vagyon iskolákat tart fenn, diákoknak biztosít otthont. A harmincas évek elején Onisifor Ghibu egyetemi és ortodox teológiai tanár támadta a legvehemensebben a státust. Több cikket is írt ellene, s azokban igyekezett kimutatni, hogy a státusvagyon a nép vagyona, a nép vagyona pedig az egész hazai közösség vagyona, tehát az államé. Jogilag is támadta Ghibu a státust, és annak megszüntetését, felszámolását kérte. Bitay valóságos cikksorozatot írt Mészáros Cyrill álnévvel Ghibu fejtegetései ellen az Erdélyi Tudósító 1932–1933. évi számaiban.[17]

Közben pedig haladt előre a maga útján. Cikkezett, előadásokat tartott, csak arra nem jutott ideje, hogy valami nagy, összefoglaló munkába kezdjen. Igaza lett hát Kristóf Györgynek: „Olykor csak szegecselt, de máskor gerendát illesztett a hídba, mikor s ahogy a szükség kívánta. Élőszóval és nyomtatásban ismertette a románság előtt románul a magyar irodalom és a magyar műveltség értékeit, ugyanakkor előttünk és számunkra a román irodalmat és történelmet."[18]

A legjobbak felfigyeltek erre. Román kortársa és nagyrabecsülője, a kolozsvári görög katolikus esperes, Ilie Dăianu ezt írta róla: „A múlt szenvedélyes kutatója volt. Olvasta, tanulmányozta, beutazta a múlt nyomdokait, és kiadatlan dokumentumok, levéltárak és könyvtárak bizonyságai alapján újjáteremtette Erdély és Moldva vagy Erdély és Havasalföld rég feledésbe merült kapcsolatait. Az örökkévalóságnak ezeket a hőseit vonultatta fel példaképül a jelenbeli békés együttműködés mellett."[19]

Veress Endre, a román–magyar kapcsolatok elismert búvárlója, a Fontes Rerum Hungaricum és a Fontes Rerum Transylvanicum szerkesztője és kiadója 1925-től szintén kapcsolatban állt vele. Íme, első levelének kezdő sorai: „Rendkívüli érdeklődéssel figyelem megbecsülhetetlen nagy értékű irodalmi működését, melyet 1918 óta – a változott viszonyok között – magyar–román tárgyú cikkei és tanulmányai által mind szélesebb körben nemzetünk becsülete és tisztelete javára kifejt, és ezért engedje, hogy bár ismeretlenül, saját hasonló irányú irodalmi működésem eddigi két tanulmányát, mely a Román Akadémia kiadásában nemrég megjelent, hálás elismerésem és őszinte tiszteletem jeléül és emlékéül megküldhessem."[20]

[15] György Lajos *i.m.* 4. Megjelent még Kovács Ferenc: *György Lajos.* Buk. 1988. 280–289.

[16] Bitay Árpád: *A kisebbségi államtitkárság munkaprogramja.* Magyar Kisebbség X(1931). L. még Kovács Ferenc: *i.m.* 50–54.

[17] Bitay Árpád: *Kritikai csevegések O. Ghibu erdélyi róm. kath. tárgyú adatairól.* (Mészáros Cyrill álnévvel írta) Megjelent önálló füzetben is. Cluj-Kvár, Gloria nyomda. 85 lap.

[18] Keleti Újság 1937. 227. sz.

[19] Universul, Buc. 1937. 338. sz.

[20] Ez és még három Veress Endre-levél megjelent: Kovács Ferenc: *Bitay Árpád.* Buk. 208, 212, 218, 220.

Bitay ő maga választotta – a kényszer parancsa szerint – hídverő szerepét és munkássága tárgyát. Azt is például, hogy magyarra fordítsa N. Iorga *Fatalitate* című drámáját vagy magyarról románra Kristóf György Jókairól szóló tanulmányát.[21] De egy idő után szeretett volna valami mást is tenni. Ekkor került Gyulafehérvárra teológiai tanárnak, és ekkor kezdett egyházi vonatkozású cikkeket írni, tehát jogosan nevezhetjük őt egyháztörténésznek is. Ekkor jelenteti meg a Kolozsvárt is tanító piarista paptanárról, Bolla Mártonról szóló tanulmányát,[22] Karácsonyi János történész, nagyváradi címzetes katolikus püspök *A magyar nemzet honalapítása* c. könyvéről szóló ismertetését,[23] *Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében* c. munkáját[24] vagy az *Erdély jeles katolikus papjai* c. összeállítását.[25] Ugyanebbe a témakörbe tartozik a György Lajos által szerkesztett *Öregdiák visszanéz* című kötetben megjelent írása: *Termékenyítő lelkek, kik a kolozsvári róm. kath. főgimnáziumban gazdag életeket indítottak útnak.*[26] És az erdélyi magyar történelem is érdekli: két tanulmányt írt Báthory István erdélyi fejedelemről,[27] ismeretlen adatokat közölt Kemény Zsigmond életéről,[28] Kőrösi Csoma Sándor hagyatékáról.[29] Ezenkívül Bíró Vencel, György Lajos frissen megjelent könyveiről írt ismertetéseket.[30]

Sokat foglalkozott a magyar–román nyelvi kapcsolatokkal. Talán ez az érdeklődés juttatta el őt a moldvai román nyelvjárás magyar jövevényszavainak tanulmányozásáig. De még előtte olvasta professzorának, Sextil Puşcariunak 1923-ban a Dacoromania folyóiratban a román jövevényszavakról szóló tanulmányát. Bitay *Nyelv- és névtörténeti tanulságok* című tanulmányában idézte professzorát: „...egykor a Kárpátoktól keletre nagy számban élt együtt a magyarság a románsággal; a Kárpátok számos magaslata, több folyónév s az a körülmény, hogy Észak-Moldva olyan vidékein is feltűnő magyar eredetű szavak vannak a románság nyelvében, ahol a magyarság ma már nem él, mind ezt bizonyítja."[31] Bitay felsorol néhány Muscel környékén használt szót, így például a *sabas* szót is, a következő szóösszetételekben: „Te cunosc după sabas." Szerinte ez nem jelenthet mást, mint „Megismerlek *szabásod* után."[32] A moldvai szókincset vizsgálva arra is rámutat, hogy már a 17–18. századi moldvai krónikások, Gh. Ureche, Miron Costin, D. Cantemir műveiben is találunk érdekes magyar eredetű szavakat, mint ahogy a iaşi-i városrész neve: *Copou* nem más, mint a *kapu* ómagyar alakja.

Íme, talán így jutott el Bitay a moldvai magyarsághoz, a csángó kérdéshez. Tíz év alatt: 1924 és 1934 között tíz kisebb-nagyobb írása jelent meg erről a témáról.[33] Kutatásainak össze-

[21] A Iorga-dráma könyv alakban nem jelent meg. A kolozsvári magyar színház 1925 januárjában mutatta be Janovics Jenő rendezésében. Bukarestben január végén, a Teatrul Popularban volt a bemutatója, M. Sadoveanu, V. Eftimiu, P. Groza jelenlétében. – Kristóf, Gheorghe: *Mauriciu Jókai.* Biografie şi caracterizare cu prilejul aniversării de o sută de ani de la naşterea lui. Cluj 142. Bitay az évforduló alkalmából ismertetést írt az Ellenzék 1925. évi első számában *Milyen aranykort írt meg Jókai Erdély aranykorában?* címmel. A Pásztortűzben (V [1925]. 81–82.) *Jókai és a bukaresti magyarság* címmel ír tanulmányt.

[22] *Martin Bolla (1751–1813) şi aşa numitul Supplex Libellus.* Anuarul Institutului de Istorie Naţională, Buc. 1923. II. 792–793.

[23] Karácsonyi János: *A magyar nemzet honalapítása: 896.* Ism. Pásztortűz V (1925). 317.

[24] Erdélyi Tudományos Füzetek. 3. sz. Kvár 1926.

[25] A Katolikus Világ könyvei. Kvár 1926. 12. füzet.

[26] Cluj-Kolozsvár 1926. 31–35. Az írás megjelent a Pásztortűzben is: IV (1924). 182–184.

[27] *Báthory István (1533–1586).* Ellenzék 1933. 196. sz.; *Báthory István lengyel király gondoskodása székely katonáiról.* Erdélyi Tudósító XVII (1933). 496.

[28] *Adalék Kemény Zsigmond életrajzához.* Erdélyi Irodalmi Szemle VI (1929). 105.

[29] *Kőrösi Csoma Sándor hagyatékából.* Erdélyi Irodalmi Szemle I (1924). 105.

[30] Bíró Vencel: *Altorjai gróf Apor István és kora.* Erdélyi Tudósító XVIII (1935). 464. – György Lajos: *Az erdélyi magyarság szellemi élete.* Pásztortűz VI (1926). 624.; György Lajos: *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai.* Erdélyi Tudósító XVII (1934). 389.

[31] Magyar Kisebbség V (1926). 557–580.

[32] Uo.

[33] Erdélyi Irodalmi Szemle I (1924). 59; 259; 264; 373; 436; Magyar Nép V (1925). 28. sz.; Magyar Kisebbség V (1926). 557–580; Erdélyi Irodalmi Szemle IV (1927). 117; 163.; Erdélyi Múzeum XLIV (1934). 374.

foglaló írása *A moldvai magyarság*.[34] Ebben a munkájában mutat rá, hogy Gegő Elek történész, a kolozsvári piaristáknál Jósika Miklós tanára már 1838-ban írt a csángókról. Egy másik munkájában Vióla József moldvai fejedelmi orvosról ír, aki az ottani magyar népköltés gyűjtője is volt, sőt közöl két Vióla által gyűjtött népdalt is.[35] Többször is felkereste Madéfalvát, ahol a székely határőrezred felállítása miatti tiltakozásul Buccow generális 1764. január 7-én ágyúval lövetett az ellenállókba. Akkor a csíkiak közül sokan átmenekültek a Kárpátok túlsó oldalára, Moldvába. Egy pap, a szentléleki plébános, Zöld Péter lett a menekültek istápolója. Az ő egyénisége is több írásra késztette Bitayt.[36] Összehasonlítva Bitay adatait Nyírő József 1939-ben az Erdélyi Szépmíves Céhnél megjelent *Madéfalvi veszedelem* című regényével, észrevehetjük, hogy Zöld Péter alakját Nyírő a Bitay által feltárt adatok alapján regényesítette meg. A regényíró kisebbik leányától, Ildikótól, férjezett Balázsfalvi Gedeonnétól megtudtam azt is, hogy apja a regényírás előtt-közben sűrűn forgatta Bitay közleményeit. Jól ismerhették egymást, hisz Nyírő a fehérvári teológián volt növendék, Bitay pedig itt lett tanár. Sajnos, amikor a Nyírő-regény megjelent, Bitay már nem élt.

Ez a példa és sok más is mutatja, hogy Bitay érdeklődését nem merítette ki a román–magyar történelmi együttélés, együttműködés témája. György Lajos nem esett abba a hibába, hogy tanítványát csak mint „hídépítőt" mutassa be. Közleményeinek könyvészete is ezt igazolja.

És még nem említettük műfordításait. Tizenkét román írótól harminchat írást, jórészt novellát fordított. A legtöbbet Creangătól, N. Iorgától és Emil Isactól.[37] De fordított magyarra angolból, olaszból, németből is. Különösen jól sikerült Mark Twain két elbeszélésének tolmácsolása: *A ciceróné* és *Egy középkori regény*.[38] Arra is vállalkozott, hogy megszólaltassa román nyelven Jókait. Nyírő Józsefet, Gyallai Domokost, Szabó Máriát, Kovács Dezsőt. Ezek a fordításai az 1925–1927. évekre esnek. Az öt Jókai-fordítása Kristóf György Jókai születése századik évfordulójára írt ama tanulmánykötetében jelent meg, melyet ugyancsak ő fordított román nyelvre.[39] A többi fordítások a bukaresti Universul Literarban jelentek meg 1925-ben.

Bitay Árpád mindössze tizenöt esztendeig dolgozhatott. Ez a tény és betegsége a magyarázata annak, hogy 365 különböző publikációja[40] mellett, melyeknek túlnyomó része napilapokban, folyóiratokban jelent meg, önálló kötetet három-négy füzetecske kivételével nem hagyott hátra. Úgy is mondhatnánk: negyven évi rövid élete szétforgácsolódott. Ezt a munkát mégis értékelték magyar és román részről egyaránt: 1924 óta tagja volt az Erdélyi Irodalmi Társaságnak, 1933 óta a Kemény Zsigmond Irodalmi Társaságnak. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1925. február 21-i közgyűlése a főtitkári tisztet bízza rá, amelytől Gyulafehérvárra való távozása miatt, 1930. február 2-án vált meg. 1927 óta választmányi tagja volt a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak, 1929 óta tagja az Erdélyi Katolikus Akadémiának, 1933 óta belső munkatársa a György Lajos és Márton Áron szerkesztette Erdélyi Iskolának, és 1921 óta e lap elődjének, az Erdélyi Tudósítónak. Összesen tizenkét lapnak, folyóiratnak, tudományos közlönynek volt a munkatársa.

[34] Bitay Árpád: *A moldvai magyarság*. Történeti áttekintés. Erdélyi Tudományos Füzetek. 4. sz. Kvár 1926.

[35] Eredetileg a Magyar Tudományos Akadémia Tudománytárában jelentek meg. Bitay átvette azokat és újraközölte ismertetővel: Erdélyi Irodalmi Szemle I (1924). 29.

[36] *Zöld Péter a csöbörcsöki magyaroknál*. Erdélyi Irodalmi Szemle I (1924). 264; *Zöld Péter egyénisége*. Uo. IV (1927). 165; *Adatok Zöld Péter életéhez*. Erdélyi Múzeum XLIV (1934). 374.

[37] *Műfordítások román költőkből*. Összeállította Bitay Árpád. Kvár 136 lap; Iorgától: Erdélyi Irodalmi Szemle III (1926) 391; uo. IV (1927). 95; Vasárnap 1934. 326. Creangătól születésének 100. évfordulójára: Vasárnap 1937. V 86, 87, 335; E. Isactól: Ellenzék 1925. 85. sz.; Vasárnap 1937. 134, 356.

[38] Vasárnap 1925. 494; Hírnök 1926. 31.

[39] L. 21. jegyzetet.

[40] Megjelent írásait felsorolja György Lajos a 7. jegyzetben említett tanulmányának függelékében. Eszerint első publikációja 1920-ban jelent meg a kolozsvári Erdélyi Magyar Lányok c. lapban.

Elismertségét bizonyítják a hozzá intézett levelek is. E sorok írója kb. kétszáz hozzá intézett levelet olvasott özvegyénél, amikor a róla szóló és már említett köteten dolgozott. Huszonhármat meg is jelentetett kötetében, de még harminc olyan van birtokában, amelyeket akkoriban másolt le, és sehol nem jelentek meg. Baráti levelek ezek és adatközlő tudósítások. Az általa kért információkat tartalmazzák, vagy az általa küldött információkat köszönik meg benne a barátok, munkatársak és sokszor ismeretlenek is, akik valahol valakitől hallották, hogy sok mindenben el tudja igazítani a hozzája fordulót. Íme, a lemásolt levelekből néhány mondat: Dézsi Lajos, egykori kolozsvári egyetemi tanár, a *Világirodalmi Lexikon* szerkesztője írja 1926-ban: „Örömmel fogadom, hogy a tudományos cél érdekében szíveskedik táborunkba beállni s munkánk értékét ezáltal emelni." Jakabffy Elemér 1925-ben Lugosról keresi fel öt levélben is. Egyikben írja: „Nagyon kérem mélyen tisztelt Tanár Urat, ha a jövőben olyszerű tanulmányokat végez, amelyek a Magyar Kisebbség hasábjaira valók, ezekkel bennünket megtisztelni szíveskedjék." Pintér Jenő irodalomtörténész 1931-ben: „A magyar irodalomtörténetírás román nyelvű bemutatásának megküldésével nagy örömet szereztél nekem. Fogadd legbensőbb köszönetemet kitüntető soraidért." Lyka Károly művészettörténész írja Budapestről 1932-ben: „A kolozsvári Pásztortűz legújabb számában olvastam, hogy Ön előadást tartott az Erdélyi Katolikus Akadémián Szathmáry Papp Károly festőről. Mint magyar művészettörténettel foglalkozó tanár nagyon érdeklődöm e festőre vonatkozó adatok iránt." A még ifjú tanár, Szabó T. Attila Zilahról írja 1934-ben: „Ígéretemet teljesítve a mai postával elküldöttem a kért különlenyomatot. Ugyanakkor postára tettem egy legújabban megjelent különlenyomatomat azzal a kéréssel, hogy ha a professzor úrnak volna valami észrevétele, méltóztassék azt megtenni."

Jó, hogy most, születésének századik évfordulóján abban az Erdélyi Múzeumban emlékezhetünk rá, ahova maga is írt. És jó, hogy évekkel előbb már Réthy Andor, Demény Lajos, Engel-Köllő Károly, Dávid Gyula, Gaal György felfigyeltek érdemeire.[41] És jó, hogy példaképünk lehet ma is kisebbségi életünkben. Az az ember volt, aki tudása, magatartása révén elismerést vívott ki magának a román tudományos, irodalmi és politikai élet jelesei részéről. Halálakor György Lajos ezt írta róla: „...a tudományos elme rajongó lelkesedésével úttörő és alapozó munkát végzett. A magyarság kitüntető szeretete és a románság megkülönböztetett tisztelete állt mellette. Talán hosszú ideig nem lesz, aki az ő munkakörét hozzá hasonló felkészültséggel, az ő elérhetetlen tudásával, emelkedett szellemével és nemes lelkületével folytassa. Élete és munkássága követendő példát mutat."[42]

Ő maga halála előtt két nappal, Gyulafehérváron, a Batthyaneumot látogató diákok előtt vallott életéről: „Engem a nyelvek, az irodalom és a történelem érdekelnek. És végeredményben mindannyiuk révén az élet és az ember."[43]

[41] Dávid Gyula: *Egy hídverő*. Utunk XXII (1967). 48. sz. Újraközölve: *Találkozások*. Kvár 1976. 168–172; Engel Károly: *Hídverők*. Korunk XXVII (1968). 4. sz. 32; Réthy Andor: *B.Á.* Könyvtári Szemle XV (1971). 4. sz.; Gaál György: *Bitay Árpád levelei Kristóf Györgyhöz*. Korunk XXXV (1976). 6. sz.; Demény Lajos: *Bitay Árpád*. Előre XXV (1971). július 21. 7321. sz.

[42] György Lajos említett Bitay-életrajza. Megtalálható még a Kovács Ferenc: *György Lajos* című kötetben, 287–288.

[43] Nagy András: *Feljegyzések Bitay Árpádról*. Korunk XXVII (1968). 8. sz.

Murádin Jenő

Thorma János művészetének értékeléséhez

Az 1996-os centenáriumi év, a nagybányai művésztelep alapításának századik évfordulója újraértékelő vizsgálatokra késztette a művészettörténeti kutatást. A megjelent monográfiák és tanulmányok, a Magyar Nemzeti Galéria átfogó kiállítása árnyaltabb megvilágításba helyezte a festőtelep történeti korszakait (különösen két világháború közötti időszakát) s ugyanúgy alkotó művészeinek hagyatékát.

Már kellő történelmi távlatból különösen időszerű lett e vizsgálódás a kolónia egyik alapító mestere, a Budapesttől távol élő Thorma János (1870–1937) esetében, aki a kisebbségi sorsban egyedül maradva vállalta a művésztelep fönntartását.

Thorma festészetének megítélése a magyar kritikai irodalomban szélsőséges és ellentmondásos volt.

Jelentkezésekor, az *Aradi vértanúk* országos sikere fényében egy új Munkácsyt emlegettek, s történelmi művek folytatását várták tőle. A francia késő naturalizmus tiszta példájaként született festményét, a *Szenvedőket* a Műcsarnok-beliek már fanyalogva fogadták, de a kép a párizsi Szalonban „mention honorable"-t kapott. Kiesett a kritika látómezejéből *Bilcz Irén* aranyhátterű, szecessziós hangütésű portréjának méltatása, amely pedig művészetének korai, társ nélküli remeke, tehetségének talán legszebb föllobbanása volt. A *Talpra magyar* monumentális kompozíciója nagy ígéretnek tűnt, s már témájánál fogva szélesebb társadalmi érdeklődésre tartott számot, ugyanakkor elfedte a heroikus küzdelem és gyötrődés szüneteiben készült műveket. Így történt a mintegy ötletszerűen, egy lélegzetre megfestett *Kocsisok között* című 1902-es képével, melyet azután Ferenczy Károly napfény izzította műveivel együtt „az impresszionizmus magyar változatának" példaadó alkotásai közé soroltak. Mintha nem is ugyanaz a kéz festette volna, olyan nagy a különbség a zsáneres népi életképek, a *Kártyázók* és *Október elsején* című vásznai és a nem sokkal azután készült *Cigányok* többalakos jelenete között, nem is szólva tájképei későbbi sorozatáról. Ezt a más hangon megszólaló festőt szinte észre sem vették, s amikor hagyatéki kiállításán, 1938–39-ben éppen ezek kerültek a közönség elé, a kritika az elutasítás (a még rosszabb mentegetés) vagy ritkábban a tényleges értékekre figyelő ítéletek között ingadozott.

Thorma János festészete hármas osztású. Kezdte drámával, folytatta epikával, s elérkezett a lírához. Úgy semmiképp sem igaz, hogy tájképei egy öregedő festő „őszikéi" lennének csupán. Tájképező-lírai korszaka huszonöt évre terjed. Kezdődött az 1910-es években, és fölerősödött 1917 után, azt követően, hogy a festő ingerlőbb táji környezetbe, a kolóniakerti műterem lakásába költözött.

Nagybánya iskolateremtő mesterei nemzedéküket szellemi-tudati tehertételével élték meg a saját alapításukkal, a kolónia életre keltésével kezdődő más időket. Megújítói lettek a magyar festészetnek, csoportos föllépésük korszakos jelentőségű, de valamennyien már kialakult szemlélettel, tudással és festői gyakorlattal vállalkoztak az úttörő feladatra. Ferenczy Károly és Grünwald Béla szabadult meg a legkorábban a műtermi festészet ballasztjaitól, Hollósy Simon, de különösen Thorma csak hosszas tusakodással.

A művészteleppel foglalkozó irodalomban Réti István „morbus nagybányiensis"-nek nevezi a kóros tünetet, mely teljes fölszabadultságuknak gátját állította. A természetben való őszinte elmerülésüket, föloldódásukat – mindazt, amit hirdettek – épp az akadályozta, hogy beidegződött képalkotó intuícióikat kioltani nem tudták, az elmondható történet vagy legalábbis az alakos kompozíció igényéről lemondani csak nehezen bírtak. Ezért annyi a megsemmisített, földa-

rabolt, csak megkímélt részleteiben reánk maradt mű az első évek terméséből. Míg Ferenczy a *Hegyi beszéd* változataiban végleg lemondott az illúziókról (hogy egészen más formában, szintézist teremtve s a témát csak ürügynek szánva térjen vissza kompozíciós műveihez), Thorma első nagybányai éveiből teljességgel hiányzik a tárgy nélküli mű, a kötetlen szabadtermészeti táj.

Egész habitusában Thorma volt leginkább a 19. század neveltje. Örök 48-as elszántsággal és dzsentri életformájával otthonosan illeszkedett be Nagybánya polgári társadalmába. Ifjúkori témái elkísérték, így nem születhettek olyan képei, melyek Ferenczynél vagy más pályatársaknál a nagybányaiság meghatározói lettek. Az 1912-es nagy kiállítás volt az (a kolónia jubiláris közösségi tárlata), amely előtt maga is rádöbbent, hogy saját képterméséből a nagybányai tájképvonulat mennyire hiányzik.

A festőtelep akkor már túl volt a nagy megrázkódtatásokon. A fiatalok, az ún. „neósok" forradalmát a kecskeméti kirajzás követte (ott alapítottak új művésztelepet), s a Nagybányai Festők Társasága megalakulásáig, 1911-ig nem csitultak az újabb belharcok.

Thorma élesen szemben állott a „neósok" hangadóival. Az alapítókat és személy szerint őt ért támadásoknak nem kis része lehetett abban, hogy ezt az ellenszenvet kritikátlanul az általuk létrehozott, a korszerű francia művészet eredményeire ráérző értékekre is kiterjesztette. Nézőpontja azonban az idők múltával ez utóbbi kérdésben is sokat változott, föltétlenül árnyaltabb lett. Egy-egy mondatából, naplójegyzeteiből önmaga revízióját olvashatjuk ki, s az is árulkodó, milyen lelkesedéssel nyilatkozott Gauguin festészetéről.[1]

Mindemellett a maga számára követhetetlen maradt ez az út. Visszacsatolódni sem volt már akkor hova; a Ferenczy-epigonok kisszerűsége ugyanúgy taszította.

Így született utolsó korszakának csakis magára figyelő, tehetségének sugallatára alapozó és mindvégig kutató, a keresésben új eredményeket váró képtermése. Sajátos poszt-plein air festészet ez, Thorma egyéniségéhez igazodó piktúra. Társtalan, de nagyon karakteres, stílusjegyeiben biztosan fölismerhető képalkotás.

Thorma esete távolról sem kivételes a művészet történetében. Wagneri hangzatok mellett a belcanto is szóhoz jutott.

*

Thorma húszas évekbeli festészetét két nagyobb méretű, tájba helyezett kompozíciós alkotása vezeti be. Az *Ibolyaszedőkről* és a *Majálisról* van szó. E műveit nagyon szerette, csak nehezen vált meg tőlük. A világháború és a szétszabdalt ország tragédiája után a valóságtól szándékosan elfordulva festi ezeket az idillikus műveket. Valahogy hasonlóképpen történt ez vele is, mint az újklasszicizmus felé igazodókkal, akik az átélt rettenetet s a kilátástalan jelent is elutasítva egy arkadisztikus világ álombeli látomásaiba menekültek. A majálisozók és ibolyaszedők világa tovatűnt már, csak Thorma emlékezetében elevenedik meg és telítődik elégikus ízekkel. Cigányfiú hegedül bokrok mellé telepedett társaságnak, virágcsokrokat kötöző lányoknak a *Majális*ban. „Nagy ünnepi csönd hangulata ömlik el a képen – idézi meg a jelenetet Réti István –, a képzelet belehallja a napfényben játszó legyek lágy zümmögését. A táj tipikus nagybányai motívumok szintézise, amelynek hátteréből ezúttal sem hiányzik az örök Rozsály."[2]

Az *Ibolyaszedők*ön két térdeplő nő gyöngéd hajladozó alakját látjuk, amint stilizált mozdulatokkal, kicsit színpadiasan illeszkednek a tájba. Tavasz van, a hófödte távoli csúcsok még jobban ellensúlyozzák a mező bársonyos barna és okker színeit, az előtér zölddel áttört zsenge fűszőnyegét. Ez a nagyszerű táji háttér a késő nagybányai festészet nosztalgiájának foglalata.

[1] Rácz Albert: *Thorma János naplója.* Korunk XXXVIII (1979). 3. sz. 317–322.
[2] Réti István: *A nagybányai művésztelep.* Bp. 1994. 94.

Előbb az *Ibolyaszedők* készült el 1920-ban vagy még inkább 1921 elején, és utána a *Majális*. A művésztelep 1921 őszén szervezett évfordulós kiállításán már mindkét mű jelen van, s utána föltűnnek későbbi tárlatokon is.[3] Mindkettőből több változat készült, az eredetinél kisebbek, részletekben és kidolgozásban eltérő megoldásúak. Míg az *Ibolyaszedők* a művész ajándékaként a budapesti Szépművészeti Múzeumba került (ma a Magyar Nemzeti Galériában), a *Majális*t a betegeskedő festő 1936-ban eladta, s a képnek azután nyoma veszett.

Thorma úgy érezte, hogy művei kedvelőinek, az iránt érdeklődőknek meg kell magyaráznia stílusváltása mibenlétét. Rendkívül érdekes és tudatosságára rávilágító az, amit az *Ibolyaszedők* kapcsán erről mondott. „Ez tulajdonképpen hazugság, amit én most csinálok. Mert műteremvilágítású portrét »plein air« tájképbe helyezni: hazugság. De nem is az a fontos a művésznél, hogy hazudik-e vagy nem, hanem az, hogy szépen tudjon hazudni, úgy, hogy az igazság illúzióját keltse. [...] De ilyen hazugságot megengedtek maguknak olyan festők, mint például Raffael – akinek a »Halászok« című képén az előtérben levő alakok »műteremvilágításúak«, s a környezetükben levő tájkép: plein air világítású."[4]

Nem véletlen, hogy a festő a reneszánsz mestereit idézte. Korai tanulmányútjától kezdődően lelkesedett értük. Utolsó nyugati utazásakor (1926-ban Réti Istvánnal olasz városokban járt) friss tartalommal teltek meg emlékképei, reprodukciókból ismert műveket láthatott eredetiben. Amiért meg minden időkben lelkesedett, a spanyol Velázquez művészete volt; az ő színlátását kései műveiben értékelő elemzéssel hasznosította.

Egy alkalommal tisztán reneszánsz hangulatú kép megfestésére is vállalkozott. Tessitori Nóra szavalóművészt örökítette meg egy nagyobb méretű, falemezre festett képén. A magyar irodalom nagy hatású erdélyi népszerűsítője akkoriban Nagybányán készült föl szavalóestjeire, s a kolónia művészeinek társaságába járt. Thorma úgy festette meg, finom, rejtélyes mosolyával és érzelemteli, kezét melléhez emelő mozdulattal, mint nőalakjait a quattrocento mesterei szokták. Ám az előteret síkszerűen betöltő portré mögött az itáliai táj helyett Nagybánya tornyai és hegyvonulatai látszanak. E művét 1921 őszén, egy szavalóest előtti meghatott pillanatban a festő a kép ihletőjének ajándékozta.[5]

Jórészt továbbra is a reneszánsz képszerűség és a plein air egyeztetése az alapja a Thorma festészetében fölbukkanó mitológiai témáknak. A krétai mondakörből emelte ki Minósz leányának alakját, így készült az 1928-tól többször kiállított *Ariadne*-aktja. Elvetélt kísérlet, alkotói rövidzárlat viszont a *Zeusz és Dioné*. Szimbolikus művet kívánt alkotni a festő a tavaszi eső megtermékenyítette földről (Zeusz és Dioné kapcsolatából Aphrodité született), s a klasszikus képtárgyat a nagybányai táj ismerős formái között próbálta életre kelteni. A termékenységet megtestesítő Dioné hátaktban ábrázolt alakja (ez a festmény különállóan szép része), karjaival ölelve fogadja az esőfelhőből aláereszkedő Zeuszt. Háttérben havas hegyhát tűnik föl; a fernezelyi hegyek tömbje belesimul a Zazar lapályába. Thorma többször visszatért a témára, megpróbálta modellekkel nagy méretben megfesteni és szárnyas amorettekkel a jelenetet mozgalmasabbá tenni. Az eredményt azonban ő maga sem érezhette meggyőzőnek. Így a kép legteljesebb változatát sem fejezte be egészen.

E képciklushoz tartozik az 1926-os *Faun és nimfa*, melynek éppen csak fölvázolt megoldása a kiskunhalasi Thorma János Múzeumban látható.

Sokat dolgozott egy másik témán, a *Fürdőzők* kompozícióján. Eredményei itt lényegesen jobbak, a többalakos jelenet tájhoz simuló harmóniája mind nyugodtabb és meggyőzőbb. Leg-

[3] Murádin Jenő: *Thorma János: Majális*. Utunk 1972. 40. sz.

[4] *Nagybányai levél Thorma Jánosról*. Újság 1921. nov. 27.

[5] A festményt Kőmíves Nagy Lajos (Tessitori Nóra férje) végrendeletében a Marosvásárhelyi Képtárra hagyományozta.

először a művésztelep 1924-es téli kiállításán tűnt föl a *Fürdőzők* vázlata.[6] Kidolgozott megoldásai és közben újabb vázlatok az 1930-as évek elejéig követhetők a festő munkásságában. El kell különítenünk azonban két, sőt három változatát a témának. Az egyik a 4–5–6 alakos kompozíciós megoldásra épül (ezeken a figurális jelenetet emeli a központba), s másik variációban már a táj a domináns elem (szakadékos folyópart előtt staffázsszerű alakok tűnnek föl), végül ugyanebben a tájkivágásban csupán egyetlen akt (öltözködő nő) festőileg kidolgozott alakja jelenik meg. A nő mozdulata, előrehajló tartása, testének fénye már egy másik sorozatra utal, Thorma gyöngyházas női aktjaira.

Fontos a *Fürdőzők* képciklusa, mert elég nagy időhatárok között vetíti elénk a festő alkotói megoldásait. Színpadszerű, akár mitológiai hangulatú jelenetek váltakoznak alak és táj mellérendelő kétszólamúságával vagy a pompás hátterek és helyszínek zengő líráját megszólaltató hangzatokkal.

*

Amikor Thorma János 1937. december 5-én elhunyt, hagyatékában 125 olajfestményt és 330 rajzot, illetve vázlatot írtak össze.[7] Ennek többszöröse került még életében vásárlók birtokába; kiállításokon vagy közvetlenül a műtermében vették meg a képeit. Utolsó korszakának, első világháború utáni éveinek termése igen bőséges, különösen olyan időszakokban, amikor már nem kötötte le a szabadiskolai korrektúra, vagy éppen nem foglalta le a *Talpra magyar* tervezett befejezése. Műtermében járva, 1929 márciusában Kőmíves Nagy Lajos, a kor kiváló publicistája azt jegyzi föl, hogy egyszerre nyolc-tíz festménye készül, rengeteg vázlattal dolgozik.[8]

Képtermése nagyon egyenetlen. Ha a fölbukkant alkotásokat nézzük, a jó művek mellé kiérleletlen munkák, elvetélt kísérletek társulnak. De nem minden rajta múlott. Elárvult műtermében minden olyan vásznát eladták, melyet ő sohasem szánt eladásra. Vázlatokon, félkész dolgokon adtak túl (olyan vevőknek, akiket csak a név érdekelt), holott műtermében Thorma csupán azért őrzött meg ilyesmit is, hogy alkalomadtán valamit még rájuk festhessen.

Bárhogyan is történt, alapigazság, hogy a jó művek összessége teszi a festőt. Thorma életművéről ezek alapján kell véleményt alkotnunk.

Festészete a húszas évek vége felé abban az irányban mozdult el, hogy tájképein a figurális elemeknek egyre kisebb szerepet szánt. A többalakos kompozíciós megoldások helyett vagy staffázzsá oldja figuráit, vagy egyetlen, a környezettel harmonizáló alakot állít a tájba. Ebből a kettéválásból portréfestészete is kamatozott.

Tiszta tájképeinek igen szép példája a Magyar Nemzeti Galéria tulajdonába került 1932-es *Tavaszi táj* című festménye. Szelíd domboldalak előtt zöldellő mező, virágba szökött fákkal, felhős, de nem drámai égbolt. A formák szétfoszlani látszanak a tavaszi káprázatban; a látvány egésze a fontos. Az impresszionista képalkotás ilyen formában jelentkezik Thorma művészetében.

„Tématlan" kép a *Virágzó almafa* (budapesti magángyűjteményben). A képteret teljesen betöltő fa fölmagasul – mint Lovis Corinth víziójában –, nagy, puha virágfoltjai eggyéolvadni látszanak a tavaszi ég felhőpamacsaival. Ugyanebben a gyűjteményben a *Tavaszi szántás* című festményén a munkajelenet teljesen hangsúlytalan, belesimul a dús színezetű mezőbe. Thorma kolorizmusának kiváló példája ez a mű, ragyogó színességével és fölfogásának impresszionisztikus voltával.

[6] Nagybánya 1924. dec. 14.
[7] Keleti Újság 1938. okt. 16.
[8] Uo. 1929. márc. 31.

Az a megoldás, melynél egyetlen női alakot (sokszor portrészerűen kidolgozott vonásokkal) a táj előterébe hoz, az 1920-as évek elejétől évtizeden át foglalkoztatta. Az első változatokban, így a *Borús táj*ban még az *Ibolyaszedők* merengő, elégikus hangulata érvényesül, később a képek tónusa, színregisztere mind világosabbá válik. Jó példa erre az évre-napra pontosan keltezett (1927. május 18.) *Piros ruhás lány*, a *Kalapját igazító nő* és még számos változat. Más variációban opálosan irizáló aktokat jelenít meg a sodró folyású Zazar partján. Erre, a *Fürdés után* témára több képe is előbukkant (egyikük kolozsvári magántulajdonban), s ezeken a festő nagy formakultúrája, biztos anatómiai tudása jut érvényre.

A korszak fő művei közé tartozik a festőnek *Mezőn* című képe (Budapest, magántulajdon). A nagybányai táj előterében megjelenő finom, japános tartású női alak félig háttal áll a kép nézőjének, s így még intimebb, sejtelmesebb beállítású. A színes mezőt bokros dombél zárja le, és kobaltkék ég borul föléje.

A tájképek színvilága Thorma festészetének egészen egyedi, meghatározó vonása. Finom áttört zöldek, benne okkerek és fölvillanó lila-rózsaszín akkordok dominálnak. Aki látta, ismeri a nagybányai tájat, bizonyosan ráismer a festőt ihlető őszi-tavaszi színkáprázatra. Mintha a Klastromrét füvét elborító, ezerszám nyíló lila kökörcsinek színe vetülne elénk a festő vásznain. Képeinek elő- és középtereit ez a „mille fleurs" szőnyeg borítja, a hátterekben pedig egységes kék tónusban moccanatlanul uralkodnak a csúcsok, a formáiról fölismerhető Kereszthegy, Rozsály, Feketehegy, Morgó s a távoli Gutin.

Már a tízes évek tájképtermésében és később vissza-visszatérve föltűnnek vásznain a dekoratív színes foltok, sárgák, agyagszínűek és meszesfehérek. Mintha önálló életet akarnának élni, elválni látszanak a tárgyaktól. Lombkoronák, fürtös szelídgesztenye-virágok, felhővonulatok, útmenti tereptörések jelennek meg ilyenformán. Itt már nem a tónusegység fontos a számára, hanem ez a különös lebegő csoda.

Thorma Velázquez festészetét érezte nagyon közel magához. Növendékeinek erről így beszélt: „Ha megnézik Velázquez későbbi képeit, sok, amolyan egyszeriben felrakott fenséges színfoltot láthatnak rajta. Ő a legfestőibb festő. Képein életet kap a színfolt, és csodálatos tartozéka lesz az ábrázolásnak. Alakjai az életet sugározzák csupa könnyű, levegős színfoltcsíkon keresztül. Szeretem munkáit, és nem tudom eléggé dicsérni a mesterek legnagyobbikát. [...] Nézzék, itt ez a női portré, most csinálom, valőrös színfoltokból áll, ezért befejezetlennek látszik, de miért vigyem tovább, ha mindent elmondtam rajta?"[9]

Thorma portréfestészete tájképeinek sorozata mellett, azzal párhuzamosan kelt életre. Sokévi szünet után fordult ismét érdeklődéssel e műfaj felé. Több női portréja kései impresszionista mű, kifejezetten a francia mesterek könnyed, levegős képalkotására utal. A *Rózsacsokrot tartó nő* című, 1928-ban keltezett művének hátterében a *Fürdőzők* többalakos kompozíciójának vázlata ismerhető föl. Gyakori modellje, Balkányi Zsuzsa „bubifrizurás" kellemes alakja jelenik meg többször ezeken a portrékon. Egy „kép a képben" megoldású változaton modelljének vörös haja és fehér blúzának fekete csokros szalagja rávetül a falra függesztett nagybányai tájképre. A szobabelsőből egy téglavörös fal (tapéta?) foltján kívül semmi sem látszik, a modell a tájban él és lélegzik. E műről és a *Női arckép virágos kendővel* (Regensburg, magántulajdon) című felhős táj előtt megfestett portréjáról Renoir művészetének nosztalgiája olvasható le.

Magángyűjtők birtokában és aukciókon bukkan föl virágcsokrot (rózsát, ibolyát, bazsarózsát) tartó női portréinak egy-egy változata. Többet vagy kevesebbet láttat alkalmasint az enteriőr-hátterekből. Gyakran tűnik föl a kolóniakerti Thorma-műterem kelléke, egy bordó kanapé

[9] Mohy Sándor: *Műhelynapló*. Kvár 1981. 105.

színben-formában dekoratív háttámlája (*Női arckép szobabelsőben* – Kolozsvár, magántulajdon). Műtermi kép az 1931-es, vázlatos kidolgozású *Festő és modellje.*

Öntudatos, kemény tartású *Önarcképe* 1925-ből a Magyar Nemzeti Galéria tulajdona. Ezen még nem látszik megfáradása, közeledő betegségének jele. Abban az évben még egyszer, utoljára eljutott Párizsba, végigjárhatta azokat a helyeket, ahol egykor tanult, és annyi reménységgel készült a festőpályára. A szabadiskola és kolónia vezetését 1927-ben engedte át az utána következő nemzedéknek. Az 1930-as években már meg-megújuló betegségével, rátörő gyengeségével küszködve, de a festéshez, a tájképezéshez utolsó pillanatig ragaszkodva dolgozott.

Emlékkiállításán a háború előtti és utáni korszakából egyaránt fontos művek, meggyőző képsorok hiányoztak. Budapest nem ezt a Thormát ismerte, és nem is ezt várta.

Még azok is, akik (a művészet avantgárd forradalmai után) elfogadták visszatérését a plein airhez és az impresszionizmushoz, valami fénytörő prizmán át szemlélték utolsó korszakának képeit. Thorma János számukra – és a köztudatban – a nagy történelmi tablók festője maradt. Ilyen távolságból műveinek halk és finom lírájából alig látszott valami.

Ez a beidegződöttség a festő utóéletét is végigkísérte.

Fehér Katalin

A művelődéspolitikus idősb Teleki László

Az erdélyi Teleki család számos tagja játszott jelentős szerepet hazánk politikai és kulturális életében. Elég, ha a politikus Teleki Mihályra (1671–1720), Rákóczi tábornokára, a költő és műfordító Teleki Ádámra (1740–1792), a könyvtáralapító Teleki Sámuelre (1739–1822), a történetíró Teleki Józsefre (1790–1859), a magyar leánynevelés egyik úttörőjére, Teleki Blankára (1806–1862) vagy a politikus Teleki Lászlóra (1811–1861) gondolunk.

A család egy kevéssé ismert tagja idősebb Teleki László. 1764. szeptember 2-án született és 175 évvel ezelőtt, 1821. március 21-én hunyt el.

Életéről, irodalmi, művelődéspolitikai és pedagógiai munkásságáról néhány méltatás megjelent ugyan,[1] de életművének teljes feltárásával adós még a hazai művelődéstörténet-írás. A legtöbben csak annyit tudnak róla, hogy az ő könyvgyűjteménye képezte az Akadémiai Könyvtár alapját, és hogy ő volt Akadémiánk első elnökének, Teleki Józsefnek és a politikus ifjabb Teleki Lászlónak, a *Kegyenc* szerzőjének apja. Pedig jelentős alakja volt a hazai felvilágosodás korának. Mint a magyar felvilágosodás nagyjai, ő is harcolt az anyanyelvű tudományosság fejlesztéséért, az akadémiai eszme megvalósulásáért, a magyar nyelven való oktatásért és színjátszásért.

Különösen három munkája érdemli meg figyelmünket, mert ezekből egy olyan egységes és haladó művelődéspolitikai felfogás körvonalai rajzolódnak ki, amely – megvalósulása esetén – nagymértékben elősegítette volna hazánk polgári fejlődését. A három mű közül kettő nyomtatásban is megjelent, egy pedig, a legkorábbi, kéziratban maradt.[2] A továbbiakban e három mű alapján vázoljuk fel Teleki László művelődéspolitikai elképzeléseit.

Véleménye szerint egy nemzet fejlődésének alapvető feltétele oktatásügyének megfelelő színvonala. Korának, tehát a 18. század utolsó éveinek és a 19. század elejének hazai oktatásügyét vizsgálva keserűen állapítja meg, hogy nálunk a népoktatás, a középfokú oktatás és a felsőoktatás is igen korszerűtlen rendszer szerint folyik. „Egy nevezetes akadálya Nemzetünk Culturájának és ennél fogva Anyai nyelvünk pallérozásának is Oskolai állapotunknak közönségesen rossz karban való léte. Akár alsóbb Falusi és Városi Oskoláinkat, akár pedig felsőbb Gymnasiumainkat egészen az Universitásainkig tekintsük, mindenütt oly sok véghetetlen hibákat, Anomáliákat találhatunk, hogy valósággal tsuda, Nemzetemnek illyen lábon való megállhatása is."[3]

A népiskolai oktatásról szólva megállapítja, hogy a 6–12 éves gyermekeket az elemi ismereteken, az olvasáson, íráson és számoláson kívül szinte semmiféle hasznos dologra nem tanítják. A parasztgyermekek, a kereskedők és kézművesek gyermekei az iskolában eltöltött éveket szinte teljesen elvesztegetik, hiszen ott nem tanulják meg jövendő életpályájukhoz, a mezei gazdálkodáshoz, az iparűzéshez és kereskedéshez elengedhetetlenül szükséges alapismereteket. A középfokú oktatás területén is ugyanez a helyzet. A latin nyelv túlsúlya a gimnáziumi oktatásban elveszi az időt az igazán fontos tantárgyak, főként a természettudományok tanításától. Egyetemi oktatásunk is messze elmarad a fejlettebb európai nemzetekéitől. Nincsenek hazánk-

[1] Voinovich Géza: *Idősebb Gróf Teleki László irodalmi munkássága*. Itk. IX (1899). 129–167; Négyesy László: *Egy régi magyar kultúrpolitikusról*. M. Paedagógia X (1901). 595–605; Fehér Katalin: *Teleki László nevelésügyi munkásságához*. M. Könyvszemle CI (1985). 1. sz. 62–67.

[2] *A magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései g. Teleki Lászlónak*. Pest 1806; *Über die Einrichtung einer Gelehrten Gesellschaft in Ungarn*. Eine unmassgebliche Meinung des Gr. L. Teleki. Pesth 1810; Teleki László: *A nevelésről*. [1796]. MTA Kézirattár, *Régi s új írók* 4-r. 133. sz.

[3] *A magyar nyelv elé mozdításáról*. 126–127.

ban szakiskolák, hiányoznak a katonák, kereskedők, gazdasági szakemberek, hivatalnokok képzésére szolgáló intézmények. Nincs szervezett pedagógusképzés, nincsenek megfelelő tankönyvek, az iskolák felügyelete sincs jól megszervezve.

Teleki mindezek okát abban látja, hogy az oktatásügy hazai irányítói nem ismerték fel a pedagógia mint tudomány jelentőségét, és az oktatáspolitikai döntések meghozatalakor nem használták fel annak fontos, új eredményeit, melyek pedig a fejlett európai országokban már ismertek. „...az új Tudomány, a Pedagogia, a nevelés mestersége, még nálunk szinte egészen esméretlen [...] A nevelés mestersége az az út, a mely által egész Nemzetek formáltatnak, amely által a Nemzeteknek közönséges boldogsága elésegíttetik [...] ez az a Mesterség a felséges Tudomány, a melynek kidolgozását és Systemába való hozását az emberi Nemzet oly későre halasztotta, e mi Magyar Nemzetünk pedig még tsak meg sem is ízlette. Nállunk még erről nem tsak semmi sem íródott; sőt ebben oly tökélletesen hátra vagyunk, hogy ha tsak ujabb Tudósaink Nemzetünket erre hamar Figyelmetessé nem teszik, majd későbbre az ez által okozandó kárt alig pótolhattyuk ki."[4]

Teleki nézete szerint a nevelés állami feladat. „A Statusnak magának kell azon igyekezni, hogy részéről a nevelésre szolgáló eszközök jól elintéztessenek" – vallja. Ezért első lépésként ki kell dolgozni a neveléstudomány elvi rendszerét, és ezt a leendő tanároknak oktatni kell: „Oskoláinkban a Pedagógiából egy különös Tudományt kell tsinálni, azt taníttatni, mind azon Ifjakat, a kik [...] Tanítók akarnak lenni, annak szorgalmatosan való tanulására szorítani, és abból az Exament [...] mint akármely egyéb Tudományból megkívánni."[5]

Ebben a művében Teleki nem tér ki a neveléstudomány elvi kérdéseinek tárgyalására, de az 1796-ban, tehát 200 évvel ezelőtt írt, *A nevelésről* című, kéziratban maradt munkájában összefoglalta elméleti pedagógiai nézeteit. A nevelés célja szerinte az, hogy a gyermek „a Hazának és közönséges polgári társaságnak" hasznos tagjává váljék, egyéni boldogságát találja meg a társadalom érdekében kifejtett közhasznú munkájában. Hasznos polgár csak úgy válhat belőle, ha az iskolában jövendő foglalkozásához szükséges, hasznos ismereteket is tanul az elemi ismereteken kívül. A gyermekek rendszeres oktatása hatéves korban kezdődjön; ekkor már minden gyermek jól beszél az anyanyelvén, tehát megkezdődhet az olvasás és írás tanítása. Miután a gyermek anyanyelvén már jól olvas és ír, gondot kell fordítani az „értelemmel való olvasás és írás" képességének kialakítására. Ezután kezdődhet az élő nyelvek tanulása, melynek elengedhetetlen feltétele az anyanyelv „fundamentumos" ismerete. „Én a magam Nemzetit tisztellem, nemzeti nyelvét betsülöm, de mégis távoll vagyok attól, hogy magyar embernek idegen nyelveket nem helyes tudni."[6] Újszerű az a nézete, hogy a gyermekeknek anyanyelvükön kívül ismerniük kell a környező népek nyelvét is, tehát a magyar gyermekeknek érteniük kell például szlovákul és románul. A tudományos pályára készülőknek tökéletesen kell beszélni és írni-olvasni a világnyelvek közül németül és franciául, érteni kell angolul. A „megholt nyelvek", tehát a latin és a görög ismerete is lényeges számukra. Érdekes, bár vitatható Telekinek az a nézete, hogy csak tíz-tizenegy éves korban célszerű elkezdeni a tudományok tanítását. A szerző elképzelései szerint a humán és reál tudományok egyforma súllyal szerepelnének a középiskolai tárgyak között. Matematikát, fizikát, természetrajzot, statisztikát, politikai ismereteket éppúgy kell tanulni a fiataloknak, mint történelmet, földrajzot, esztétikát, filozófiát és teológiát. A tantárgyak tartalmát nem ismerteti részletesen. A mű *Tanításnak és tanulásnak Módjáról* című fejezetében azonban kitér az oktatás módszereire.

[4] *I.m.* 130–131.
[5] *I.m.* 144.
[6] Teleki László: *A nevelésről.* 47.

Igen korszerű és ma is helytálló Telekinek az a nézete, hogy ki kell alakítani a tanulókban az önálló ismeretszerzésre való törekvést, melyet ő „magától való tanulásnak" nevez. Ezen a területen az elsőrendű feladat – mai szóhasználattal élve – az olvasóvá nevelés. „Az olvasást a gyermek ne tartsa munkának, hanem gyönyörűségnek. Az olvasáshoz való hajlandóságot ha már így megvan, igen könnyű nem tsak fenntartani, hanem napról napra tovább is vinni." [7] Az olvasásnak nemcsak az értelmi, hanem az érzelmi nevelésben is szerepe lehet. Ezt a gondolatot így fogalmazza meg: „Vannak románok, melyek nem tsak az értelmet, hanem a szivet is fejlesztik." Azt vallja, hogy a gyermekeket semmiféle olvasmánytól nem szabad eltiltani, még olyanoktól sem, amelyeket – a felnőttek véleménye szerint – nem értenek. Az olvasás engedélyezése és megvonása a jutalmazás és a büntetés eszköze lehet.

Teleki nemcsak az értelmi, hanem az erkölcsi és testi nevelés kérdéseiről is részletesen szól. Felfogása szerint „az Educatio Phisica, az Educatio Moralis és a Scientifica Educatio szorosan egybe van kötve egymással [...] úgy, ha akármelyik ezek közül negligáltatik, az egész nevelésben a nevezetes fogyatkozás kitetszik". Megjegyzi, hogy „a mi Haza-béli Oskoláinkban, tsak az utolsót tartják a Nevelés objectumának, a másik kettő pedig egészen negligálva van".[8]

Mivel maga is sokoldalúan képzett volt a nevelés elméletének kérdéseiben, felismerte, hogy a neveléssel hivatásszerűen foglalkozó minden ember számára elengedhetetlen „a gyermeknevelés mesterségéhez való tökéletes értés". Ez csak magas szintű és szervezett tanító- és tanárképzés keretében valósulhat meg, tehát a szerző a hazai oktatáspolitika reformjának első lépéseként pedagógusképző intézményeket hozna létre, melyekben mind a neveléstudomány elméletére, mind pedig az iskolai oktatás gyakorlati tudnivalóinak megtanítására sor kerülhetne. Csak miután korszerű képzettséggel felruházott tanítók és tanárok kerülnek az iskolákba, érdemes a különböző iskolafokozatok reformjáról gondolkodni. Teleki az iskolarendszer tartalmi és módszertani megújításáról szólva kifejti: a falusi népiskolákban az elemi ismeretek mellett oktatni kell a mezőgazdasági ismeretek alapjait is, a városi népiskolákban pedig olyan, a jövendő kézművesek és kereskedők számára hasznos tudnivalókat, amelyeket mesterségük gyakorlása során felhasználhatnak. A gimnáziumokban modern nyelveket, természettudományokat éppúgy tanítani kell, mint nemzeti irodalmat, történelmet, klasszikus nyelveket és filozófiát.

Nézete szerint szükség van közép- és felsőfokú szakiskolák alapítására is hazánkban, amelyekben korszerű mezőgazdasági, kereskedelmi, hadászati, államigazgatási ismereteket oktatnak felkészült, külföldön képzett tanárok.

A tanítás nyelve minden iskolatípusban a magyar nyelv legyen. Teleki hisz abban, hogy nyelvünk alkalmas mindenféle tudomány művelésére, és a tudományok magyar nyelven való oktatása a nyelv fejlődését is elősegíti.

Nem kerüli el figyelmét a tankönyvek ügye sem. „Szükséges az Oskolák neméhez képest, minden Tudományokra, ollyan jó Hazánkban készült, nem pedig külső Országokból béhozott Manuálisokat, kézi könyveket, választani, a melyek ezen tzéloknak tökélletesen megfelelhessenek."[9] A különböző iskolatípusokban használni kívánt tankönyvek kiválasztását egy szakértőkből álló testületre bízná. Az egyes iskolatípusokban országosan egységes tankönyveket használnának. Ez elősegítené az egységes követelményrendszer kialakulását.

Változtatna a szerző az iskolai oktatás módszerein is. A korban szokásos elvont, minden gyakorlatiasságot nélkülöző tanári előadások helyett széles körben bevezetné a szemléltetést és

[7] *I.m.* 65.
[8] *I.m.* 9–10.
[9] Teleki László: *A magyar nyelv elé mozdításáról.* 146.

a tanórai kísérleteket. A pusztán az emlékezetet igénybe vevő számonkérés helyett a gondolkodtatás legyen a cél.

A tanulók iskolai fegyelmezésének kérdései is foglalkoztatták Telekit. A brutális módszereket, a testi fenyítést elveti, a szép szó, a meggyőzés erejében hisz.

Érdekes, újszerű és ma is megfontolásra érdemes a tudományok fejlesztésére, a tudósok támogatására vonatkozó eszméje. Felismerte és megfogalmazta azt a napjainkban is időszerű és igaz gondolatot, hogy a tudományos kutatásra fordított összegek sokszorosan megtérülnek. Ezért kell gondot fordítani egyrészt a tudósképzésre, másrészt a hazai tudósok anyagi és erkölcsi megbecsülésére. Már gyermekkorban kiválaszthatók azok a tanulók, akik alkalmasak a tudományok művelésére. Az állam feladata, hogy őket minden lehető eszközzel támogassa, felsőfokú tanulmányaikat külföldön is elősegítse.

Bizonyára több magyar tudós szomorú példája lebegett szeme előtt, mikor papírra vetette a következő sorokat: „Azokat, a kik a Tudományokra egész erővel reá adják magokat, nem tsak nem kellene megvetni, hanem valósággal betsülni, ditsérni, és tehetségük szerint elé segíteni. A már meg lévő Tudósainknak subsistentiát adni, hogy az élelem keresés kéntelensége miatt el ne vonattassanak a feltett tzéljokra való állandó törekedéstől. Illendő vólna nekiek (mint Idegen Országokban sok helyt) Rangot, Titulust sőt Ordót is adni."[10]

Sajnos, a fentiekről a mai tudósok is csak álmodhatnak, hiszen az „élelem keresés kéntelensége" napjainkban is sokakat elvon az igazán értékes tudományos munkától.

Teleki művelődéspolitikai elképzelései között fontos helyet foglal el a könyvkiadás, a könyvkereskedelem és a könyvtárak ügye. Abból indult ki, hogy egy nemzet műveltségi szintjét legegyszerűbben az olvasás, a könyvek hozzáférhetővé tételével lehet a leginkább emelni: „A könyvek olvasását a Magyarok között jobban fel kellene eleveníteni, és közönségesebbé tenni! Az Anglusok között a Gyümölts áruló Aszszony a boltotskája előtt, a Fiaker kotsis a bakján, a Mester ember a Műhelyében, az Inas az Ura Palotájában etc. ha nints egyéb foglalatossága, olvas: de bezzeg a Magyar közönséges ember, inkább henyél vagy alszik, mint sem valaha könyvet vegyen a kezébe [...] Hogy ugyan tsak ezt valaha elérhessük, a nagyobb rangú és Méltóságú Embereknek kellene nem tsak a Magyar könyvek olvasásával, hanem az azokból formálandó Bibliothecák gyűjtésével jó példát adni. Ha ez meg esne, a könyvek megbővülnének, és a köznép [...] maga is az olvasáshoz inkább hozzá édesedne."[11]

A könyvkiadás és könyvkereskedelem kérdéseiről szólva Teleki számos olyan javaslatot tett, melyeken ma – közel 200 év elmúltával – is érdemes lenne az illetékeseknek elgondolkodniuk. Azzal egyetértett, hogy értéktelen művek kiadásához nem kell hozzájárulni, de erőteljesen hangsúlyozta, hogy a tudományos könyvkiadás támogatása az állam feladata: „Az újabb időkben ugyan számosabb Magyar könyvek jöttek ki, de nagyobb része kitsiny érdemű; valósággal Tudományos könyv pedig kevés van közötte; az illyeneknek irattatásokat kellene főképpen elésegíteni."[12] Oly módon is támogathatná az állam a hazai tudományosság fejlődését – vallja –, ha minél nagyobb példányszámban kiadatná az igazán értékes tudományos műveket, „mert így a szegényebb sorsú író vagy fordító jó és hasznos fáradozása után magában is élelmét megnyerheti".

A magyar nyelvű tudományos könyvkiadás mellett Teleki fontos művelődéspolitikai feladatnak véli a tudományos folyóiratok létrehozását, és ezek kiadásához állami segítséget tart szükségesnek.

[10] *I.m.* 158.
[11] *I.m.* 161–162.
[12] *I.m.* 162.

Egy nemzet kultúrájának lényeges eleme a színház, az anyanyelven folyó színielőadások. Teleki állandó magyar színház létrehozását és ami egészen egyedi: szervezett magyar nyelvű színészképzést követel.

A Magyar Tudós Társaság felállításának eszméje, szervezeti kereteinek kidolgozása, működésének tartalmi és formai szabályozása mindig érdeklődésének homlokterében állt. Már a *Buzgó esdeklések* egy külön fejezetében foglalkozott e témával, majd a könyv megjelenésének évében, 1806 nyarán az éppen akkor meginduló magyar újság, a Hazai Tudósítások első számában pályázatot hirdetett a létrehozandó Magyar Tudós Társaságra vonatkozóan: „Mitsoda Intézet szerént lehetne Magyar Országban oly Tudós Társaságot legkönnyebben felállítani és leghelyesebben elrendelni, a melly nem tsak a Magyar Nyelvet és literatúrát gyarapítaná, hanem a külföldi tudós dolgoknak is megkívánható ismeretét is az Országban a Nemzet javára elterjesztené."[13]

A pályázatra 13 pályamű érkezett. Ezek felhasználásával Teleki maga dolgozott ki egy tervezetet, melyet 1810-ben közölt német nyelven *Über die Einrichtung einer Gelehrten Gesellschaft in Ungarn* címmel. Úgy véli, hogy a Magyar Tudós Társaság független testület kell hogy legyen, működését nem befolyásolhatja egyetlen állami szerv sem. Éppen ezért létrehozását főként közadakozásból képzeli el, de évenkénti fenntartási költségeihez az állam is hozzájárulhatna. Részletesen szabályozza a Társaság vezető testületének működési rendjét, a tagfelvételt, az egyes osztályok feladatait. Véleménye szerint a Tudós Társaság egyik feladata lehetne a tudományos könyvkiadás felügyelete. Az általa kiadott könyvek mentesülnének a cenzúra alól. Külön székházra lenne szükség, melyben az intézmény irodái mellett helyet kaphatna a könyvtár, egy természettudományi gyűjtemény és a nyomda. A Magyar Tudós Társaság felállítását, sajnos, már nem érhette meg, mint ahogy haladó nevelés- és oktatáselméleti gondolatainak nagy része, művelődéspolitikai reformjavaslatainak többsége is csak jóval később valósult meg. Számos elképzelése (például a tudósok megfelelő anyagi és erkölcsi megbecsülése, a tudományos könyvkiadás állami támogatása) máig is csak álom maradt. Egyetlen vágya teljesült még életében: halála előtt néhány nappal, 1821. március 12-én kezdte meg előadásait Kolozsváron, új épületében az állandó magyar színház.

Teleki László élete gazdagabb volt törekvésekben, mint sikerekben. Tervei, elképzelései saját korában visszhang nélkül maradtak, de ő nem is várt elismerést. „Tsekély munkátskáival" hazáját kívánta szolgálni.

[13] Hazai Tudósítások 1806. 1. sz.

Tóth Pál Péter

A magyar és a vegyes (magyar–román, román–magyar) családok szociológiai-demográfiai helyzete Észak-Erdélyben 1942–1944 között*

A véletlenek szerencsés összhangja, mint az élet bármely területén, a kutatómunkában is számos meglepetést okozott már. Így vagyok én is az észak-erdélyi szórványvizsgálat levéltári anyagával. Tudományos kutatómunkám kezdete óta szerettem volna kérdőíves vizsgálat adataira támaszkodó történetszociológiai elemzést készíteni. Ennek lehetősége 1985 őszén merült fel először, amikor Juhász Gyula akadémikus, a röviddel azelőtt létrehozott Magyarságkutató Csoport igazgatója azt kérdezte tőlem, hogy volna-e kedvem az észak-erdélyi családvizsgálat anyagának feldolgozásához. A kérdőíves vizsgálat anyaga, mint elmondta, feldolgozatlanul az Országos Széchényi Könyvtár raktárában volt ládákban. Az anyag a könyvtár Budavári Palotába történt átköltözése során vált ismertté, és mi sem volt természetesebb, mint az, hogy a feldolgozás lehetőségét a könyvtár épületében helyet kapó Magyarságkutató Csoportnak ajánlották fel. Juhász professzor kérdésére gondolkodás nélkül igennel válaszoltam. Ezzel – képletesen szólva – lényegében megkezdődött az a munka, melynek eredményét végre kézbe veheti az olvasó.

Azóta több mint tíz év telt el. Az anyag feldolgozását 1987 tavaszán kezdtem meg. Röviddel ezt követően a munkát meg kellett szakítani, mert szükségessé vált az anyag fertőtlenítése, majd a vizsgálat anyagának rendszerezése következett. Ennek befejezésekor az a tény, hogy egy nagyméretű vizsgálatról van szó, már egyértelmű volt számomra, de akkor még nem sejtettem, milyen feladat megoldására is vállalkozom. Az anyag rendezése, rendszerezése azt jelentette, hogy a ládákban talált kérdőíveket, egykorú elnevezéssel a családlapokat vármegyénként, járásonként és településenként kellett szétválogatni. Ez a munka 1988 végére lett kész. Ezt követően 1989 elején készítettem el az észak-erdélyi szórványvizsgálat feldolgozásának tervét. Ekkor – a kérdőív ismerete mellett – valójában még csak azt tudtam, hogy a vizsgálat Észak-Erdély tizenegy vármegyéjének ötvenkét járására terjedt ki. Az anyag rendszerezése során kiderült, hogy a vizsgálattal kapcsolatos egyéb dokumentumok a családlapokat tartalmazó ládákban nincsenek, de bíztam abban, hogy ezek a kutatási „segédletek" valamelyik levéltárban a rendelkezésemre fognak állni. Sajnos mind ez ideig a vizsgálat szerves részét képező egyéb dokumentumok felkutatására irányuló törekvésem sikertelen maradt. Éppen ezért feltételezhető, hogy ezek vagy megsemmisültek, vagy pedig lappanganak valahol.

Egy „készen" kapott, lezárt s megismételhetetlen vizsgálat értékelését vállaltam tehát anélkül, hogy rendelkezésemre álltak volna azok az anyagok, amelyek a vizsgálat megtervezésekor és lebonyolításakor keletkeztek. Ez a helyzet új kihívást jelentett, hiszen a vizsgálat indítékainak, céljainak, a használt kifejezések értelmezésén keresztül a mintavétel logikájának meghatározásán át a kutatás valamennyi összefüggésére a vizsgálat egyik nagyon fontos, de mégiscsak közbeeső dokumentumára: a családlapra támaszkodva kellett a vizsgálat valamennyi összefüggésére a lehetséges választ megadni. Ez a helyzet egy sajátos rekonstrukciós munkát tett szükségessé: azaz a rendelkezésre álló dokumentumok és a családlapok határozták meg azt a módszert, melynek segítségével kísérletet tettem a vállalt feladat megoldására.

Már az anyag hozzávetőleges ismerete is egyértelművé tette, hogy a kérdőívekben rejlő lehetőségek feltárására valójában csak akkor lesz mód, ha az anyag feldolgozását számítógép segítségével végzem el. Talán nem túlzás azt hangsúlyozni, hogy számítógép használata nélkül,

* Az előkészületben levő kötet bevezető tanulmánya

mindenekelőtt az igen magas elemszám következtében, szinte megoldhatatlannak tűnő probléma előtt állnék, hiszen enélkül aligha lenne mód arra, hogy a kérdőívek igen gazdag adatait, belső összefüggéseit a maguk sokrétűségében feltárhassam. Ebben a munkában – a kezdettől a vizsgálat befejezéséig – folyamatos segítséget kaptam Závecz Tibortól, egykori tanítványomtól, barátomtól. Ő volt az, akinek segítségére a kódlap elkészítésében, a kódolás megszervezésében, az adatok számítógépre történő rögzítésében, valamint a feldolgozás során a táblázatok elkészítésében mindvégig támaszkodtam. Önzetlen segítségét valójában megköszönni sem lehet.

A számítógépes feldolgozás érdekében mindenekelőtt a kódutasítást kellett elkészíteni, majd próbakódolás segítségével a kódutasítás használhatóságát kellett ellenőrizni. E munkafázist a kérdőívek lekódolása követte. A kódutasítás elkészítése során – annak érdekében, hogy egyetlen információ se vesszen el – a családlap kérdéseit elemeire bontottuk, s így egy-egy kódlapon 194 kérdéshez szükséges cella található. A számokká transzformált kérdéseket tehát kódlapokra, majd azokat számítógépre rögzítettük. Az adatok feldolgozását az SPSS/PC statisztikai adatkezelő program segítségével végeztük el.

A kódolás befejezésekor vált világossá, hogy a 45 dobozba rendezett kérdőívek száma 9486. 1995 februárjában, az adatok feldolgozása során, a zárótanulmány megfogalmazása közben nem várt esemény történt. Ekkor néhány település azonosítására volt szükségem. A kiírt jelzetszám alapján azonban a könyvtár kézirattárában – félreértés következtében – addig nem látott dokumentumokat tartalmazó dobozokat tettek elém. A félreértés tisztázása közben kiderült, hogy az észak-erdélyi vizsgálat családlapjainak egy része valamikor a könyvtár kézirattárába került, s azóta is ott van anélkül, hogy valaki a feldolgozásába kezdett volna. Az utólag, tehát teljesen véletlenül felfedezett 23 dobozban 3366 kitöltött családlapot találtam. Ezzel lényegében újra kellett kezdenem a vizsgálatot: mindenekelőtt a kérdőívek lekódolását, számítógépre történt rögzítését, majd az új system file elkészítését kellett elvégezni, hogy immár a 12 852 kérdőív adatai alapján a zárótanulmányt elkészíthessem.

Az anyag feldolgozása során szükségszerűen számos kutatóval konzultáltam, közülük is mindenekelőtt Cseh-Szombathy László akadémikusnak szeretném megköszönni az anyag feldolgozásához nyújtott sokoldalú tartalmi és módszertani segítséget. Mellette Benda Kálmán, Benkő Samu, Csepeli György, Dányi Dezső, Deme László, Faragó József, Gáll Ernő, Keith Hitchins, Köpeczi Béla, Szász Zoltán, Szelényi Iván és Szendrey Tamás tanácsait, segítségét kell külön is megköszönnöm.

Mint már említettem, ennek a nemzetközi vonatkozásban is egyedülálló anyagnak a feldolgozását Juhász Gyula akadémikusnak köszönhetem. Ő a Magyarságkutató Csoport, majd Intézet igazgatójaként nemcsak a kutatás lehetőségét és az anyag feltárásához szükséges anyagi eszközöket biztosította számomra, hanem sokoldalú elfoglaltsága ellenére mindig talált rá időt, hogy problémáimat meghallgassa, s azokkal kapcsolatban tanácsait, javaslatait megfogalmazza. Igazgatói tisztségéből történt jogtalan leváltását elfogadni nem tudtam, ezért nem sokkal később az Intézetből eltávoztam. Kapcsolatunk ekkor sem szűnt meg, Juhász Gyula támogatását haláláig magam mellett tudhattam. Az új helyzetben a vizsgálat folytatását az Országos Társadalomtudományi Kutatási Alap (OTKA T-6660) tette számomra lehetővé, befejezését pedig új munkahelyem, a Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Intézete biztosította.

Bevezető

A vizsgálat anyagának feldolgozása arra kényszerített bennünket, hogy az első világháborút követően Romániához csatolt terület két világháború közötti, különösen pedig az 1940–1944 közé eső időszakra vonatkozó történetével megismerkedjünk, noha egy pillanatig sem gondol-

tunk arra, hogy a fenti időszak politikai vagy társadalomtörténeti eseményeivel részletesebben foglalkozzunk. Igen nehéz helyzetbe kerültünk volna, ha a vizsgálat lezárása a térségben bekövetkezett történelmi folyamatok részletesebb feldolgozását tette volna szükségessé számunkra, meglepetéssel kellett ugyanis tapasztalnunk, hogy ennek az időszaknak a tárgyszerű, hiteles történeti feldolgozása még várat magára. Ez a megállapítás az 1940–1944 közötti időszakra még egyértelműbben vonatkozik. Nem találtunk ugyanis olyan elemzést, amely a fő összefüggések elnagyolt felvázolásán kívül a lezajlott folyamatokat kellő árnyaltsággal mutatta volna be. Ez a megállapítás vonatkozik arra a két monográfiára is, amely történelmünk ezen időszakának eseményeit foglalja össze. A legújabb kori történelmünket összefoglaló műből ugyanis alig lehet megtudni valamit Észak-Erdély mindennapjainak életéből.[1] Ebből az anyagból az 1940–1944 közötti időszakban bekövetkezett változások elemző bemutatása helyett elsősorban a terület státusa megváltoztatásának ideologikus bemutatását ismerhetjük meg.

Ennél részletesebb az *Erdély története* című nagyszabású munka ezzel az időszakkal foglalkozó része[2] annak ellenére, hogy ez a mű már csak terjedelménél fogva sem alkalmas arra, hogy abból az egykor történteket kellő árnyaltsággal megismerhessük. Mindezek következtében szerencsésnek tartjuk, hogy az észak-erdélyi vizsgálat zárótanulmányának elkészítéséhez nincs szükség a történelmi háttér részletes feltárásához. Ennek megfelelően – a vizsgálat igényeinek alárendelten – csak egy rövid történelmi vázlat bemutatására vállalkozunk.

Nem tartottuk feladatunknak, hogy a bécsi német–olasz döntőbíráskodást s annak eredményét etnikai, gazdasági és geopolitikai szempontból értékeljük, mint ahogyan azt sem vizsgáljuk, hogy a döntés mennyiben és hogyan járult hozzá a magyar–román viszony akkori és későbbi alakulásához, az Erdélyben élő magyarság számának csökkenéséhez. S természetszerűen azt sem vizsgáltuk, hogy a második bécsi döntést követően a Romániánál maradt dél-erdélyi területeken élő magyar nemzetiségűek életében milyen változások következtek be. Nem tartottuk továbbá feladatunknak az észak-erdélyi terület általános állapotának bemutatását sem a második bécsi döntést megelőzően, sem azt követően. Nem foglalkozunk továbbá a vizsgálaton kívül eső települések lakosságának bemutatásával, helyzetének, állapotának feltárásával sem. Végezetül nem tartottuk feladatunknak a vizsgálat körén kívül eső, Észak-Erdélyben élő román és egyéb nemzetiségű családok vizsgálatát, még abban az esetben sem, amikor a vegyes család egyik tagja magyar, de a másik nem román volt.

Történeti visszapillantás

A két világháború közötti magyar külpolitika egyik központi dilemmája az első világháborút lezáró békeszerződés értelmében elveszített területek visszaszerzése, a magyar revízió megvalósítása volt, annak ellenére, hogy Magyarország nem rendelkezett olyan katonai erővel és nemzetközi támogatottsággal, hogy ezt a szándékát sikerrel megvalósíthatta volna. A korabeli nemzetközi erőviszonyok még azt sem tették lehetővé, hogy a nagyhatalmak és a kisantant országok Magyarország jogosan megfogalmazott igényeivel súlyuknak megfelelően, időben foglalkoztak volna. Az egykori helyzetet jól jellemzi, hogy például a magyarlakta területek Magyarországhoz történő visszacsatolásáról 1921. március 14–15. és 1921. június 23–24. között Bruckban, illetve Marienbadban folytak tárgyalások Teleki Pál miniszterelnök és Edvard Beneš csehszlovák külügyminiszter között. Ezek azonban eredmény nélkül fejeződtek be. Ez az

[1] *Magyarország története 1918–1945.* Főszerk. Ránki György. Bp. 1976. 8. k. 1023–1032.
[2] *Erdély története 1830-tól napjainkig.* Bp. 1986. 1753–1759.

alaphelyzet egyértelműen meghatározta Magyarország mozgásterét és törekvéseit a második világháború kitörését megelőzően és a világháború alatt is.

Miként ismeretes, a felvidéki, döntően magyarok által lakott határsáv az 1938. november 2-án hozott első bécsi döntés értelmében került vissza Magyarországhoz. Ezt 1939. március 15–18. között Kárpátalja, majd 1940. augusztus 30-án a második bécsi döntés értelmében Észak-Erdély visszacsatolása követte.

Amennyiben tárgyszerűen nézzük az egykori eseményeket, nem lehet letagadni, hogy az erdélyi területekkel kapcsolatban a megcsonkítottság megszüntetését célul kitűző, revíziót hirdető magyar politikát nem jellemezte türelmetlenség. A korabeli feltételek és a felcsillanó lehetőségek között eme önkorlátozó magyar magatartás összetevőinek feltárása, megismerése eddig a korszak kutatóinak figyelmét nem keltette fel. Megítélésünk szerint ez a magatartás – különösen akkor, ha nem tévesztjük szem elől, hogy ez a terület a trianoni döntésig Magyarország integráns része volt, ahol saját szülőföldjükön nagy számban magyarok élnek, s hogy Erdély igen fontos, sajátos szerepet játszott a magyar történelemben – külön jelentéssel bír.

A tartózkodó magyar magatartásban akkor következett be változás, amikor Románia az 1940. június 26-án kelt szovjet jegyzéknek eleget téve kiürítette Besszarábiát és Bukovina északi részét, majd nem sokkal ezt követően Bulgária és Románia között – augusztus 21-én – Craiovában elvi egyezség jött létre Dobrudzsa déli részének visszaadásával kapcsolatban. A megváltozott nemzetközi helyzetben Románia addigi politikai orientációját jó érzékkel feladta, és belpolitikai irányvonalát radikálisan megváltoztatta. Ennek eredményeként 1940. július 1-én Románia nemcsak lemondott a brit–francia szavatosságról, hanem röviddel ezt követően kilépett a Nemzetek Szövetségéből is. Ezek mögött a lépések mögött szükségszerűen már nem az addigi antantbarát román politika munkált, hanem a román belpolitikában az új feltételek között a román érdekeket jobban szolgáló nemzetiszocialista államelv vált meghatározóvá. Ez a politikai fordulat az 1940. július 4-én Gigurtu elnökletével megalakult, majd ezt a kormányt szeptember 4-én felváltó Antonescu-kormány működésében egyértelműen tetten érhető. A változás irányát, radikalizmusát és annak valódi tartalmát sajátosan visszatükrözik azok a borzalmak, amelyeket ezt követően – még nem a németek által kierőszakoltan, hanem saját döntés alapján – Románia zsidóságának el kellett szenvednie.[3]

A fentiekben jelzett politikai helyzet alapján az első világháborút lezáró békeszerződés értelmében kijelölt határ megváltoztatásáért 1940. augusztus 9-én a magyar kormány jegyzéket intézett Romániához. A magyar követelésekről augusztus 16–24. között Turnu Severinben folytak azok a tárgyalások, amelyek augusztus 22-én megszakadtak, s bár ezt követően két nappal később folytatódtak, mégis eredmény nélkül fejeződtek be. A román tárgyaló fél magatartását egyértelműen befolyásolta az az elvárás, melyet Románia új, immár németbarát politikai orientációjától remélt. A magyar vezetés azonban ebben a helyzetben már elérkezettnek látta az időt arra, hogy amennyiben az más módon nem lehetséges, akkor területi követeléseit akár fegyveres fenyegetéssel is érvényesítse. Mindezek következtében a végsőkig kiélezett helyzetben – az érdekelt felek előzetes hozzájárulásával – 1940. augusztus 30-án a magyar–román ellentét megoldása ügyében Ciano és Ribbentrop mint döntőbírók meghatározták az új magyar–román határt, s ezt döntésként közölték az érintettekkel. A bécsi döntés eredményéről Csáky István külügyminiszter a képviselőházban szeptember 3-án számolt be. Az 1940. augusztus 30-án aláírt bécsi döntés az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés értelmében Magyarországtól elcsatolt Erdélyt kettéosztotta. A határozat értelmében 43 492 km^2, Erdély

[3] Carp, Matatias: *Holocaust Romániában. Tények és dokumentumok a romániai zsidók pusztulásáról, 1940–1944.* Bp. 1993. 289.

északi és keleti része 2 577 260 fő lakossal visszakerült Magyarországhoz, a déli rész pedig továbbra is Romániához tartozott. A magyar hadsereg a második döntést követően nem sokkal később, szeptember 4–13-a között vonult be Erdélybe, és megszállta azokat a területeket, amelyeket Magyarországnak ítéltek. A hatalomváltást követően Észak-Erdélyben november 26-ig magyar katonai, attól kezdve pedig polgári közigazgatás működött.

Mint már említettük, igen elnagyolt az a kép, amelyet eddig a terület 1940–1945 közötti történetéről a hazai történettudomány felvázolt, a Romániában napvilágot látott munkákat pedig egyetlen cél, a „Horthy-fasizmus", a „magyarok brutalitásának" leleplezése motiválta, s így tendenciózus beállítottságuk következtében nem alkalmasak arra, hogy azokból a valós folyamatokat megismerhessük. Éppen ezért nem teszünk kísérletet a Magyarországhoz való visszatérésből fakadó változások bemutatására. Az igen bonyolult helyzet érzékeltetése érdekében a bekövetkezett változások következményeinek csupán egy metszetét villantanánk fel. A döntés értelmében Dél-Erdélyben több mint félmilliót meghaladó magyar maradt román uralom alatt, és amennyiben ehhez hozzászámítjuk az egyéb területeken, mindenekelőtt a Regátban élőket, akkor számuk megközelítette a hétszázezer főt. A bekövetkezett változás a megosztott erdélyi területek között jelentős népmozgást idézett elő. A hatalomváltás következtében, mindenekelőtt a trianoni békeszerződést követően Erdélybe költözött román tisztviselők, értelmiségiek mintegy százezer fős csoportja hagyta el Észak-Erdélyt, a Dél-Erdélyben élő magyarok közül pedig száz-százötvenezren Észak-Erdélybe, illetve Magyarországra vándoroltak.[4]

Természetesen nemcsak az 1940-ben bekövetkezett hatalomváltás és az azt követő évek története feldolgozatlan, hanem az 1944 őszén bekövetkezett eseményeké is. Ennek következtében csak fő összefüggéseiben ismert az a folyamat, melynek eredményeként az 1944. szeptember 5-én megindult német–magyar támadás következtében a Dél-Erdélyben állomásozó hét román hadosztály „kisebb átmeneti ingadozás után – Észak-Erdély elfoglalására kapva utasítást – a szovjet erők oldalára állt".[5] Ezt követően alig egy hónappal később, a 2. magyar hadsereg visszavonulását követően előbb Nagyváradot, majd Kolozsvárt is elfoglalták. Ez egyet jelentett a román hatalmi szervek ismételt megjelenésével, a Maniu-gárdák garázdálkodásával, illetve erre hivatkozva a román közigazgatás Észak-Erdélyből történt kiutasításával. 1944. november 8-a és 1945. március 13-a közé esik az a 126 nap, mely a maga sajátosságával különleges helyzetet nyújtott Észak-Erdély, e többnemzetiségű terület népei számára. E sajátos körülmények között létrejött önálló „államiság" sorsát azonban Románia területi követelései és a Szovjetunió Romániával kapcsolatos közvetlen és hosszú távú érdekei egyértelműen meghatározták. Mindezek következtében az e területen élő, nem román nemzetiségűek, közülük is mindenekelőtt a szülőhelyüket el nem hagyó magyarok, mind jobban magukra hagyva, korábban nem tapasztalt mértékű és intenzitású beolvasztó törekvés szenvedő alanyaivá váltak. A reményt, hogy 1944. november 8-át követően nem egy beolvasztó nemzetiségpolitika formálódik ki, egyértelműen visszatükrözi az a fő folyamatok mellett mellékesnek tűnő tény, hogy az észak-erdélyi szórványvizsgálat felvétele úgy folytatódott, mintha a terület státusában semmiféle módosulás nem következett volna be. Ez a feltételezés azonban rövid idő múlva illúzióvá vált, s a kitöltött családlapok a vizsgálat irányítójának döntése következtében Budapestre kerültek.

[4] *Erdély története 1830-tól napjainkig.* 1754, illetve 1757.
[5] Ránki György: *A második világháború története.* Bp. 1973. 450–451.

Asszimilálódó magyarok

Az erdélyi országrészben élő magyarok elrománosodásának kérdése – a Hunyad vármegyei tapasztalatok alapján – a múlt század hetvenes éveiben merült fel első ízben.[6] Ezt követően, a 19. század végén, a 20. század elején ez a kérdés az Erdély-részi telepítés gondolatával összefüggésben került ismételten előtérbe. A tízes években Tokaji László és Bethlen István volt az, aki az e területen élők beolvadásának gazdasági összefüggéseire hívta fel a figyelmet.[7] Mielőtt azonban az erdélyi magyarság támogatására, az asszimiláció mértékének csökkentésére megindított kezdeményezésnek bármiféle eredménye lett volna, kitört az első világháború, mely ezeket a törekvéseket megakasztotta. A világháborút követően teljesen új helyzet teremtődött az itt élő magyarok számára. Ennek a helyzetnek a legfontosabb meghatározottságát – az anyanemzettől való elszakítottság mellett – a többségi helyzetből a kisebbségi sorba való süllyedésben, a nemzetiséggé válásban lehet megragadni. A drasztikusan megváltozott új viszonyok között talán érthető, hogy a szórványban élő magyar nemzetiségűek kérdése közel másfél évtizedig fel sem vetődött az erdélyi magyarság számára. Ez a kérdés, bármennyire is elgondolkodtató a két világháború közötti időszakban, Magyarországnak különösebb gondot nem okozott. Az akkori magyar politika figyelmének középpontjába ugyanis, mint már említettük, mindenekelőtt a békedöntés értelmében elveszített területek visszaszerzésének kérdése került s vált meghatározóvá, s csak ennek alárendelten foglalkoztak a környező országokban élő magyarság helyzetével. A nemzetmentés fogalomkörének bűvöletében, bármennyire is hihetetlen, a szórványban élők sajátos gondjai teljes mértékben háttérbe szorultak.

Azt, hogy az erdélyi magyarság energiáit az impériumváltást követően elsősorban nem az asszimiláció, a beolvadás kérdései kötötték le, természetesnek kell tartanunk. A vesztes háborúból való ocsúdással párhuzamosan azonban a Romániához került magyarságnak rá kellett döbbennie magáramaradottságára s arra, hogy a trianoni békeszerződésben rögzített helyzete nem átmeneti, nem pillanatnyi, hanem számukra előre meg nem határozható ideig tartó, rögzült állapot. A változtathatatlannal vagy az alig(ha) megváltoztathatóval való szembesülés tudatosította számukra, hogy a korábbi többségi helyzetből lehet, hogy végérvényesen kisebbségi sorba süllyedtek, s egyéni akaratuktól, szándékaiktól függetlenül egy idegen állam állampolgáraivá váltak. Az új helyzet, az idegen államhatalom kisebbségellenes, beolvasztó politikája azonban szinte automatikusan életre hívta azokat a védekezőmechanizmusokat, amelyek a nemzeti identitás megőrzése szempontjából veszélyeztetett helyzetbe került magyar nemzetiségűek számára bizonyos fokú védettséget biztosítottak. A megváltozott helyzet azt is tudatosította a magyarok számára, hogy a korábbi többségi állapotban nem építették ki azokat az intézményeket és védekezőmechanizmusokat, amelyek a társadalom, az egyes közösségek vagy a családok szintjén elégséges hátteret, védettséget biztosítottak volna az asszimilációval, a beolvadással, az elrománosodással szemben. A bekövetkezett változás eredményeként vált nyilvánvalóvá az a korábban is meglévő, de többségi helyzetben igazi veszélyességét valójában alig mutató folyamat, melyben – a magyar területek általános vonzásával, az önként vállalt asszimilációval párhuzamosan – nem csupán a nyelvhatárok mentén, hanem viszonylag széles területeken már évtizedekkel korábban megindult a magyar népességnek a románságba való feloldódása. A helyzet érzékeltetésére megjegyezzük, hogy annak a 709 településnek, amelyben 1942–1944

[6] Hermann Ottó és Kossuth Lajos levélváltását s az ezzel kapcsolatos irodalmat idézi Nagy Ödön: *Szórvány és beolvadás*. Hitel 1938. 257–276.

[7] Tokaji László: *Eladó ország*. Kvár 1910 és *Új honfoglalás Erdélyben*. Uo. 1913; Bethlen István: *Az oláhok birtokvásárlásai Magyarországon az utolsó öt évben*. Bp. 1912.

között a vizsgálatot elvégezték, 65,5%-ában már 1910-ben 10%-nál kevesebb volt a magyar nemzetiségűek aránya. Ez 1930-ban 78,0%, 1941-ben pedig 66,6%.

1. A magyar nemzetiségűek aránya a vizsgált településeken a népszámlálások adatai alapján

%	1910	1930	1941
0	4,4	16,1	3,3
1–5	44,1	51,6	50,9
5–9	17,0	10,3	12,4
10–14	9,7	3,8	8,0
15–19	4,9	3,3	5,4
20–24	3,4	1,8	4,1
25–29	2,9	1,8	2,6
30–34	1,6	1,3	0,9
35–49	3,6	2,5	4,0
50–74	2,6	2,8	2,8
75–89	0,7	1,4	1,0
90–	5,0	3,1	4,7
Összesen	100,0	100,0	100,0

Az 1920. évi impériumváltást követően az etnikai viszonyok megváltoztatását, a magyar etnikumú népesség szórványosodását, a román nemzettestbe való beolvadásának folyamatát a román államhatalom direkt és indirekt intézkedései meggyorsították és felerősítették. A megváltozott viszonyok között helyét kereső és az új közösségi berendezkedés feltételeinek megteremtésével elfoglalt magyarság képviselői – az egyházmegyék elnéptelenedésével, a magyar népesség Románia gazdaságilag vonzó területeire való elvándorlásával párhuzamosan – a harmincas évek elején döbbennek majd csak rá a szórványokban élőkkel való foglalkozás halaszthatatlanságára. E felismerés hatására a református egyház előbb az asszimiláció kérdéskörére, majd vallási alapon a szórványban élők körében kifejtett missziós munka fontosságára hívta fel a figyelmet Erdélyben.

A harmincas évek elején a bekövetkezett folyamatok hatására kikényszerített szórványmissziós tevékenység természetesen nem volt előzmény nélküli. A Magyar Királyság területén ugyanis egyházi szempontból a szórványban élőkkel való foglalkozás a múlt század végétől nem volt ismeretlen. Ebben a munkában tehát az erdélyiek, a kisebbségi sorba süllyedés megrázkódtatásából eszmélve, már valamiféle tapasztalatra támaszkodhattak. A megközelítés elsősorban nem világi, hanem egyházi volt, s tevékenységük az egyház nélkül maradt hitbéli testvérek gondozására terjedt ki mindazon területen, amelyet a magyarországi református egyház törvénykönyve szerint szórványnak tekintettek. A református egyház szempontjából minden olyan község, népesebb puszta, tanya szórványnak minősült, amelyben fiókegyház a hívek csekély száma miatt nem alakulhatott meg.[8] Az egyház számára az alapvető gondot mindenekelőtt az anyaegyházközségek szórványná válása, a szórványok elnéptelenedése, kihalása, azaz a hívek elvesztése okozta. Az elkerülhetetlennek látszó folyamat mementói, az elhagyott, rommá vált templomok, a gazzal benőtt vagy már felszámolt temetők a kikerülhetetlen jövő árnyékát vetítették az egyházukért felelősséget érző személyek elé. Mindezek hatására a harmincas évek elején cselekvésre szánták el magukat. A református egyház keretében Erdélyben ekkor meg-

[8] *Egyházi törvények a magyarországi református egyházban.* Debrecen 1906. 8.

kezdett szórványmunkát az egyháztól olyan elválaszthatatlan tevékenységnek, missziónak tekintették, amely „sohasem irányulhat más felekezetek vagy fajok ellen. Nem támadás, hanem megvédése, megtartása a mieinknek, a ránk bízottaknak". E munka célját pedig nem másban, mint a megtartó IGE minden, a legnagyobb elhagyatottságban élő református testvérhez való eljuttatásában jelölték meg![9]

Ezzel a felismeréssel szinte azonos időben az egyházi mellett világi vonalon is megkezdték Erdélyben az asszimilációval és a szórványkérdéssel való foglalkozást. A kezdet nem a konkrét, gyakorlati szórványmunka vonatkozásában, hanem a szórványban élőkkel kapcsolatos elméleti–metodológiai vizsgálódás tudományos megalapozása szempontjából igen biztató volt. Minden hasonló típusú elméleti és gyakorlati vizsgálódáshoz, a szórvánnyal kapcsolatos általános és konkrét feladatok meghatározásához ugyanis jó kiindulópontot jelentett Mikó Imre *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* című, 1932-ben napvilágot látott munkája. Érdekes módon azonban Mikó Imre tartalmi és metodológiai szempontból is igényes, kilenc falu adatainak szisztematikus feldolgozását tartalmazó írását a református egyház keretei között ekkor kibontakozó szórványmissziós munkában senki sem vette figyelembe. S a korabeli valósághoz az is hozzátartozik, hogy a szórványmunka területén világi vonalon megindult tevékenységben sem támaszkodtak Mikó eredményeire.[10]

A református egyház keretében, illetve a világi vonalon is ezzel egy időben kibontakozó szórványmissziós munka viszonylag rövid időn belül az Országos Magyar Párt kezdeményezésére általánosabb kérdésként nyert megfogalmazást. Ez a kezdeményezés végső soron szintén egyházi megmozdulásból indult, majd azzal párhuzamosan haladt, de annál egyetemesebb jellegű kezdeményezés eredménye volt.[11] Ezt az elmozdulást, az e kérdéskörrel való foglalkozás súlypontjának egyházról a világira való áthelyeződését nemcsak természetesnek, hanem szükségszerűnek is kell tartanunk, hiszen az erdélyi református egyház szórványokban élő tagjait nemcsak hitük különbözősége választotta el attól a közegtől, amelyben éltek, s melynek asszimilációs nyomását el kellett volna hárítaniuk, hanem nyelvük és nemzetiségük is.

A református egyházban, mint említettük, Mikó Imre eredményeitől függetlenül a szórvány ügyére Földes Károly mezőújlaki református lelkész *Szórványmisszió* című füzete hívta fel a figyelmet.[12] Ezt az írást nemcsak azért tartjuk figyelemre méltónak, mert a Mezőújlakon és Septéren bekövetkezett asszimilációt dokumentálta, hanem azért is, mert kiáltó szava akkor hangzott el, amikor már többé-kevésbé kiformálódott az a felismerés, hogy a magyarság nemzeti identitásának megőrzése, megmaradásának biztosítása érdekében tovább már nem lehet várni, hanem valamit tenni kell, s szerencsére nemcsak a felismerés fogalmazódott meg, hanem körvonalazódtak azok a feltételek is, amelyek között az asszimilációs folyamatot ha megállítani nem is, de hatását mérsékelni lehetett. Földes írásának hatását felerősítette, a szórványban élő magyarok helyzetével kapcsolatos feladatok megoldását az erdélyi magyar társadalom általános problémájává tette s egyben a szórványban élőkkel szembeni általános felelősség kérdését is megfogalmazta Nyírő József *Papbeiktatás* című novellája, mely 1934. december 23-án a Keleti Újságban jelent meg.[13] Nyírő ebben az írásában – Földes Károly adataira támaszkodva – a beolvadás megakadályozása érdekében azonnali beavatkozás szükségességét fogalmazta meg. Földes és Nyírő írásainak hatása szorosan kapcsolódott ahhoz a traumához, hogy a szinte fel-

[9] Horváth Jenő: *A szórványkérdés hunyadvármegyei szemmel.* = *Szórványainkról.* (Kiáltó Szó Könyvei 3.) 1935. 9.

[10] Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés.* Cluj–Kolozsvár 1932.

[11] Nagy Ödön: *i.m.* 271–275.

[12] Földes Károly: *Szórványmisszió. Jaj-szó a pusztuló szórványokból.* Nagyenyed 1934. 16.

[13] Nyírő József: *Papbeiktatás.* Keleti Újság 1934. dec. 23. 19–21.

foghatatlan hír a magyar nemzetiségűek beolvadásáról, a románságba való felolvadásáról nem a távoli Regátban, Bukovinában, Moldvában vagy Besszarábiában élő magyar szórványokból, hanem Kolozsvár tőszomszédságából, a Mezőségről érkezett.

Földes és Nyírő írásainak többek között az lett a következménye, s ez a legfontosabb, hogy ezt követően a szórványok ügye már nem lehetett „néhány kitett (szórványmissziós munkát végző) vezető magánügye, hanem az egész közösség legégetőbb, legsürgősebben megoldandó" feladatává vált.[14] Ehhez egyben az a felismerés is társult, hogy egyesek segítő munkája csak úgy és csak akkor lehet eredményes, ha azt intézményesítik, s ha munkájukat szervezett segítő közösségek folyamatos, a szórványban élő magyarság egészére kiterjedő munkája egészíti ki. Ettől kezdve tehát sem egyházi, sem pedig világi vonalon a szórványokkal való foglalkozás kérdései elől már nem lehetett kitérni. Ennek ellenére azonban paradox módon – különösen világi vonalon – még éveknek kellett eltelnie, hogy a szórványkérdés megismerése és megoldása érdekében az egyéni törekvéseken túl szervezett lépéseket is tegyenek.

Nagy Ödön írásából tudjuk, hogy Földes Károly 1934-ben, 1935-ben a *Szórványmisszió* című füzetének megjelenésével párhuzamosan a szórványkérdésről több nagy egyházközségben tartott előadást, melynek következtében mind többen szembesültek a megoldás elodázhatatlanságával. Ezt követően az egyházi újságok, lelkészi értekezletek, egyházi szövetségek állandóan napirenden tartották a kérdést, annak ellenére, hogy a szórványmissziós tevékenységgel összefüggő problémát, a megoldási lehetőségeket – mint ahogyan azt Nagy Ödön megfogalmazta – a maga teljességében, mélységében nem ismerte senki. Azt, hogy mennyire élő problémáról van szó, jól mutatja az a tény, hogy már 1934 végén elkészült annak a könyvnek a kézirata, amely *Szórványainkról* címmel a Kiáltó Szó könyvei között 1935-ben jelent meg.[15] Ebben a kiadványban hat szerző egy-egy szórványterületre vonatkozó ismereteiről számolt be. A kötetbe szerkesztett írások egy kivételével, amely a regáti misszióval foglalkozik, Erdély különböző területein tevékenykedő szórványmissziós munkáról adtak hírt. Annak ellenére, hogy az írások mindegyike egyházi ihletésű, és a református diaszpórák igen változó színvonalú hitéletét, szűkös lehetőségeit mutatja be, mindegyik a beolvadó, az asszimilálódó, a mind több és több településről kipusztuló (református) magyarokról tudósított. Tehát az, ami Földes Károly füzetéből még csak Erdély egy területére vonatkozott, és amit némi önámítással még egyedi jelenségnek is lehetett tekinteni, ebben a kötetben már tartalmi és területi vonatkozásban is általános problémaként jelent meg.

Ez a könyv annak ellenére, miként az előszava is megfogalmazta, hogy a magyar diaszpórával összefüggő koncepció és a megoldást elősegítő eszközök hiányában a szórványban élőkkel kapcsolatban csak csonka, töredezett elképzelések léteztek, fontos szerepet töltött be Erdélyben a szórványmunka területén kifejtett munkában.[16] Feltételezhetően hatással volt azokra a teológushallgatókra is, akik az 1935–36. tanév kezdetén „azzal a kéréssel fordultak a tanári karhoz, hogy egy szemináriumkeretében szeretnének a szórványmunka kérdéseivel foglalkozni".[17]

Ebből a kötetből merített Szathmáry Lajos is, aki az Országos Magyar Párt Kisebbségi Szakosztályának felkérésére 1937. május 31-én a szórványkérdésről, a magyar szórványokkal kapcsolatos feladatokról a szakosztály ülésén tartott vitaindító előadást.[18]

[14] Nagy Ödön: *i.m.* 271.
[15] *Szórványainkról.* 150.
[16] *I.m.* 3.
[17] *A szórványmunka elvi és gyakorlati kérdései.* Szerk. dr. Imre Lajos. Az erdélyi Református Egyházkerület iratterjesztésének kiadása. 1940. 3.
[18] Szathmáry Lajos: *Gyakorlati hozzászólás a magyar szórványügyhöz.* Magyar Kisebbség XVI(1937). 305–326.

A szórványosodás problémájának felismeréséhez párosult jó szándékú tenniakarás azonban – a megfelelő intézményi háttér, szakember és különösen az anyagi eszközök hiányában – csekély eredménnyel járt. Ennek következtében Nagy Ödön a négyéves szórványmozgalom történetét joggal „szalmaláng-megmozdulásnak" minősítette, melyben a tényleges munka helyett a nagy szavak, a patetikus szólamok, az esküdözések váltak meghatározókká. Úgy látta, hogy „itt is az érzés talajára épült a jó szándék, pedig komoly közügyeket csak józan, átgondolt, higgadt és tudományosan előkészített alapon lehet eredményesen szolgálni. Ma közvéleményünket alig izgatja a szórványkérdés. Megépült néhány imaház, egy papilak, megírtak néhány tanulmányt róla, néhány ember közismert lett általa, összegyűjtötték úgy 100 falu adatait, de maga a mozgalom halott. Azt reméltük, hogy az egyházak testületei komolyan fognak vele törvényhozó gyűléseiken foglalkozni, megszervezik a maguk külön misszióját, de nem tették."[19]

A szórványban élő magyar nemzetiségűek nemzeti öntudatának megerősítése, megőrzése, illetve a szűkebb vagy tágabb értelemben felfogott szórványmissziós munka területén az ezt követő években sem történt előrelépés. Ennek ellenére meggyőződésünk, hogy ezen „elfecsérelt" évek tapasztalatai nélkül az 1942-ben megkezdett észak-erdélyi szórványvizsgálatra nemigen kerülhetett volna sor.

A vizsgálat dokumentumai

A módszertani szakirodalomból jól ismert, hogy egy kérdőíves szociológiai vizsgálat esetében az elemzés tartalmát, objektivitását, a feltárt, a bemutatott valóság érvényességét, vagyis végső fokon a vizsgálat eredményességét – sok más összefüggés mellett – eleve meghatározza a vizsgálat során használt kérdőív, a kérdésekbe transzformált valóság, vagyis azoknak a problémaérzékenysége és valóságismerete, szakmai felkészültsége, akik a vizsgálat során alkalmazott kérdőívet megalkották. Ennek realitása könnyen belátható, hiszen az összegyűjtött anyag elemzése során a kutató csak annyit tud a valóságból rekonstruálni, amennyit a kérdésekre adott válaszok lehetővé tesznek, hiszen a kérdőívek feldolgozása, elemzése rendjén a kutató már nem a valóságot, hanem a kérdésekre adott válaszok alapján feltárt, feltárható, felszínre hozott „valóságot" elemezheti, s ezek szerint fogalmazhatja meg következtetéseit. Mint az közismert, egy reprezentatív, a mintavétel követelményeinek megfelelő vizsgálat esetében a jól megszerkesztett és a vizsgálat célkitűzése szempontjából adekvát kérdéseket tartalmazó kérdőív feldolgozása a kutató számára lehetőséget biztosít arra, hogy a megkérdezettek válaszai alapján olyan összefüggéseket is feltárjon, melyek már nemcsak a megkérdezettekre, hanem – a vizsgálattal összefüggő kérdések mentén – annál nagyobb számú népességre vonatkozó következtetésekre is érvényesnek tekinthetők. Másként megfogalmazva azt mondhatjuk, hogy a minta alapján levont következtetések nem csupán a mintára, hanem a minta által reprezentált népesség egészére is érvényesek. A kérdőív tehát minden ilyen típusú szociológiai elemzés esetében, pozitívummal és negatívummal együtt, meghatározó eleme a vizsgálatnak.[20] Így van ez az Észak-Erdélyben élő magyar és vegyes (magyar–román, román–magyar) családok szociológiai-demográfiai helyzetét feltáró vizsgálat esetében használt kérdőív: a *családlap* esetében is. Az észak-erdélyi vizsgálat során használt kérdőív esetében azonban nemcsak erről van szó. A vizsgálat keretében használt családlap jelentőségét, az elemzés során játszott kitüntetett szerepét ugyanis – az általános módszertani megfontolások és a kérdőívvel szemben támasztott követelmények mellett – több szempontból külön is hangsúlyozni kell. Mindenekelőtt azért, mert a

[19] Nagy Ödön: *i.m.* 275.

[20] *A szociológiai felvétel módszerei.* Szerk. Cseh-Szombathy László–Ferge Zsuzsa. Bp. II. kiad. 1971. 152–187.

vizsgálat előkészítésére, célkitűzésére, megtervezésére, a kérdőív elkészítésére stb. vonatkozó levéltári anyagok hiányában a vizsgálattal összefüggésben lényegében egyetlen kiindulópontunk van, s ez nem más, mint a vizsgálat során használt és mind ez ideig fel nem dolgozott családlap. Azaz a vizsgálat kezdeményezőinek a kutatással kapcsolatos célját, a vizsgálat előkészítésének fázisait s bizonyos értelemben még lebonyolítását is egyéb forrás hiányában a családlap kérdései alapján kell feltárnunk.

Jelen esetben tehát a felvétel teljes anyagának feldolgozása közben, annak érdekében, hogy megállapítsuk, vajon a vizsgálat során használt kérdőív mennyiben felelt meg a kutatás célkitűzésének, nemcsak a kérdőív kritikai elemzését kell elvégezni, hanem a kérdőív felépítéséből, a kérdések struktúrájából, egymáshoz való viszonyából, a kérdések konkrét megfogalmazásából s tényleges tartalmából kell kibontanunk a kutatást kezdeményezők vizsgálattal kapcsolatos célkitűzéseit, s ezzel együtt választ kell adni arra a kérdésre is, hogy kik kezdeményezték, finanszírozták a kutatást.

Mindezek mellett természetesen nem elhanyagolható annak megválaszolása sem, hogy kik vettek részt a vizsgálat megtervezésében, a családlap elkészítésében, módosításában, véglegesítésében, hogy milyen munkafázisok előzték meg a felvétel megkezdését, s hogy mit vártak a vizsgálattól. Ezekre s egyéb, hasonló típusú kérdésekre még akkor is meg kell kísérelni választ adni, ha tisztában vagyunk azzal, hogy a rendelkezésünkre álló dokumentáció alapján megfogalmazottak töredezettek, nem teljes körűek, és számos összefüggésben csak esetlegesek lehetnek.

A rendelkezésre álló, nem teljes kutatási dokumentáció alapján megállapíthatjuk, hogy az észak-erdélyi vizsgálat megfelelt azoknak a követelményeknek, amelyeket a tudományos kutatómunkával szemben támasztanak, mert a vizsgálat:

1) egy jól körülhatárolt, reális kutatási problémára irányult, és e probléma feltárásának célját szolgálta;

2) szisztematikusan volt megtervezve;

3) az összegyűjtött adatokat általánosan érvényes összefüggések feltárására kívánták felhasználni, illetve mert

4) az összegyűjtött adatok érvényességét folyamatosan ellenőrizték, az esetleges adathiányokat a kitöltött családlapok ellenőrzését követően pótolták.

A kérdések tartalma, belső logikai rendje alapján azt lehet megállapítani, hogy a családlap megfelelt azoknak a tartalmi-módszertani kritériumoknak, melyeknek alapján egy szociológiailag érvényes vizsgálatot el lehet végezni. A családlapot nemcsak az 1930-as évek társadalomtudományi kutatásainak színvonala, hanem a kérdőívvel szemben támasztott jelenlegi követelmények alapján is jónak lehet minősíteni. Ezt annál inkább szükséges hangsúlyozni, mivel noha ez a vizsgálat nem előzmény nélküli, a negyvenes években, de még azt követően a hetvenes évek közepéig-végéig – a szociológia sajátos helyzete következtében – kérdőívek segítségével elhanyagolható számban végeztek szociológiai vizsgálatot Magyarországon. Természetesen az észak-erdélyi vizsgálat elemszáma összehasonlíthatatlanul nagyobb volt minden más addigi és a legtöbb mostani vizsgálat elemszámánál is. Mindezeket figyelembe véve már most megelőlegezhetjük azt az állítást, hogy a kérdőívek történetszociológiai feltárása, feldolgozása és értelmezése olyan ismeretek birtokába juttat bennünket, amelyek alapján a makrostruktúra világa helyett a történelem mélyrétegeinek meghatározó, eddig nem ismert elemeit, összefüggéseit lehet felszínre hozni Észak-Erdély legújabb kori történelmének rövid ideig tartó, sajátos korszakából. A családlapok feldolgozásának eredményeként tehát nemcsak releváns ismeretekhez jutunk Észak-Erdély falusi térségében, döntően a legelhagyatottabb településeken élő magyar és vegyes (magyar–román, román–magyar) családok életéről, hanem következtetéseket lehet le-

vonni azzal kapcsolatban is, hogy a mintába került települések lakói vagy általánosabb érvénnyel megfogalmazva a szórványban élők hogyan jutottak, juthattak a vizsgálat által feltárt helyzetbe, illetve hagy az azóta eltelt évtizedek milyen változásokat hoztak, hozhattak a vizsgálatba került családok életében, a vizsgált területen élő népesség nemzetiség szerinti összetételének alakulásában.

Egy kérdőívre alapozott szociológiai vizsgálat esetében, még akkor is, ha az elemszám nem haladja meg az ezer főt, a vizsgálat megtervezésétől, a próba, majd a végleges kérdőív elkészítésén át a zárótanulmány megírásáig számos, egymástól jól elhatárolható munkafázist lehet elkülöníteni, melynek során igen sok dokumentum keletkezik. Így lehetett ez az észak-erdélyi vizsgálat esetében is. Ennek ellenére e vizsgálattal összefüggésben mindenekelőtt a dokumentumok hiányát kell megemlíteni. Jelenleg ugyanis a kitöltött családlapokon kívül igen szegényes az a dokumentáció, amely a vizsgálattal összefüggésben a rendelkezésünkre áll.

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy elemzésünk akkor lehetne teljes, ha a vizsgálattal kapcsolatos valamennyi dokumentum a rendelkezésünkre állna, mégis azt kell mondani, hogy a szerencsés véletlen nem a kutatás előkészítésére vonatkozó dokumentációt őrizte meg az utókor számára, hanem – igaz, feldolgozatlanul – magát a felvételt, s így a közel ötven évvel ezelőtt megkezdett kutatást most a zárótanulmány utólagos elkészítésével lezárhatjuk. Annak ellenére tehát, hogy a feldolgozáshoz szükséges számos fontos dokumentum nem áll rendelkezésünkre, lehetőség van a vizsgálat lezárására, vagyis arra, hogy a megtalált családlapok alapján a vizsgálatban egykor részt vevők helyett a zárótanulmányt elkészítsük.

A vizsgálat dokumentumait – egymástól jó elkülöníthetően – a következő csoportokba lehet sorolni:

1) Nyomdai úton előállított anyagok: a családlap, a statisztikai lap és a települések monografikus feldolgozását elősegítő kérdéseket tartalmazó kiadvány.

2) A vizsgálat lebonyolításával kapcsolatos felkérő- és köszönőlevelek.

3) A kitöltött kérdőívek feldolgozásához kapcsolódó ívek, kigyűjtések, válaszlevelek.

Az első csoportba tartozó dokumentumok három nyomtatott anyagból: *Családlap*ból, a *Községi törzslap*ból és a *Kérdőpontok a község monografikus adatainak összegyűjtésére* című füzetből áll. A következőkben ismerkedjünk meg ezekkel az anyagokkal.

A) Családlap

A vizsgálat alapdokumentuma a *Családlap*, vagyis a vizsgálat során használt kérdőív, mely lehet a) vagy b) típusú. Az a) típusú családlapot a magyar, a b) típusút a vegyes (magyar–román és román–magyar) családok adatainak felvételére használták. A családlap négyoldalas, mérete A/5-ös formájú. Az a) típusú családlapot rózsaszín, a b) típusút pedig fehér színű papírra nyomták. Mindkét típusú családlap ugyanazokat a kérdéseket tartalmazza, ez természetes is, hiszen a két családtípus adatait, jellemzőit csak így lehetett összehasonlítani. A két kérdőív között tehát csak a papír színében van különbség, mely a feldolgozás során a két családtípus egyértelmű elkülönítését volt hivatva szolgálni. A felvételt 1942 és 1944 között végezték, ez alatt a két év alatt a kérdőív tartalmi és formai vonatkozásban alig változott. Az 1944-ben használt családlapok egy részénél a papír színét felcserélték, azaz az a) típusú kérdőív színe a fehér és a b) típusúé a rózsaszín lett. A csere okát nem ismerjük, ennek ellenére joggal feltételezhető, hogy csak véletlen papírcseréről volt szó, illetve arról, hogy takarékosságból a hibásan kinyomtatott íveket nem kívánták megsemmisíteni, s mivel a színcsere a vizsgálatot tartalmi vonatkozásban nem befolyásolta, így azokat is felhasználták. Kitöltéskor nem a lap színét vették

alapul, vagyis a rózsaszínű, *A) Családlap* feliratú kérdőívet a magyar családok adatainak rögzítésére, a fehér színű, *B) Családlap* feliratút pedig a vegyes házasságok esetében használták. A családlapokat Kolozsvárott a Búza utca 3. szám alatt, Nagy Jenő nyomdájában készítették el.

A kutatás célkitűzése és a vizsgálat keretében használt szórványfogalom egyértelműen meghatározta azt, hogy az adatgyűjtés keretében milyen körből milyen ismereteket, információkat kívántak összegyűjteni. Mint már arról szó volt, nem tudjuk, hogy a kérdőívszerkesztés folyamata megfelelt-e a módszertani szakirodalomban joggal megkövetelt eljárásmódoknak, a kérdőív szerkezete, illetve az előre rögzített kérdések alapján viszont joggal feltételezhetjük, hogy a kérdőív szerkesztői a feltárandó témát, a tisztázandó problémát pontosan ismerték. Ezt támasztja alá a családlap szerkezete, de a vizsgálat feldolgozott anyaga is megerősíti, hogy a szórványkutatást nem elméleti általánosítások, új hipotézisek megfogalmazása érdekében tervezték meg és bonyolították le, hanem nagyon konkrét, gyakorlati célból. A kérdőív szerkezete egyértelműen visszatükrözi azt az egykori valóságot, hogy a szórványban élő magyar nemzetiségűekkel kapcsolatban pontos ismeretekkel nem rendelkeztek. Ennek következtében a kérdések döntő többsége azokra az információkra vonatkozott, amelyeket a szórványstatisztika vagy a tervezett szórványkataszter elkészítéséhez elengedhetetlenül szükségesnek tartottak. Logikai struktúrájuk szerint a családlap a változókra és a változók közötti viszonyokra vonatkozó kérdéseket eldöntő vagy kiegészítő kérdések. A kiegészítő kérdések részben nyitottak, részben pedig zártak. A kérdések egy része egyértelműen rákérdezett a kívánt információra (például ilyenek az első és a második kérdésblokk kérdései), más része viszont olyan kérdésekből állt, amelyek esetében a vizsgálat szempontjából fontos ismeretekre csak az adott válaszokból lehetett következtetni. Az első, tehát a zárt kérdéstípussal azokra a tényekre kérdeztek rá, amelyeket a vizsgálatot követően tervezett szórványmunkában kívántak hasznosítani, a második típusú kérdésekre adott válaszokból pedig a szórványban élő népesség állapotát szerették volna megismerni. És természetesen arról sem lehet megfeledkezni, hogy a kérdezés módja, a kérdezők iskolázottsága, társadalmi helyzete is meghatározta a kérdések formáját.

A családlap a standardizált kérdőívek típusához tartozik: olyan kérdést, melyet a válaszok megbízhatóságának ellenőrzése, következetességének mérése céljából fogalmaztak volna meg, nem tartalmaz. Nem ismeretes, hogy a családlappal kapcsolatos előre nem látható problémákat, a fölösleges kérdések kiszűrését, avagy az esetleg hiányzó kérdések pótlását előzetes próbafelvétel segítségével megkísérelték-e kiküszöbölni. Azt viszont csak feltételezni tudjuk, hogy az elkészített családlapot, mielőtt még a vizsgálatot megkezdték volna, a szórványkérdéssel foglalkozók körében megvitatták, esetleg kisebb mintán ki is próbálták. Ezt, illetve a jó előkészítést az támasztja alá, hogy a családlap a felvétel során jól „működött", illetve hogy a vizsgálat közben az eredeti kérdőíven csak jelentéktelen változtatásokat tartottak szükségesnek végrehajtani.

A családlap alapján megállapítható, hogy a vizsgálat tervezői a kérdőívszerkesztés szabályait betartották. A kérdések megfogalmazása világos, a kérdések félreértelmezésére nincs lehetőség. A kérdések jól érthetők, sorrendjük logikus, a vizsgálat célkitűzésével összhangban vannak. Említést kell még tenni a családlap tartalmának és formájának összhangjáról is. Ennek keretében az alkalmazott tipográfia, a kérdések elrendezése, a kérdőív külalakja szintén az áttekinthetőséget segítette elő, s mindezek következtében a családlapot egy igen könnyen használható kérdőívnek minősíthetjük. Ezt azért tartottuk szükségesnek külön is megemlíteni, mert a fentiekben megfogalmazottak ellenére a felvétel során számos esetben nem minden kérdésre adtak választ. Ez a kérdőívek kódolása, de különösen az adatok értelmezése során jelentett problémát, mert ma már lehetetlen eldönteni, hogy miért maradt válasz nélkül egy kérdés.

A továbbiakban a családlappal összefüggésben mindenekelőtt vizsgáljuk meg a kérdőív szerkezetét, a kérdések közötti belső összefüggéseket, a kérdések egymáshoz való viszonyát, illetve az egyes kérdések direkt, konkrét jelentésén túli közvetett tartalmát, valamint a tartalomelemzés segítségével a családlap kérdéssorából kihüvelyezhető „üzenetet", azt a mögöttes értéket, amelyet a családlap készítői közvetlen formában nem kívántak nyilvánosságra hozni, a megkérdezettekkel közölni.

A családlapra tekintve mindenekelőtt a kérdőív fedőlapjának, első oldalának közepén a cím: A) CSALÁDLAP vagy B) CSALÁDLAP tűnik elénk. A négyoldalas családlap a kérdőív egykori készítőinek döntése szerint az eredeti számozásnak megfelelően tíz részre tagolódik. Meg kell azonban állapítani, hogy a kérdőív belső struktúrájának, azaz az egymástól elhatárolódó kérdéscsoportok meghatározásában nem voltak következetesek. Saját logikájukat követve ugyanis az első oldalon számozatlanul két kérdéscsoportot találunk. Ezek az egyes családok azonosítását teszik lehetővé. A két kérdéscsoport közül az első pontosan rögzíti, hogy a kitöltött kérdőív mely család adatait tartalmazza. Az ezt rögzítő „a család neve" kérdésre általában a családfő, a férj nevét írták be. A családlap azonosíthatóságát „a család neve" kérdés mellett a család térbeli elhelyezkedésének (vármegye, járás, község) pontos meghatározása teszi teljessé. A pontos azonosíthatóságot a vizsgálat célkitűzése tette szükségessé, hiszen csak így, ebben az esetben volt lehetőség arra, hogy a családlap negyedik oldalán a családlap szerves részét képező, de az adatfelvételhez már szorosan nem kapcsolódó, a család feltárt helyzete alapján elfogadott gondozásra tett javaslat végrehajtását ellenőrizni is lehessen.

Az első oldalon a felvétel időpontját rögzítő kérdés mellett még egy, az adott településen a mintába került családok sorszámát rögzítő kérdés található, mely esetenként megegyezik a család házának számával. A „kitöltés időpontja" kérdés természetesen nemcsak a családlapot kitöltő személy munkájának ellenőrzésére, hanem a családról készült „pillanatfelvétel" időpontjának meghatározására is szolgált, hiszen az egy vagy két évvel később bekövetkezett változásokat – a kutatás célkitűzésének megfelelően – csak így tudták rögzíteni. Ez az összefüggés is a vizsgálat végiggondolt, tudatos megtervezésére utal. Ma már megállapíthatatlan, hogy a családlistákat készítették-e el először, s ezek alapján végezték el a kérdezést, vagy pedig a felkeresett családok sorrendje alapján utólag készítették el a vizsgálathoz kapcsolódó családlistákat. A kérdőív „családszám" kérdése tehát a vizsgálat alapkoncepciójával összefüggésben a megkérdezett családok kiválasztásának tartalmi, módszertani kérdését is felveti. Abban az esetben ugyanis, ha azon túl, hogy vármegyénként – a vizsgálat során meghatározott szórványfogalomnak megfelelő településtípuson – a magyar és a magyar–román, román–magyar vegyes családok viszonyait kívánták feltárni, a településenként megkérdezett családokat is mintavételi eljárással választották ki, akkor a mintába került családokat, a vizsgálat szempontjából nagyon fontos, jól körülhatárolt csoportnak kell tekintenünk. Természetesen ugyanerről van szó akkor is, ha a kiválasztott településtípuson teljes körű vizsgálatot végeztek, azaz valamennyi magyar és vegyes családot felkerestek.

A családlap első, valójában második kérdésblokkja a szülők adatait (név, születési év, hely, vallás, foglalkozás, iskolai végzettség) követően az anyanyelv mellett a legtermészetesebb módon hangsúlyt helyez a családban használt nyelvre, valamint arra, hogy a megkérdezett magyarul, illetve románul tud-e írni és olvasni. Ez a kérdés a következő kérdéscsoportból, mely a nagyszülők adatait rögzíti, már hiányzik. Feltételezhetően a nagyszülőkkel ellentétben azért tartották szükségesnek megkérdezni a szülőktől, hogy magyarul, illetve románul tudnak-e írni

és olvasni, mert az 1912-ben és az azt követő években születettek számára már egészen más iskolarendszer állt rendelkezésre, mint az őket megelőző nemzedéknek.[21]

A két világháború közötti Magyarországon mind az egyének, mind az állam életében fontos szerepet játszott a vallás, ennek valóságát a kérdőív is egyértelműen visszatükrözi. Ennek részleteiről az egyes kérdésblokkok kapcsán még szólni fogunk. Ebben a kérdésblokkban a megkérdezett vallása mellett azt is szükségesnek tartották feltárni, hogy az adott személy változtatta-e vallását, és ha igen, mikor, és mi volt az előző vallása. A vallásváltoztatás gyakoriságának feltárását valószínűleg azért tartották fontosnak, mert a vegyes házasságok esetében egyrészt számos alkalommal a férj vagy a feleség áttért a házastárs vallására, másrészt pedig a házasságból származó gyermekek már általában nemük szerint követték szüleik vallását. Emellett, amennyiben a vallásváltás közvetlenül az első világháború befejezését vagy a második bécsi döntést követte, azaz ha egybeesett a rezsimváltásokkal (s ha az első időpontban a katolikus vagy a református vallásról görög katolikusra vagy görögkeletire, a második időpontban pedig fordítva történt), akkor ez elsősorban a megváltozott hatalommal való azonosulásra utalt. A vallásváltoztatás adataiból az asszimiláció irányára, intenzitására is egyértelmű következtetéseket lehet levonni.

A szülőkkel kapcsolatos kérdésblokkban még egy kérdés szerepel, amely a megkérdezettek (az anya esetében is!) katonai szolgálatára vonatkozott. A kitöltött kérdőívek alapján azt lehet megállapítani, hogy e kérdés keretében a katonai szolgálat tényét, helyét, idejét és a katonai hierarchiában elfoglalt helyet, az esetleges rendfokozatot kívánták megismerni.

Azt a feltevésünket, hogy a kutatás célkitűzése szempontjából a vizsgálat eredményeként feltárt általános összefüggések mellett az egyes családok azonosíthatósága fontos volt, az is megerősíti, hogy a kérdőívek nem voltak anonimek, hanem a kérdésekre adott válaszok során a szülők és a nagyszülők gyermekei név szerint szerepeltek, az anya és nagyanya esetében pedig válaszként a leánykori nevet kellett a kérdésre beírni.

A harmadik, a négy nagyszülő adataival kapcsolatos kérdésblokkból – a szülőkéivel ellentétben – hiányzik a születés idejére, helyére, az iskolai végzettségre, illetve, mint azt már említettük, a nagyszülők magyarul, illetve románul írni és olvasni tudására vonatkozó kérdés. Ennek következtében a nemzedékek közötti összehasonlító elemzésre a fentiekben felsorolt összefüggésekben nincs lehetőség. A négy nagyszülő vallására, az esetleges vallásváltoztatásra, a vallásváltoztatás időpontjára, valamint az otthon használt nyelvre vonatkozó kérdésekkel kapcsolatban viszont nemcsak összehasonlító elemzésre, hanem a nemzedékek közötti elmozdulás irányának, intenzitásának tettenérésére is lehetőségünk van. Akárcsak a szülők esetében, úgy itt is külön kérdésként szerepel, hogy a nagyszülők otthon milyen nyelven beszélnek. A nagyszülők esetében viszont az anyanyelvre vonatkozó kérdést elhagyták. Feltételezhetően ezt a kérdést azért tartották mellőzhetőnek, mert egyrészt az 1910-es és az azt megelőző népszámlálások adatai alapján ismerhették ennek a generációnak az anyanyelv szerinti megoszlását, másrészt pedig mindenekelőtt arról szerettek volna értékelhető bizonyosságot szerezni, hogy a családi élet mindennapjaiba a román nyelvhasználat milyen mértékben türemkedett be, vagy másképpen megfogalmazva: a magyar nyelv használata mennyiben maradt meg a román uralom évtizedei alatt.

A két világháború közötti időszakban, sőt még azt követően is a falusi térségben a több nemzedék együttélése elég általánosnak tekinthető. A kérdőív készítői erre az összefüggésre is figyelmet fordítottak, s a kérdőív kitöltőjétől azt kérték, hogy ha a nagyszülők a megkérdezett

[21] *70. év.* Bp. 1991. *A romániai magyarság története 1919–1989.* Szerk. Diószegi László–R. Süle Andrea. Bp. 1990.157. 4. térkép. (Magyarságkutatás Könyvtára 5.)

családdal közös háztartásban élnek, akkor ezt nevük aláhúzásával jelöljék. Meg kell jegyezni, hogy a családlapnak ezt a zárójeles utasítását akkor, amikor a családlapok számítógépes feldolgozásához a kódutasítást elkészítettük, valamilyen megmagyarázhatatlan ok következtében figyelmen kívül hagytuk. Ennek következtében az elemzés során ennek az egykori családokra jellemző összefüggésnek a feltárására nincs lehetőségünk. Ennek ellenére szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a családlapok utólagos, nem teljes körű átnézése alapján megdöbbenten tapasztaltuk, hogy az együttélést jelző aláhúzással nem találkoztunk. Okát nem ismerjük, hacsak nem feltételezzük azt, hogy a kitöltésnél az e kérdésnél alkalmazott tipográfia okozhatott zavart.

A következő kérdésblokk a gyermekekre vonatkozik, mely tíz esetszámig a saját gyermek, ettől elkülönítve két esetszámig pedig a családban élő rokon, árva és a lelenc (szüleitől elhagyott, talált gyermek) adatai után érdeklődik. A gyermekekre vonatkozó kérdéseket egy hetes osztatú táblázatba rendezték. Az első oszlopban a gyermekek sorszáma van feltüntetve. Ezt követően a gyermekekkel kapcsolatos kérdések sorrendje a következő: a gyermek neve, életkora, vallása, a bérmálás vagy konfirmálás ténye, az otthon beszélt nyelv, végezetül pedig az, hogy a gyermek hol tanult, illetve hogy a kérdezés időpontjában hol tartózkodott. Bár a nemzedékek közötti összehasonlítás lehetősége tovább szűkült, ennek ellenére a nagyszülők, szülők és a gyermekek vonatkozásában két metszetben, a vallás és a családban használt nyelv szerint az összehasonlítást el lehet végezni. E kérdésblokkal összefüggésben, a családban használt nyelv utáni érdeklődés természetessége mellett fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a kérdőív készítői a családlap koncepciójának alárendelten a vallásnak a gyermekek esetében is kiemelkedő jelentőséget tulajdonítottak. E táblázatban a gyermekekre vonatkozó utolsó, a „Hol tartózkodik?" kérdéssel kapcsolatban pedig azt szeretnénk megjegyezni, hogy ennek a kérdésnek a megfogalmazását az is motiválhatta, hogy ismeretet szerettek volna szerezni arról, hogy a második bécsi döntés eredményeként létrehozott területi megosztottság a Magyarországhoz került északerdélyi területen élő családokat mennyiben és milyen mértékben érintette.

A visszakerült észak-erdélyi területen élő fiatal népesség jövőjével kapcsolatos koncepcionális tervre utal az a megjegyzés, melyet a kérdőív készítői e kérdésblokkhoz fűztek. Abban az esetben ugyanis, ha valamelyik gyermek vagy a családban élő más rokon ipari vagy kereskedelmi jellegű munkakör esetleges betöltésére kiválóan alkalmas, vagy ha valamilyen, például zenei, képzőművészeti stb. területen feltűnő képességekkel rendelkezik, akkor azt a kérdőív kitöltőjének a családlapon külön is fel kellett tüntetni.

A következő, immár az ötödik kérdésblokk hat kérdéscsoportra bontva a család vagyoni helyzetére vonatkozik. A kérdésekre adott válaszok alapján, amennyiben a megkérdezett családfő munkája a mezőgazdasághoz kötődött, a család gazdasági, vagyoni helyzetét lényegében rekonstruálni lehet. Hiszen a kérdésekre adott válaszokkal nemcsak rögzítették a család tulajdonában lévő földterületet (szántó, legelő, kert, rét, erdő, szőlő), valamint a felesben és/vagy harmadában bérelt földterület nagyságát, az állatállomány (szarvasmarha, ló, juh, disznó) számát, a közjóléti, a szövetkezeti vagy a hatósági támogatás (pénzkölcsön, ipari felszerelés, gazdasági eszközök stb.) formáit, az ingatlan vagyonon lévő teher vagy más adósság pengőben kifejezett összegét, hanem azt is, hogy a családnak van-e háza, s ha van, akkor az milyen állapotban van.

E kérdésblokk alapján megállapíthatjuk, hogy a családlap megtervezésekor a készítők elsősorban a mezőgazdaságból élők életviszonyaiból, a paraszti gazdaság feltételeiből indultak ki, amikor a család vagyoni helyzetét feltáró kérdéseiket megfogalmazták. Éppen ezért ez a kérdésblokk egy összefüggés kivételével koherens, és a megcélzott, vagyis a mezőgazdasági munkát végző családok esetében adekvát. Ennek ellenére azonban sem tartalmi, sem logikai szem-

pontból nem indokolt, hogy a megkérdezett foglalkozásához általában kötődő jövedelem nagyságát miért nem külön kérdésben fogalmazták meg, s hogy miért csak az „egyéb jövedelem" kérdésén belül kérdeztek rá a családfő fő vagy mellékkeresetére. E technika következtében egyrészt nem lehet megállapítani a megkérdezett fő foglalkozásából származó jövedelem nagyságát, másrészt pedig nem lehet megállapítani, hogy a fő jövedelem mellett valójában rendelkezett-e mellékjövedelemmel, és ha igen, akkor mennyivel. E kérdésblokk belső összefüggéseiből az is kiderül, hogy a vizsgálat megtervezésekor – a családfő fő állásából vagy egyéb foglalkozásából származó mellékkeresetei mellett – nem számoltak sem a feleség, sem a családban élő felnőtt korú gyermek, gyermekek, sem pedig a családdal közös háztartásban élő nagyszülők esetleges jövedelmével.

Emellett ez a kérdésblokk valójában nem igazán alkalmas a nem mezőgazdasági munkából származó ingó és ingatlan vagyon és egyéb jövedelmek pontos feltárására. Mindezek következtében a vagyoni helyzetre vonatkozó kérdésekre adott válaszok alapján nehezen, illetve csak részben rekonstruálható azoknak a családoknak a vagyoni helyzete, amelyekben például a családfő gyáros, nagykereskedő, tisztviselő, értelmiségi, kisiparos vagy ipari munkás volt. De ez érthető is, mert a kérdőív készítői teljes mértékben faluban, parasztban gondolkodtak.

A következő kérdésblokk a család egészségügyi helyzetére vonatkozott. Ez az egészségügyi helyzet általános megítélése mellett két alkérdést foglal magában: az első a családfő munkabíró képességét rögzítette (teljesen vagy részben munkaképtelen válaszlehetőségekkel), a második pedig azt kívánta feltárni, hogy a családfőn kívül – a tüdőbajra külön is rákérdezve – van-e súlyos beteg a családban.

A következő kérdés a család nemzeti identitásának mérésére szolgált, melyet egy három tagból álló fogalmi skálán rögzítettek: megbízható, nem megbízható, kétes. Annak ellenére, hogy e nagyon bonyolult és igen érzékeny problémakörrel kapcsolatban külön csak ezt az egy kérdést tették fel, mégis igen fontos, jelentős kérdésblokknak tekintjük.

A nemzeti identitás árnyaltabb minősítését – az anyanyelvre, a családban használt nyelvre, a vallásra és a vallásváltoztatásokra vonatkozó kérdések mellett – lényegében az adott család környezetéből származó esetleges hatások „mérésével", a korábban megfogalmazott kérdések segítségével kísérelték meg elérni. Ennek megfelelően a következő kérdésblokkal, mely tartalmi és logikai vonatkozásban is az előzőhöz tartozik, azt kívánták feltárni, hogy a megkérdezett család jobb és bal oldali, illetve szemközti szomszédja milyen (magyar, román, egyéb) nemzetiségű. Emellett e kérdéscsokorba logikailag nem igazán illeszkedő, de a nemzeti identitással összefüggésben tartalmilag adekvátan még két kérdés található. Az egyik nemzeti, nemzetiségi vonatkozásban a család rokonságát minősíti. A kérdőív készítői ebben az esetben, éppen úgy, mint a szomszédok nemzetiségének meghatározásakor, a választható magyar, illetve román kategória mellé nemcsak az egyéb kategóriát vették fel, hanem ezekkel a kérdésekkel összefüggésben még azt is tudni szerették volna, hogy az egyéb kategória az adott családnál a szomszédok és a rokonok esetében pontosan melyik nemzetiséget jelentette. A másik kérdés pedig, mely a nemzeti azonosságtudat tartalmának, milyenségének megítélése szempontjából feltételezhetően nem jelentéktelen szerepet játszhatott a kérdőív megtervezésekor, azt kívánta rögzíteni, hogy a megkérdezett család román templomba jár-e. A kérdésre igennel és nemmel lehetett válaszolni, az igen esetén a román templomba járás tényét egy hármas osztatú, a templomba járás gyakoriságát mérő skála – gyakran, ritkán, egyáltalán nem – segítségével finomították, minősítették.

A következő kérdésblokk a családnak az egyházi életben való részvételét rögzíti. Paradox módon azonban az egyházi életben való részvételhez kapcsolt két alkérdéssel valójában nem a család vallásosságának milyenségét tárták fel, hanem azt rögzítették, hogy a családot milyen

gyakorisággal, melyik magyar egyház lelkésze gondozza. A kérdés második felére adott válasz alapján tehát sokkal inkább a lelkész tevékenységének minőségére s nem a család vallásosságára lehet következtetni. Az, hogy ez tudatos volt-e, vagy csak így sikerült a családlap elkészítésekor, ma már nem lehet megállapítani. Egy biztos, e kérdésre adott válaszok alapján a szórványmunkában kitüntetett helyet elfoglalt lelkész, lelkipásztor jelenlétét, a szórványban élőkkel kialakított kapcsolatát többé-kevésbé pontosan fel lehetett tárni. E kérdésblokk második alkérdésére adott válaszokból pedig azt kívánták megtudni, hogy ha az adott helységben magyar lelkész nem volt, akkor hol lakik a legközelebbi illetékes lelkész, illetve hogy földrajzilag melyik magyar pap, lelkipásztor él a családhoz a legközelebb.

Végezetül a családlap utolsó kérdésblokkjával azt kívánták feltárni, hogy magyar nyelvű újság, könyv, illetve magyar vonatkozású kép, jelvény van-e a családban. Ez a blokk is arra utal, hogy több metszetben, egymást kiegészítő kérdésekkel – talán még a korábban feltett kérdések ellenőrzéseképpen is – kísérelték meg feltárni a mintába került családok nemzeti identitását. A fenti kérdésblokkal a család politikai beállítódottságát (milyen újságot olvas), irodalmi érdeklődését, valamint történeti és esztétikai orientációját (a lakásban található képek, jelvények által közvetített üzenetek segítségével) közvetlen és közvetett formában tették mérhetővé. A feltett kérdésre: „Magyar újság, kép, jelvény van-e a családban?", igennel és nemmel lehetett válaszolni. Abban az esetben azonban, ha a válasz pozitív volt, a kérdőívet kitöltő személynek részletesen fel kellett sorolnia, hogy a családban milyen újságot olvasnak, illetve hogy milyen képeket, jelvényeket tartanak érdemesnek arra, hogy mindennapi életük legfontosabb színterét, otthonukat azzal „megjelöljék", dekorálják.

Már említést tettünk arról, hogy az utólag felfedezett 23 dobozban talált családlapok egy része tipográfiailag és néhány vonatkozásban tartalmilag is eltér az 1942-ben, 1943-ban használt kérdőívektől. Nem tekinthető tartalmi változásnak az, hogy a szülőkre és a nagyszülőkre vonatkozó kérdésblokk fejlécének szövegét megváltoztatták, azaz a korábban használt „Szülők, Apa, Anya (leánykori neve)" helyett a blokk címébe „A családfő vagy önálló nőtlen férfi", „A családfő felesége (leánykori név) vagy önálló leány" megnevezés került. Ennek megfelelően pontosították a nagyszülőkre vonatkozó kérdést is, s ezeken a családlapokon „az apa, az anya szülei" megfogalmazás helyett „az összeírt férfi, illetve nő szülei" megnevezést használták. A feldolgozás során ez a módosítás nem okozott problémát, mert az „önálló nőtlen férfi"-t és az „önálló leány"-t akkor is megkülönböztettük a családoktól, amikor ez a kérdés még nem szerepelt a családlapon.

Az utólag felfedezett 23 dobozban talált családlapok első és negyedik oldalán azonban olyan kérdések is találhatók, amelyekkel addig nem találkoztunk. Az első oldalon a családok pontos azonosíthatósága érdekében a megkérdezett személy címét (utca, házszám) is feltüntették, valamint ennek az oldalnak a kérdéseit eggyel: „Mikor költözött a községbe?" ki is egészítették. A másik, a negyedik oldalon található új kérdés pedig a következőképpen hangzik: „A családfő vezető szerepre alkalmas-e, vagy milyen nemzeti munkára használható?" Ezt a kérdést nem dolgoztuk fel. Döntésünket az indokolta, hogy ezek a kérdések a családlapok döntő többségében nem szerepelnek.

Ezzel a kérdésblokkal a kérdőív tényfeltáró, a szociológiai felvételhez kapcsolódó része le is záródik. A kérdőív ezt követő, talán úgy is fogalmazhatnánk, hogy második része, bár tartalmilag és koncepcionálisan a családlaphoz tartozik, valójában azonban már nem az adatfelvételhez, hanem a felvétel eredményeként feltárt valóság alapján meghozott, a családok megsegítésével, gondozásával összefüggő „határozat" megvalósítását volt hivatva szolgálni. Ennek a résznek a szerepe tehát a családlapok feldolgozását követő időhöz kapcsolódott. Mivel azonban a vizsgálatot a közbejött történelmi események miatt nem lehetett folytatni, ez a rész eredeti

funkcióját elveszítette. Ám ez a rész is a családlaphoz tartozik, így bemutatásától nem kívánunk eltekinteni.

Ez a rész, amely a családlap negyedik oldalának körülbelül a felét foglalja el, három alrészre tagolódik. Az első alrész a következőképpen hangzó, az összeíró számára megfogalmazott utasítással kezdődik: „Javaslat a gondozásra (minden esetben kitöltendő! A nemleges feleletet is indokolni!)." Ez a megjegyzés ismételten arra utal, hogy a felvételt jól végiggondolt célkitűzés érdekében határozták el. Eszerint az összeírónak a család gondozására tett javaslata alapján határozatot hoztak, hogy az adott családot milyen gondozásban részesítsék. Az elfogadott határozatot a családlapon biztosított helyen írásban kellett rögzíteni. Nem biztos, de feltételezhető, hogy a határozatot járási vagy vármegyei szinten kellett elvégezni, mert ha ez egy – például Budapesten vagy Kolozsvárott felállított – központban történt volna, akkor a határozat meghozatalának helyét az íven nem szaggatott vonallal jelölik. Arra a tényre, hogy a kérdőív megtervezésekor a határozat meghozatalának: helyének, időpontjának és a határozatot hozó aláírásának dokumentálására is gondoltak, a családlap tipográfiájából egyértelműen következtetni lehet.

A felvétel célkitűzésének megfogalmazói azonban ezzel még nem elégedtek meg, hanem – itt már időpont megjelölése nélkül – dokumentálni kívánták a gondozás végrehajtásának módját s a család gondozására vonatkozó határozat végrehajtásának ellenőrzését is. A kérdőívnek ez a második része végezetül az összeíró nevének és foglalkozásának (állásának) feltüntetésével zárul.

B) A községi törzslap és betétív

A dokumentum első csoportjába tartozik a vizsgálat másik nyomdai úton elkészített, két különálló, de szorosan összetartozó anyaga, amely az *A) Községi törzslap* és *B) Községi betétív* címet viseli. Mindkét anyag A/5 méretű.[22] A négyoldalas törzslapot fehér színű kartonpapírra nyomtatták, s ebbe mint egy irattartóba helyezhető a 16 oldalas községi betétív. A kutatásnak ezt a két segédanyagát 1941-ben Budapesten, az „M. kir. állami nyomdá"-ban készítették. A törzslap elnevezésének megfelelően a vizsgálat célkitűzésének alárendelten három kérdéskör 1) terület, 2) népesség, 3) gazdasági és szociális viszonyok szerint a településre jellemző legfontosabb adatokat tartalmazza. Arra, hogy a törzslap ennek a vizsgálatnak a segédanyaga, nemcsak abból következtethetünk, hogy ezeket az anyagokat a családlapok mellett találtuk, hanem mindenekelőtt a törzslap kérdéseiből. A kapcsolat már az első kérdéskörből (a magyar családok száma, veszélyeztetettségi fokok) is kiderül. A második, a népességre vonatkozó alkérdések körével pedig azt sejtetik, hogy ezt a vizsgálatot nemcsak a visszakerült erdélyi területen, hanem Felvidék, Délvidék és Kárpátalja azon településein is el akarták végezni, ahol szintén szórványban élt a magyarság. Erre a szándékra utal, hogy a magyar mellett a trianoni békeszerződés előtti Magyarország statisztikailag számon tartott nemzetiségei (német, szlovák, román, rutén, horvát, szerb) is fel vannak sorolva. E kérdéskörön belül a község lakosságának számát, anyanyelvi, vallási megoszlását, az anyanyelvi és a vallási megoszlás egymáshoz való számszerű viszonyát kívánták feltárni. E gondolatkörben még – az 1910-es, az 1940-es és igen-igen előretekintve az 1950-es népszámlálás adatai alapján – a község 6–11 éves tankötelesseinek számát, anyanyelvi és vallási megoszlását regisztrálták volna. A harmadik, a gazdasági és a szociális viszonyok kérdéskörében pedig a keresők és az eltartottak megkülönböztetésével a község lakosságának foglalkozási főcsoportok szerinti megoszlását (külön részletezve az ős-

[22] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. 46. fond, pl. 16–24. doboz.

termelők és az ipari népesség foglalkozási viszonyait) kívánták rögzíteni. Végezetül pedig nagyságuk szerint, a foglalkoztatott segédek számának feltüntetésével külön vették volna számba az iparral foglalkozó vállalatokat.

A *Községi betétív* a település kulturális helyzetével, az iskolán kívüli (társadalmi) nép- és nemzetneveléssel, a hitélettel, az egyházi szervezettel, a törzslap kérdéseit kiegészítve, de annál sokkal részletesebben, a település gazdasági viszonyaival, valamint közigazgatásával kapcsolatos kérdéseket tartalmaz. A két vizsgálati segédanyagot lényegében nem használták. A községi törzslap első oldalát, melynek segítségével a településeket azonosítani lehetett, kitöltötték. Ugyanez vonatkozik az 1910-es népszámlálási adatok alapján a településen élők számára, anyanyelvi és vallás szerinti megoszlására is. A töredékesen kitöltött községi törzslapok azt sugallják, hogy a megkezdett munkát a vizsgálat lezárását követően kívánták folytatni.

C) Kérdőpontok

1) A fennmaradt dokumentumok első csoportjába tartozik még a vizsgálat negyedik nyomtatott anyaga: a *Kérdőpontok a község monografisztikus adatainak összegyűjtésére* című füzet. Ezt az A/5 méretű, 32 oldalas füzetet Lengyel Albert nyomdájában készítették Kolozsvárott. A munkafüzet tizenegy fejezetre oszlik. Ezek a következők: általános adatok; a község lakosságának nemzetiségi megoszlása és vagyoni helyzete; tanügy; cserkészek, leventék; könyvtárak, kulturális egyesületek; egyházak; ipar, kereskedelem, földművelés; egészségügy; közigazgatás, állambiztonság; ingatlanforgalom; a Közjóléti Szövetkezet és végül a tizenegyedik fejezetben a település történelmi adatait kellett a kitöltőnek összegyűjtenie. Az egyes fejezeteknek megfelelő kérdésköröket számos alkérdésre adott válasz segítségével kísérelték meg feltárni. A legtöbb, hatvannégy kérdést az ipar, a kereskedelem és a földművelés témakörében, a legkevesebbet (két kérdést) pedig a Közjóléti Szövetkezetekkel kapcsolatban fogalmaztak meg. A kérdések jól strukturáltak, átgondoltak, s amennyiben az adott települést jól ismerő személy töltötte ki, ezek a munkafüzetek lehetőséget biztosítanak arra, hogy ezen az alapon a község monográfiájának bő vázlatát elkészíthessék. A munka volumenét jól jellemzi az, hogy a *Kérdőpontok* című munkafüzet kitöltőjének összesen kétszáz kérdésre kellett válaszolnia. Azokon a településeken, ahol a szórványfelmérést elvégezték, ezeket a munkafüzeteket általában ki is töltötték. Annak következtében azonban, hogy a családlapok feldolgozása során a munkafüzet anyagát nem tártuk fel, nem tudjuk megmondani, hogy hány település esetében töltötték ki a *Kérdőpontok* című füzetet.

2) A vizsgálat dokumentumainak második nagy csoportjába a különböző felkérő- és köszönőlevelek tartoznak. Ezeknek a dokumentumoknak a döntő többsége azokból a levelekből áll, amelyeket a „kérdezőbiztos" a munka elvégzését követően a kitöltött kérdőívekkel együtt Kolozsvárra küldött, illetve az ezekre adott válaszokból, amelyeket a beküldött kérdőívek áttanulmányozását követően a megbízó, az elvégzett munkát is értékelve, válaszként a „kérdezőbiztosnak" küldött. Természetesen ez a levélváltás csak töredékesen s nem minden településről maradt fenn. Tartalmilag azonban ezek a dokumentumok nem haladják meg a munka elvégzésével és értékelésével kapcsolatos információkat. Ennek ellenére ezek a dokumentumok is – konkrét tartalmuk mellett – lehetővé teszik, hogy a vizsgálatra vonatkozó következtetéseinket kiegészíthessük. Ezek alapján például egyértelműen megállapítható, hogy a kitöltött és visszaküldött családlapok ellenőrzése folyamatosan megtörtént, abból pedig, hogy ezekben a levelekben miért dicsérték meg a „kérdezőbiztost", vagy hogy milyen pótlólagos adatok begyűjtését kérték, a kutatás eredeti céljával, a kutatásban részt vevők felkészültségével, illetve általában a kutatás színvonalával kapcsolatban vonhatunk le következtetéseket. A postaköltségre, valamint

az elvégzett munkáért a „kérdezőbiztosoknak" küldött díjazásból pedig a vizsgálatra fordított anyagi ráfordítás nagyságáról lehet következtetéseket levonni.

3) A megmaradt dokumentumok harmadik csoportjához azok az iratok tartoznak, amelyek a kitöltött családlapok feldolgozása során keletkeztek. E dokumentumok között, igaz, igen töredékesen, a családlapok kérdései alapján készült kigyűjtéseket (például a valamilyen tehetséggel, feltűnő képességgel rendelkező gyermekekről), valamint egyes családok esetében olyan feljegyzéseket lehet találni, amelyekben az adott család reménytelen egzisztenciális helyzetének megváltoztatása érdekében javaslatokat fogalmaznak meg.[23]

A „kérdezőbiztosok"

A kérdőív szerkezete, készítőjének/készítőinek néhány kérdéshez fűzött utasítása azt sugallja, hogy az összeíró a családlapok kérdéseinek azonos tartalmú, egységes értelmezése érdekében a felvétel megkezdése előtt az írásos utasításon, útmutatón kívül valamiféle felkészítésben is részesült. Ezt a feltételezést hosszú időn keresztül a kérdőív kitöltésére vonatkozó, a családlapon közölt utasítás mellett csak a családlap első oldalán található „bizalmasan kezelendő" figyelmeztetés és az az utasítás támasztotta alá, amely szerint a vegyes házasságot nem vallási, például református–görög katolikus stb., hanem magyar–román és román–magyar szempontból kellett megítélni. Azt a feltételezésünket, hogy a vizsgálatban részt vevő kérdezőket szóban felkészítették, nem tudtuk bizonyítani, azt viszont, hogy munkájukhoz kitöltési útmutatót kaptak, a véletlen folytán dokumentálni is tudjuk. Az utólag megtalált 23 doboz egyikében ugyanis az egyik családlapban megtaláltuk a *C) Mellékletet*, mely nem más, mint a családlaphoz kapcsolódó kitöltési utasítás. A kérdezők munkájának megkönnyítése érdekében tehát a családlaphoz részletes kitöltési (kérdezési) útmutatót is mellékeltek.

A korabeli viszonyok, az akkori lehetőségek, a vizsgálatba került települések és családok nagy száma, valamint a rendelkezésre álló rövid idő ellenére a családlapok alapján azt fogalmazhatjuk meg, hogy a „kérdezőbiztosok", a családlapok kitöltésével megbízott személyek általában jó munkát végeztek. Ennek folytán – több apróbb kitöltési hiba mellett – a családlapok kitöltésével kapcsolatban csak két tipikusnak mondható hibát lehet felfedezni. Leggyakrabban azzal a hibával találkozhatunk, hogy a családlap valamelyik kérdése kitöltetlenül maradt, ennek következtében ma már nem lehet eldönteni, hogy adathiányról van-e szó, vagy pedig arról, hogy a megkérdezett személy például „egyéb jövedelemmel" nem rendelkezett, illetve hogy válasz nélkül maradt-e a kérdés, vagy csak véletlenül nem töltötték ki. Annak következtében azonban, hogy – eddigi ismereteink szerint – a vizsgálat lebonyolítói elégségesnek tartották egy nagyon szűkszavúnak ítélhető kitöltési utasítás megfogalmazását, amely a kérdőív kitöltésével összefüggésben nem tért ki minden problémára, a „kérdezőbiztosok" szükségszerűen különbözőképpen értelmezték feladataikat. Feltételezhetően ez a forrása a másik tipikusnak mondható hibának is. Abban az esetben ugyanis, amikor a felsorolt válaszlehetőségekből aláhúzással kellett a megfelelőt megadni, a kérdezők egy része nem a megfelelő szó aláhúzásával adta meg a választ, hanem a felsorolt válaszlehetőségek közül az adott családra nem vonatkozó válaszokat áthúzta. A családlapok kódolása során természetesen az első esetet adathiánynak tekintettük, és az ennek megfelelő kódot rögzítettük, a második esetben pedig figyelembe vettük a kérdező módszerét, és annak megfelelően a helyes választ kódoltuk.

A vizsgálat során foglalkoztatott nagyszámú kérdező közös felkészítésére valószínűleg nem volt lehetőség. A felkért személyek megfelelő gyakorlattal nem rendelkeztek, és munkájukhoz

[23] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára,46. fond, pl. 1–6. doboz.

elégséges segítséget feltételezhetően nem is adtak. A felkért személyek feladata általában nemcsak a családlapok kitöltése volt, hanem a község monografikus adatait feldolgozó füzet kérdéseire is nekik kellett válaszolniuk, amely széles körű helytörténeti ismeretet, igen alapos munkát igényelt. Arra a kérdésre, hogy *A) Községi törzslap* és *B) Községi betétív* kitöltése valójában kinek a feladata lett volna, pontos választ mind ez ideig nem tudunk adni, csak feltételezzük, hogy ezt a feladatot a népszámlálási és egyéb összeírások adatai alapján a vizsgálat irányítóinak kellett volna megoldaniuk.

A kutatás célkitűzése

A felvétellel kapcsolatos korabeli dokumentumok hiánya következtében fel kell tenni a kérdést, hogy a rendelkezésre álló anyagok alapján lehetséges-e a kutatás eredeti célkitűzésének rekonstruálása. Megítélésünk szerint igen, bár tisztában kell lenni azzal, hogy a rendelkezésünkre álló anyagok alapján csak az egykori felmérés valószínűsíthető célkitűzését tudjuk megfogalmazni. A családlap alapján megállapítható, hogy a vizsgálattal egyszerre, egymással párhuzamosan több célkitűzés megvalósítását szerették volna elérni.

Mindenekelőtt az általános helyzetfelmérés érdekében a statisztikai adatok összegyűjtésére, a szórványban élő magyar nemzetiségűek és a vegyes házasságban élő családok számának megállapítására, valamint a vizsgálat körébe eső személyek szociodemográfiai adatainak feltárására volt szükség. A harmincas évek elejétől megjelent, szórványokkal foglalkozó írásokban már megfogalmazást nyert, hogy pontos adatok hiányában nem lehet az asszimilációs veszteségeket, a vegyes házasságoknak a nemzeti hovatartozás kötelékét lazító szerepét felmérni, és ennek következtében a szórványban élőkkel kapcsolatos feladatokat sem lehet meghatározni. Ezt a hiányt az 1942-ben megkezdett vizsgálat segítségével szerették volna megszüntetni. Annak következtében tehát, hogy sem a magyar, sem a román népszámlálás a szórványmunkához szükséges adatokat nem tartalmazott, elsődleges feladatnak tekintették a szórványban élő magyar nemzetiségűek számának pontos megállapítását. Emellett szerették volna megismerni az Észak-Erdély területén szórványban élő magyar és vegyes családok, ezen belül is a magyar–román, román–magyar nemzetiségű családok számát, általános állapotát. Ennek egyik feltétele, a szórvány fogalmának alárendelve, azoknak a településeknek a kiválasztása volt, ahol a vizsgálatot kívánták lefolytatni. A másik feltétel pedig annak a családlapnak az elkészítése volt, amely az előre rögzített kérdésekre adott válaszok alapján a kutatást kezdeményezők számára a szórványban élő magyar nemzetiségű népesség számáról, állapotáról elégséges információt biztosított ahhoz, hogy a szórvánnyal kapcsolatos munkájukat a vélekedés és a részleges ismeretek helyett objektív alapokra helyezzék. Ennek érdekében ismereteink szerint az adatgyűjtés során a kérdőíves felvétel mellett más módszert nem alkalmaztak.

A korábbi években felhalmozott, Erdély bizonyos területeiről többé-kevésbé rendszerezett adatgyűjtés és megfigyelés segítségével összegyűjtött ismeretek tették lehetővé, hogy az új helyzetben, a második bécsi döntés által biztosított feltételek között egy rendszeres vizsgálat keretében tárják fel a szórványban élő magyar nemzetiségűek állapotát. A vizsgálat lebonyolításának sikeréhez pozitívan járult hozzá, hogy – mint ahogyan arról már szóltunk – a negyvenes évek elejére a szórványban élő magyar nemzetiségűekkel kapcsolatban bizonyos gyakorlati és elméleti ismeretek halmozódtak fel. Az 1942-ben megkezdett vizsgálat szempontjából fontos szerepe volt annak is, hogy a kutatás lebonyolításával, megszervezésével összefüggő szerteágazó feladatokat az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) alelnökeként az a személy, dr. Szathmáry Lajos fogta össze, aki már évek óta a szórványprobléma elméleti és gyakorlati kérdéseivel is foglalkozott.

A lehetséges kutatási cél rekonstruálásához jó kiindulópontot jelent dr. Szathmáry Lajos *Gyakorlati hozzászólás a magyar szórványügyhöz* című idézett előadása. Az Országos Magyar Párt Kisebbségi Szakosztálya 1937. május 30-án Kolozsvárott tartotta meg azt az ülését, ahol Szathmáry szórványüggyel kapcsolatos előadását megvitatták. Szathmáry előadása mellett a gyorsírói jegyzetek alapján a Magyar Kisebbség című folyóiratban közölt hozzászólások nagy pontossággal rekonstruálhatók.

Tudatában vagyunk annak, hogy Szathmáry előadását és a hozzá kapcsolódó vita anyagát annak ellenére sem lehet a kutatás célkitűzését megfogalmazó alapdokumentumnak tekinteni, hogy a tanulmány írója ugyanaz a személy, aki az EMKE ügyvezető alelnökeként majd a szórványvizsgálatot irányította. Az egybeesés következtében azonban elégséges okunk van feltételezni, hogy egy részről Szathmáry Lajos megbízatása összefügghetett a szórványmunka területén addig kifejtett munkásságával, más részről pedig nehezen képzelhető el, hogy a szórványvizsgálat irányítójaként ne hasznosította volna azokat az elképzeléseket, amelyeket a vizsgálat megindítása előtt írásban már megfogalmazott. Emellett mindaz, amit a *Szórványainkról* című idézett kötet megfogalmazott, közvetlen és közvetett formában szintén hatással volt Szathmáry Lajos szórvánnyal kapcsolatos nézeteinek alakulására. Ez az állítás két összefüggésben is dokumentálható. Egyrészt az egyes szövegrészek, a felhasznált statisztikai adatok, a szórványkataszter elkészítésével kapcsolatos feladatok között mutatható ki azonosság, másrészt pedig egyik, e problémával foglalkozó kortársa, Nagy Ödön már idézett tanulmányában írt arról, hogy Szathmáry előadásának összeállításakor ennek a kötetnek az anyagát felhasználta. Úgy véljük tehát, hogy ennek a tanulmánynak vagy összefoglaló beszámolónak a kutatással kapcsolatos jelentőségét ezek az összefüggések egyértelműen alátámasztják. Éppen ezért Szathmáry Lajos vitaindító előadását s az előadáshoz kapcsolódó vitát, valamint azokat a hosszabb-rövidebb, különböző színvonalú írásokat is szükségesnek tartjuk bemutatni, amelyek feltételezhetően szerepet játszhattak az 1942-es szórványvizsgálat előkészítésében.

Észak-Erdély visszacsatolását követően másfél év múlva, 1942 januárjában indult meg a vizsgálat. A dolgozat, illetve a hozzá kapcsolódó vita megjelenése, majd a vizsgálatra való felkészülés között tehát viszonylag rövid idő, körülbelül három és fél év telt el. Ez alatt az idő alatt a szórványban élő romániai magyarság életében semmiféle olyan változás nem következett be, ami az 1937-ben megfogalmazottakat érvénytelenítette volna. A szórványhelyzeti állapoton a Magyarországhoz való visszakerülés sem változtatott, tehát ez nem akadályozta, hanem elősegítette a vizsgálattal kapcsolatos elképzelések valóra váltását. Más részről pedig az is feltételezhető, hogy a közben eltelt három és fél év alatt Szathmáry Lajos szórvánnyal kapcsolatos felfogásában, nézeteiben nem következhetett be olyan lényeges vagy radikálisnak minősíthető változás, amely indokolná az 1937-ben megjelent tanulmányában megfogalmazottak és az ahhoz kapcsolódó javaslatok figyelmen kívül hagyását. Azt a feltételezést, hogy a vizsgálat gyakorlati irányítója, összefogója a korabeli irodalomban megfogalmazottak mellett a kutatási célkitűzés megfogalmazásakor és a vizsgálat gyakorlati megvalósítása során a szórványban élő magyarsággal kapcsolatos elképzeléseit hasznosította, az is indokolja, valószínűsíti, hogy a vizsgálat előkészítéséhez, megtervezéséhez, a családlapok és egyéb segédletek elkészítéséhez igen rövid idő állt rendelkezésre. Tehát a rendelkezésre álló tapasztalatot, ismeretet nem lehetett volna nem hasznosítani. Ezzel kapcsolatban nem lehet figyelmen kívül hagyni Nagy Ödönnek éppen az ebben a három és fél évben „kifejtett" szórványmunkára vonatkozó kritikája ismeretében azt sem, hogy az észak-erdélyi területek Magyarországhoz való visszakerülése nélkül nemcsak hogy erre a vizsgálatra nem került volna sor, hanem valószínűleg az e téren kifejtett tevékenységet a tényleges munka helyett az ezt követő időben is csak a „nagy szavak, patetikus

szólamok, esküdözések" jellemezték volna.[24] Szeretnénk megjegyezni: noha a vizsgálattal kapcsolatban csak dr. Szathmáry Lajos neve ismert, nem gondolunk arra, hogy a vizsgálat előkészítését, a kutatási cél megfogalmazását, a települések kiválasztását, a családlap elkészítését stb. egyedül végezte volna. Szathmáry Lajos nem volt társadalomkutató, a szórványkérdés elméleti összefüggései nem foglalkoztatták, a szociológiai felmérés területén nem volt járatos, mégis e nagyszabású vizsgálat összefogására, irányítására egyéni kvalitásai, jogi szakismerete, jó szervezőképessége, a szórványkérdéssel kapcsolatos addigi munkássága egyértelműen alkalmassá tették. Dokumentumok hiányában csak feltételezni tudjuk, hogy a vizsgálattal kapcsolatos szakmai előkészítő munkában Venczel Józsefnek, Mikó Imrének vagy általánosabban az erdélyi falumunka-mozgalom résztvevőinek, a Hitel című folyóirat köré tömörült szociológiai, szociográfiai felkészültségű és érdeklődésű szakembereknek szerepük lehetett.

Egyértelműen megállapítható az, hogy a vizsgálat megindítását és lebonyolítását az Észak-Erdély státusában bekövetkezett változás tette lehetővé. A vizsgálattal kapcsolatos feladatokat nem a vármegyei és a helyi közigazgatási szervek végezték, s a vizsgálatot irányító központnak sem valamelyik állami intézmény, hanem egy társadalmi egyesület, az EMKE adott helyet, ennek ellenére állami támogatás nélkül ezt a vizsgálatot nem lehetett volna megvalósítani.

A továbbiakban a vizsgálat hátterének jobb megismerése érdekében szükségesnek tartjuk Szathmáry Lajos szórvánnyal kapcsolatos írásának és az ehhez kapcsolódó hozzászólásokban megfogalmazott javaslatoknak a bemutatását.

Magyar szórványnak Szathmáry Lajos a magyaroknak azokat a kisebb-nagyobb csoportjait tartotta, amelyeknek tagjai „elszórtan, ritkított formában, rendesen a nyelvhatárok szélén, de beékelten idegen nyelvű népek között is" élnek. A csoportok szórványi helyzetét nem szűkítette le a „végvidékeken" élőkre, hanem minden olyan helyzetben is alkalmazta, ahol a magyar etnikumú népesség „a magyar népközösségből kiszakítva más nyelvű népek között kénytelen élni". A szórványi helyzet létrejöttében fontos tényezőnek tartotta a gazdasági kényszert, mely szerinte népvándorlásszerűen kavarta fel s hozta mozgásba a magyarság tömegeit. Ennek eredményeként magyar szórványok jöttek létre például Románia ipari centrumaiban is. Ez a folyamat szükségszerűen a szórványok területi kiszélesedését vonta maga után, hiszen a már meglévő, a nyelvhatárok mentén meglévő szórványok mellett megindult, pontosabban intenzívebbé és általánosabbá vált a nyelvileg homogén területekről elvándorlók szórványi helyzetbe kerülése, ezzel pedig új szórványok létrejöttét alapozták meg. A szerző megállapította, hogy az első világháborút megelőző időszakban hatékony és kiterjedt szórványmunkáról nem lehetett beszélni. Ilyen előzmények után a kisebbségi sorba való sodródást követő időszakban pedig a szórványügy problémája a korlátozott lehetőségek és teljesítőképesség következtében még hatványozottabban jelentkezett. A világháborút megelőzően a szórványmunka elhanyagolásának okát, a magyarságot veszélyeztető probléma fel nem ismerésének gyökerét Szathmáry abban látta, hogy a magyar népesség elégséges vonzerővel rendelkezett ahhoz, hogy a szórványhelyzetbe kerültek elvesztését erőszak és kényszer nélküli beolvasztással, spontán asszimilációval pótolja. Miután a szerző röviden felvázolta a magyar asszimiláció első világháború előtti legfontosabb összefüggéseit, melyben a rendszerré váló erőszak helyett a legfontosabb szerep az emberi jogok szabadságának és a szabad politikai légkörnek jutott, úgy látta: „Hogyha nyertünk is értékes elemeket az asszimiláció útján [az első világháború befejezéséig – TPP], más oldalon a szórványokban ugyanannyi fajtestvérünket pusztulni engedtük."[25] Az e területen kifejtendő munkát, melyet a köztudat az egyházak hatáskörébe utalt, a tapasztalatlanság, a

[24] Nagy Ödön: *i.m.* 275.
[25] Szathmáry Lajos: *i.m.* 308.

megfelelő intézményi és személyi háttér elégtelensége mellett 1918-at követően az anyagi eszközök teljes hiánya tette még kilátástalanabbá. Abban a vonatkozásban pedig, hogy az egyházak szórványmissziós munkája mellett a világi szervezeteknek is feladataik voltak, csak a húszas évek végén következett be elmozdulás, azaz a világháborút követően több mint egy évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy a szórványban élő magyarok nemzeti identitásának és nemzeti hovatartozásának jelentőségére rádöbbenjenek. Mindezek következtében a harmincas évek közepére-végére Szathmáry szerint még addig sem jutottak el, hogy felderítsék, számba vegyék a szórványban élőket, és hogy annak alapján a rájuk váró feladatok elvégzése érdekében áttekintő képet alkothassanak maguknak. A szórványügy rendezésének elhanyagolását, az elkövetett mulasztásokat az előadó tragikusnak tartotta. A pusztuló szórvány magyarság helyzetének javítására mindenekelőtt felkészült szórványi misszionáriusok kiküldését tartotta szükségesnek, mert véleménye szerint „a mai magyar közszolgálat ezt a feladatot nem tudja elvégezni részben azért, mert arra képtelen, részben pedig azért, mert azt nem vállalja". Mindezek ellenére némi bizodalomra a szerző szerint az adott okot, hogy voltak és vannak olyan mintaszórványok, ahol „a mentőmunkán túl építőmunka folyik, sőt megjelentek – főleg az egyházi körökből – a szórványügy szellemi munkásai, a magyar szórványkataszter munkálatainak az úttörői is".[26] A szórványügy elhanyagoltsága következtében előállott veszély elhárítása érdekében a szerző szerint nem halogatható tovább az egész kérdéskomplexumot átfogó, rendszeres munkának a megkezdése. Javaslata szerint a különböző területeken végzett különböző tartalmú és színvonalú munkát mindenekelőtt egy rendszer elemeként egységesíteni kell. Az egyházak és a világi szervezetek által kifejtett közös és egyben eredményes szórványmunka biztosítása érdekében pedig olyan politikamentes forma létrehozását javasolta, mely mindkét fél igényeinek megfelel.

Ekkor, 1937-ben Szathmáry Lajos arra gondolt, s ezt egyértelműen meg is fogalmazta, hogy a szórványmunka összefogására, irányítására létre kell hozni a szórványmunka központi szervét, mely szerinte a romániai magyarság szervezete, az Országos Magyar Párt lehetne. Elképzelése szerint az általa felvázolt munkálatokat egy tisztviselővel a központi irányító szervezet végezné, mellyel a szórványmunka vonatkozásában minden magyar intézménynek harmonizálnia kell majd.[27] A központ létrehozását azért tartotta szükségesnek, mert megítélése szerint a szórványmunkát a továbbiakban már nem lehet amatőr módon, dilettáns tevékenységként folytatni, hanem a szükségesnek ítélt változás érdekében a kérdéskomplexum szakszerű feltárását egységesen irányított, felelősséggel végzett és számon is kért folyamatos munkával kell helyettesíteni. Az átfogó, rendszeres munka alapjának pedig a szórványban élők adatainak rendszeres összegyűjtését, a vagyonleltár elkészítését, a felekezeti hovatartozás pontos megállapítását, a szórványban élők bajainak, kívánságainak, szükségleteinek összeírását tartotta szükségesnek elvégezni. Mindezekből és mindezek alapján pedig a továbbképzés, a rendszeres munka érdekében az országos központnak el kell készíteni az ún. szórványkataszter vagy szórványregisztert. A szórványkataszter elkészítéséhez mintának Szathmáry a Gergely Ferenc naszódi missziói református lelkész által a Nagysajói Református Egyházmegye szórványairól készített szórványkataszteri táblázatát ajánlotta.[28] Gergely Ferenc szórványkataszteri táblája a könyv függelékeként jelent meg. A szórványkataszter elkészítését Szathmáry szerint az indokolta, hogy sem a magyar egyházmegyei főhatóságok, sem az 1930-as népszámlálás adatai alapján nem lehetett megállapítani a szórványokban élő magyarok számát, illetve csak így, e felmérőmunka segítségével tartotta megismerhetőnek azt, hogy a „magyarság teste hol mutat kóros tüneteket, hol a

[26] *I.m.* 306.
[27] *I.m.* 319.
[28] Gergely Ferenc: *A megoldott kévék.* = *Szórványainkról.* 115–148.

legnagyobb a veszély, hol kell előbb és hogyan beavatkozni".[29] A minden magyar nemzetiségű személyre kiterjedő szórványmunka célját pedig nem másban, mint a vegyes házasságok számának csökkentésében, a beolvadás lassításában, megakadályozásában fogalmazta meg. Annak következtében pedig, hogy az adott feltételek között a beavatkozáshoz elegendő anyagi eszköz nem állt rendelkezésre, azt javasolta, hogy állítsák fel a szórványok veszélyeztetettségi sorrendjét, hogy a „megsegítés mindig a legrászorultabbat érje".[30]

Szathmáry a rendelkezésére álló részmunkák, illetve Erdély vonatkozásában az 1910-es és az 1920-as népszámlálás adatai alapján, melyek elfogadhatóságát az 1935. évi egyházi összeírások adataival ellenőrizte, kísérletet tett a szórványban élők számának megállapítására. A szerző szórványnak minősített minden „300 lélekszámon aluli magyar községet vagy telepet, de volt rá eset, hogy a 400 lélekszámú magyar szigetet is szórványnak" vette.[31] Mindezek alapján arra a következtetésre jutott, hogy Romániában, az 1935-ös adatokat is figyelembe véve, 298 500 magyar nemzetiségű élt szórványban. Közülük Domokos Pál Péter adatai szerint 90 660 fő Moldvában, illetve a felekezeti becslés szerint 10 000 fő Bukovinában, 12 325 fő Besszarábiában és 80 000 fő Bukarestben. Erdélyben pedig az 1935-ös felekezeti szórványösszeírás eredménye alapján 105 515 főben jelölte meg a szórványban élő magyar nemzetiségűek számát. Közülük 47 309 római katolikus, 45 613 református (közülük 8190 a Királyhágó melléki református egyházmegyéhez tartozott), 7893 evangélikus, 4000 unitárius vallású volt. Ez a szám közel azonos volt azzal a számmal, amelyet Szathmáry Lajos az 1910-es és az 1920-as statisztikai adatokat felhasználva megyék szerinti bontásban írásában közreadott:[32]

2. A szórványban élő magyarok száma 1935-ben

Vármegye	1910-ben	1920-ban
Fehér	19 271	14 694
Arad	14 862	6 958
Beszterce	5 824	1 685
Bihar	20 418	10 429
Brassó	1 783	1 350
Csík	1 606	1 427
Fogaras	3 109	1 406
Háromszék	–	–
Hunyad	19 943	11 978
Kis-Küküllő	4 606	3 315
Kolozs	12 711	7 674
Krassó-Szörény	12 745	5 288
Maros-Torda	3 764	2 526
Máramaros	2 641	716
Nagy-Küküllő	3 361	2 542
Szatmár	8 802	3 157
Szeben	2 032	1 223
Szilágy	10 335	5 118
Szolnok-Doboka	11 506	6 252
Temes-Torontál	23 430	16 153
Torda	6 728	4 863
Udvarhely	330	322
Összesen	189 807	109 076

[29] Szathmáry Lajos: *i.m.* 310.
[30] *I.m.* 319.
[31] *I.m.* 312.
[32] *I.m.* 314.

A dolgozat hátralevő részében a szerző a szórványmunkások és a szórványmunka kérdéseivel foglalkozott. Mivel azonban a korabeli vizsgálattal foglalkozó elemzésünk e témakörökre már nem terjed ki, ezeknek a részeknek a bemutatásától eltekintünk. Ennek ellenére annyit szükségesnek tartunk megjegyezni, hogy a szerző a szórványmunkában az egyházaknak, a lelkészi karnak, illetve az egyházak világi vezetőinek meghatározó szerepet tulajdonított. Ennek fontosságát azért emeljük ki, mert ez az összefüggés magyarázatot adhat a családlap egyházzal, a lelki gondozással, az egyházi életben való részvétellel kapcsolatos igen hangsúlyos kérdéseire. A szerző a továbbiakban szólt arról is, hogy a szórványban élő gyermekeknek segítséget kell nyújtani ahhoz, hogy ipari, kereskedelmi tanulókként kiemelkedhessenek korábbi helyzetükből, s így a végzést követően – miközben saját környezetükből kiemelkedhetnek – segítséget is nyújthatnak majd az otthon maradottaknak.

A helyzet kilátástalanságát jól jellemezte a szerző azon megjegyzése, mely szerint számos olyan elhagyatott szórványa van a romániai magyarságnak, ahol már az is nagy esemény és eredmény lenne, ha évente egyszer az egyházi naptárt megkaphatnák. Éppen ezért a kifejtendő szórványmunka szempontjából általános szabályként és követelményként fogalmazta meg, hogy a szórványoknak „a legsürgősebben és folyamatosan adjunk magunkból, kultúránkból és még vagyoni roncsainkból is".[33] Szathmáry egy összefüggésben válaszolt azokra a vádakra is, amelyek szerint a szórványok körében kifejtett munka irredenta és államellenes tevékenység lenne. A szerző azt kérte a román kormányzattól, hogy „lássák végre be, és ismertessék el minden vonalon a legkisebb közigazgatási és közbiztonsági tisztviselővel is, hogy egy népnek joga van ahhoz, hogy vezető fiai előbbre vigyék, segítsék a kulturális, gazdasági boldogulás útján népüket, és hogy ebbéli tevékenységük nem lehet államellenes. A magyar nép kultúrájának és gazdasági jólétének emelésével nem árthatunk az államnak, sőt közvetve az általános jólétet és népi nyugalmat szolgáljuk azzal, azt is mondhatjuk, hogy konszolidációs munkát végzünk."[34] Végezetül a szerző hat pontban foglalta össze a szórványmunkával kapcsolatos javaslatait. Ezek közül többel, ha nem is azonos formában, de majd az 1942-ben megkezdett vizsgálat során szembesülhetünk.

Szathmáry előadását vita követte, melyben hatan fejtették ki véleményüket. A hozzászólók nem vitatták a bevezető előadás gondolatait, hanem amellett, hogy ők is hangsúlyozták és egyetértőleg megerősítették a szórványmunka jelentőségét, több lényeges összefüggésre is felhívták még a figyelmet.

Az első hozzászóló, Gabányi Imre keletkezésük alapján négyféle szórványtípust különböztetett meg, és a legsürgetőbb feladatnak azokkal a szórványokkal való törődést tartotta, amelyekben „a magyar szórvány egyedeit a volt jobbágyok és zsellérek utódai teszik, mert ezeknél úgy a nemzeti öntudat, mint a vagyoni ellenállóképesség a leggyengébb". Ő az olyan településeken élő magyar nemzetiségűeket, akik a saját, a településeken lakó lelkipásztor vezetése alatt élnek, nem minősítette szórványban élőknek. Gabányi a „nemzetállam", azaz a magyar nemzeti identitás gyengítésében a legfontosabb tényezőnek a vegyes házasságokat tartotta, s ennek okát a szórványban élő magyarok rossz gazdasági helyzetében ragadta meg. Úgy látta, hogy a szórványban létrejött vegyes házasság „egész biztosan a nemzeti jelleg elvesztését vonja maga után".[35]

A második hozzászóló, Árvay Árpád szerint a szórványprobléma gyökere a falun élők kedvezőtlen kulturális, jogi és társadalmi helyzetében rejlik, s úgy vélte, hogy ha nem a falu sorsá-

[33] *I.m.* 320.
[34] *I.m.* 321.
[35] (Gabányi Imre hozzászólása) Magyar Kisebbség XVI(1937). 444.

nak pontos ismeretéből és a bajainak orvoslására való törekvésből indulnak ki, akkor a szórványkérdés fontosságát és égető voltát sem ismerhetik fel igazán.[36] Kifejtette, hogy a falusi és a szórványmagyarság asszimilálódását a „hatósági nyomás ezernyi törvényes és törvénytelen megnyilatkozása mellett" a nemzeti öntudat, a népi lét céltudatosságának fejletlensége is elősegíti. A helyzet valóságos ismerete mellett a legfontosabb teendőnek a népi öntudat minden célravezető eszközzel való megőrzését és megerősítését, valamint e szórványmunka végzésére alkalmas, értékes és képzett „faluvezetők" beállítását tartotta szükségesnek. Szerinte a falvakban élők általános állapota, életlehetőségeik ellehetetlenülése miatt a magyarság állapotát rögzítő katasztert nemcsak a szórványokban, hanem a falvakban is el kell készíteni. Feltételezhető, hogy Árvay Árpádnak ez a javaslata is szerepet játszott abban, hogy az 1942-ben megkezdett vizsgálatot nemcsak a szórványtelepüléseken élő magyarság körében végezték el.

A következő hozzászóló, Paál Árpád az erdélyi magyarság legnagyobb bajának a szórványokra szakadást tartotta, s rámutatott arra, hogy a többség által képviselt hatalom a magyarság további szórványokra történő osztódását segíti elő. Az együtt élő magyarságot pedig szerinte az állam segítségével létrehozott szórványok, mint a fát az ékek, repesztik szét.[37] E folyamatot úgy vélte ellensúlyozhatónak, ha a szórványokat a magyar nyelvterületekbe zárják, illetve ha erre nincs lehetőség, akkor a szórványok megszüntetését elköltözéssel vagy lakosságcserével vélte megoldhatónak.

Albrecht Dezső mindenekelőtt a szórványkataszter elkészítésének elsőrendű fontosságára hívta fel a figyelmet, és az előadó javaslatát támogatva a kérdés szervezeti és intézményes megoldásának fontosságát hangsúlyozta. Úgy vélte, hogy az elkészített szórványkataszter alapján „meg kellene szabni azon határokat, azon legkisebb egységeket, amelyekben mint szórványokban a magyarság fenntartása remélhető".[38] Ahol pedig már a megmaradásra nincs remény, ott a megoldást – a Paál Árpád által megfogalmazott javaslatnak megfelelően – a szórványban élők nagyobb magyar közösségekbe történő átmentésében látta megvalósíthatónak.

Atzél Ede nagyon fontos összefüggésre hívta fel a figyelmet, amikor hozzászólásában azt hangsúlyozta, hogy a „nemzetiség megmaradása összefüggésben áll a rendelkezésre álló földbirtok nagyságával. Ha a föld nem tudja eltartani a családot, menekülnek a tagok, és az idegen környezet nyomtalanul felszívja őket". Ezért szerinte nemcsak a szórványkatasztert kell elkészíteni, hanem a nemzeti öntudat megőrzése és a beolvadás meggátolása érdekében a gyakorlati szórványmunkát azonnal meg kell kezdeni.[39]

A vita utolsó hozzászólója, Páll György mindenekelőtt azokra a realitásokra hívta fel a figyelmet, amelyben éltek. Magyar szórványon ő olyan más népek közé beékelt magyar csoportokat értett, amelyeknek „sem magyar papja, sem önálló egyházközössége, sem gazdaköre, sem katolikus népszövetsége, sem református egyesülete, sem dalárdája, sem más egyesülete nincsen, éppen létszámuk csekélységénél fogva – ahol a magyar gyermekek kizárólag román iskolába járnak, még hittant sem tanulnak magyarul, annál kevésbé magyar írást-olvasást, ellenben naponta érintkeznek a falu túlnyomó többségét kitevő román (esetleg német) gyermekekkel, és játszás közben is azok nyelvét használják".[40] Ő másokkal ellentétben azt a települést, ahol a magyar nemzetiségűek száma a háromszáz főt meghaladta, már nem tekintette szórványnak, mert az ilyen helyeken szerinte könnyen lehet magyar szervezeteket létesíteni, amelyek ellensúlyozni tudják a román asszimilációt.

[36] (Árvay Árpád hozzászólása) *I.h.* 446.
[37] (Paál Árpád hozzászólása) *I.h.* 449.
[38] (Albrecht Dezső hozzászólása) *I.h.* uo.
[39] (Atzél Ede hozzászólása) *I.h.* 452.
[40] (Páll György hozzászólása) *I.h.* 452–453.

Megállapítható, hogy Szathmáry Lajos előadása és a vita résztvevői reálisan látták a helyzetet, az elvégzendő feladat nagyságát. Éppen ezért érthetetlen, hogy az előadó a célul kitűzött feladatot – az illetékes tényezők és a munkaerő általános mozgósításával – a központi irányító szervezet egy tisztviselőjével igen rövid időn, pár hónapon belül (és ezt senki nem vitatta) megvalósíthatónak vélte. Ezt az optimizmust az 1942-ben megkezdett vizsgálat nem igazolta vissza, hiszen még 1944 decemberében is töltöttek ki családlapot.

Szathmáry Lajos, mint arról a fentiekben már szóltunk, a Gergely Ferenc által készített szórványkataszteri táblát követendő példaként említette. Éppen ezért úgy véljük, hogy a továbbiakban érdemes részletesebben megvizsgálni, hogy az 1934-ben elkészített szórványkataszter tartalmi és formai vonatkozásban mennyiben jelentett mintát az 1942-ben megkezdett felmérés előkészítői, megvalósítói számára.

A két felmérés közötti különbségek nyilvánvalóak. Az 1934-es kataszter egy egyházmegyére és csak a református vallású személyekre terjedt ki, ennek következtében jóval kisebb a megkérdezettek száma, s a kérdések több mint egyharmada szükségszerűen az egyházi élettel volt kapcsolatban. Ez azonban nem kérdőjelezi meg az összehasonlítást, mert mindkét vizsgálat célkitűzése (igaz, nem egyházi szempontból) lényegében azonos, és ugyanarra a népességre: a szórványban élő magyar nemzetiségűekre irányult. Az 1934-es kataszter a Nagysajói Református Egyházmegye szórványait ölelte fel. Ez az egyházmegye öt vármegye területére terjedt ki, és a szórványban élő magyar nemzetiségű református családok 65 településen laktak. 1934-ben ehhez az egyházmegyéhez 13 065 fő tartozott, közülük 1407 fő (451 család) élt szórványban. A 451 család közül *vallási* szempontból 115 vegyes család volt. Ezek közül 36 család esetében az apa, 38 esetben pedig az anya volt görögkeleti, illetve görög katolikus vallású, ami nagy valószínűséggel román–magyar vagy magyar–román vegyes családokat feltételez.

Melyek voltak azok az összefüggések, legfontosabb szempontok, amelyek alapján Gergely Ferenc szórványkataszterét elkészítette? Azok a kérdőívek, amelyek alapján a szórványkataszter összeállította, nem állnak rendelkezésünkre, csak azt tudjuk, hogy az általa feldolgozott statisztikai adatokat egy negyven kérdést tartalmazó kérdőív segítségével gyűjtötte össze, amelyet az egyházmegye valamennyi lelkészéhez eljuttatott. Ennek következtében a családlapot közvetlenül az általa használt kérdőívvel nem tudjuk összehasonlítani. Lehetőségünk van azonban arra, hogy a kérdőívek alapján összeállított táblázat fejlécében található összefoglaló kérdéseket a családlapok kérdéseivel összehasonlítsuk.

Gergely Ferenc szórványkatasztere az anya-, a társ- és a leányegyházakhoz tartozó településeken négy nagy témakörben, összesen 43 altémában foglalta össze az adatokat. Az első kérdéskör a népmozgalom statisztikai adataival, a családi állapottal és a megkérdezettek foglalkozásával, a második az agrárkisajátítási és a vagyoni helyzettel, a harmadik a pasztoráció és a katekézis kérdéseivel és végül a negyedik az asszimilációval és a veszteséggel, az elrománosodással kapcsolatos statisztikai adatokat tartalmazta. Azt a tényt, hogy a kataszter készítése során szerzett tapasztalatokat a családlap elkészítésekor hasznosították, több összefüggésben tetten lehet érni, hiszen a kataszter fejlécének számos kérdése szinte azonos tartalommal vagy csak némi változtatással a családlap kérdései között is megtalálható. Az alapvető különbségről már szóltunk, az 1934-es vizsgálat egyértelműen egyházi, az 1942-es pedig világi indíttatású volt. Ennek következtében természetesnek kell tartani, hogy az 1934-es felmérésben az egyes kérdéskörökön belül hangsúlyosan jelennek meg a református egyházzal, a szórványban élők vallási életével és a szórványban tevékenykedő lelkésszel kapcsolatos összefüggések. Az, ahogyan a szórványmunkában az egyházak szerepét ekkor felfogták, illetve azok a kérdések, amelyeket a szórványkataszterben ezzel kapcsolatosan megfogalmaztak, azt is érthetővé teszik, hogy a családlap kérdései között miért szerepeltek viszonylag hangsúlyosan a vallásra, az egyházi életben

való részvételre és a lelkész tevékenységére vonatkozó kérdések. E hangsúlybeli különbség következtében az 1942-es vizsgálat során a vallásra és a vallásváltoztatásra vonatkozó kérdések mellett a megkérdezett vallásosságát csak két összefüggésben (jár-e román templomba, illetve milyen az egyházi életben való részvétele) vizsgálták, három kérdés pedig a szórványt gondozó lelkész munkájával volt kapcsolatos.

A vallásváltoztatással kapcsolatban mindkét felmérés esetében fontosnak tartották a vegyes házasságok számának és arányának megállapítását, a bekövetkezett elmozdulások regisztrálását. Ez összefügghet azzal, hogy Szathmáry Lajos éppen úgy, mint Gergely Ferenc a nemzetiségváltás szempontjából a vegyes házasságoknak kitüntetett szerepet tulajdonított. Amíg azonban 1934-ben a vegyes családok kérdését csak vallási szempontból közelítették meg, addig az 1942-es vizsgálat keretében a nemzetiségi szempontból nem homogén családokat tekintették vegyesnek. Ebben a vonatkozásban azonban éppen úgy, mint a családok anyagi helyzetével kapcsolatban, a családlap kérdései tartalmi vonatkozásban sokkal adekvátabbak és pontosabbak. Az 1942-es felvétel – mint ahogyan azt már Gergely Ferenc is hangsúlyozta – a Szathmáry Lajos által 1937-ben igényelt szórványi népszámlálás követelményeinek pontos és megbízható statisztikai adatok összegyűjtésével igyekezett megfelelni. Ezért és a két felvétel eltérő jellege miatt, amíg az 1934-es kataszter első kérdésblokkja csak a legfontosabbnak ítélt tendenciák nyomon követésére vállalkozott, addig a családlap e területre vonatkozó kérdései segítségével az apa és az anya esetében, ha nem teljes körűen is, de a szülők és a gyermekek élete során bekövetkezett változásokat már nyomon lehet követni. A családlap segítségével a megkérdezettek foglalkozás szerinti megoszlásáról is pontosabb képet kapunk, hiszen amíg az 1934-es felvétel alapján csak azt lehetett megkülönböztetni, hogy a megkérdezettek között hány a) földbirtokos, földműves; b) gazdasági cseléd, alkalmazott; c) ipari munkás, mesterember, bányamunkás, erdővállalati alkalmazott és d) állami közigazgatási alkalmazott és vasutas van, addig az 1942-es vizsgálat keretében már valamennyi megkérdezett foglalkozását ismerjük. Természetes különbségnek tartjuk a két kérdéssorban azt, hogy amíg az 1934-es a vallásos jellegű újságok, könyvek megléte iránt érdeklődik, addig az 1942-es általában, tehát a vallásos jellegtől függetlenül kísérli meg feltárni az egyes családok kulturális érdeklődését abban a vonatkozásban, hogy milyen újság, könyv, kép, jelvény van a családban.

Formailag a leglényegesebb különbség a két kérdéssor között abban fedezhető fel, hogy amíg 1934-ben Gergely Ferenc azt próbálta tisztázni, hogy 1919-et követően hányan románosodtak el, addig 1942-ben a hangsúly arra esett, hogy a család nemzeti identitása hogyan s mennyiben változott meg. Megítélésünk szerint e kérdéscsokor esetében mindkét időpontban eltérő megfogalmazásban ugyan, de tartalmilag ugyanarról a problémakörről szerettek volna megbízható adatokhoz jutni. Azt szerették volna ugyanis viszonylag nagy pontossággal megismerni, hogy mennyire előrehaladott az asszimilálódás, a magyaroknak a román nemzettel való azonosulása, hogy mennyi a tényleges veszteség.

Összességében tehát szinte teljes bizonyossággal azt kell feltételeznünk, hogy a családlap készítői nemcsak az elkészített szórványkatasztert és Gergely Ferenc tanulmányát, hanem a felmérés során használt kérdőívet is ismerték, és a családlap elkészítése során hasznosították is. Úgy véljük, nem túlzunk, ha képletesen az 1934-es felvételt az 1942-es vizsgálat próbafelvételének is tekintjük.

Melyek voltak azok a tanulságok, amelyeket az 1934-ben felújított szórványmozgalom tapasztalatai alapján az 1942-ben megkezdett felmérés, vizsgálat során hasznosítottak?

Mindenekelőtt annak a jelentőségét szeretnénk kiemelni, hogy 1934-et követően a magyar nemzetiségűek elrománosodása, a magyarok beolvadása letagadhatatlan ténnyé vált, s erről a folyamatról mint általános és egyetemes tendenciáról a továbbiakban már nem lehetett nem

tudomást venni. A megjelent írások felhívták a figyelmet arra, hogy a szórványosodás nem csupán az Erdélyen kívüli területekre vándorolt magyar nemzetiségűek problémája, hanem Erdély addig érintetlennek vélt területeit is érinti. Egyértelművé vált, hogy a feladatok meghatározásához, a beolvadás kiterjedtségének megállapításához, a megoldás lehetőségeinek kidolgozásához, a valóságos szórványhelyzetet visszatükröző összesítő kép megrajzolásához mindenekelőtt megbízható adatokra, a szórványterületek pontos feltérképezésére van szükség. Ennek érdekében – s ebben a szórványkérdéssel foglalkozók körében teljes volt az egyetértés – szórványstatisztika vagy szórványkataszter elkészítését határozták el. Tudatosult számukra az is, hogy a szórványmunkát nem lehet magánügynek vagy csak a református egyház ügyének tekinteni, mert a szórványban élőkkel szemben az erdélyi magyar társadalom felelőssége egyetemleges, s az egész közösségnek ez a legsürgősebben megoldandó feladata. A töredezett helyzetkép ellenére világossá vált számukra, hogy a kialakult helyzeten csak szisztematikus munkával, az erdélyi magyarság valamennyi intézményének közös összefogásával, a szórványban élők széles körű támogatásával lehet változtatni. Az is egyértelművé vált, hogy az eszközök racionális felhasználása és az elérni kívánt eredmény érdekében a szórványmunka irányítását egy központból kell megvalósítani. Mindez, mint azt korábban bemutattuk, annak volt köszönhető, hogy a harmincas évek első felétől, amikor a magyar szórványok problémája – ha nem is átfogó jelleggel – részint az erdélyi magyar értelmiség figyelmének előterébe került, a gyakorlati szórványmunka mellett különböző felméréseket végeztek, a vizsgálatok eredményeit pedig közölték. Mindezeket a tapasztalatokat az 1942-ben megkezdett vizsgálat során egyértelműen hasznosították.

A harmincas években elért, de jogosan töredékesnek ítélt eredmények mellett számos, alapvetőnek minősíthető kérdés azonban megválaszolatlan maradt. Az 1942-ben megkezdett vizsgálat szempontjából talán a legfontosabbnak a szórvány fogalmi meghatározásának, a szórvány egységes értelmezésének hiányát emelhetnénk ki. Emellett nemcsak elméleti és módszertani, hanem a tervbe vett szórványt segítő szándék szempontjából is elhibázottnak kell tartani, hogy az 1942-es vizsgálatban nem fordítottak figyelmet azokra a magyar nemzetiségűekre, akik nem román, hanem például mindenekelőtt Beszterce-Naszód és Maros-Torda megyében szász környezetben éltek.

A vizsgálatról

Mi az, amiről tudunk? Tudjuk azt, hogy 1942 januárjában az EMKE irányításával megkezdődött az a családvizsgálat, amelyet a világháborút lezáró békeszerződés következtében nem tudtak befejezni. A vizsgálat a feldolgozott családlapok alapján Észak-Erdély 709 településén 12 852 családot érintett. A családlapok alapján azt is igen egyszerűen meg lehetett állapítani, hogy a vizsgálat a magyar és a vegyes (magyar–román, román–magyar) családokra terjedt ki. A fentiekben megfogalmazottak mellett egyéb információ a vizsgálat kezdetén lényegében nem állt rendelkezésünkre. Ennek következtében kísérletet tettünk arra, hogy különböző források segítségével a vizsgálattal kapcsolatos ismeretekhez jussunk.

A vizsgálat jelentősége és volumene következtében feltételeztük, hogy a korabeli sajtó foglalkozott a felméréssel, s hogy a különböző sajtótermékekben napvilágot látott közlemények részben pótolni tudják a vizsgálattal kapcsolatos korabeli dokumentumok hiányát. Ennek következtében végignéztük a korabeli napilapok közül az Ellenzék, a Keleti Újság, a Székely Szó 1942–1944 között megjelent példányait. Sajnos ez a feltáró munka eredménytelen maradt: egyetlenegy szerző sem utalt arra, hogy ez a nagy volumenű vizsgálat megkezdődött volna. A napisajtó nem tudott vagy nem akart tudni erről a vizsgálatról. A napisajtóhoz hasonlóan –

visszaemlékezéséből legalábbis ez derült ki – nem tudott a vizsgálatról Bethlen Béla sem, aki 1942. november 26-tól Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód vármegye főispánja, 1944 szeptemberétől pedig Észak-Erdély kormánybiztosa volt. Ez azért is meglepő, mert egyrészt visszaemlékezésében igen szemléletesen elevenedik meg e két vármegye 1942 és 1944 közé eső mindennapjainak élete, másrészt pedig elképzelhetetlen, hogy mint főispánt ne tájékoztatták volna arról, hogy Beszterce-Naszód 61 településén, illetve Szolnok-Doboka 151 településén felmérést végeznek.[41] Arra a kérdésre, hogy mi lehetett ennek az oka, nem tudunk válaszolni, hiszen egy ilyen léptékű vizsgálatot titokban semmilyen körülmények között sem lehetett volna lefolytatni. Különben is ha a magyar nemzeti identitás megőrzése szempontjából a szórványkérdéssel való foglalkozást egyházi és világi vonalon a román uralom alatt teljesen nyíltan folytatták, akkor nem tartjuk indokoltnak, hogy a magyar uralom visszaállítását követően azt ne hasonló módon végezhették volna.

Mindezek következtében tehát nemcsak közvetlen, hanem közvetett források sem állnak rendelkezésünkre, s emiatt a vizsgálatot kezdeményezők, a családlapot megtervezők, a kérdőívet véglegesítők, a vizsgálatot irányítók nevét sem ismerjük. Ennek ellenére úgy véljük, a korabeli állapotok, valamint a családlap kérdéseinek ismerete alapján viszonylag nagy valószínűséggel pontos következtetéseket tudunk levonni a vizsgálatot kezdeményezők szándékairól, és viszonylag jól körül tudjuk írni azoknak a körét, akik ezt a vizsgálatot elrendelték, illetve azokét is, akik az elfogadott kutatási célkitűzéseknek megfelelő családlapot elkészítették.

A vizsgálattal összefüggésben tehát nem állnak rendelkezésünkre az elsődleges dokumentumok. Emiatt nem lehet megállapítani, hogy ki/kik, milyen célból és célkitűzés érdekében, mikor döntöttek úgy, hogy a Magyarországhoz visszacsatolt észak-erdélyi területen egy széles körű (szociológiai) vizsgálatot kell elvégezni. Nem lehet tudni, hogy a felméréssel kapcsolatos döntést mely hivatalban, intézményben és hol – Budapesten vagy Kolozsvárott – hozták meg. Nem ismeretes, hogy kinek a javaslatára kezdték meg a családlap elkészítésével kapcsolatos előmunkálatokat. Valójában nem ismeretes az sem, hogy hasonló célkitűzésű vizsgálatot ezt megelőzően vagy ezzel párhuzamosan, a korábban, illetve majd a későbbiekben visszakapott területeken megvalósítottak-e, terveztek-e. Arra, hogy feltételezhetően volt ilyen elképzelés, a vizsgálat két dokumentumából csak közvetett módon lehet következtetni. Az egyik dokumentum, s erre már a korábbiakban utaltunk, az *A) Községi törzslap* című anyag, a másik pedig az az utasítás, amely a községek monografikus adatait kutató kérdésekre adandó feleletek bejegyzésére, valamint a családlapok kitöltésére vonatkozott. Úgy véljük ugyanis, hogy ha ezt a felmérést csak Észak-Erdélyben kívánták volna elvégezni, akkor a községi törzslap és a községi betétív kérdései között, mint ahogyan azt a *Kérdőpontok a község monografikus adatainak összegyűjtésére* című kiadványban megtették, a helyi sajátosságokra vonatkozó kérdéseket is megfogalmazták volna. Feltételezésünket, hogy ezt a vizsgálatot nem kívánták csak Észak-Erdélyre korlátozni, az is alátámasztja, hogy a községi törzslapot és a községi betétívet központilag Budapesten, a M. Kir. Állami Nyomdában s nem – ahogyan a többit – helyben, Kolozsvárott készítették el. Abban az utasításban pedig, amely a községek monografikus adatait kutató kérdésekre adandó feleletek bejegyzésére, valamint a családlapok kitöltésére vonatkozott, a vegyes családok között nemcsak a magyar–román, hanem a magyar–szlovák, magyar–német stb. családok is felsorolást nyertek. Természetesen az is lehetséges, mivel a stencillel sokszorosított egylapnyi utasítás végén az „ügyv. Alelnök" aláírás szerepel, s ez azonos a kitöltött családlapok mellett talált leveleken található aláírással, hogy Észak-Erdélyben a vegyes házasságok teljes körű vizsgálatát határozták el, csak közben a felvétel eredeti koncepcióját

[41] Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Bp. 1989.

megváltoztatták. Ez esetben tehát nem pusztán a „központi" utasítás automatikus lemásolásáról van szó. Az eredeti koncepció módosulását még az is sejteni engedi, hogy az utasítás szerint a vegyes családokról fehér színű családlapot kell kitölteni, a kinyomtatott családlapok között viszont csak olyan található, melyre utasításként a következő szöveg van nyomtatva: „B) Családlap (fehér) vegyes házasság (nem vallási, hanem magyar–román és román–magyar szempontból!)" Tehát itt már csak a vegyes családok egy típusáról volt szó.

Az eddig felsorolt problémák mellett nem sikerült feltárni azt sem, hogy kik vettek részt a vizsgálat célkitűzésének megfelelő kérdőív elkészítésében, hogy a kérdőívet kikkel vitatták meg, hogy kik és hogyan hagyták jóvá, és hogy milyen forrásból biztosították a családlap és egyéb, a kutatással kapcsolatos dokumentáció elkészítésének, valamint a kutatás lebonyolításának a költségeit. Nem ismerjük azokat a személyeket sem, akik a vizsgálat célkitűzésének megfelelő kérdőívet elkészítették, akik a minta nagyságát, a mintán belül a magyar és a vegyes családok egymáshoz viszonyított arányát, a minta területi megoszlását, valamint az adott településen belüli alminta nagyságát és családtípus szerinti megoszlását meghatározták. Bár itt mindjárt meg kell jegyeznünk: bizonyos összefüggések arra engednek következtetni, hogy a vizsgálat valamennyi szórványban élő magyar és vegyes (magyar–román, román–magyar) családra kiterjedt. Azt azonban lényegében nem tudjuk, hogy milyen kritériumok alapján minősítettek egy községet szórványtelepülésnek és vonták be a vizsgálatba, azaz egy adott településen milyennek kellett lennie a magyar és a nem magyar nemzetiségűek arányának ahhoz, hogy a szórványtelepülések közé sorolják.

A fentiekben kifejtettek ellenére úgy véljük, hogy a kérdőív szerkezetének, a kérdések tartalmának, sorrendjének, belső összefüggéseinek feltárása segítségével, valamint a felmérésbe került települések jellegzetességeinek bemutatásával viszonylag kis hibaszázalékkal megválaszolható az a kérdés, hogy milyen kezdeményezésnek köszönhető a vizsgálat. A rendelkezésünkre álló dokumentumok, valamint a feldolgozott családlapok arra engednek következtetni, hogy a vizsgálat „megrendelője" nem egy egyetem vagy egy tudományos intézet, hanem az e területtel foglalkozó országos vagy helyi, észak-erdélyi állami szerv, intézmény lehetett. Országos szinten a felmérést elrendelő, támogató szerv feltehetőleg a Miniszterelnöki Hivatal mellett létrehozott, a visszacsatolt területekkel foglalkozó ügyosztály volt, helyi szinten pedig a vizsgálat kezdeményezői valószínűleg azok az észak-erdélyi értelmiségiek lehettek, akik a szórványban élőkkel való foglalkozás jelentőségét már a harmincas években felismerték, és a helyzet megváltoztatása érdekében megkíséreltek tenni is valamit, törekvéseiket pedig a közigazgatás helyi intézményei támogatásban részesítették. Azonban tisztában kell lenni azzal, hogy ha a fentiekben említett két szint hivatalai, szervezetei közül egyik sem játszott volna szerepet a vizsgálat előkészítésében, finanszírozásában, ez a felvétel akkor sem képzelhető el ezen szervek, hivatalok teljes egyetértése és hathatós támogatása nélkül.

Mindenekelőtt szeretnénk leszögezni, hogy a vizsgálat nem egy vagy több kutató egyéni kezdeményezésének köszönhető. Ennek nem elsősorban a vizsgálat feltételezhető célkitűzése mond ellent, hanem mindenekelőtt a vizsgálat nagysága, illetve a vizsgálat lebonyolításához szükséges anyagi háttér biztosítása. Megítélésünk szerint az észak-erdélyi vizsgálat kezdeményezése és megvalósítása mögött egyértelműen a magyar hivatalos szervek (kormányzati?) törekvése állt. Nem lehet nem feltételezni, hogy Teleki Pál miniszterelnök tudott a vizsgálatról, s hogy azt ne támogatta volna. Sőt talán még az is joggal feltételezhető, hogy a vizsgálatot a miniszterelnök vagy környezete kezdeményezte. Ezt a feltételezést nemcsak a vizsgálat kikövetkeztethető célkitűzése, hanem Teleki Pál tudományos felkészültsége, szakmai, mindenekelőtt politikai–földrajzi, szociológiai, szociográfiai érdeklődése támasztja alá. Emellett feltételezhető az is, hogy Teleki számára magánemberként éppen úgy, mint miniszterelnökként fontos

volt az, hogy a román uralom alatt bekövetkezett változásokat a lehető legpontosabban megismerhesse. A magyar hivatalos adminisztráció szerepét egyértelműen alátámasztja az a tény, hogy nem sokkal a vizsgálat megkezdése előtt a második bécsi döntés értelmében visszakapott területen elképzelhetetlen lett volna a központi államhatalmi szervek egyetértése nélkül adatfelvételt indítani. A jóváhagyást a mintába bekerült települések nagy száma, valamint a magyar családok mellett politikailag érzékenyebb magyar–román, román–magyar családok mintába kerülése is szükségessé tette. De nem lehet megfeledkezni arról sem, hogy egy ilyen volumenű vizsgálat olyan infrastrukturális hátteret feltételez, amely a negyvenes években még nem állt a kutatók rendelkezésére. Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy a harmincas évek végének, a negyvenes évek elejének Magyarországán nemcsak az infrastrukturális háttér, hanem azok a kutatók és kutatóintézetek is hiányoztak, amelyek egy ilyen volumenű kutatást kellő színvonalon el tudtak volna végezni. Ezek az összefüggések is azt erősítik, hogy a vizsgálat mögött nem egy vagy több kutató egyéni kezdeményezése, hanem a korabeli magyar közigazgatás akarata húzódhatott meg. Ennek valószínűsége ellenére azonban bizonyos értelemben „megoldhatatlan" probléma előtt állunk, hiszen nem tudjuk, hogy kik tervezték meg és kik végezték el a hazai szociológiai kutatás korabeli állapotából nem szükségszerűen következő észak-erdélyi vizsgálatot. A családlapon vagy a vizsgálattal összefüggő egyéb dokumentumokon ugyanis olyan kérdés, megjegyzés, utasítás, amelyből egyértelműen arra lehetne következtetni, hogy a vizsgálatot hivatalos szervek kezdeményezték, nem található. Ennek ellenére a családlap második része, amely a kérdésekre adott válasz alapján a család gondozására vonatkozó határozatot, a gondozás végrehajtását és a végrehajtás ellenőrzését kellett volna hogy tartalmazza, egyértelműen azt a feltételezésünket erősíti, hogy a felmérést államhatalmi szervek kezdeményezték, s a vizsgálat eredménye alapján az arra rászoruló családokat segítő intézkedéseket kívántak hozni. E résszel összhangban a felmérés hivatalos jellegét erősíti az első oldalon található „Bizalmasan kezelendő!" utasítás, melyet nemcsak más betűtípussal szedtek, hanem fontosságát aláhúzással is kiemelték. Bár az is lehetséges, hogy ez az utasítás, mint minden szociológiai vizsgálat esetében, a megkérdezettek jogainak védelmét volt hivatva szolgálni.

A második bécsi döntés értelmében 1751 észak-erdélyi település került vissza Magyarországhoz. Az 1942-ben megkezdett vizsgálat ezek közül 709 településre, vagyis a visszakerült települések 40,5%-ára terjedt ki. Mielőtt ezt az adatot bármilyen vonatkozásban is minősítenénk, nézzük meg, hogy miként alakult vármegyénként az adott vármegye összes településéhez viszonyítva azoknak a településeknek az aránya, ahol a vizsgálatot lefolytatták.

3. A vizsgált települések száma és százalékos megoszlása az összes településhez viszonyítva

Vármegye	Az összes települések száma	A mintába került települések száma	%
Beszterce-Naszód	101	61 (37)	60,4
Bihar	197	127 (40)	64,5
Csík	64	– (3)	–
Háromszék	99	4 (–)	4,0
Kolozs	154	80 (43)	51,9
Maros-Torda	235	69 (40)	29,4
Szatmár	213	76 (64)	35,7
Máramaros	61	20 (34)	32,8
Szilágy	253	119 (83)	47,0
Szolnok-Doboka	262	151 (97)	57,6
Udvarhely	112	2 (–)	1,8
Összesen	1751	709 (441)	

Három vármegye: Csík, Háromszék és Udvarhely esetében az adatok értelmezésekor nem lehet megfeledkezni arról, hogy ezekben a vármegyékben a vizsgálat csak néhány településre terjedt ki, illetőleg ezekben az esetekben a megkérdezett családok száma is elenyésző, csupán az összes megkérdezett 0,7%-a volt. Éppen ezért az anyag feldolgozása során jogosan merült fel az a kérdés, hogy nem kellene-e ezeknek a vármegyéknek az adatait figyelmen kívül hagyni. Végső soron ezt annak ellenére nem tettük meg, hogy az egyes vármegyék adatainak értékelése során e három vármegyéről részletesen nem szólunk. Megítélésünk szerint ugyanis az észak-erdélyi állapotok jellemzésekor e három vármegye 156 családjának adatait éppen úgy nem hagyhatjuk figyelmen kívül, mint a többi vármegye esetében az olyan családok adatait, ahol a magyar nemzetiségűek az egyes települések összlakosságán belül nemcsak az 50, hanem a 70, illetve a 90%-ot is meghaladták.

Amennyiben összevetjük a vármegyék településeinek számát azoknak a településeknek a számával, ahol kérdőíves vizsgálatot végeztek, azt tapasztaljuk, hogy jóval több települést vontak be a vizsgálat körébe, mint amennyire egy reprezentatív vizsgálatnak ki kellett volna terjednie. Ez a megállapítás éppen úgy vonatkozik Maros-Torda vármegyére, ahol a települések 29,4%-ában folyt a vizsgálat, mint Biharra, ahol a települések közel 65%-ában keresték meg a családokat. Bihar mellett Beszterce-Naszód, Kolozs, Szilágy és Szolnok-Doboka vármegye településeinek több mint 50%-ára – Szilágy kivételével, ahol csak 47%-ára – terjedt ki a vizsgálat. Maros-Torda, Szatmár, Máramaros vármegye esetében pedig a települések 29,4–35,7%-át érintette a családfelvétel. Mindezek alapján egyértelműen megállapítható tehát, hogy a szélesebben értelmezett Észak-Erdély és azon belül az egyes vármegyék területén a mintába került településeknek az összes településhez viszonyított aránya jóval nagyobb volt annál, mint amennyit egy korrekt vizsgálat esetében ki kellett volna választani. Éppen ezért, miközben joggal állapíthatjuk meg azt, hogy a vizsgálattal kapcsolatban a területi reprezentáció kérdése kritikaként nem merülhet fel, meg kell fogalmaznunk azt a feltételezésünket, hogy a vizsgálatot Észak-Erdély valamennyi szórványtelepülésnek minősített közigazgatási egységére kiterjesztették.

Mielőtt a gondolatmenetünket továbbfolytatnánk, rövid kitérőt kell tennünk. A családlapok között ugyanis többek között egy 54 lapos gépiratra bukkantunk. Mivel semmilyen dokumentum nem utal ennek eredetére, tartalmára, céljára, csak feltételezhetjük, hogy ez az anyag azoknak a településeknek a listáját tartalmazza, ahol a vizsgálatot el akarták végezni. Ebben az anyagban az észak-erdélyi falvak egy része a következő szempontok szerint van felsorolva: Az első oszlopban ábécé sorrendben a falvak névsora található, a másodikban feltételezhetően a szórvány típusát rögzítették. Azért fogalmazunk feltételes módban, mert az egyes oldalakon a besorolást meghatározó fejléc hiányzik. Ebben az oszlopban ugyanis a falvak mellé a „kis", a „közép", illetve a „nagy" jelző van írva. A „kis", a „közép", illetve a „nagy" minősítés feltételezhetően arra vonatkozik, hogy az adott településen mennyi az ott élő magyar nemzetiségűek száma, s ennek megfelelően a vizsgálat során kis, közép vagy nagy szórványtelepülésről beszéltek. Az 1941-es népszámlálás adatai alapján azt lehetett megállapítani, hogy a „kis" jelzőt általában azok mellett a települések mellett találjuk, amelyekben a magyar nemzetiségűek száma nem haladta meg a 100 főt, a „közép" kategóriájú településen élő magyar nemzetiségűek száma 100–300 fő közé esett, a „nagy" kategória esetében pedig a magyar nemzetiségűek száma a 300 főt meghaladta. Ez a besorolás azonban csak feltételesen fogadható el, mert amíg az első kategóriát általában következetesen használták, addig a „közép" és a „nagy" kategóriát már nem. Azaz számos esetben a „közép" minősítést tették olyan településnév mellé is, ahol a magyar nemzetiségűek száma meghaladta a 300-at, illetve számos esetben „nagy" minősítést kaptak olyan települések is, ahol a magyar nemzetiségűek száma 300 fő alatt maradt. Mivel a beso-

rolás szempontjait nem ismerjük, nem tudunk pontos magyarázatot adni azoknak a településeknek a minősítésére, amelyeknek a neve mellett a „közép" vagy a „nagy" jelzőt találjuk, mert az ott élő magyar nemzetiségűek száma több, illetve kevesebb, mint általában az adott kategóriákhoz tartozóké. Feltételezhető, hogy a felmérés során használt szórványfogalom nem következett mechanikusan a település lélek-, illetve az ott élő magyar nemzetiségűek számából, hanem egyéb kritériumok együttes megléte esetén beszéltek kis, közép vagy nagy szórványtelepülésről. Sajnos sem egyéb dokumentum, sem ez a lista nem segít bennünket a kiválasztás szempontjainak megértésében, s így abban sem, hogy valójában mit is kell érteni a települések mellé írt „kis", „közép" vagy „nagy" jelzőkön. A gépirat harmadik oszlopában a vármegyék nevét találjuk, a negyedikben pedig a járásokét. Ebben az iratban a települések vármegyék és azon belül járások szerint vannak ábécé sorrendben felsorolva.

Amennyiben összehasonlítjuk azt a településlistát, melyet az anyag feldolgozása során készítettünk, a családlapok között találtakkal, a következő különbségeket állapíthatjuk meg. A korabeli gépiratos listán 441 olyan településnév található, amely az általunk készített listán nem szerepel. Ennek alapján feltételezhető, hogy a vizsgálat korabeli koncepciója szerint a felmérést valószínűleg Észak-Erdély 1150 településén kívánták végrehajtani, de ebből csak 709 település esetében maradt ránk a vizsgálat anyaga. A korabeli településlistával kapcsolatos bizonytalanságok ellenére ez a dokumentum egyértelműen megerősíti azt a feltételezésünket, hogy a szórványvizsgálat településeit nem minta alapján választották ki, hanem a vizsgálatot valamennyi olyan településen végre akarták hajtani, ahol magyar nemzetiségűek olyan helyzetben éltek, amely megfelelt a vizsgálat tervezői és megvalósítói által elfogadott szórvány fogalmának. Ez az oka annak, hogy a vizsgálatot feltehetőleg Észak-Erdély 1751 települése közül 1150-re, a települések 65,7%-ára kívánták kiterjeszteni. Azoknak a településeknek a számát, amelyek esetében kitöltött családlapok nem maradtak ránk, a 3. tábla „A mintába került települések száma" oszlopában vármegyénként zárójelben közöljük.

Mint már említettük, 709 településen felvett családlapok adatait dolgoztuk fel. Kitöltött családlap a gépiratos listán szereplő települések közül 441 esetében nem maradt ránk. Amennyiben ezt a 441 települést összehasonlítjuk azzal a 709-cel, ahonnan a családlapok fennmaradtak, akkor csak azt állapíthatjuk meg, hogy a 441 településnek nincs olyan jellegzetessége, amely ezeken a településeken a felvétel elmaradását bármilyen összefüggésben is indokolná. A két településlista összehasonlítása alapján megállapíthatjuk, hogy a korabeli gépírásos listán 53 olyan település nem szerepel, ahol a családfelvételt elvégezték. Ezeknek a településeknek a száma Biharban 30, Máramaros, Udvarhely esetében 1–1, Háromszék, Kolozs, Szatmár vármegye esetében 2–2, Szilágyban 3, Szolnok-Dobokában 5 és Maros-Torda esetében 7. A korabeli gépírásos listáról 34 települést – ezek egy része önálló közigazgatási egység, más része nem – kihúztak. Ennek okát szintén nem ismerjük, a kihúzott települések között ugyanis 5 olyan is van, ahol a vizsgálatot elvégezték. Jelenleg nem ismeretes, hogy ezeken a településeken a kérdőíves vizsgálatot lefolytatták-e vagy sem, illetve ha 1942–1944 között a felvételt valamilyen okból nem végezték el, akkor azt a későbbiekben pótolni kívánták-e. Természetesen az is lehetséges, hogy a felvétel ezeken a településeken is megtörtént, csak a kitöltött kérdőívek semmisültek meg vagy lappanganak. Ezt azért feltételezhetjük, mert az *A) Községi törzslap* és a *B) Községi betétív* című dokumentumokat a többiekhez hasonló formában kitöltve, illetve csak részben kitöltve ezeknek a településeknek az esetében is megtaláltuk.

Annak érdekében azonban, hogy megközelítő pontossággal megállapíthassuk azokat az elveket, amelyek alapján a mintába került településeket kiválasztották, szükségesnek tartjuk vármegyénként összehasonlítani ama településeknek a százalékos megoszlását, ahol a magyar

nemzetiségű népesség létszámának aránya – mind az összes, mind pedig a mintába került települések esetében – 5% alatt, 5–9, 10–14, 15–29, 30–49% között, illetve 50% fölött volt.

4. A magyar nemzetiségűek aránya Észak-Erdély összes és a mintába került településein

Vármegye	5% alatt		5–9%		10–14%		15–29%		30–49%		50% felett	
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b
Beszterce-Naszód	77,2	75,4	5,0	6,6	8,8	11,5	4,0	4,9	2,0	–	3,0	1,6
Bihar	31,1	36,3	8,7	12,7	7,7	10,3	10,8	13,5	6,2	6,5	35,5	20,7
Csík	–	–	1,7	–	1,6	–	3,3	–	5,8	–	87,6	–
Háromszék	–	–	–	–	–	–	2,0	25,0	1,0	25,0	97,0	50,0
Kolozs	37,8	37,4	11,2	17,5	4,6	6,3	15,1	23,8	8,5	7,5	22,8	7,5
Maros-Torda	23,2	49,3	2,4	5,8	3,6	7,2	4,6	10,1	6,0	10,1	60,2	17,5
Szatmár	46,6	46,1	5,1	13,2	4,2	10,5	7,0	14,5	7,5	7,9	28,7	7,8
Máramaros	80,0	85,0	5,5	–	3,6	–	3,6	5,0	–	–	10,9	5,0
Szilágy	53,4	60,5	9,1	16,8	2,7	5,0	7,5	11,8	3,2	1,7	24,1	4,2
Szolnok-Doboka	66,9	66,7	7,7	12,4	5,0	7,2	5,0	8,5	5,1	0,6	10,3	4,6
Udvarhely	–	–	–	–	0,9	50,0	–	–	–	–	99,1	50,0

A tábla a) oszlopai azt mutatják, hogy az egyes vármegyék településeinek hány százalékában volt a magyar nemzetiségűek aránya 5% alatt, 5–9, 10–14, 15–29, 30–49% között, illetve 50% felett. A b) oszlopok adatai pedig azt, hogy a mintába került települések hány százalékában volt a magyar nemzetiségűek létszáma 5% alatt, 5–9, 10–14, 15–29, 30–49% között, illetve 50% felett. Megállapítható, hogy három vármegyében (Beszterce-Naszód, Máramaros, Szolnok-Doboka) kiugróan magas azoknak a településeknek a száma, melyekben a magyar nemzetiségűek aránya 5% alatt maradt. Amennyiben ehhez még hozzávesszük azokat a településeket is, amelyekben a magyar nemzetiségűek a település lakosságának a 15%-át nem haladják meg, akkor – igaz, ellenkező előjellel – ezekben a megyékben a nem magyar nemzetiségűek aránya közel azonos, mint Csík, Háromszék és Udvarhely vármegyében a magyar nemzetiségűeké. Ezektől a vármegyéktől némileg leszakadva, de még mindig 50% feletti Szilágy vármegyében azoknak a településeknek az aránya, ahol a magyar nemzetiségűek a lakosság 5%-át sem érték el. Ezt követően a sorban Szatmár, Kolozs, Bihar és Maros-Torda vármegye következik. Ha ezeket az adatokat összehasonlítjuk a mintába került települések adataival, azt tapasztaljuk, hogy a vizsgálat megtervezésekor az arányok megtartására nemcsak ügyeltek, hanem azokon a településeken, ahol a magyar nemzetiségűek aránya 5% alatt, illetve 5–9, 10–14, 15–29 és 30–49% közé esett, a vizsgálat során több települést kerestek fel, mint amennyi az összes települések között ezekhez a kategóriákhoz tartozott. Általában tehát azt lehet megállapítani, hogy a vizsgálatot több olyan településre terjesztették ki, mint amit vármegyénként az egyes kategóriákhoz tartozó települések száma indokolttá tett volna. Ebből is azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az egyes kategóriákhoz tartozó települések közül nem mintavételi eljárással választották ki azokat, amelyeken a vizsgálatot lefolytatták, hanem a felvételt valamennyi olyan településre szerették volna kiterjeszteni, ahol a magyar nemzetiségűek aránya 15% alatt volt. Emellett a vizsgálatot minden olyan településre is kiterjesztették, ahol a magyar nemzetiségűek aránya 15% felett volt, de a település feltételezhetően megfelelt azoknak az általunk nem ismert kritériumoknak, amelyek alapján a szórványtelepülés fogalmát meghatározták.

A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy az egyes kategóriákhoz tartozó településtípusok milyen arányban voltak jelen azok között a települések között, amelyekben a családlapokat kitöltötték. Ebben a vonatkozásban azt tapasztaljuk, hogy a 709 település közül 381-ben 5% alatt, 87-ben 5–9%, 56-ban 10–14%, 85-ben 15–29%, 35-ben 30–49% között és 65-ben 50%

felett volt a magyar nemzetiségűek aránya. A vizsgálat feltételezett célkitűzése, a szórványban élő magyar nemzetiségűek létszámának megállapítása és legfontosabb szociodemográfiai jellemzőinek rögzítése szempontjából természetesnek kell tartanunk azt, hogy a vizsgálatot kiterjesztették azokra a településekre is, ahol a magyar nemzetiségűek aránya 30–49% közé esett, hiszen a kisebbség lakosságon belüli aránya csak az egyik mutatója a szórványhelyzetnek. Annak következtében azonban, hogy nem ismerjük az elveket, amelyek alapján a településeket kiválasztották, nehezen tudjuk értelmezni azon települések 9,1%-ának mintába kerülését, amelyekben az összlakosságon belül a magyar nemzetiségűek aránya meghaladta az 50%-ot. Különösen pedig annak a 33 településnek a mintába való kerülését tudnánk igen nehezen megindokolni, amelyekben a magyar nemzetiségű népesség aránya a település lakosságának 90%-át is meghaladta. Ebben a vonatkozásban sajnos nem sok támpontot ad az a korabeli felosztás sem, amelyik – mint arról már korábban szóltunk is – kis, közép és nagy szórványt különböztetett meg egymástól.

A mintába került települések kiválasztásának lehetséges szempontjaihoz új adalékot kaphatunk, ha a fentiek után még azt is megvizsgáljuk, hogy a különböző lélekszámú települések hány százalékában volt a magyar nemzetiségűek aránya 5% alatt, illetve 5–9, 10–14, 15–29, 30–49% között, illetve 50% felett.

5. A magyar nemzetiségűek aránya a települések lélekszáma szerint

A település lélekszáma	5% alatt	5–9%	10–14%	15–29%	30–49%	50% felett
300 alatt	1,9	2,3	1,8	4,8	–	6,7
301–500	14,1	11,6	7,1	6,0	26,5	6,7
501–1000	44,3	41,9	44,6	46,4	47,1	36,7
1001–1500	21,0	24,4	23,2	27,4	20,6	21,7
1501–2000	9,3	11,6	10,7	10,7	2,9	11,7
2001–3000	5,8	3,5	8,9	4,8	2,9	8,3
3000 felett	3,7	4,7	3,6	–	–	8,3
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A fenti táblázatból egyértelműen kitetszik, hogy azok közül a települések közül, amelyekben a családlapokat kitöltötték, a magyar nemzetiségűek aránya ott a legjelentősebb, ahol a lakosság száma 500 főnél több, 1000 főnél viszont kevesebb volt. Jóval felénél kevesebb, de még mindig jelentős számban éltek magyar nemzetiségűek azokon a településeken, ahol a lakosság lélekszáma 1001–1500 fő közé esett. Nem volt igazán jelentős a magyar nemzetiségűek aránya a 300 fő alatti, illetve a 2000 fő feletti lélekszámú településeken. Ezeknél a típusoknál lényegében csak két esetben haladta meg a magyar nemzetiségűek aránya az 5%-ot. Ehhez hasonló arányokat találhatunk a 301–500 és a 1501–2000 lakosú településeken is. Megállapítható tehát, hogy ha a mintába került településeket lélekszám szerint csoportosítjuk, a szórványban élő magyar nemzetiségűek az 500 lakos alatti és a 2000 lakos feletti településeken alulreprezentáltak; arányuk a legjelentősebb azokon a településeken volt, amelyeket a lélekszám alapján közepes nagyságú településeknek nevezhetünk.

Vizsgálatunk tárgya az a két részletben megtalált családlap-halmaz, amely a történelem viharait átvészelve fennmaradt, s a véletlennek köszönhetően ma már egy leltári szám alá besorolva található meg az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában. A kutatási problémát itt azok a kérdések és összefüggések jelentik, amelyek a családlapokra adott válaszok alapján feltárható történeti folyamatokkal, jelenségekkel kapcsolatosak. A probléma, amelyre elsősorban a családlapok segítségével keresünk választ, röviden megfogalmazva nem más, mint az Észak-Erdélyben 1942–1944 között élt magyar és vegyes (magyar–román, román–magyar)

családok korabeli társadalmi, gazdasági, egészségügyi, kulturális állapotának és szociológiai-demográfiai helyzetének történetszociológiai rekonstruálása.

A vizsgált jelenségekkel kapcsolatos célkitűzések, a kutatott problémák megoldási módjának meghatározásakor nem lehet megfeledkezni arról, hogy ezt a nagy jelentőségű kutatást a történelem „hagyta" ránk. Abban az esetben ugyanis, ha a második világháborút lezáró békeszerződés magyar–román vonatkozásban nem a trianoni határokat hagyta volna meg, akkor feltételezhetően az 1942–1944 közötti felvételt részben vagy egészben feldolgozták volna, s a vizsgálat célkitűzésével összhangban a szórványban élő magyar családok nemzeti identitásának megerősítése és általában életlehetőségeik javítása érdekében a megfelelő lépéseket megteszik.

Vizsgálatunk tárgya egyértelműen különbözik az eddig napvilágot látott történetszociológiai elemzésektől. Jelen esetben ugyanis nem arról van szó, hogy a különböző korabeli dokumentumok – például levéltári, személyes jellegű, valamint a különböző sajtótermékek egykori közleményei – alapján végezzük el az elemzést, hanem egy 54 évvel ezelőtt megkezdett és be nem fejezett kérdőíves vizsgálatból kiindulva egy történetszociológiai elemzés keretében saját kutatási problémáinkra a megmaradt dokumentumok alapján keressük a választ.

A kutatási probléma, azaz az egykori vizsgálattal kapcsolatos kérdéseink nemcsak azért mások, mert a kérdőívek feldolgozásához nem állnak rendelkezésünkre azok a kérdések, amelyek e vizsgálatot megtervező kutatók érdeklődési körébe tartoztak, hanem mindenekelőtt azért, mert az anyagokból kikövetkeztethető, a vizsgálattal összefüggő korabeli elképzelést a történelem alakulása egyértelműen értelmetlenné tette, s a megváltozott társadalmi-történelmi konstellációban a feltárt folyamatokkal vagy jelenségekkel kapcsolatban a kutató számára szükségszerűen más hangsúlyok, más összefüggések váltak meghatározókká. Az észak-erdélyi vizsgálat esetében a kutatási eredmények politikai célú, napi felhasználásáról nem beszélhetünk, sőt azt kell mondani, hogy ha a rendelkezésünkre is állna a kutatási probléma korabeli koncepciója, a kutatás egykoron feltételezett gyakorlati vagy társadalmi következményeinek megvalósíthatatlansága következtében eleve le kellene mondanunk az egykori célkitűzések jelenlegi megvalósíthatóságáról. Azok közül a tényezők közül, amelyek megszabták, hogy a családlap segítségével milyen kérdésekre keressenek választ, mindenekelőtt azokat a közvetlen tényezőket kell figyelembe venni, melyek az észak-erdélyi terület Magyarországhoz való visszacsatolását követően elemi szükségletként vetődtek fel. Ez az igény pedig nemigen lehetett más, mint annak feltárása, hogy a visszakapott területen milyen állapotban is vannak a szórványban élő magyarok, illetve hogy milyen intézkedések sorozatára van szükség ahhoz, hogy a múlt században már megindult, de különösen a román uralom évtizedei alatt felgyorsult asszimilációt megállítsák. A családlap kérdései és az a csekély számú dokumentum, amely a vizsgálattal kapcsolatban rendelkezésünkre áll, azt sugallják, hogy a szórványban élő magyarsággal kapcsolatos kutatási probléma megfogalmazását alapvetően nem e komplex kérdés tudományos, hanem gyakorlati, társadalmi következményeinek tudata motiválta. Feltételezéseink szerint mindenekelőtt az a nagyon is konkrét gyakorlati jellegű cselekvésigény, az a felismerés indokolta a vizsgálatot, hogy a magyar államnak aktív szerepet kell játszania ama társadalmi, gazdasági, kulturális viszonyoknak a megváltoztatásában, amelyek a vizsgált településeken élő magyar nemzetiségűek nemzeti identitásának erodálásában meghatározó szerepet játszottak. Talán nem túlzunk, ha a töredékes dokumentumok alapján megfogalmazzuk, hogy e vizsgálaton keresztül a magyar állam részéről egy új magatartás körvonala sejlett fel, melynek értelmében nem csupán törvényekre hagyatkozva kívánták meg- és fenntartani a magyar nyelv határait, hanem okulva és tanulva a korábbi évtizedek negatív tapasztalataiból, konkrét, közvetlen támogatásokkal akarták megakadályozni, lassítani vagy visszafordítani a magyar nemzetiségűek elrománosodását. Azaz nagyon is világos gyakorlati jellegű szempontok játszottak szerepet a vizsgálat megtervezésé-

ben és lebonyolításában. Ez a kutatás tehát egyértelmű társadalmi-gyakorlati elkötelezettségből született, és a kutatás feltételezett kiindulópontja valószínűleg az lehetett, hogy a nemzeti identitás szempontjából legveszélyeztetettebb területeken élők körében megakadályozzák a román nemzetiségűek asszimilációs szívó hatását. Gyakorlati indítéka volt tehát ennek a kutatásnak, melynek eredményeként nemcsak a magyar nemzetiségűek további asszimilálódását kívánták megakadályozni, hanem szerették volna ellensúlyozni, visszaszorítani a korábbi két évtized román infiltrációját. Ezt a célt szolgálhatták például a családlap azon kérdései, amelyek a személyközi viszonyokkal, a magyar és a vegyes családok környezetével foglalkoztak. A rendelkezésünkre álló dokumentumokból egyértelműen kitetszik, hogy a vizsgálat során feltárt oksági összefüggések, konkrét ismeretek birtokában cselekvésre, a kialakult állapotok megváltoztatására, konkrét, gyakorlati lépésekre kívánták ösztönözni az államhatalmi szerveket. A változás hosszú távon való megvalósulása mellett közvetlen segítségnyújtás keretében pedig közvetlen formában is tettek kísérletet az igen rossz körülmények vagy az igen veszélyeztetett helyzetben lévő családok helyzetének megváltoztatására. Azt azonban dokumentumok hiányában nem tudjuk, hogy a rászorulók, a legveszélyeztetettebb helyzetben élők milyen számban és értékben részesültek vagy részesültek-e egyáltalán valamilyen konkrét segélyben. Nincs tehát ismeretünk arról, hogy a vizsgálat eredményeként megismert szórványmagyarság helyzete az adott körülmények között mennyire vált ismertté, hogy a feltárt valóság mennyire és milyen módon ösztönzött cselekvésre, illetve hogy a problémák megoldása érdekében milyen gyakorlati lépéseket tettek, milyen intézkedéseket foganatosítottak.

A szórványban élő észak-erdélyi magyar és vegyes, magyar–román családok szociológiai-demográfiai helyzetével összefüggő vizsgálat kérdéseire adott válaszok feldolgozásakor – a kutatás során alkalmazott szokásos eljárással szemben – fordított utat vagyunk kénytelenek bejárni. Ez szükségszerű következménye annak, hogy a vizsgálat valamennyi fázisa, egy elem kivételével, a felvétel során nyert eredmények feldolgozásától függetlenül több mint ötven évvel ezelőtt következett be. Ily módon a korabeli célkitűzések közül feltételezhetően több elem – szükségszerűen és akaratlanul – annak ellenére háttérbe szorul, vagy említetlenül a homályban marad, hogy a felvétel során nyert valamennyi ismeretet a lehetőség szerint a legrészletesebben kívánjuk feltárni. Mindezek alapján a másodlagos kutatási hipotézis részletes kidolgozása helyett sokkal inkább azoknak az ismereteknek a feldolgozására, feltárására helyezzük a hangsúlyt, amelyeket a családlapok kidolgozói a válaszlapokon kérdések formájában „operacionáltak".

Természetesen saját munkahipotézisünk megfogalmazásakor is fordítottan kell eljárnunk, hiszen nem a kutatási hipotézis határozza meg a családlap kérdéseit, hanem az elkészített kérdőív és az elvégzett kutatás alapján teszünk kísérletet a kutatási hipotézis megfogalmazására. Annak következtében, hogy a családlap kérdései és szerkezete a felvételt megtervezők és lebonyolítók szándékairól is felvilágosítást nyújt, kutatási hipotézisünk két részből tevődik össze. Ennek megfelelően egyrészt a családlap kérdéseiből rekonstruálható, „eredetinek" feltételezett kutatási hipotézis elemeiből, másrészt pedig a kérdések és a felvétel óta bekövetkezett történelmi események alapján megfogalmazott saját hipotézisünkből áll. Tisztában vagyunk azzal, hogy az egykori, a történelem által ellehetetlenített és a családlapok feldolgozása során általunk használt hipotézis között jelentős eltérés van, hiszen a családlap kitöltőjének gondozásra tett javaslatát, a községi törzslap, illetve a községek összegyűjtött monografikus adatait a feldolgozás során figyelmen kívül hagyjuk. Bár az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy nem áll rendelkezésünkre olyan dokumentum, amelyből arra a következtetésre juthattunk volna, hogy a felsorolt anyagokat egy célkitűzésnek alárendelve szerkesztették meg. Mindezeket figyelembe véve

a lehető legpontosabban kell meghatároznunk azt, hogy mit, milyen szempontból és hogyan akarunk megvizsgálni, illetve hogy mit dolgozunk fel az egykori felvételből.

Kutatási hipotézisünk megfogalmazásakor nem rendelkezünk olyan zárt, világosan megfogalmazott hipotézissel (de nem is tartjuk szükségesnek ilyen hipotézis megfogalmazását), melynek érvényességét a vizsgálat eredményei egyértelműen alátámasztják vagy érvényességét megkérdőjelezik. Az anyag sajátossága miatt úgy véljük, jelen esetben vélelmezhető kutatási hipotézis megfogalmazása mellett mindenekelőtt az a feladatunk, hogy a rendelkezésünkre álló adatok korrekt elemzésével az adatok által biztosított összefüggéseket sokoldalúan és árnyaltan feltárjuk. Az anyagban rejlő lehetőségek maximális feltárását tartjuk tehát elsődleges feladatunknak, annak érdekében, hogy a szórványban élő népesség egykori állapotáról árnyalt és reális képet rajzolhassunk. Úgy véljük tehát, akkor járunk el helyesen, ha megkíséreljük a változók és a változók közötti viszonyok lehető legteljesebb rekonstruálását, hà az egyes kérdésekre adott válaszok alapján kísérletet teszünk annak a valóságnak a rekonstruálására, amely e meghatározott karakterű településeknek a vizsgálatban érintett lakosságát jellemezte. A családlap kérdéseiből a szórványban élő magyar és vegyes családokat jellemző legfontosabb kérdésekre, a válaszokból pedig bizonyos jelenségek bekövetkeztére, mennyiségi vonások intenzitására, adott kategóriához tartozó tárgyak, összefüggések előfordulási gyakoriságára, illetve meghatározott tulajdonsággal rendelkező események meglétére, továbbá a jelenségek és tárgyak változóinak értékére következtethetünk. Az elemzés során feltárható statisztikai vagy oksági viszonyok közül mindenekelőtt azok érdekelnek bennünket, amelyek társadalmi struktúrákat hoznak létre, és a magyar, valamint a vegyes családokat sajátos csoportokhoz kapcsolják. Nem elhanyagolható annak megvizsgálása sem, hogy milyen viszonyok állapíthatók meg a kutatás változói és e változók segítségével leírt tárgyak között.

– Szórványtelepülésnek azokat a helységeket nevezzük, ahol a többséghez tartozó népelem aránya nem haladja meg a település összlakosságának 15%-át. Az észak-erdélyi szórványvizsgálatot az a közvetlen történelmi helyzet hívta „életre", amely e terület visszacsatolásával állt elő, a felmérésnek azonban a megváltozott történelmi szituációban a feltételezett célkitűzéseknek megfelelő hosszú távú következményei nem lettek.

– A családlap kérdéseinek döntő többsége a vizsgálat megtervezőit érdeklő ismeretekre vonatkozik, kisebbik részét azonban olyan céllal fogalmazták meg, hogy a kapott válaszokból bizonyos jelenségek bekövetkezésének valószínűségére, a mennyiségi változások intenzitására és bizonyos kategóriához tartozó személyek, családok előfordulási gyakoriságára, illetve meghatározott tulajdonságokkal rendelkező események (pl. milyen gyakran jár templomba) bekövetkezésére lehet következtetéseket levonni. Kísérletet teszünk azoknak a viszonyoknak a feltárására is, amelyek a változók s e változók által leírható összefüggések között vannak. A változók közötti statisztikai és oksági viszonyok feltárásával megkíséreljük rekonstruálni a térbeli és időbeli viszonyokat, amelyek segítségével (pl. a családok gazdasági helyzetéből, egészségi állapotából stb.) olyan konfigurációk jönnek létre, amelyek az azokat létrehozó elemek időbeli és térbeli változatosságát határozzák meg. A felvétel során összegyűjtött adatok statisztikai elemzésével a változók közötti statisztikai viszonyok megismerésére is lehetőség nyílik. Az így kapott eredmények segítségével pedig a szórványban élő népesség helyzetét meghatározó oksági viszonyokból a beolvadás ütemével kapcsolatos hipotéziseket fogalmazhatjuk meg.

A vizsgálat egészének, illetve a szórványtelepüléseken élők viszonyainak jobb megismerése érdekében felhasználtuk az 1910-es, 1930-as, az 1941-es és az 1991-es népszámlálás Észak-Erdélyre, illetve községsorosan azokra a településekre vonatkozó adatait, amelyek a vizsgálat részét képezték. A szórványban élők életlehetőségeinek általános keretét, valamint lehetőségeiket nemzeti identitásuk megőrzésére, illetve a beolvadás, az asszimiláció valóságát jól mutatja

az az arányszám, melyet az adott település összlakossága és a szórványban élők létszámának egymáshoz viszonyított arányából, ezen arány alakulásából, változásából a népszámlálási adatok alapján kapunk. A népszámlálás tízévenkénti és településenkénti adatsora, amely az egyes települések lakosságára jellemző változók értékéről ad elemzésünkhöz ismereteket, egyben jó lehetőséget biztosít arra, hogy ezeket három, illetve négy időmetszetben longitudinális formában is elemezni tudjuk. A megyékre, illetve a településekre vonatkozó adatok összehasonlító elemzése segítségével különböző (pl. anyanyelv és iskolai végzettség, gyermekek száma, az egyes családok anyagi, egészségügyi helyzete stb.) viszonyokat s ezek elmozdulását tárhatjuk fel. Ezeket a viszonyokat pedig meghatározott mennyiségi változók szerint rendezzük. Ez a rendezés lehetőséget biztosít számunkra, hogy egyrészt a különböző változók közötti korrelációt megállapíthassuk, másrészt pedig hogy az összehasonlított egységek közötti változást, elmozdulást meghatározó mechanizmusokkal kapcsolatos hipotéziseinket megfogalmazhassuk.

A korabeli közleményekből ismerjük, hogy a vizsgálat kezdetén a szórványban élőkről keveset tudtak. Ez érthető is, hiszen az első világháborút megelőzően a magyar szervek alig fordítottak figyelmet, a két világháború közötti időben pedig, amikor ez a kérdés általában az érdeklődés előterébe került, a magyaroknak nem volt meg a lehetőségük, hogy a Romániában szórványban élő magyar nemzetiségűekkel kapcsolatban teljes körű adatgyűjtést végezzenek. Ennek következtében a kutatás kezdetén bizonyos részismeretek mellett csupán a feltárásra váró kérdéskomplexum kereteit ismerték, és azok az összefüggések, amelyek a szórványban élőket jellemezték, csak akkor váltak világosan felismerhetőkké, amikor a kitöltött családlapokat egy-egy területről részben vagy egészben visszakapták. A felvétellel összefüggésben elégséges okunk van feltételezni, hogy a vizsgált jelenségek tulajdonságai vagy a feltárható folyamatok sokkal általánosabb, tágabb történeti kategóriákkal meghatározható népességre vonatkoztathatók. Az egyes családok adatai éppen olyan fontosságúak számunkra, mint a családlapok adatainak összessége. Az első esetben az egyes életkereteket meghatározó összefüggéseket, a másodikban pedig olyan összefüggéseket ismerhetünk meg, amelyek igen tág történeti kategóriákkal meghatározható népességcsoportra jellemzőek, s amelyek egyben a napjainkban lejátszódó folyamatok jobb megismerését, megértését is szolgálják.

Vizsgálódásunk jellegét talán akkor fogalmazzuk meg a legpontosabban, ha vállalkozásunkat történetszociológiai kutatásnak nevezzük, melynek egyértelműen az a célja, hogy a családlapok adataira támaszkodva az észak-erdélyi magyar és vegyes családok viszonyait lehetőség szerint a legpontosabban bemutassuk. A kérdőívek feldolgozása során arra törekedtünk, hogy a meglehetősen gazdag változókat mind értékük, mint pedig viszonyaik szerint figyelembe vegyük. E szándék ellenére elemzésünkben bizonyos összefüggések kevésbé válnak hangsúlyossá, vagyis miközben számos összefüggést részletesen tanulmányozunk, addig másokat elhanyagolhatóknak ítélünk. Kiindulópontunk természetesen nem a vizsgálat által felszínre hozható összefüggések homályban hagyása, hanem éppen ellenkezőleg: a viszonylatok sokoldalú összefüggéseinek bemutatása. Figyelmünket tehát nem kívánjuk csak bizonyos kérdésekre összpontosítani, s lehetőség szerint egyetlen összefüggés analízisét sem kívánjuk mellőzni. Ez egyben elemzésünk korlátait is jelenti, hiszen a feldolgozott anyag alapján bármennyire fontosnak és természetesnek tűnne is egy viszonyrendszer bemutatása, elemzésünk meghatározottsága következtében semmi olyan összefüggést nem tudunk feltárni, amire a családlapok kérdései már nem adnak lehetőséget. Természetesen nem lehet nem figyelembe venni, hogy a változókat nem mi határoztuk nem, hanem készen kaptuk: azaz mind a felvett változók, mind pedig a változók közötti viszonyok vonatkozásában az elemzés tőlünk függetlenül eleve meghatározott, behatárolt. Ennek következtében mi csak azokat a változókat s a változók közötti és a változók által meghatározott viszonyokat tudjuk elemezni, amelyeket a vizsgálat megtervezői kutatási céljaik

megvalósítása érdekében szükségesnek és elégségesnek tartottak felvenni. A családlap első kérdésblokkja lehetőséget biztosít arra, hogy három generáció aspirációi és társadalmi mobilitásának mechanizmusai közötti összefüggésekre is rávilágítsunk, s egyben lehetőséget látunk arra is, hogy mind az egyes egyedekre, mind pedig az egész struktúrára jellemző meghatározottságokat bemutathassuk. A szórványban élő magyar nemzetiségűek társadalmi struktúrájának feltárása közben a közösség szerkezetében megkülönböztethető különböző alcsoportok kölcsönös viszonyait, az alcsoportokat jellemző sajátosságokat is bemutatjuk.

Tudományos szempontból egyértelmű relevanciával bír annak feltárása, hogy mi történt egy adott népességgel, amely több mint húsz éven keresztül az addig megszokottól drasztikusan eltérő államkeretek közé került, s az annak alárendelt érdekeknek kellett megfelelnie.

MŰHELY

Borsa Iván

A Magyar Országos Levéltár középkori gyűjteményei

Az eredetiek

Pauler Gyula 1874 októberében lett országos levéltárnok. Ekkor már folyamatban volt a megszűnt országos kormányszervek (magyar és erdélyi kancellária, helytartótanács, magyar kamara) iratanyagának egyesítése az egykori archivum regni keretében. Minthogy a levéltári proveniencia elve még nem volt megfogalmazva, ugyanakkor Németországban nagy teret nyert a levéltári fondok tárgyi csoportokba való átrendezése, Pauler is hasonló célt tűzött a vezetése alatt levő levéltár elé.

Ennek a szerencsére meg nem valósult tárgyi átrendezési elgondolásnak kronológiailag elhatárolt része volt a Mohács előtti iratanyag egy gyűjteményben való összefogása. 1877-ben Pauler így fogalmazta meg a „Diplomatikai osztály" feladatát: „a mohácsi vész előtti oklevelek és iratoknak összeszedése, rendezése, megőrzése, szakszerű kezelése". Ennek jegyében Óváry Lipót allevéltárnok irányításával és igen aktív közreműködésével 1882-ben megszületett a Magyar Országos Diplomatikai Levéltár (ezután DL): 23 levéltári egységből (fond, állag) 24 382 „oklevél" került az új gyűjteménybe, zömmel a Magyar Kamara archívumából.

Minden darab egységes méretű borítékba került, amennyiben abba belefért. A borítékokat ugyancsak egységes méretű fadobozokban élükre állítva helyezték el, hogy önsúlyuknál fogva egymást ne nyomják. A borítékba el nem helyezhetők, főleg a füzet vagy könyv alakú eredetiek és a később kori másolatok csomagokban, erre a célra készült dobozokban fektetve kerültek a raktárba. A dobozokban a borítékok az oklevelekben átírt legrégibb oklevél keltezésének rendjében helyezkedtek el. A borítékok dobozba helyezésénél számoltak azzal, hogy lesz állománygyarapodás, tehát kb. 50–60%-os helykihasználással vették igénybe a dobozokat. Az idők folyamán mégis megtörtént, hogy néhány dobozt ketté kellett bontani.

Valamennyi darab keltezését megoldották, és minden szöveghez (eredeti, teljes szövegben vagy tartalmilag átírt) „cédula" készült, amely az időrendi mutatólap szerepét töltötte be a legfontosabb adatokkal (a cédula – azóta idejétmúlt – azonosító száma, dátum, az oklevél kibocsátója, fennmaradási forma, régi levéltári jelzet és természetesen DL-szám, továbbá esetleges megjegyzések). A gyűjteményhez számkönyv és dobozleltár is készült. A számkönyv DL-számok rendjében megadta, hogy az adott DL-szám melyik dobozban/csomagban található, és milyen számú cédulák tartoznak a számhoz. A dobozkönyv dobozonként a borítékok elhelyezési rendjében vette számba az egyes darabokat, feltüntetve új és régi jelzetüket.

Az új gyűjtemény létrehozása és időrendi mutatólapjainak elkészítése jelentős mértékben megkönnyítette nemcsak a kutatók munkáját, hanem a kezelőkét is, mert nem kellett minden egyes darabot a kamarai levéltár kisebb-nagyobb, keresztkötéssel ellátott csomagjaiból különkülön kiszedni, hanem a DL-szám ismeretében csak a számkönyvben kellett megnézniük, hogy mely dobozban keressék a szám szerint kért darabot.

Minthogy Óváryék a gyűjtemény magját jelentő közel 25 000 darabot elsősorban a rendelkezésükre állt segédkönyvek (elenchusok) segítségével emelték ki, viszonylag hamar kiderült, hogy még ezeken kívül is van a Kamara levéltárában elszórtan Mohács előtti eredeti és későbbi másolat, így az alkalmanként kézbe került eredeti darabok vagy átiratok, esetleg másolatok azóta is bekerülnek a gyűjteménybe.

Az ilyen véletlenszerű előkerüléseken kívül a múlt század nyolcvanas éveiben még két nagyobb arányú állománygyarapodás is történt. Előbb a két erdélyi hiteleshelyi levéltár (erdélyi káptalan és kolozsmonostori konvent) iratanyaga került be az Országos Levéltárba, s ezekre szintén alkalmazták azt a megoldást, hogy Mohács előtti darabjaik (ide értve a protocollumokat is) bekerüljenek a DL-be. Az évtized második felében pedig visszakapta az Országos Levéltár azoknak a horvát–szlavón vonatkozású okleveleknek jelentős részét, amelyeket az 1848–49-es szabadságharc leverése után 1850–1851-ben Ivan Kukuljevic horvát országos levéltárnok válogatott ki a kamarai archívumból és szállított Zágrábba. Ennek a visszaszállított levéltári anyagnak Mohács előtti része szintén a DL állományát gyarapította. Így a gyűjtemény egységeinek a száma tíz évvel létrejötte után meghaladta a 37 000-t.

Az alapító Óváry Lipót és az erdélyi hiteleshelyi oklevelek állományba vételénél közreműködő fiatal Csánki Dezső világosan látta, hogy ez a 37 000 egységnél nagyobb, közel 60 000 szöveget magában foglaló gyűjtemény az időrendi mutatólapokon túlmenő levéltári segédletet is igényelne. Csánkinak az volt az elgondolása, hogy minden oklevélszöveg kapjon egy olyan oklevélborítékot, amelynek előlapjára kerüljenek fel az előnyomott megfelelő téglalapba az oklevélszöveg azonosításához, előkereséséhez szükséges, továbbá az abban előforduló egyéb adatok (pl. dobozszám, azon belüli sorszám, minden személynév, birtoknév jelzőjével, irattípus, pecsétleírás, közjegyzői jegy, oklevél állapota, ki van-e adva; átírt szöveg esetében melyik borítékban van meg az átíró oklevél), majd az eredetit az átíró oklevél borítékjában kell elhelyezni, míg az átírtakat keltezésüknek megfelelően helyezték el az eredetiek időrendezett borítékai között. Ennek a viszonylag sok munkát és magasfokú felkészültséget igénylő megoldásnak egyetlen előnye az lett volna, hogy ha valaki az időrendi mutató alapján kiválasztott átírt oklevelet nem szám, hanem keltezése szerint kérte volna ki, úgy a borítékra írt adatok alapján könnyen el tudta volna dönteni, szüksége van-e a gyakran nagy terjedelmű átírásra vagy sem. Csánki elgondolását közzétette a Századok 1889. évfolyamában, de kivitelezése még az ő főigazgatósága alatt sem került napirendre. Ezzel szemben Óváry 1890 körül megkezdte a róla elnevezett regeszták tömeges gyártását. DL-számok rendjében haladva kézbe vette az okleveleket, s azokról (átírtakról is) egyenként 2–4 soros regesztákat készített, élükön az oklevél kibocsátójával. Az ívpapírra írt regesztákat felszabdalta és kibocsátók szerint rendezve ismét ívpapírokra ragasztotta. (Ezzel párhuzamosan kiemelte azokat az eredetileg duplumnak tartott eredeti példányokat, amelyek nem voltak valódi duplumok, s ezeket új DL-szám alatt vette állományba. Első ilyen állományba vétele – DL 37358–37369 szám alatt – 1894-ből való, az utolsó – DL 38819–38820 szám alatt – 1902–1903-ból. Óváry 1903-ban Pauler utóda lett, s a munkát folytatni nem tudta.) Óváry ezzel az áldozatos, legalább tíz éven át végzett munkájával létrehozott a DL-hez egy oklevélkibocsátói mutatót kb. 1500-ig terjedően. Elgondolása és szorgalma sokat segített a kutatóknak, akik még ebből a szempontból is meg tudták közelíteni – igaz, csak a 15. század végéig – a keresett okleveleket.

A 19. század utolsó évtizedében és a 20. század első harmadában a DL csak a véletlenszerűen előkerült, továbbá a vásárolt, másképp kapott (ajándék, csere stb.) egységekkel gyarapodott. Ezek közül kiemelkedők a müncheni levéltárból hármas (plusz a Magyar Nemzeti Múzeum közreműködésével) cserével megszerzett Hunyadi–Brandenburgi levéltárrész és a Monarchia felszámolása során a Bécsből átadott magyar provenienciájú Mohács előtti iratok. Így a DL-ben 1934-ben 39 442 volt a legmagasabb sorszám. 1934 jelentős év volt az Országos Levéltár történetében. Az ez évben hozott VIII. törvény ugyanis a Nemzeti Múzeum levéltári osztályát, amely amúgy is a Levéltár új, Bécsi-kapu téri épületében volt elhelyezve, egyesítette az Országos Levéltárral. A Múzeum levéltári osztályán Mohács előtti levéltári anyag egyrészt a Múzeum tulajdonát jelentő Törzsanyagban (kb. 10 000), továbbá számos családi levéltári letét-

ben (kb. 20–25 000 egység) volt. Ezek az egységek nem borítékokban, hanem nagy méretű palliumokban voltak tárolva, kb. 15–20 cm vastag csomagokban, melyeket szalaggal kötöttek át és elöl nyíló fadobozokba fektetve helyeztek el. Az egyes daraboknak saját jelzetük nem volt, külön segédlet hozzájuk nem készült.

Az egyesülés után a múzeumi Mohács előtti egységek elhelyezése jelentette a fő problémát. A DL sajátos elhelyezési rendje miatt (az átírt legrégebbi oklevélszöveg időrendje) teljességgel alkalmatlan volt ilyen tömegű új egység befogadására, de senki sem gondolhatott a DL egyedi jelzetekkel és segédletekkel is ellátott rendszerének megbontására. Herzog József 1935. augusztusi intézkedése értelmében a Diplomatikai Gyűjtemény zárt gyűjteménnyé alakult volna, s csak a Mohács előtti múzeumi törvénypéldányokkal gyarapodott volna; a családi letétek (ezek provenienciáját a Múzeumban nem bontották meg, csak egy-egy fond iratanyagát tekintet nélkül addigi levéltári rendjükre évrendezték) a továbbiakban beérkezőkkel együtt alkották volna a második csoportot; míg a harmadikba kerültek volna Középkori Gyűjtemény elnevezéssel a múzeumi Törzsanyag egységei és az Országos Levéltárba ezek után kerülő Mohács előtti iratok. A múzeumi levéltári osztály Hazai címereslevelek című gyűjteményébe kerültek volna a tulajdonként megszerzett címereslevelek.

A főigazgatói intézkedés végrehajtása meglehetősen kényszeredetten indult. Az 1938 után bezúdult nemességigazolási kérelmek intézése, majd az erdélyi Guberniumi levéltár felállítása, végül a légoltalmi intézkedések és a biztonsági mikrofilmezés mellett nem jutott rá munkaerő. Ennek következtében egy-két frissen bekerült nagyobb egység (Básthy család, Ernst gyűjtemény) kivételével a megvásárolt oklevelek a vásárlásokkal kapcsolatos ügyiratokkal együtt abban a raktárban lettek elhelyezve, amely az 1945. évi tűzben maradéktalanul elégett. Szerencsére voltak köztük olyanok, amelyek biztonsági filmre kerültek, így fényképük ma kutatható.

A második világháborúban Budapest ostroma során az Országos Levéltárat súlyos károk érték. Évekig tartó megfeszített iratmentési és raktárrendezési munkák vége felé, 1947-ben kellett választ adni a 13 éve felmerült, de kellő módon meg nem válaszolt kérdésre: milyen legyen a DL, valamint a múzeumi Törzsanyag Mohács előtti részének egymáshoz való viszonya? Szerencsére a háborúval a két levéltárrész közti rivalizálás is elmúlt, így tárgyilagosan lehetett a kérdéssel szembenézni. A választ csak a Pauler–Óváry-féle koncepció jegyében lehetett megadni: az Országos Levéltár különböző egységeiben található valamennyi Mohács előtti oklevelet (iratokat, fogalmazványokat, leveleket stb.) a DL-ben kell elhelyezni. Részletesebben: a Magyar Nemzeti Múzeum levéltári osztályának fondjaiból és a Magyar Országos Levéltár 1934 utáni szerzeményeiből ki kell emelni a Mohács előtti darabokat, és be kell azokat sorolni a DL-be.

E célkitűzés megvalósítása azonban a DL 80 éve kialakított mesterkélt rendjében nem volt lehetséges. A cél elérése és a további gyarapodások megfelelő együtt tartása és kezelhetősége megkívánta, hogy a gyűjtemény darabjait a továbbiakban DL-számuk rendjében őrizzék. Ezért a gyűjtemény 39 447 darabját előbb számrendbe kellett átrakni. Ez a gyűjtemény kezelhetőségét is lényegesen javította, mert az azonos DL-számmal ellátott eredetiek és másolatok egymás mellé kerültek; a kezelőnek nem kellett minden kérés esetében megnéznie a számkönyvben, hogy a DL-számot melyik dobozban keresse; s minthogy nem kellett a gyarapodásoknak üres helyet hagyni, még raktártér (dobozok) nyerésével is járt; ugyanakkor az 1882 után a gyűjteménybe együtt bekerült egységek ismét összekerültek, s ez a további gyarapodás esetében is lehetővé vált.

A feladat végrehajtásakor az volt az elgondolás, hogy a Múzeumi Törzsanyag és a belőle előzőleg már kiemelt hét állag után a letétek és más gyarapodások darabjai lehetőleg olyan sorrendben soroltassanak be a gyűjteménybe, amilyen sorrendben annak idején a Nemzeti Mú-

zeumba, illetve az Országos Levéltárba kerültek. Ily módon a DL állománya 1952-ben elérte a 94 898 egységet.

Ezt követte az állománykiegészítés során 36 elégett és egy elégettnek hitt, de később Bukarestben megkerült állag összesen közel 3400 darabja.

A gyűjtemény gyarapodása 1953 óta folyamatosnak tekinthető, egységeinek száma 1995 elején meghaladta a 180 100-at.

Mikrofilmezés

Miközben az Országos Levéltár illetékesei nem találtak életképes megoldást az intézmény két részlegében összegyűlt Mohács előtti levéltári anyag kezelésére, egy újszerű akciót kezdtek el eredményesen. A Levéltár 1935-ben a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával a mikrofilmezést vette igénybe annak érdekében, hogy külföldön és vidéken őrzött, a Mohács előtti Magyarországra vonatkozó levéltári anyagot fokozatosan hozzáférhetővé tegye.

Az akciót Kossányi Béla szervezte, s az első felvételeket a szepesi káptalan hiteleshelyi levéltárának válogatott darabjairól Fekete Nagy Antal és Ila Bálint készítette a helyszínen. Ugyanebben az évben az esztergomi prímási levéltárban is készítettek felvételeket a garamszentbenedeki konvent hiteleshelyi levéltárának egyes darabjairól. Az így készült, kb. két méter hosszú filmszalagokat az Országos Levéltárban úgy vágták fel, hogy egy oklevél felvételei egy kis méretű borítékba kerüljenek, s a borítékokat jelzetelés után dobozokban helyezték el. Előzőleg azonban minden felvételről 24x30 cm-es nagyítások készültek a Levéltár fotóműhelyében az újonnan alakuló fényképtár részére. (Megemlítendő, hogy a Levéltár nemcsak saját kutatóinak tett ezzel szolgálatot, hanem pl. Bronislav Varsíknak, a szlovák levéltárak és könyvtárak állami felügyelőjének megrendelésére közel kétezer nagyítást küldött a Szlovákiában készített mikrofilmekről.)

1937 és 1941 között a nemzetközi helyzet külföldi mikrofilmezést nem tett lehetővé, így az akció főleg vidéken őrzött családi levéltárak, továbbá az esztergomi prímási és székesfőkáptalani levéltár Mohács előtt keletkezett levéltári anyagával folytatódott. A szlovákiai mikrofilmezés folytatására csak 1941-ben nyílt ismét lehetőség, s ez kisebb-nagyobb megszakításokkal 1945 elejéig tartott. Ebben a szakaszban már nem válogatták a mikrofilmezendő darabokat, hanem nagy levéltári egységek teljes Mohács előtti állományának mikrofilmezésére törekedtek. Az utolsó évek mikrofilmjei már szalagokban maradtak, de a nagyítások részben csak a háború befejezése után készültek el. Ezekben az években, pontosabban 1943–1944-ben sor került az Országos Levéltár épületében őrzött DL, valamint a volt múzeumi levéltár egységei Mohács előtti iratanyagának biztonsági mikrofilmezésére is.

A kiszállások során végzett mikrofilmezés 1948 őszén folytatódott a veszprémi és szombathelyi egyházi levéltárakban, majd a Levéltár fotóműhelyének félautomata felvevőgéppel való felszerelése után a filmezés oly módon folytatódott, hogy a vidéken őrzött levéltári anyagot a Levéltár kikölcsönözte, és saját műhelyében felvételezte és dolgozta ki, s ez mind a mennyiséget, mind a kidolgozás minőségét tekintve jobb eredményt hozott.

A mikrofilmezés természetesen nemcsak a Mohács előtti, hanem későbbi századok irataira is kiterjedt, így 1949-ben szükségessé vált külön mikrofilmtár létesítése az épületen belül, ahová az addig készült valamennyi (felvágott és borítékolt, valamint tekercseken dobozokban elhelyezett) mikrofilm került.

A külföldi antemohácsiana mikrofilmezése egy évtizedig szünetelt. A Magyar Tudományos Akadémia és a Szlovák Tudományos Akadémia között 1954-ben létrejött egyezmény levéltári anyag mikrofilmjeinek cseréjére is kiterjedt. E cserét magyar részről technikailag a Magyar

ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KOLOZSVÁR 1850

Országos Levéltár szervezte és bonyolította a budapesti szlovák és a pozsonyi magyar akadémiai kirendeltségek közreműködésével. A fő cél magyar részről továbbra is levéltári fondok teljes Mohács előtti anyagának mikrofilmezése volt. Az így kapott mikrofilmek természetesen szintén a mikrofilmtárba kerültek, ahol a hatvanas években már minden negatív filmről pozitív másolat is készült, s ez állt a mikrofilm-kutatóteremben a kutatás rendelkezésére.

Az 1950-es évek végén és a hatvanas években sikerült részben az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, részben a román Levéltári Főigazgatósággal folytatott mikrofilmcsere keretében több ezer Mohács előtti egységről mikrofilmet kapni. Hasonló megoldással szerezte meg az Országos Levéltár a horvátországi levéltárak korszakbeli anyagának mikrofilmjeit, míg az ausztriaiakét részben a bécsi magyar levéltári delegátus útján, részben a burgenlandi tartományi levéltárral kialakított mikrofilmcsere keretében.

A mikrofilmezés a DL állományának védelmét is szolgálta. A már említett 1943–1944. évi biztonsági filmezés nem bizonyult megnyugtatónak, s a kellően nem jelzetelt múzeumi eredetű oklevelek nehezen voltak megkereshetők. Ugyanakkor a sürgős munka a legtöbb esetben mellőzhetőnek tartotta a hátlapok felvételezését, amely egyes esetekben lényeges értékcsökkenést okozhatott, pl. levél esetében nem lehetett tudni, ki volt a címzett, a hátlapon levő kancellária, bírósági feljegyzések sem maradtak meg. Ezért indokolttá vált, hogy az 1960-as évek elején már 105 000-nél több egységet számláló gyűjtemény újólag, DL-számok rendjében, hátlapokkal együtt filmre kerüljön, s folyamatossá vált az új gyarapodások filmjeinek e filmtári sorozatba való besorolása. E biztonsági filmnek pozitív példánya bizonyos esetekben a kutatást is tudja szolgálni, mert egyszerűbb egy-egy állag okleveleit filmen áttekinteni s kiválasztani a keresettet, mint a borítékban elhelyezettekkel bíbelődni.

A DL egységeinek háború alatti biztonsági filmezésével szinte párhuzamosan megkezdődött az elkészült felvételekről nagyítások készítése is. Ez a munka természetesen nem tudott a felvételezéssel lépést tartani, de folyamatos feladattá vált, hogy az eredeti állomány gyakori használatát minimumra lehessen csökkenteni. Az 1970-es évek elején viszont az akkori teljes állomány fényképen is rendelkezésre állt. Ezzel lehetett elérni, hogy az eredetit csak olyan esetben kapja meg a kutató, amikor a fénykép nem volt megfelelő (pl. pecsét, elhalványult vagy foltos irat esetében). Természetesen ez a mikrofilmezés és fényképkészítés szintén folytatódik az új gyarapodás vonatkozásában is.

Mint utólag kiderült, az 1970-es évek elején az Országos Levéltár mikrofilmtára már 80 000 olyan Mohács előtti egységnek a mikrofilmjét őrizte, amelynek eredetije az ország más levéltáraiban, könyvtáraiban és múzeumaiban vagy külföldön, elsősorban a szomszédos országokban volt. A korszak kutatói a mikrofilmeket használták, s az egységek hozzáférhetősége legalább olyan nehéz volt, mint száz évvel azelőtt lehetett a Magyar Kamara Archívumában.

A DL létrehozásával, majd kiegészítésével szerzett tapasztalatok azt mutatták, hogy a mikrofilmen birtokolt középkori levéltári anyaggal is hasonló módon kellene eljárni avégett, hogy a benne való kutatás ugyanolyan szinten legyen biztosítva, mint a DL egységei esetében. Az Országos Levéltár külön munkacsoportot hozott létre annak érdekében, hogy valamennyi ilyen tárgyú mikrofilmről fényképnagyítás készüljön, s ezek ugyanúgy egységenként külön borítékokba kerüljenek, hozzájuk azonos rendszerben időrendi mutatólapok is készüljenek, s az egyes darabok sorszámokat (jelzeteket) kapjanak 200 001-től kezdve, nehogy a DL-számokkal összekeverhetőek legyenek. Ez a munka a Magyar Tudományos Akadémia anyagi támogatásával 1974-ben kezdődött és 1982-ben lényegében befejeződött. Akkor az egységek száma megközelítette a 85 000-et, a fényképek száma meghaladta a 320 000-et, az időrendi mutatólapoké pedig a 135 000-et. Az új Diplomatikai Fényképgyűjtemény (ezután DF) egységeinek száma 1995 elején meghaladta a 91 700-at.

A két gyűjtemény egységeinek száma tehát majdnem eléri a 200 000-et, míg az ezekben levő szövegek (átiratok, tartalmi átiratok, protokollumok, chartulariumok, esetleges másolatok) száma meghaladja a 300 000-et. Ez természetesen nem jelent ugyanannyi oklevélszöveget, mert egy szöveg számos példányban maradhatott fenn.

Levéltári segédletek

A DL megalapításától az állományba vétellel egy időben készültek a már említett időrendi mutatólapok. Az egyes oklevélszövegekhez készült lapok (hiteleshelyi protokollumok esetében egy kötethez több száz) biztosították az időrendi áttekintést a gyűjtemény fölött. Az Óváry Lipót által megkezdett oklevél-kibocsátói mutató kb. 1500-ig rendelkezésre állt. A DF-hez az időrendi mutatólapok kezdettől fogva két példányban készültek, s a második példányt kibocsátók szerint rendezték el.

Még az 1940-es évek végén merült fel az az igény, hogy rövid regeszták segítségével kellene áttekintést szerezni elsősorban a még kellően nem rendezett múzeumi oklevelekről. A munka külön pénzalap segítségével indult, majd ennek elfogyta után levéltári feladattá vált. (Ezekben az években magánkezdeményezésből és -támogatással minden érdemi adatot tartalmazó részletes regeszták is készültek, főleg a volt múzeumi családi letétekhez.) Miután a „regesztázás" a Levéltár folyamatos feladatává vált, minden évben szerepelt a feladatok között, s évenként hol több, hol kevesebb regeszta készült, hol rövidebb, hol részletesebb kivitelben. Jelenleg a DL állományának kb. 60–70%-ához van magyar nyelvű kivonat két példányban. Az egyik példány időrendben, a másik DL-számok rendjében áll a kutatás rendelkezésére.

Gépi adatfeldolgozás

Már 1970-ben javaslat készült annak érdekében, hogy a teljes Dl-hez rendelkezésre álló időrendi mutatólapok – melyeknek számát 160 000-re lehetett becsülni – adatait számítógép segítségével kellene feldolgozni. Ezek az adatok: új azonosító szám, DL-szám, keltezés, oklevél-kibocsátó, fennmaradási forma, régi jelzet. A javaslatot akkor teljes meg nem értés fogadta, így lekerült a napirendről. A Levéltárnak 1978-ban hivatalba lépett új vezetősége azonban elővette a javaslatot, azzal a kiegészítéssel, hogy a feldolgozásba a DF állományát is be kell vonni. A munkát némi kísérletezést követően 1983-ban megindította.

Egy időrendi mutatólap hat adata, amelyhez hetedikként kapcsolódott a számítógép által automatikusan adott rekordszám (egy mutatólap – egy rekord), a következő munkafázisokon ment át: előkészítés; adatfelvételi lapba való begépelés; a gépelés ellenőrzése; az adatok mágneses rögzítése; az adatok bevitele; a bevitt adatok ellenőrzése; a hibák javítása.

Mindkét gyűjtemény bevitt adatairól 3–3 részletben a számítógép által rendezett és kiírt listák készültek. A négy lista: időrendi, kibocsátói (a kibocsátók kódszáma szerinti rendben, több „rang" esetében ezek betűrendjében), DL-szám szerinti és DL esetében a régi jelzet, a DF esetében az eredeti jelzet szerinti a fondok/állagok kódszámának rendjében, ezeken belül levéltári jelzetrendben.

Az adatbevitel és a listák készítése 1993-ban befejeződött, 1994-ben ellenőrzési és javítási munkák folytak, 1995-ben megkezdődött a két gyűjtemény időrendi és kibocsátói listáinak „összefésülése", vagyis közös időrendi és kibocsátói listák előállítása, ami az év folyamán be is fejeződik.

Az előbb leírt munkákkal párhuzamosan 1994-ben megkezdődött a regeszták adatainak számítógépes feldolgozásra való előkészítése és mágneses rögzítése. A munka az 1438. év

regesztáival kezdődött. Ennek az a magyarázata, hogy a DL-nek legjobban regesztázott része az 1437 után következő mintegy negyven év. Ennek pedig az az oka, hogy Ila Bálint levéltári szolgálatának utolsó éveiben a DL-nek regesztázás szempontjából elhanyagolt első, 1882-ben befejezett részéből az 1437 utániakat találta a regesztázásra leginkább rászorulóknak, hisz az Árpád-, az Anjou- és a Zsigmond-kor publikáltság szempontjából lényegesen jobban állt, ezért ezt a részt vállalta és végezte.

A regeszták és egyes adataiknak gépre vitele olyannyira kezdeti stádiumban van, hogy erről érdemi beszámolót csak évek múlva lehet majd adni.

A mintegy 315 000 rekordból álló adattömeget 1983 óta a Magyar Tudományos Akadémia Számítástechnikai és Automatizálási Kutató Intézete tárolja és kezeli. Az adatbázist 1994-ben a nemzetközi hálózatba is bekapcsolták, tehát nemcsak a magyarországi felhasználók számára vált *on line* elérhetővé, hanem a nemzetközi hálózat külföldi felhasználói számára is.

Kitekintés

A fent leírtak után joggal merülhet fel a kérdés: milyen módon kell a Magyar Országos Levéltárnak továbbhaladni a fenti úton annak érdekében, hogy a Mohács előtti Magyarországra vonatkozó levéltári anyagot e két gyűjteményben tovább bővítse és bevonja a két gyűjtemény állományába és gépi nyilvántartásába?

Az állománygyarapításnak immár sürgetőnek mondható tere volna a nyomtatásban megjelent Mohács előtti iratok számbavétele. Amelyik kiadott oklevél már megvan a két gyűjtemény valamelyikének állományában, annak megfelelő mezőjébe bevinni az adatot, hogy az oklevél hol jelent meg nyomtatásban. Ha nincs állományban, és eredetije nem kutatható fel, úgy a kiadott szöveget állományba venni és adatait gépre vinni.

Hasonló módon lehetne eljárni az utolsó keltezés szerint időrendezett múzeumi, de más országos levéltári fondok anyagában is levő, Mohács előtti átírások feltárásával és eredetijük vagy fénymásolatuk állományba vételével. Ide lehetne sorolni a múlt századok nagy másolatgyűjteményeinek azóta elkallódott vagy elpusztult szövegeit is.

A DF esetében a vatikáni levéltárban megkezdett feltárást és mikrofilmezést kellene folytatni, de még Bécsben is volnának ilyen szempontból megvizsgálandó levéltárak, illetőleg levéltári fondok.

Az Országos Levéltáron kívül őrzött antemohácsiana feltárásának és az azt követő állománygyarapításnak hasznos, a magyar és más érdekelt levéltárosok és középkorkutatók számára egyaránt előnyös együttműködésre ezúttal szeretnék javaslatot tenni. A konkrét javaslat minden, a Kárpát-medencében lévő levéltárra és olyan gyűjteményre érvényes volna, amely Mohács előtti levéltári anyagot őriz, akár egy darabot, akár többet.

Az Országos Levéltár megküldené a partnernek jelentkező levéltárnak a DF fond/állag szerinti listáiból a jelentkező levéltárra vonatkozó részeket. Ennek alapján a levéltár meg tudná állapítani, van-e még a birtokában más, Mohács előtt keletkezett levéltári irat/oklevél, és van-e olyan, amelyik – bár a DF jegyzékben szerepel – neki nincs meg.

A nyolcvanas években már történt egy ilyen irányú kezdeményezés, amely alátámasztotta, hogy ez nem csak elméleti lehetőség. Indoklásul és kiegészítőleg meg kell említeni, hogy az Országos Levéltár tizenöt olyan oklevélfényképet őriz, amelynek mikrofilmjei 1945 előtt készültek az akkori Rózsahegyi Múzeum gyűjteményéből, és egyik kerületi levéltárban sem sikerült eddig eredetijét megtalálni, vagy például Barabás Samu egykor a Székely Nemzeti Múzeumban őrzött, a második világháborúban elpusztult gyűjteményének középkori okleveleiről is megvannak a fényképek.

Ennek az ötletnek a kidolgozása során még végig lehetne gondolni, hogy a DF-ben levő egységek eredetijét őrző levéltárak milyen gépi adatsorokat, listarészeket tudnának hasznosítani saját középkori anyaguk kezelésében, kutatásában.

Úgy gondolom, hogy az Országos Levéltár két Mohács előtti gyűjteményének állománygyarapítása még nem fejeződött be, és nem olyan hibátlan ez a két gyűjtemény és segédletrendszere, hogy azon nem lehetne és nem kellene javítani. Vivant sequentes.

Cs. Gyímesi Éva

Az irodalomtudomány új műhelye*

Szívesen engedtem a megtisztelő felkérésnek, hogy az EME körében tartsak előadást. Németországi, amerikai, olaszországi meghívások után végre jólesik itthon is megosztani épp soron levő mondanivalómat. Felkészülésem ideje most is egybeesett egy nemzetközi tudományos kollokviumra szánt előadás megírásának idejével, s ez a véletlen párhuzamosság ezúttal gyakorlatilag – a megírás folyamatában is – előidézte azt a dilemmát, amit eddig csupán elvi szinten, ám nyolcvankilenc óta többször is felvetettem: meg tudok-e felelni és hogyan tudok egyszerre eleget tenni a belső és a külső elvárásnak? S mivel úgy gondolom, ez nem kizárólag személyes ügy, előadásom tulajdonképpeni tárgyát megelőzően erre a kérdésre szeretnék – ha röviden is – kitérni.

A belső elvárás: a hagyományosan erdélyi magyar tudományosságnak nevezett paradigma szerinti, a külső elvárás: a mindközönségesen tudományosnak nevezett egyetemes normák kritériumsora. A kilencvenes évek elejéig talán még el lehetett kerülni, hogy az ún. nemzeti tudományok valamelyikének erdélyi művelője e kétféle elvárás különbözőségével kénytelen legyen szembesülni és a hivatása szempontjából döntő következtetéseket levonni. A nagyfokú elszigeteltség volt az akadály és egyszersmind mentség is azok számára, akik a társadalomtudományok valamelyikében a külföldi szakirodalom ismerete nélkül, bezártságra kárhoztatva próbáltak elmélyedni. A diktatórikus hatalom által tiltott anyanyelvű források avagy a „szellemőröktől" tudatosan rejtegetett múltbéli kincsek értéke és feltárásának vonzereje éltette a nyelvészt, történészt, irodalmárt és folkloristát; nagy győzelemnek számított az is, ha egyáltalán sikerült ún. anyagot gyűjteni az erdélyi társadalom valamely aspektusára vonatkozólag, s minthogy ez volt a legveszélytelenebb, tudományos eredményként lehetett közölni minden értelmezetlen adattárat vagy adalékot, mely a nyelvre, irodalomra, történelemre, népéletre, intézményekre stb. vonatkozott. Részben a politikai körülmények magyarázzák tehát, hogy a társadalomtudományok erdélyi művelőinek többsége számára az elméleti, a terminológiai, az értelmezésmódszertani avagy hermeneutikai kérdések feltevése úgyszólván fölösleges fényűzésszámba ment, netán a „kozmopolita divatjelenség" címkét kapta. A „védekező kollektivitás" reflexe (Babits) működött a tudományban is: megkülönböztetett figyelemben részesült itt minden, ami a veszélyeztetett közösség identitásának igazolását szolgálta, és háttérbe szorult az a kisebbségi helyzet korlátait transzcendáló, a tudományosság egyetemes normáit elfogadó elváráshorizont, mely lehetővé tette volna az Erdélyben művelt társadalomtudományok színvonalának viszonyítását a nemzetközi mezőnyhöz.

E megméretés feltételeinek teljesítése – úgy tűnik – nem állott érdekében sem a hatalomnak, sem az említett tudományok művelőinek. A legközvetlenebbül adódó versenyhelyzetekben, a román intézmények által szervezett konferenciákon a magyar tudományos műhelyek képviselői nem lehettek jelen: vagy azért, mert nem kaptak meghívót, vagy azért, mert tartózkodtak a részvételtől, külföldre pedig – ritka kivételekkel – eleve nem engedték ki őket. Így hát sem románul, sem más nyelveken nem igyekeztek, mert nem voltak kénytelenek megtanulni. Az erdélyi magyar társadalomtudósok többsége tudatosan vagy öntudatlanul arra rendezkedett be, hogy saját kisebbségi magyar társadalmának közvetítsen – lehetőleg a megmaradásra ösztönző – sajátos nemzeti értékeket.

* Elhangzott az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának 1996. május 14-i felolvasó ülésén.

A műszaki és a természettudományok képviselői számára mindig is egyértelmű volt, hogy a tudományos eredmények terén a kettős könyvelés úgyszólván képtelenség: a mechanikának, matematikának vagy fizikának például nincsen nemzetisége, tehát a verseny a nemzetközi mezőnyben egyszerűen elkerülhetetlen. Az a paradox helyzet állt elő, hogy a műszaki és a természettudományok képviselői sokkal többet adtak elő és publikáltak idegen nyelveken, mint például a filológusok; így váltak ismertekké az ország határain túl is. Ezzel szemben a társadalomtudományok erdélyi magyar művelői általában azzal a hivatástudattal éltek, hogy az „erdélyi magyar tudományosság" a nemzeti közösség fenntartásának szolgálatában áll: legitimitását valójában tudományon kívüli – a kisebbségi helyzettel magyarázott – társadalmi szükségletek indokolják.

A bizonyos értelemben mindig is öncélú és szabad, minden haszonelvűségtől mentes tudományos vizsgálódás és ismeretszerzés eszményét némiképp feladva a romániai magyar társadalomtudományi műhelyek a közösség számára hasznosnak vélt munkálkodást részesítették előnyben: a nemzeti önazonosságában veszélyeztetett kisebbségi társadalom igényeinek próbáltak megfelelni. És volt mire alapozniuk, hiszen Erdélyben az is vásárolt történelmi, nyelvészeti, irodalom- és néprajztudományi kiadványt mint identitásszimbólumot, akinek szakmailag semmi köze nem volt ezekhez a területekhez. Ezek a könyvek népszerűek voltak az anyaországiak körében is, hiszen elsősorban érzelmi funkciót hordoztak: magának Erdélynek a jelképeivé váltak. De ez a közönségsiker vajon kárpótolhat-e annak a szakmai presztízsnek a hiányáért, amit a nemzetközi tudományos fórumok elismerése biztosíthatna? Különös, hogy annak a Bolyainak a szülőföldjén, akire épp egyetemessége okán vagyunk oly büszkék, ilyen – a természet- és társadalomtudományokat élesen elválasztó – kettős mérce alakulhatott ki, mely által mintegy felmentést nyert minden nemzetinek nevezett tudomány az alól, hogy önmagának állított kritériumait az egyetemes normákhoz közelítse.

Nyolcvankilenc után elkerülhetetlen a szembenézés ezzel a hagyománnyal. Egyrészt: politikusaink ma már felmenthetnek attól a tehertől, hogy „közszolgálati" tudományt műveljünk; a sajtó is tág teret nyújt ama nemzeti érdekek szabad kifejezésének, melyeket eddig jószerivel a történetírás, irodalomtörténet, nyelvtudomány stb. mezébe bújtattunk. Másrészt: számunkra is kinyílt a világ: az ember, ha ad magára valamit, elfogadja a külföldi meghívásokat, eljár a nemzetközi konferenciákra, és szakterületéről a tudomány egyetemes kódjai révén kénytelen szólni. Ha nem ezt teszi, nem számíthat arra, hogy a szakmában elismerik. Volt már alkalmam nemegyszer hálás hazai közönség előtt beszélni kedvemre való témákról. De mindegyre tapasztalom: ami szép magyar nyelven, akár célzások szintjén is magától értetődő, többek közt azért, mert igencsak ráhangolt közönséghez szól, annak tárgyi és értéktartalma teljesen elveszhet más nyelveken, idegen közönség előtt. Kezdem megtanulni: a határon túl, a legközelebbi szomszédban is csak úgy válik érthetővé sajátos helyzetünkben fogant sajátos közölnivalónk, ha megfelel egy közös fogalmi nyelvvel és ellenőrizhető módszerrel kapcsolatos elváráshorizontnak. Számomra bebizonyosodott: a legsajátosabban magyar vagy erdélyi témákról is csak úgy lehet – tudományos szempontból – hatásosan/hatékonyan beszélni, ha a nyelvek és kultúrák közötti átjárást egyetemes közvetítő fogalmak teszik lehetővé. Ehhez nem elegendő az egyszerű fordítás. Előadásunk a legpontosabb fordítás esetében is hozzáférhetetlen, ha nem alkalmazkodunk a követelményhez, hogy leíró és értelmező diskurzusainkban a tárgyra vonatkozó nemzetközi tudományos (meta)nyelv(ek) alapfogalmait használjuk. S ha ezt már elfogadtuk, akkor is külön gondot okoz, hogy megfeleljünk a korszerűség igényének, hiszen a tudomány nyelve sem örök, hanem a szellem hódító szenvedélyéhez illőn változnak, finomulnak az eszközei, hogy új meg új oldaláról, a maga összetettségében ragadják meg a tárgyat, mely a mi esetünkben – történeti

tudományokról lévén szó – maga is természetszerűen változik, legyen a társadalom, a nyelv, az irodalom, minden, ami az időnek alávetetten létezik.

Saját nyelvünkről, irodalmunkról, kultúránkról nyilván gazdagodik a képünk, ha a nyelvész egy eleddig rejtett nyelvemléket, a filológus lappangó kéziratokat, a folklórkutató új mesevariánsokat, a régész honfoglalás kori sírokat tár fel. Ám akár a leggazdagabb lelet bemutatása is csak akkor felel meg a tudományos normáknak, ha értelmezése által megvilágítást nyer a funkciója és értéke is az adott hagyomány egészében. A társadalomtudós az interpretáció eszközeivel írja bele magát a nemzeti kultúrába, ideális esetben olyan nyelven, hogy az értelmezett jelenség és annak helye a mi világunkban a másik, az idegen kultúra képviselője számára is hozzáférhető legyen. Tárgyunk lett légyen bármennyire is sajátosan nemzeti, értelmezésének tudományos módszere és kódja meg kell hogy feleljen a nemzetközi, az egyetemes normáknak. Éppenséggel így szolgálhatjuk igazán méltó módon nemzeti értékeinket is, hiszen csak így tudjuk valóban megosztani őket az irántunk érdeklődő világgal.

*

Hét évvel ezelőtt a mi térségünkben lehetetlennek tűnt akár csak elképzelni is az irodalom szabadon működő intézményrendszerét. A könyvkiadást és az irodalmi sajtót a jól ismert ideológiai és gazdasági korlátozások sújtották. A cenzúra talán a szépirodalomnál is szigorúbban akadályozta a kritikai diskurzusok többszólamúságát és egyáltalán magát a kritikát. Az irodalomtudományi tájékozódást és igényes kutatómunkát a nemzetközi forrásoktól és fórumoktól elzáró, mesterséges elszigeteltség nehezítette meg.

A kisebbségi kultúrában ez különösen súlyos következményeket vont maga után: az írók, kritikusok, egyetemi tanárok tömeges kivándorlása nyomán a nyolcvanas évek közepétől úgyszólván kiürültek az intézmények. Az irodalmi és tudományos élet a vegetálás szintjére süllyedt. Csoda-e, hogy az amúgy is szegényes irodalomkritika – eszményi hivatása helyett – arra szorítkozott, hogy már-már válogatás nélkül számon tartson, üdvözöljön mindent, ami magyar nyelven még egyáltalán megjelenhetett?

A kisebbség irodalmi életének amúgy is mindig a leggyengébb oldala volt a kritika. Ez a közösség – helyzeténél fogva – az anyaországinál nehezebben tűrte az irodalmi vagy egyéb nemzeti értékek tárgyszerű elemzését, racionális bírálatát. Itt a felfokozott nemzeti érzékenység bármiféle kifogásra a „védekező kollektivitás" reflexeivel válaszolt: sajátos értékeinek minőségelvű megítélését és a legkisebb elmarasztalást is identitását sebző sérelemként fogta föl.

A kelet-európai nemzetek kultúrájára általában jellemző ez a kritikával szembeni irritáltság. A tisztán esztétikai szempontokat érvényesítő műbírálatnál, például, e térség irodalmaiban sokkal elterjedtebb az ideológiai-erkölcsi értékekre összpontosító értelmezés, melyben nem a mű egyetemes üzenetére, formateremtő elveire, hanem annak partikuláris, az adott közösség helyzettudatát kifejező jelentésrétegeire esik a hangsúly. Fokozottan érvényes ez az ideologikus tendencia a nemzeti kisebbségek irodalmi kultúrájában.

Ilyen körülmények között nem volt könnyű a helyzetük az irodalomtudomány erdélyi magyar művelőinek sem. Trianon óta itt hét évtizeden át elsősorban (majdhogynem kizárólag) a filológiai kutatásokat, a nemzeti hagyomány mentését, ápolását tekintették az irodalmár fő feladatának. A nemzetközi tájékozódás, a szélesebb bölcseleti és esztétikai alapozás, az irodalomelméleti kérdéshorizont igénye úgyszólván luxusnak, kozmopolita allűrnek tűnt.

A közvetlen társadalmi elvárások és az egyetemi tudományeszmény között tehát mindig is észlelhető volt a szakadék. S most elsősorban az utóbbi huszonhét évre, saját egyetemi pályámra gondolok. Szakmai, oktatói kötelességem – a nemzetközi szakirodalomban való folytonos tájékozódás, az egyetemi szintű ismeretközlés vagy interpretáció igénye – és az irodalmi élet-

ben vállalható (például kritikusi) szerep között sohasem alakulhatott ki az összhang. A strukturalista, szemiotikai, majd a posztstrukturalista elméleti orientációt és az ennek megfelelő kritikai diskurzust a hazai irodalmi életben mindig is idegenkedve fogadták, s – holott ezek az irányzatok már jelentős nyomot hagytak, asszimilálódtak az új kritikusnemzedék írásaiban is – ez az elutasítás mindmáig érezhető.

Nyolcvankilenc után azonban az áttörés reményére jogosít fel egyrészt az irodalomtudományi tanszék létszámának, másrészt tudományszervező szerepének jelentős, majdhogynem ugrásszerű növekedése. Kettőről nyolcra gyarapodott a tanszéken dolgozó irodalmárok száma, és jelenleg mintegy huszonöt magiszter- és doktorjelölt tudományos munkáját irányítja. A továbbiakban ennek a műhelynek a vonzáskörében kibontakozó kritikai irányokat és irodalomtudományi kutatásokat fogom röviden bemutatni.

*

Miközben továbbra is tagadhatatlanul szükség van a hagyományfeltáró filológiai munkára – forráskutatásra, kiadói és sajtórepertóriumok elkészítésére stb. –, melyet helyettünk senki más nem végezhet el, a tanszéken és a tanszék körül folyó kutatói tevékenységben megnövekedett a regionalizmus korlátait meghaladni kívánó tudományos vállalkozások súlya. Jellemző, hogy még a hagyományos, forrásfeltáró kutatásokban is megmutatkoznak a modernizáció jelei: például abban, hogy Bartha Hajnalka számítógépes adatfeldolgozással rendszerezi a kolozsvári egyetemi könyvtár régi magyar nyomtatványait (*Régi magyar nyomtatványok a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban*). Ez az orientáció az erdélyi magyar kultúra európai látókörű képviselőinek legjobbjait, leginkább Kuncz Aladárt és az Erdélyi Fiatalokat tekinti mértékadónak, és arra a szellemi-erkölcsi imperatívuszra alapoz, hogy a kisebbségi helyzet sem az irodalomban, sem a tudományos életben nem menthet fel az egyetemes normákhoz való igazodás kötelessége alól. A magiszter- és doktorjelöltek konferenciáján, melyet tanszékünk nemrégiben, 1996. március 29–30-án rendezett, ez lett a meghatározó paradigma.

Válogatni a sajátos hagyományból, modellként emelni ki a példát, amelyhez a jelenben igazodunk – már önmagában is kritikai gesztus. A kisebbségi kultúra és irodalom történetének és értékrendjének alapvető kérdéseiről a tágabb összefüggéseket figyelembe vevő elméleti igénnyel beszélni: egy lépés afelé, hogy a bezárkózó, provinciális diskurzus korlátait meghaladjuk. Az említett konferencián *Paradigmaváltás egy „analógia nélküli" korban* címmel Cseke Péter elevenítette fel azt a két világháború közötti erdélyi magyar szellemi-ideológiai irányzatot (a Tizenegyek és az Erdélyi Fiatalok mozgalmát), mely az értékteremtés minden formájában, különösen az irodalomban és a társadalomtudományokban – kisebbségi körülmények közepette is – az egyetemes távlatokra való nyitottság hirdetője-szószólója volt. E mozgalmak ifjú képviselői a két világháború között, a húszas években „a friss európai szellemi áramlatokba kapaszkodtak, és a megújulást egyetemes parancsként tételezték". Az irányzat kiteljesedését, a valódi paradigmaváltást azonban megakadályozták az újraéledt nacionalizmusok és a világháború, és a kisebbségi kultúrában hosszú évtizedeken át ismét a bezárkózás jelei kezdtek elhatalmasodni. Lassan megszilárdult az az irodalomkritikai terminológia is, mely ezt a folyamatot mintegy szentesítette, véglegesítette: a „magyar irodalom" és a „kisebbségi magyar irodalmak" nem csupán az új történeti-politikai helyzetet megnevező kategóriák szerint kezdtek távolodni egymástól, hanem a kritikai elváráshorizontok és értelmezési szempontok szerint is, melyeket az irodalmárok itthon és az anyaországban e kétféle kategóriára megkülönböztető módon alkalmaztak.

Az, hogy egyazon nyelven több irodalom is létezik, nem páratlan a mai világban: beszélünk például német irodalmakról, angol irodalmakról, spanyol irodalmakról és így tovább. Proble-

matikus azonban az, ha egy irodalom értékei valamely irodalmon, esztétikán kívüli nézőpontból különleges megítélés alá esnek, ha másféle mércét alkalmaznak rájuk, mint általában az irodalmi művekre. Nos, nyolcvankilenc után végre szabadon kibontakozott a vita erről a sokak által kifogásolt kritikai megkülönböztetésről, mely a kisebbségi helyzetben született művek elbírálásában a politikai, ideológiai, erkölcsi vagy egyéb szempontokat az esztétikai szempontok fölé rendelte. Ezt a vitát foglalta össze Végh Balázs konferenciánkon bemutatott előadása (*Konkrétum és absztrakció avagy a kisebbségi irodalom elmélete*), melyben a bevett irodalomkritikai gyakorlat fonákságaira rámutatva állást foglalt a bezárkózás tendenciáját erősítő „gettósítás" káros hatásaival szemben, és az elméleti-terminológiai tisztázás érdekében Roland Barthes irodalommeghatározását vette alapul, miszerint az irodalom egyrészt művek, másrészt intézmények rendszere. Ebből kiindulva, „ha az irodalmat művek rendszereként fogjuk fel, a kisebbségi irodalom együtt tárgyalható az anyaországi irodalom műveivel, ha pedig intézmények rendszereként, akkor az egyes irodalmak külön fejezethez tartoznak". Ennek megfelelően a kisebbségben alkotott irodalmi művekre nem kell sem külön elméletet, sem külön értékrendet alkalmazni. Ezzel a felfogással összhangban értelmezi Szakács István Péter is a kanadai magyar irodalmat. (*A nyelv átváltozásai a kanadai magyar irodalomban*).

Ugyancsak esztétikán kívüli, ideológiai szempontok értékrend-torzító hatását vizsgálta Tapodi Zsuzsa *Kritikai elváráshorizontok a második világháború utáni erdélyi irodalomban* című előadásában. Készülő disszertációja valójában az első alaposabb elemzés arról a szellemi értékromboló hatásról, melyet a korabeli – egyébként egész Kelet-Európára jellemző – sematikus irodalomszemlélet, különösen annak egyik legmarkánsabb képviselője, Gaál Gábor idézett elő több évtizedre is meghatározó módon a romániai magyar irodalmi köztudatban. Recepciótörténeti vonatkozásban – kritikák, irodalomtörténeti kézikönyvek és tankönyvek nyelvezetében – jól kimutatható, milyen hosszú ideig tartotta magát az a „kánon", melyet az említett irodalomszemlélet hagyományozott az utókorra.

Ennek a kánonnak a lebontása és feltehetőleg egy új kánon alakítása felé mutatnak ma azok a kritikai és irodalomtörténeti interpretációk, melyek a 20. századi magyar irodalom vezető alkotói közt számon tartott Sütő András, Székely János és Méliusz József életművét elemzik. Lázok János, Szász László és Borcsa János készülő doktori disszertációinak közös vonása, hogy az eddig követett, főképpen ideológiai vagy nemzeti elváráshorizont kizárólagosságát megszüntetve új szempontokkal közelítenek a művekhez. Lázok János a mintegy húsz éve vitatott Sütő-drámák értelmezésében arra a metaforikus mélyszerkezetre fordítja a legnagyobb figyelmet, amely – a korabeli ideológiai kontextusban értelmezhető jelentéseken túl – e drámák egyetemes művészi üzenetét közvetíti (*A hetvenes évek Sütő-drámáinak világképe*). Tanszékünk nagykőrösi doktorandusa, Szász László az érdemeihez mérten eddig feltűnően mellőzött marosvásárhelyi író, Székely János posztumusz filozófiai esszékötetét elemezve egy nagy formátumú, sok tekintetben eredeti gondolkodó értékrendszerét mutatja be, meggyőzően bizonyítva, hogy *A valódi világ* (1995) fejezeteiben „egy sajátosan kelet-európai egzisztencialista világnézet" öltött formát (*Egy szerencsés kelet-európai. Értelmezési kísérlet Székely János illúziótlan világképéhez*). Méliusz József líráját értelmezve Borcsa János azt demonstrálja, hogy a pálya utolsó szakaszában írott művek hogyan teszik lehetővé, hogy a romániai magyar irodalom egyetlen tipikusan avantgárd alkotójának életművét, akiről eddig főként világnézeti szempontú elemzések születtek, a követett formaelveket tekintve is szerves folyamatként érzékeljük. Ő az első olyan szerző, aki Méliusz avantgárd modernségének gyökereit világirodalmi kontextusból eredezteti (*Állandóság és változás Méliusz József költészetében*).

De a kialakult kánon módosítására nem csupán az erdélyi irodalom vonatkozásában történnek kísérletek: eddig soha nem alkalmazott elméleti, poétikai szemléletmód teszi lehetővé,

hogy a magyar irodalom klasszikusairól új irodalomtörténeti diskurzusok keletkezzenek. Ebben a vonatkozásban rendkívül érdekes kísérlet a 17. századi prédikáció mint irodalmi műfaj prózapoétikai vizsgálata, melyet Gábor Csilla végez Káldi művei kapcsán (*Idézetek prózapoétikája. Káldi forráskezelésének kérdései*), vagy a 20. századi magyar íróról, Karinthy Frigyesről kialakult egyoldalú irodalomtörténeti kép dekonstrukciója, melyre egyik legfiatalabb doktorandusunk, Török Dalma vállalkozott (*Egy új Karinthy-kép felé*). És van olyan eset is, amikor a kánon módosulására azért kerülhet sor, mert a kutatómunka során új, eddig ismeretlen kéziratok kerülnek napvilágra: az irodalomtörténész Egyed Emese ebben a szerencsés helyzetben van, amikor a 18. századi testőríró, Barcsay Ábrahám munkásságát újraértelmezi és -értékeli (*Mennyei barátom. Barcsay levelei Orczy Lőrinchez*).

Az új kritikai irányok legszembetűnőbb sajátossága azonban legfőképpen a kulturális bezártságból való kitörés eszközeinek keresése: a kitekintés a szűkebb és tágabb értelemben vett kelet-európai és európai kontextusra, valamint az irodalomelmélet folytonos megújulásának egyetemes folyamataira. Horváth Andor például a két világháború közötti román esszéirodalom kapcsán a román értelmiség identitásproblémáival foglalkozik. (*Az értelmiség identitásproblémái a két világháború közötti román esszéirodalomban*), Ungvári-Zrínyi Ildikó pedig a kelet-európai abszurdnak a nyugatiétól eltérő sajátosságaira mutat rá gazdag drámairodalmi anyagot felhasználva (*A kelet-európai abszurd: színe és visszája*). Bálint Annamária is széles körű világirodalmi tájékozottsággal helyezi el a „magyar pokoljárókat" a 14–15. századi európai látomásirodalomban (*Magyar pokoljárók a 14–15. században*), Plettl Rita pedig arra tesz kísérletet, hogy a kortárs szövegszemantikai elméletekből alkalmazott érvekkel bizonyítsa Széchenyi *Önismeret* című művének kompozíciójára vonatkozó új hipotézisét (*Széchenyi Önismeretének szerkezeti kérdései*).

Az egyetemesség igénye felé történt elmozdulást jelzi az a tény is, hogy a konferencián elhangzott dolgozatok több mint egyharmada kifejezetten elméleti jellegű. Ez még akkor is örvendetes, ha egyik-másik szerzőnek a szakirodalmi tájékozódás korlátaival kell szembenéznie. Az ezredvégen felmerült alapvető történelemfilozófiai problémák iránti érdekeltségünk mutatkozik meg például Hubbes-Rombauer László magiszterjelölt nagy erudícióval és érettséggel megírt tanulmányában, mely a *Művészet és apokalipszis* című magiszteri dolgozat egy részleteként hangzott el konferenciánkon (*Látomások és kinyilatkoztatások*). Ugyancsak széles körű bölcseleti tájékozottságra és elméletalkotó képességekre vall Józsa T. István doktori disszertációjának *Az osztenzív megismerésről* szóló fejezete, melyben a 20. század kognitív pszichológiai és hermeneutikai stúdiumainak eredményeit összegzi igencsak célirányosan, saját művészetelméletének – *A művészet mint megismerés* – megalkotása érdekében. Hasonlóan merész kísérlet a Berszán Istváné, akinek dolgozata (*Kivezetés az esztétikából*) nem csupán egy eredetinek ígérkező „atextuális" esztétikai koncepció körvonalait sejteti, hanem olyan elméleti és kritikai diskurzust alkot, mely eszközeiben, stílusában is közel áll az irodalomhoz, mintha a konstruktivista irodalomtudománynak azt az elvét követné, miszerint az irodalomtudománynak az irodalom részévé kell válnia. A Budapesten doktoráló Mihály Emőke előadása az esztétikatörténet feltáratlan értékeként interpretálja Balázs Béla munkásságának a Lukács Györgyével kortárs, vele párhuzamba állítható elméleti vonulatát (ezen belül is a bécsi korszakot), jelesül a *Dialógus a dialógusról* című írását, amelynek szubjektum-felfogása jelentős szerepet játszik az író esztétikai koncepciójának kialakulásában (*Balázs Béla Dialógus a dialógusról című művének felfogása a szubjektumról*).

Az ezredvégi bölcseleti és irodalomelméleti kihívásokat az irodalomtörténész sem kerülheti meg. Erre figyelmeztet Orbán Gyöngyi dolgozata (*Írás és olvasás. Az irodalomtörténeti kérdések hermeneutikai és dekonstruktivista megújításáról*), melyben ragyogóan alkalmazza a kor-

társ elméleteknek az irodalomtörténészre tartozó megkerülhetetlen tanulságait. Vele kapcsolatban meg kell jegyeznem, hogy az elméleti orientációt szerencsésen párosítja az alkalmazás igényével nem csupán egyetemi szinten, hanem a líceumi irodalomoktatás megújításának érdekében is. Alternatív IX. és X. osztályos, szemléltető példákban bámulatosan gazdag tankönyvének visszhangja nagyon pozitív a kísérletező tanárok, de főként a diákság körében.

Legfiatalabb kutatóink, a magiszterek is figyelemre méltó irányokban indultak el. Sántha Attila kutatási témája a populáris irodalom. Dolgozatában megfontolandó érvekkel támasztja alá azt a felfogást, hogy eddigi irodalomelméleteink egyoldalúak, mert csak az ún. magas irodalom értékeit veszik figyelembe, miközben a társadalomban legelterjedtebb irodalomfogyasztási szokásokat elhanyagolja. Kritikáját konstruktív – *A populáris irodalom tudománya felé* mutató – elméleti javaslataival és irodalomszociológiai argumentumokkal teszi hitelessé. Interdiszciplináris területre nyit Gergely Zsuzsa dolgozata, melyben *A haláltéma filmbeli megjelenítéseit* veszi szemügyre. A tanszéki magiszterképzés egyik legsajátosabb területét képviseli a másik magiszter, Szilágyi N. Zsuzsa dolgozata. Ő ugyanis a nyelvi világmodell-teóriát, Szilágyi N. Sándor nyelvész kolléga eredeti kognitív szemantikai elméletét alkalmazza Shakespeare egyik drámájára, összekapcsolva azt Meletyinszkij mitopoetikus világmodell-elméletével (*Mitopoetikus és nyelvi világmodell Shakespeare A vihar című drámájában*).

Előadásom egyfajta recenziónak is tekinthető, mely igazából nem nyújthatott kielégítő betekintést a romániai magyar irodalomkritika műhelyeibe, de talán jelezni tudta a kutatások fő irányait. Az egyes szerzőkön a sor, hogy bel- és külföldi fórumokon tegyék hozzáférhetővé, versenyképessé – és így érdemben is vitathatóvá – szellemi alkotásaikat.

Demény István Pál

Hogyan értékeljük a folklórkutatást, avagy gondolatok Keszeg Vilmos tanulmányáról

Keszeg Vilmos *A romániai magyar folklórkutatás öt évtizede (1944–1994)* címmel nemrégiben egy nagyigényű és igen gondolatgazdag írást tett közzé (Erdélyi Múzeum 1995. 3–4. füzet, 99–111). Következtetései annyira gondolatébresztőek és vitára sarkallóak, hogy megállapításaival több cikkben is kellene foglalkoznunk.

Tanulmánya távolról sem tekinthető ugyan a romániai magyar néprajzkutatás történetének, de igen jelentős lépés ennek a fontos és mindinkább sürgetővé váló feladatnak az előkészítése terén. Feltétlenül szükség van ilyen tanulmányokra; Keszeg cikke után most már talán meg is lehetne írni ezt a tudománytörténeti fejezetet.

A szóban forgó tanulmány inkább az eredmények összefoglalásának tekinthető. A történeti szemlélet voltaképpen teljesen hiányzik belőle, mondhatni ahistorikus. Egyáltalán nem veszi figyelembe a mindenkori konkrét történelmi feltételeket, és nem veszi figyelembe a tudomány saját fejlődését sem; azt sem, hogy egyáltalán a nemzetközi (vagy ha úgy tetszik: a nyugati) szakirodalomban mikor jelentek meg az általa a romániai magyar kutatáson már 1944-től kezdve erélyesen számon kért gondolatok.

Mindazonáltal abban igaza lehet, hogy az utókor nem az objektív nehézségekre, hanem a konkrét eredményekre lesz majd kíváncsi. Ezért a most következőkben csak igen kevéssé fogok a kutatás történelmi körülményeivel foglalkozni. Keszeg következtetései enélkül is igen gondolatébresztőek és vitára sarkallóak.

A téma

Keszeg Vilmos romániai magyar néprajzkutatáson a romániai magyar néprajzkutatóknak a romániai magyarság néprajzára vonatkozó kutatásait érti. Ez egy lehetséges értelmezés, pontosabban lehetséges egy olyan tanulmány, amelynek pontosan ez legyen a tárgya.

Így viszont kimaradnak például Faragó Józsefnek, Almási Istvánnak és másoknak, köztük e sorok írójának a román tárgyú tanulmányai; ha a tárgyi néprajzot is tekintetbe vennénk, elsősorban Kós Károly tanulmányaira kellene gondolnunk. Kimaradnak továbbá például Almásinak az erdélyi szász és zsidó zenefolklórral foglalkozó írásai vagy éppen a vogul, osztják és szamojéd hősi epikát vizsgáló tanulmányok. (Megemlíthetjük, hogy 45 romániai magyar kutató részben vagy egészben román tárgyú írásainak Faragó József által a Népismereti Dolgozatok 1983-as kötetében közölt – igaz, hogy az akkori hivatalos elvárások miatt némileg felduzzasztott – bibliográfiája csak az 1946–1982-es periódusból 569 tételt tartalmaz.) Keszeg ráadásul következetlen, mert mégis említ egy erdélyi szász népszokásokkal foglalkozó tanulmányt. Másfelől, noha külön tisztázza, hogy csak erdélyi kutatókra hivatkozik (*i.m.* 99), mégis említi Bosnyák Sándor, Hoppál Mihály, Martin György és Vajkay Aurél néhány tanulmányát, az utóbbiét ráadásul 1943-ból, tehát nem a tanulmányban tárgyalt időszakból. Itt különben nehéz eldönteni, hogy hova soroljuk a viszonylag nemrégiben kiköltözött kutatók, például Szabó Csaba és Pávai István még Erdélyben gyűjtött, de már Pesten megjelent anyagát. Szerintem ezeket említeni kellett volna.

Az egésznek nem lenne különösebb jelentősége, ha nem fogalmazódna meg a néprajzosokkal szemben – Keszegnél burkoltabban, de például Bausingernél és az ő nyomán Niedermüller Péternél egészen durván – a nacionalizmus vádja. Azazhogy nacionalista, akinek a saját folklórja vagy népművészete tetszik. Ez a vád annyira abszurd, hogy egyszerűen lehetetlen ellene

védekezni. Más a helyzet, amikor mások folklórjáról van szó. Való igaz, hogy egyik-másik írásomban magam is megpróbáltam felhívni a figyelmet a román vagy éppen az osztják folklór értékeire tudományos vagy éppen esztétikai szempontból (és elszórt megjegyzések erejéig, például az orosz, bosnyák vagy francia epika művésziségére is), de hát miért volna ez nacionalizmus akár az én részemről, akár a máséról?

Keszeg különben azt sem tisztázza egyértelműen, hogy mit ért folklóron. A hagyományos felosztás megkülönböztet szellemi néprajzot, tárgyi néprajzot és társadalomnéprajzot. A határok kissé bizonytalanok, a népművészetet például hol a tárgyi, hol a szellemi néprajzhoz sorolják, s az egész felosztás ellen már 1942-ben felemelte szavát Lükő Gábor, aki a különböző részterületeket egységben, összefüggésben kívánta vizsgálni. (Hogy a posztmodernek is megértsék: holisztikusan.)

Folklóron a magyar szakirodalomban a szellemi néprajzot, szűkebb értelemben csak a szövegfolklórt szokás érteni. Keszeg tanulmányának a tárgya, mivel a bevezetőben nem tisztázza eléggé vizsgálódása „finalitását", csak figyelmes olvasás (és esetleg némi jegyzetelés) után derül ki. E tanulmányában tehát a következőket sorolja a folklórhoz (ebben a sorrendben): népmese, ballada, monda, proverbium és találós kérdés, tréfás népi elbeszélések, viccek, élménytörténetek, naplók, önéletírások, népdalok, gyermekfolklór, mondóka, néptánc, szokásvizsgálat, laikus vallási gyakorlat, mágia és hiedelemrendszer, népi társadalom, mentalitás, ragadványnevek, rokonságterminológia, etnobotanika, népi gyógyászat. Lehetséges kutatási témának tekinti még a népi kultúra táji tagolódásának vizsgálatát, a néprajzkutatás metodológiáját és a folklórkutatás történetét. (Kimarad például a népzenekutatás, illetve csak egy – a népdalkutatást tárgyaló bekezdéshez kapcsolódó – jegyzetben van jelen. Vagy nagyjából kimarad például a népi joggyakorlat.) Végül is némi következetlenséggel nagyjából a hagyományos felosztás szerinti szellemi és társadalomnéprajzot tárgyalja.

Az értékelés

Keszeg a romániai magyar néprajzkutatásról alkotott véleményét végül (*i.m.* 109–111) számozott pontokban foglalja össze. Nézzük ezeket egyenként.

1. Véleménye szerint a romániai magyar néprajzkutatás „nem tudott túllépni elvi következetlenségein". Nem teljesen világos azonban, hogy melyek azok az elvi következetlenségek, noha azokra a továbbiakban részletesebben is kitér. Első megjegyzésül azonban ide kívánkozik, hogy mivel a romániai magyar néprajzosok – a Keszeg Vilmosék előtti nemzedékek is – legalább két-három tudományos paradigmához tartoztak, és sokszor még ugyanazon személyek is többféle módszert is kipróbáltak, a „következetlenségek" egészen természetesek; az lett volna a hiba, ha ötven év alatt másfél tucat ember semmi újat nem tudott volna kezdeni. Keszeg hiányolja „a tudomány elméleti premisszáihoz" való igazodást, aminek szerinte abból kellene állnia, hogy a kutatás „a kutatástörténeti előzmények eredményeihez, módszertanához, terminológiájához, a kutatás tárgyára és finalitására vonatkozó konvenciókhoz tudatosan (azokat követve vagy korrigálva, kiegészítve) viszonyul" (*i.m.* 109). Ebben a mondatban voltaképpen minden szintagma hosszabb megvitatást igényelne. Az, hogy – sokszor a cenzúra miatt is – valóban ritka volt a tudományos vita, valóban nem vált a tudomány fejlődésének előnyére. Mindazonáltal itt is visszaüt a történeti szemlélet hiánya. A kutatási módszerek stb. ugyanis az elmúlt ötven év során többször is változtak, ezek történeti nyomon követéséből kiderülne, hogy igenis volt változás, ha úgy tetszik: fejlődés, tehát tudatos „viszonyulás", még ha nem is egy absztrakt nézőpontról megkívánt mértékben.

1a. A „köztudatban" a néprajzkutatás célja a „mentés" volna. Ezt a köztudat egy része – igen jelentős része – valóban így tudja. De ne tévesszük össze a közvéleményt, illetve annak egy részét a tudományos kutatással. (Bevallom, hogy itt valóban nem tudok megszabadulni egy szubjektív szemponttól: furcsán érzem magam, hogy 1980-ban megvádoltak, amiért tanulmányírással foglalkozom, az értékek „megmentése" helyett, most pedig éppen az ellenkezőjét olvassák rám vádként.) A folklórtények regisztrálása és a róluk való beszélés megint csak vonatkozhat az önkéntes gyűjtőkre meg a vidéki újságírókra, de nem a szakemberekre.

(A romániai magyar sajtóban a hetvenes évek végén, nyolcvanas évek elején megjelent sok, gyakran színvonaltalan, ideologikus cikk, riport stb. annak idején bennem is ellenérzést váltott ki. Valóban az volt az érzésem, hogy eltereli a figyelmet más, fontosabb dolgokról; de ezeken a fontosabb dolgokon részben a többi tudományt, főként a történelmet értem, részben pedig éppen a nemzetiségi problémákat, amelyekről írni Ceauşescu idejében amúgy sem lehetett volna, de a lelkendező riportok hamis önelégültséget keltettek. Ám mindezek a – sokszor jó szándékú – riporterek nem tévesztendők össze a kevés számú romániai magyar néprajzossal, akik mármár emberfeletti munkát végeztek. Emberfelettit abban az értelemben, hogy a legtöbbjük többet teljesített, mint amennyi az adott feltételek között egy embertől méltányosan elvárható lett volna. Vagy mondjak emberfeletti helyett inkább embertelent?)

Az a kritérium pedig, hogy a tudománynak függetleníteni kellene magát kutatási tárgyától, olyan hosszabb tudományelméleti fejtegetést tenne szükségessé, amely nem férne bele ennek a cikknek a keretei közé.

1b. Ebben a pontban Keszeg a *nép* és a *folklór* terminusok hagyományos értelemben való használatát kifogásolja. Való igaz, hogy a kutatás népen elsősorban a parasztságot és folklóron elsősorban a parasztság körében megőrzött hagyományos kultúrát értette. (Nemcsak, mert folytak városi néprajzi kutatások is.) De továbbra is az a véleményem, hogy a folklórkutatásnak ez a feladata. Amit Keszeg számon kér (nemesi, értelmiségi, iskolai, városi stb. kultúra), az véleményem szerint nem a folklór, hanem a populáris kultúra fogalmához tartozik.[1]

Keszeg bírálata különben ezen a ponton a saját mércéje szerint is méltánytalan. „Az utóbbi évek nemzetközi irodalmában az említett fogalmak átértelmezése történt" – írja (*i.m.* 110). Hát ha a nemzetközi szakirodalomban is csak „az utóbbi években" történt meg ez az átértelmezés (valójában kb. 1968-tól), akkor azt méltánytalanság a harminc-negyven-ötven évvel ezelőtti romániai magyar kutatáson számon kérni.

Véleményem szerint különben mind a folklór, mind a populáris kultúra tudományos kutatási téma lehet, az utóbbi vizsgálata is érdekes eredményeket hozhat, csak az előbbivel szembeni türelmetlenséget nem értem.

Itt egy bekezdéssel bővebben is kell foglalkoznunk. Keszeg ugyanis a következő folklórmeghatározást adja (*i.m.* 110): „A folklór az a kultúra vagy a kultúrának azon része, amelyet nem hivatalos intézmények termelnek és forgalmaznak." Mivel Karl Popperrel azt tartom, hogy a definíciók nem valamilyen kvintesszenciát fejeznek ki, hanem egyszerűen rövidítéseket vezetnek be, voltaképpen nem volna kifogásom az ellen, hogy Keszeg ebben a tanulmányában ezt értse folklóron. A baj az, hogy az így körvonalazott „folklór" egy fölöttébb bizonytalan állagú valami lesz. A hippik meg a punkok mozgalma bele fog ugyan tartozni, de bele fog-e tartozni például a katolikus egyház által is propagált csíksomlyói búcsú? Vagy a betlehemezés? A

[1] A kettő különbségéről és a fogalomértelmezésekről l. Hofer Tamás: *Népi kultúra, populáris kultúra. Fogalomtörténeti megjegyzések.* = *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás.* Szerk. Kisbán Eszter. Bp. 1994. 233–247.

táncház-mozgalom nyilván bele fog tartozni, amikor a hatalom éppen akadályozza. És akkor, amikor éppen elősegíti? A folklórfesztiválok nyilván nem fognak beletartozni, amivel egyet is értek. De például az 1979-es udvarhelyi táncház-találkozó, amelyet az akkori államhatalom nem tiltott ugyan be, de akadályozni igyekezett? Hova fognak tartozni az eredetileg az egyház által terjesztett népi vallásos énekek, az archaikus imák stb.?

(Az a mondat pedig, hogy „A folklór egyre inkább kiszorul a hivatalos kultúra által nem szabályozott területekre", egyszerűen elírás lehet. Már hogy szorulhatna ki a folklór a hivatalos kultúra által nem szabályozott területekre, ha eredetileg is – per definitionem – csak ott lehetett jelen?)

1c. Keszeg Vilmos véleménye szerint (*i.m.* 110) a romániai magyar néprajzkutatás a népi kultúrát bizonyos „sajátos szelekció alapján tette kutatása tárgyává", mégpedig a következők szerint (az egyes kritériumokat én jelöltem meg betűvel):

a) ősi / ellentétben a közismert maival;

b) paraszti, falusi / szemben a városival, hivatalossal;

c) esztétikus / szemben az esztétikai minőséget alig tartalmazóval;

d) ünnepi, látványos / szemben a mindennapival;

e) szóbeli / szemben az írásbelivel, a rögzítettel;

f) szöveg- és műfajközpontú / szemben a mindennapi kommunikáció lazább műfaji normákhoz alkalmazkodó beszédszokásaival;

g) nemzeti / szemben az etnikai sajátosságokkal nem rendelkezővel.

E kritériumrendszer természetesen sohasem fogalmazódott meg a Keszeg emlegette néprajzkutatók részéről. Persze attól még lehetne valódi is, noha az egész erősen Bausingernek a német néprajzkutatást ért vádjaira emlékeztet, amit magyar vonatkozásban Niedermüller Péter, illetve a csíkszeredai Kommunikációs Antropológia Munkacsoport (KAM) szokott hangoztatni, csakhogy konkrét elemzés nélkül. Attól még érvényes lehetne a romániai magyar néprajzkutatókra is, de konkrét elemzés nélkül az egésznek erősen doktrinér íze van. Mindazonáltal nézzük a fenti kritériumokat egyenként.

Ad a) A fenti hét vádpont közül – véleményem szerint – csak az első kettőben „van valami", de ezeknek vádként való hangoztatását is teljesen méltánytalannak tartom. Az európai néprajztudomány eleve azért jött létre, mert felismerték, hogy a hagyományos kultúra lassanként megváltozik, mindinkább kiszorul az emlékezetből, s ezért az első gyűjtők menteni kezdték, ami menthető. Bizonyos értelemben állandó stresszállapotban dolgoztak, abban a tudatban, hogy „a tizenkettedik órában vagyunk". Más kérdés, hogy a gyakori ismétlés következtében ez a kifejezés is erősen megkopott, nem is beszélve a határozottan rosszízűvé váló „mentés"-ről. De az nem baj, hogy a néprajzosok igyekeztek minél többet feljegyezni az emlékezetben még élő régi hagyományokból. Még az sem baj, hogy a kiadványokban ezek viszonylag nagyobb hányadot foglaltak el, mint a paraszti emlékezetben. A balladakiadványok nyilván balladákat fognak tartalmazni, nem napi pletykákat, s aki balladát akar olvasni, az feltehetően többékevésbé tudatosan választ, mert hiszen olvashatna éppen avantgárd verset vagy detektívregényt is. Az már baj lehet, hogy nem tudták átfogni a paraszti kultúra egészét, mintegy szinkronmetszetben. De erre igenis megvolt a törekvés, ha nem járt sikerrel, annak oka elsősorban a kutatók csekély számában meg a kedvezőtlen körülményekben keresendő.

Maga az „ősi" szó alig fordul elő komoly szakkutatónál, hacsak nem valamilyen valóban ősi jelenségről van szó. Itt is, mint az egész tanulmányban végig, keveredik az, hogy mit mondtak vagy tettek a szakkutatók, az önkéntes gyűjtők meg a fesztiválokról és esetleg a kiadványokról beszámoló újságírók.

Ad b) Amikor a múlt században a néprajzi gyűjtések elkezdődtek, a magyar lakosság döntő többsége még falun élt. Különösen ami a szövegfolklórt illeti, a városi lakosság tudása nem volt jellemző. Más, itt nem részletezhető okokból is a falusi lakosságot tekintették a hagyományos kultúra hordozójának, mint ahogyan a szövegfolklór és általában a „hagyományos néprajz" szempontjából az is. A „hagyományos néprajz" – szerintem helyesen – kutatása tárgyának valóban elsősorban a parasztság kultúráját tekintette. Csakhogy ezt vádpontként felhozni teljesen méltánytalan.

Ráadásul például Vámszer Géza, Tarisznyás Márton vagy Incze László kutatásai a székelyföldi kisvárosokkal is foglalkoztak. 1980 körül Kolozsváron komoly Hóstát-kutatások folytak, amiből azonban egyelőre csak Pillich Lászlónak jelent meg egy kötete, az akkori körülmények miatt az is riportkötetnek álcázva.[2]

Ugyanakkor a vádpont megfogalmazása is ellentmondásos. A „városi" meg a „hivatalos" ugyanis egyáltalán nem szinonímák. A hippi-mozgalom városi jelenség, de nem hivatalos. A Megéneklünk Románia fesztivál viszont, ami nagymértékben a hagyományos paraszti kultúrára alapozott, már eléggé hivatalos volt.

Ad c) Itt bizony szempontkeveredés van. A szövegfolklórban valóban alkalmaztak bizonyos esztétikai kritériumot, de hát a szövegfolklór műfajainak döntő többsége esztétikai célzattal (is) jött létre, legalábbis esztétikai megformálásuk szándéka tudatos volt. A szövegfolklór műfajai (ballada, mese, népdal) eleve esztétikai funkciójúak is – többek közt, de még az olyan műfajokban is, mint például a ráolvasás, ahol az esztétikai szempont teljesen mellékesnek tűnhetne a funkció szempontjából, az esztétikai megformálás jól megfigyelhető. Mi több, legalább szándékuk szerint esztétikumot kívánnak hordozni a – véleményem szerint nem is a folklórba, hanem a populáris kultúrába tartozó – falvédő-feliratok és emlékkönyvbe való versek is; más kérdés, hogy az utóbbi műfajok általában csak igen mérsékelt sikerrel. A társadalomnéprajzban viszont eleve nem merült fel az esztétikai kritérium, vagy legfeljebb néha mint egyik mellékes jelenség. Kós Károly, Gazda Klára, Kósa-Szánthó Vilma, Vasas Samu, Vetési László tanulmányaira gondolok elsősorban, de közöltek mások is ilyen jellegű írásokat, legnagyobb mennyiségben a Keszeg által váltig dicsért Nagy Olga. Márpedig a társadalomnéprajzban ez a szempont eleve nem lehet elsőrendű.

Ad d) A Megéneklünk Románia fesztiválon meg sok egyéb fesztiválon valóban a folklór (pontosabban: elsősorban a néptánc és a népviselet, másodsorban a népdal, népszokás, részben a népművészet) látványos, ha úgy tetszik: ünnepi (bár ezt a kifejezést itt pontatlannak tartom) oldala került előtérbe. De ne tévesszük össze a fesztivált a tudományos kutatással, sem pedig a fesztiválok sokszor jó szándékú, sokszor botcsinálta rendezőit a néprajzkutatókkal, még ha e két funkciót a diktatúra éveiben – a néprajzosok önhibáján kívül – néha egyugyanazon személy is volt kénytelen betölteni.

Ha magát a szövegfolklórt ünnepi jelenségnek tekintjük – ez szerintem ebben a formában nem releváns –, a társadalomnéprajzra mindez megint csak eleve nem vonatkozhat, s nem vonatkozik nyilván a tárgyi néprajzi tanulmányok döntő többségére, még ha egy részük népművészet fedőnévvel is jelent meg. Miért volna ünnepi mondjuk a bivalytenyésztés vagy akár a fazekasság technológiája?

Persze, mivel Keszeg a tárgyi néprajzra csak nagyon esetlegesen hivatkozik, ez utóbbi szempontot most talán hagyjuk. De arra nézve, hogy a fesztiválok nem képviselték a népi kultú-

[2] Pillich László: *Városom évgyűrűi.* Buk 1985.

rát – s még kevésbé annak tudományos kutatását –, talán elég a Keszeg által is egyetértőleg idézett *Néphagyományok új környezetben* c. kötetre utalni.[3]

Ad e) A hagyományos népköltészet természetesen szóbeli volt. Ez egyszersmind esztétikailag is az egyik megkülönböztető jegye, annyira, hogy pontosan az amerikai kutatásban ezt tartják a legrelevánsabb jegyének és az „oral poetry" kutatásáról beszélnek (beleértve más szóbeli műfajokat is, nemcsak az európai parasztság folklórját). De milyen is lett volna, amikor a múlt század elején a lakosság döntő többségét kitevő parasztságból legfeljebb 2–3 százalék volt írástudó, a többi általában a nevét sem tudta leírni. (Az analfabetizmust a szocialista államhatalom a negyvenes évek végén számolta fel. Ám inkább csak papíron.)

De utalhatnánk, mint a szóbeliséget fontosnak tartó műfajra, az egyéni visszaemlékezések gyűjtésére, az oral historyra is. (Ez utóbbi is képviseltetve van a romániai magyar néprajzkutatásban. Gazda József és Ráduly János népi visszaemlékezéseket tartalmazó kötetei minden problematikusságuk mellett is ilyenek. Egy időben nagy mennyiségű ilyen anyag gyűlt össze egy Korunk-pályázat hatására, az ismert körülmények miatt azonban a mai napig is kiadatlan maradt.)

Egyébként történtek kísérletek a népi írásbeliség vizsgálatára is, ha ezekből csak igen kevés jelenhetett is meg nyomtatásban. Első helyen kell említenünk éppen Keszeg Vilmos kötetét.[4] Ezenkívül Kós Károly és Kósa-Szánthó Vilma munkásságára gondolok elsősorban. Ami pedig a népi önéletírások átmeneti (?) divatát illeti, maga Keszeg hétkötetnyi ilyen anyagot említ tanulmánya 34. jegyzetében (Nem árt azt is meggondolni, hogy nagyjából ugyanannyi idő alatt, 1968 és 1995 között csak nyolc eredeti anyagot tartalmazó balladakötet jelent meg és még két válogatás régebbi gyűjteményekből, tehát az állítólagos nagy különbség egyáltalán nem látszik.)

Ad f) Ez a vád egy kissé furcsa, nem is értem egészen. Hát milyen lehetne a szövegfolklór, ha nem szövegközpontú?

A beszélés néprajza valóban nem tartozik a hagyományos értelemben vett szövegfolklórhoz. De éppen ezért nem is kell rajta számon kérni. Ugyanakkor meglehetősen történetietlen Hymesnak a még meg sem írt elveit és kutatási szempontjait számon kérni az ötvenes, hatvanas évek kutatásán. Egyébként a beszélés vizsgálatára is történt néhány kísérlet, Egyed Péter egy tanulmányán kívül elsősorban Biró A. Zoltán idevágó kutatásait említhetjük.

Ad g) Ezt a pontot pedig egyszerűen nem értem. Mindaddig, amíg Keszeg Vilmos nem pontosít, és nem mondja meg, hogy mit is ért rajta, nem tudok rá válaszolni.

A „nemzeti"-t az 1948–1989-es időszakban mindenesetre már a cenzúra miatt sem lehetett volna leírni. Ugyanakkor a szövegfolklór eleve nem lehet „etnikai sajátosságokkal nem rendelkező", mert bármely szöveg valamilyen etnikumnak a nyelvén van, és az, hogy milyen nyelvű, már talán elég fontos sajátosság. Persze lehetnének elvileg eszperantó vagy volapük nyelvű folklórszövegek is, de ilyenekről még nem hallottam.

Ám valamely közösség kultúrájához tartozik s következésképpen etnikai jegyeket is hordoz a népzene, a néptánc vagy akár a népi joggyakorlat is. A tárgyi néprajzra is ez vonatkozik, de ezt most ne részletezzük, mert Keszeg Vilmos sem tért ki rá.

Természetesen léteznek etnikai jegyeket nem vagy alig hordozó jelenségek, ilyenek például a modern nagyvárosok tömbházai. De ezek kutatása már talán mégsem a néprajz feladata. (A

[3] *Néphagyományok új környezetben.* Tanulmányok a folklorizmus köréből. Szerk. Biró Zoltán–Gagyi József–Péntek János. Buk. 1987.

[4] Keszeg Vilmos: *A folklór határán.* Buk. 1991.

szociológia persze foglalkozhat – és foglalkozik is – azzal, hogy miként hatnak a tömbházak a bennük lakó emberek közérzetére vagy akár a demográfiára.)

Mindenesetre nem értem, hogy szerepelhet a fenti g) pont vádpontként a romániai magyar néprajzkutatás vonatkozásában. Amíg valaki meg nem győz az ellenkezőjéről, arra kell gondolnom, hogy ezt a pontot Keszeg reflektálatlanul vette át Bausingertől.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy ilyen szűrő a romániai magyar néprajztudományban nem létezett. Az igaz, hogy a néprajzosok valóban szelektáltak olyan értelemben, hogy azt tekintették kutatásuk tárgyának, ami megítélésük szerint a hagyományos népi kultúrához tartozott. Ennek során természetesen fordultak elő hibák és tévedések, amelyeket a néprajztudomány folyamatosan igyekezett is korrigálni. Bizonyos régi gyűjtések hiányosságait utólag természetszerűleg nem lehetett már bepótolni, de hát a tudomány is hibákon és tévedéseken keresztül halad előre.

Ugyanennél a pontnál említi Keszeg Vilmos (*i.m.* 111), hogy az utóbbi években szemléletváltás következett be az egyetemi oktatásban. Ez bizonyos mértékben igaz, de azt sugallja, hogy két irányzat áll szemben egymással, egy „hagyományos" és egy „szemléletváltott". Megítélésem szerint azonban csak a kolozsvári szellemi és társadalomnéprajzzal foglalkozók körében legalább négy, de a kisebb különbségeket is számítva, inkább öt-hat irányzat fut párhuzamosan. Keszeg Vilmos, úgy látszik, erősen hajlamos a például Niedermüller Péter vagy itt Erdélyben a csíkszeredai KAM által képviselt homogenizáló szemléletre, amelyet azonban torzítónak és a valódi problémákat elmosónak tartok.

2. Hiányolja Keszeg azt is, hogy csak adatfeltárás folyt. Ami az önkéntes gyűjtőket illeti, tőlük nem is volna méltányos egyebet elvárni, sőt hálásnak kell lennünk nekik, ha felhasználható adatfeltárást végeznek.

A következő bekezdésben aztán váratlanul elismeri, hogy fel-feltűntek „a kutatás hasznosítható módszerei (szemiotika, kommunikáció-elmélet, strukturalizmus, beszédtett-elmélet, történeti-összehasonlító módszer)", s tegyük még hozzá: kvantitatív elemzés, evolucionizmus, szociológiai módszerek – de mint mondja: „következetes és eredményes hasznosításukat alig néhány szerző tudta elvégezni". De hiszen összesen is alig volt néhány szerző a tárgyalt időszakban!

3. A finalitás hiánya. Ezt így kimondani kissé furcsa. Legfeljebb 10–12 szakemberről van szó, akik legalább négy, de inkább több tudományos irányzathoz tartoznak. Különböző céljaik lehetnek. Kik azok, akiknek nincsen céljuk? Mert a 101. lapon említett „kutatógeneráció"-ra ez nyilván nem vonatkozik. S bizonyára nem vonatkozik – noha ez nem teljesen egyértelmű – Nagy Olgára sem.

3a. A bibliográfia kérdése pedig apróság, ami nem is tartozik az itt tárgyalt súlyos elvi kérdések közé. Valóban nincs összeállítva a romániai magyar néprajzkutatás bibliográfiája, de jól megvagyunk nélküle, annál is inkább, mert a magyar néprajzkutatás bibliográfiája a tárgyalt időszakra (vagy legalábbis 1992-ig) elkészült, és abban benne vannak a romániai magyar kutatók írásai is.

Ugyanebben a bekezdésben: „a közlemények szakszerűségét a szerkesztői közeg sem várja el". Itt megint disztingváljunk. A NyIrK-nél, az Erdélyi Múzeumnál, a Népismereti Dolgozatoknál bizony elvárják. Igényes szakember lehetőleg amúgy sem bocsát ki a kezéből szakszerűtlen írást. Tisztázzuk, hogy egyáltalán szakkiadványokról van-e szó vagy obskurus vidéki kiadványokról. De ezt Keszegnek kell megtenni, ha már egyszer vádat emelt.

Itt is visszaüt a történeti szemlélet hiánya. Az 1989-es forradalom előtt ugyanis csak nagyon kevés dilettáns írás jelent meg. Voltak olyan periódusok, amikor a cenzúra miatt csak nehezen, sőt olyanok is, amikor gyakorlatilag egyáltalán nem jelenhettek meg néprajzi publikációk, de a

meglevő kevés kiadványnál igen igényes elbírálás és szerkesztés folyt, ezért ami megjelent, általában megbízható, ha esetleg nem is nagyon magasröptű munka (lásd Kriterion Könyvkiadó, folyóiratok). A forradalom utáni átmeneti periódusban valóban megjelent jó néhány – sőt mondjuk ki: váratlanul sok – dilettáns írás is. De egyrészt úgy tűnik, hogy a könyvkiadás szerveződésével a helyzet máris javulóban van. Másrészt ez aligha a „hagyományos néprajzosok" bűne, mert ez már a „szemléletváltás" és „generációváltás" után következett be. Harmadrészt: az egész tanulmányon végigvonuló tisztázatlanság itt is feltűnik. Nyilvánvalóan Keszeg sem a kevés számú szakemberre gondolt, hanem az önkéntes gyűjtőkre meg a dilettánsokra. Csakhogy nem ők képviselik a romániai magyar néprajztudományt.

3b. A partikularitástól való elszakadás. A néprajz tudományként csak akkor kezelhető, ha kijelentései általános érvényűek, megalapozottak. Először is az „általános érvényű" és a „megalapozott" kifejezések nem szinonímák. Másodszor pedig: az összesen néhány szövegfolklorista jó néhány általánosabb érvényűnek szánt megállapítást tett – az általánosság különböző szintjein természetesen –, ezt Nagy Olga esetében Keszeg is elismeri. Az önkéntes gyűjtőktől viszont méltánytalanság lenne ezt elvárni.

3c. A szintézis igénye nem „néhány", hanem kb. másfél évtizeddel ezelőtt fogalmazódott meg.

E pontnál részben igaz, hogy megváltozott a tudományról alkotott elképzelés. Maga a kumulatív tudományépítkezési modell vált elavulttá, vagy legalábbis most úgy tűnik. Mindazonáltal a vádak igaztalanok. Szövegközlések nélkül nincs miből kiindulni, nincs mit általánosítani.

A szintézis eszméje pedig önmagában soha nem avulhat el. Időnként ugyanis újra meg újra össze kell foglalni az addigi tudásunkat.

A tanulmány utolsó mondatában Keszeg végre közelebbről is körvonalazza a saját elképzelését: „A jelenleg szerveződő tudomány (ti. a néprajz) a társadalomtudományok között is helyet keres magának, s a folklórkutatást az esztétikumvizsgálat helyett-mellett a társadalom, a világkép, az értékrend, a kommunikáció szerveződési és működési módja érdekli." Vagyis voltaképpen társadalomnéprajzi kutatásokat szeretne megvalósítani. Nem is azzal van baj, hogy ennek a fokozott vizsgálatára szólít fel, hanem hogy a szellemi néprajz létjogosultságát kvázi kétségbe vonja, és a szellemi néprajz kutatóit igaztalan vádakkal illeti. (Jóllehet a saját hiedelemkutatásai is a szellemi néprajz körébe tartoznak.)

Az idézett mondathoz ráadásul két további pontosítás is kívánkozik.

Nem érthető, hogyan keres a néprajztudomány a társadalomtudományok között is helyet magának, hiszen – például a történelemmel, régészettel, nyelvtudománnyal stb. együtt – mindig is az volt. Ha a társadalomtudomány szónak az értelmező szótárban megadott másik jelentését, a szociológiát nézzük, a fenti mondatot úgy lehet érteni, hogy a néprajz a jövőben a szociológia egyik ága kíván lenni. Amit a mondat második fele meg is erősít. De akkor megint csak: mi lesz a szellemi néprajzzal?

Az „esztétikumvizsgálat helyett-mellett" – ebből az következne, hogy a néprajzi vizsgálatok eddig elsősorban az esztétikumot vizsgálták. Valójában erre alig van példa, nemcsak a romániai magyar kutatásban, hanem az esztétikai vizsgálatok talán a legelhanyagoltabb ágát alkotják az egész egyetemes néprajztudománynak. A magyar nyelvű szakirodalomban egyetlenegy ezzel a kérdéskörrel foglalkozó önálló művet ismerek.[5] Elszórt megjegyzések némelyik ballada vagy szőttes szépségéről nem jelentenek esztétikai vizsgálatot.

[5]Voigt Vilmos: *A folklór esztétikájához.* Bp. 1972.

Befejezésül azt a véleményemet kell kifejeznem, hogy megítélésem szerint Keszeg tanulmányának – kisebb-nagyobb pontatlanságoktól és tévedésektől most eltekintve – három fő hibája van:

1. összekeveri a szakkutatókat az önkéntes gyűjtőkkel és mindkét kategóriát a néprajzi rendezvényekről tudósító újságírókkal;

2. összekeveri a folk kultúrát és a populáris kultúrát;

3. doktrinér módon („reflektálatlanul") átvesz megállapításokat másoktól, elsősorban Niedermüller Pétertől, amely megállapítások talán másutt sem helytállóak, de a romániai magyar néprajzkutatás vonatkozásában bizonyosan nem azok.

Keszeg a saját eredeti kutatásaiban, valamint a tanári munkájában szerencsére sokkal kevésbé doktrinér, a befektetett rengeteg munkájának már látszanak is a pozitív eredményei. Az elméletben felmerülő rengeteg kérdést azonban meg kell beszélni, hogy a kilencvenes évek szakirodalmának – nemcsak a romániai magyar néprajzkutatásra jellemző – eszmei és terminológiai zűrzavarán valamit enyhíthessünk. Ehhez szerettem volna hozzájárulni ezzel az írással is.

Csomortáni Magdolna

A romániai magyar helynévkutatás néhány időszerű kérdése*

A magyar tudomány hagyományaihoz méltó eredményekkel felzárkózó, nemzetközileg is elismert magyar névtudomány ma már közismerten önálló nyelvészeti diszciplína. Pontosan körülhatárolható kutatási tárgya, dinamikus névszemléletbe ágyazott vizsgálati céljai, alkalmazott módszeres eljárásai, valamint intern kategória-rendszere egyaránt szavatolják önálló státusát.

Kutatási tárgya belső sokrétűségének megfelelően kialakult komplexitása; ez hosszú időn át megkérdőjelezte a humán tudományszakok közötti hovatartozását, és olyan nyitottságot biztosít számára, amely lehetővé teszi nemcsak a műveléséhez szükséges társadalmi, természeti, műszaki tudományágak névtani jellegű ismeretanyagának a beáramlását, hanem megkönnyíti a maga kutatási eredményeinek a tudományos vérkeringésbe való bekerülését is.

A fejlődéstörténete során több részterületre is differenciálódott névtudományt az 1918-as történelmi, politikai események kényszerűségei földrajzilag is széttagolták az anyaországi, kárpátaljai, volt jugoszláviai és az erdélyi régiókra, ezek tudományos életének függvényében. Ez a sajátos, pozitív és negatív fejleményeket egyaránt előhívó többszörös belső rétegződés újabbnál újabb kihívásokkal szembesítette és szembesíti manapság is a tudományszakot. Gondolunk itt többek között arra, hogy a már önmagukban is sokrétű tudományos feladatok ellátása mellett és érdekében külön gondot kell fordítani belső egyensúlya megteremtésére is, egyaránt biztosítva az anyaországi és a regionális tudományos kutatások összhangját.

A magyar névtan erdélyi vagy romániai magyarnak is nevezhető ága sajátos történelmi, földrajzi helyzetében is szerencsés szakágazat, hisz gyökerei az értékeiben és arányaiban hatalmas múltra visszatekintő erdélyi magyar tudományos életbe nyúlnak vissza. Létfeltételei főként a nagy múltú kolozsvári tudományos intézményekhez, rangos folyóiratokhoz kötődtek és kötődnek napjainkban is. Újabban azonban fölbecsülhetetlen szakmai, erkölcsi és anyagi támogatásnak örvendhet az anyaország részéről is.

A tulajdonképpeni romániai magyar névtan a két világháború között kibontakozó romániai magyar nyelvföldrajzi kutatások keretében alapozódott meg. Szabó T. Attila fáradhatatlan szervező- és nevelőmunkájának köszönhetően ugyanis az Erdélyi Tudományos Intézet, a kolozsvári egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, valamint a Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet tagjaiból alakult „erdélyi iskola" a romániai magyar nyelvjárások tervszerű, szervezett fölvételezése során – mint azt Márton Gyula leszögezte – a szókincsgyűjtések keretében célul tűzte ki a névgyűjtést is.[1] Az ezzel kapcsolatos korabeli elképzelésekről ugyancsak Márton Gyulától a következőket olvashatjuk: „Az élő névanyag gyűjtésével kapcsolatban eredetileg az volt az elgondolásunk, hogy a nyelvatlasz kikérdezésével párhuzamosan összegyűjtjük a földrajzi neveket, sőt a személy- és állatneveket is."[2]

Ennek az elgondolásnak megfelelően a Szabó T. Attila, Gálffy Mózes és Márton Gyula kiadásában megjelent *Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé"-ből* (Kvár 1944) című tájnyelvi atlasz anyaggyűjtésével párhuzamosan az 1930–40-es években valóban gazdag és jelentős névanyagot sikerült föltérképezni Szabó T. Attila irányításával, aki Kelemen Lajos

* Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának 1995. október 27-én tartott felolvasó ülésén elhangzott előadás javított szövege.

[1] Márton Gyula: *A romániai magyar nyelvjáráskutatás múltja és mai állása.* Korunk Évkönyv 1973. 173–193.

[2] Márton Gyula: *Tájékoztató a Román Népköztársaságban folyó magyar nyelvészeti szakképzésről és magyar nyelvtudományi munkálatokról.* M. Nyelv LV (1959). 505 (499–520).

személyes hatására felismerve a történeti és élő helynévanyag tudományos jelentőségét, elsősorban történeti helynévgyűjtéssel foglalkozott, de vizsgálódásai nyomán kijelölte a további magyar névtani kutatások irányát is.

A magyar helynévkutatás szempontjából az egyik legfontosabb munkája a *Miért és hogyan gyűjtsük a helyneveket?* című elvi, módszertani tanulmánya[3], amely nemcsak a romániai magyar helynévgyűjtés elveit és szempontjait rögzítette, hanem az 1960-as évektől kibontakozó magyarországi helynévgyűjtési mozgalom és egyben a mindenkori névtani kutatások alapvető módszertani útmutatójává is vált.

A már említett tervszerű romániai magyar nyelvjáráskutatás kereteiben kibontakozó helynévtani kutatások célrendszere nem a maga egységes egészében, de részleteiben körvonalazódott az „erdélyi iskola" előtt. Erről tanúskodik a Szabó. T. Attila és Gergely Béla kiadásában megjelent *A Dobokai-völgy helynevei* című kötet (Kvár 1946) egyik passzusa is: „...állhatatosan ott lebeg szemünk előtt a messzi cél: a sok kisebb-nagyobb helynévmonográfiára alapított erdélyi helynév-szótár és az összefoglaló helynév-feldolgozás megvalósításának távoli feladata."

Az „erdélyi iskola" a háborús évek ellenére gondoskodott a párját ritkító gazdag adatanyag kiadásáról is. Ennek az ügyét részben a legrégibb erdélyi magyar tudományos egyesület, az 1859-ben alapított Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) vállalta föl, rangos kiadványsorozatában, az Erdélyi Tudományos Füzetekben jelentetve meg a feltárt névanyag tetemes részét 19. századi hagyományaihoz híven, hisz 1863-ban Pesty Frigyes országos helynévgyűjtési tervezetéről is pártoló véleményt terjesztett elő a korabeli főkormányszékhez.

Az 1930–40-es években megjelent helynévtani kiadványok műfajukra nézve is egy sajátos adattár-típust honosítottak meg. Sebestyén Árpád „annotált névjegyzéknek" minősíti őket, hiszen „...szűkszavúan, de azért elvszerű következetességgel és tudományos felelősséggel egy-egy területnek – egy község bel- és külterületének, illetőleg nagyobb, összefüggő tájegységeknek – lehetőleg teljes élő vagy történetivel is kiegészíthető névanyagát adják közre".[4] A magyarországi helynévkutatók is ezt a közlési formát honosították meg kisebb-nagyobb módosításokkal az országos magyar helynévgyűjtés névanyagának publikálására.

A továbbiakban tekintsük át a korabeli magyar helynévi adattárak sorát. Ezek a következők: Ady László: *Magyarkapus helynevei.* Kvár 1941; Árvay József: *A barcasági Hétfalu helynevei.* Uo. 1943; Fábián Béla: *Nagykend helynevei.* Sepsiszentgyörgy 1939; Gazda Ferenc: *Csomakőrös helynevei.* Kvár 1943; Gergely Béla: *Kisbács helynevei.* Uo. 1942; Gergely Béla–Szabó T. Attila: *Kalotaszeg helynevei.* Uo. 1942; Uők: *A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei.* Uo. 1945; Uők: *A szolnokdobokai Tőki völgy helynevei.* Uo. 1945; Uők: *A Dobokai-völgy helynevei.* Uo. 1946; Imreh Barna: *Küküllő-, Maros- és Nyárád-vidéki helynevek a XIX. századból.* Uo. 1943; Uő: *Mezőbánd helynevei.* Uo. 1942; Márton Gyula: *A szolnokdobokai Árpástó helynevei.* Uo. 1945; Uő: *Nagymon helynevei.* = *Kristóf-Eml.* Uo. 1939. 157–168; Uő: *Ördöngösfüzes helynevei.* Uo. 1944; Szabó T. Attila: *Adatok Nagyenyed XVI–XX. századi helyneveinek ismeretéhez.* Uo. 1933; Uő: *Dés helynevei.* Turda 1937; Uő: *Gyergyói helynevek a XVII–XIX. századból.* Bp. 1940; Uő: *Közép-Szamos-vidéki határnevek.* Uo. 1932; Uő: *Nireş-Szásznyíres település-, népiség-, népesedés- és helynévtörténeti viszonyai a XIII–XX. században.* Kvár 1937; Uő: *Zilah helynévtörténeti adatai a XIV–XX. században.* Uo. 1936; Tomai

[3] Szabó T. Attila: *Miért és hogyan gyűjtsük a helyneveket?* (1937/1970) = *Nép és nyelv.* Válogatott tanulmányok, cikkek IV. Buk. 1980. 251–275.

[4] Sebestyén Árpád: *Újabb eredmények és feladatok földrajzi név-kutatásunkban.* M. Nyelvjárások XIII (1967). 29–35.

László–Horváth István: *Az alsófehérmegyei Magyarózd helynevei.* Erdélyi Múzeum IL (1944). 202–217.

Az említett tulajdonképpeni adattárak mellett azonban találkozunk olyan kiadványokkal is, amelyek a gyűjtött névanyag alapján különböző névtipológiai vizsgálatokra is vállalkoznak. Közülük mindenekelőtt Benkő Loránd *A Nyárádmente földrajzi nevei* (Bp. 1947) című munkáját emelem ki, amely egy kistáj teljes névanyagának sajátos tipológiáját mutatja be. Mellette az egy-egy névtípust elemző szakmunkák sorában még megemlíthetjük a következőket: Árvay József: *A térszíni formák nevei a barcasági Hétfalu helyneveiben.* Kvár 1942; Uő: *A térszíni formák nevei Kalotaszegen.* Uo. 1943; Gergely Béla: *Kalotaszeg névutós helynevei.* Uo. 1943; Kniezsa István: *Erdély víznevei.* Uo. 1942; Szabó T. Attila: *A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse.* Uo. 1942.

A magyar névtan a kezdetektől fogva elismerően méltatta az erdélyi névtani kutatási eredményeket. Gondoljunk csak Kázmér Miklós két szemléjére[5], vagy a magyar névtudomány kiemelkedő rendezvényeire, a már hagyományossá vált névtudományi konferenciákra, amelyek minduntalan emlékeztetnek az erdélyi névtani hagyományok tudománytörténeti helyére és szerepére. Így az 1969-es, II. Névtudományi Konferencián Benkő Loránd Szabó T. Attilát, „a magyar helynévkutatás apostolát" úgy értékelte, mint aki alapjaiban föllendítette és megújította a magyar névtani kutatásokat, nagymértékben hozzájárulva Melich János, Gombocz Zoltán, Pais Dezső és Kniezsa István mellett a két világháború közötti magyar névtannak európai élvonalba töréséhez.[6] Az 1980-as III. és az 1986-os IV. Névtani Konferencián Ördög Ferenc szintén kihangsúlyozta azt, hogy a modern magyar névtani kutatások megalapozását Szabó T. Attilának és az erdélyi névtannak köszönhetjük.[7]

Az erdélyi névkutató iskola tudományos munkásságának hőskora a II. világháborúval lezárul. A háborút követő évek hazai politikai törekvései következtében a romániai magyar nyelvészeti kutatások súlypontja az atlaszmunkálatokra tevődik át. Így a névtan, a helynévkutatás háttérbe szorul, de Márton Gyula a már említett Magyar Nyelv-beli tájékoztatójában ezzel kapcsolatosan kihangsúlyozza, hogy „A névkutatás hagyománya azért nem szakadt meg. Kezdő nyelvészek, végző magyar szakos hallgatók, vidéken tanító tanárok több falu névanyagát összegyűjtötték, a tanszék munkatervében azonban ez egyelőre nem szerepel a legközvetlenebb célkitűzések között."[8]

A névkutatás, helynévkutatás romániai magyar hagyományait tehát a kolozsvári egyetem magyar tanszéke vitte tovább. Előbb Márton Gyula, majd B. Gergely Piroska vállalta számos helynévtani államvizsgai és fokozati dolgozat megírásának a legkorszerűbb kutatási elvek és szempontok szerinti irányítását. Természetesen mai magyar tanszékünk, a Magyar Nyelv és Kultúra Tanszék sem zárkózik el a helynévtani, névtani témájú szak- és fokozati dolgozatok irányításától, hisz a tudományos kutatásnak ez az oktatási folyamatba ágyazott válfaja magában hordozza a névtanos utánpótlás lehetőségeit is. Mindezek mellett a tanszék a doktori disszertációk lehetséges témaköreiben is szorgalmazza a névtani jellegűeket. A közelmúltból, 1980-ból

[5] Kázmér Miklós: *Földrajzinév-kutatásunk 1945 és 1955 között.* M. Nyelv LII (1956). 238–255. és *Helynévkutatásunk 1956-tól 1966-ig.* Uo. LXV (1969). 108–122.

[6] Benkő Loránd: *Névtudományunk helyzete és feladatai.* = *Névtudományi előadások.* II. Névtudományi Konferencia, Budapest 1969. Bp. 1969. 8.

[7] Ördög Ferenc: *A megyékben folyó földrajzinév-gyűjtés helyzete és időszerű kérdései.* = *Név és társadalom.* A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Veszprém 1980. szeptember 22–24. Bp. 1981. 147–148. és *A földrajzi nevek gyűjtése, kutatása (1980–1986).* = *Névtudomány és művelődéstörténet.* A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján. Zalaegerszeg 1986. október 8–10. Bp. 1989. 33.

[8] Márton Gyula: *Tájékoztató...* 505.

megemlíthetjük Tibád Levente doktori dolgozatát *Nyikó mente helynevei (21 Hargita megyei falu névanyaga)* címmel, amelyet Szabó T. Attila irányított.

Az egyetem magyar tanszéke mellett az erdélyi névkutató iskola hagyományainak másik átmentője az 1957-ben indult, a romániai magyar nyelvtudomány számára sok tekintetben új távlatot hozó Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (NyIrK), illetve annaki szerkesztősége, személyesen Murádin László, aki évtizedeken át sürgette a még feltáratlan települések helynévanyagának összegyűjtését és a gyűjtött anyagnak a NyIrK-ben való publikálását.

A NyIrK 1967-ben jelentette meg az első helynévtani közleményt, Csák Lászlónak a *Bélfenyér jelenkori helynevei* című gyűjtését (XI. 319–326). Azóta az 1850 és 1860 között működő Új Magyar Múzeumhoz vagy az 1872-ben indult Magyar Nyelvőrhöz hasonlóan folyamatosan közli mind az elkötelezett gyűjtők – Janitsek Jenő, Hints Miklós, Burus János –, mind az „egyfalvas" gyűjtők helynévanyagát. Napjainkig összesen 124 település mai élő, illetve élő és történeti annotált névjegyzékét tette közzé.

A NyIrK mellett a romániai magyar helynévkutatás másik, publikációs lehetőségeket is nyújtó mentora a budapesti ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékének Névkutató Munkaközössége, pontosabban Hajdú Mihály, aki az általa szerkesztett Magyar Névtani Dolgozatok sorozatban több romániai magyar település és kistáj névanyagát is közölte az eddigiek során.

Természetesen nem feledkezhetünk meg a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum évkönyvéről, az Alutáról sem, amely szintén vállalta a romániai magyar helynévkutatás kiadási részkérdéseinek a megoldását.

Újabban az erdélyi tudományos élet legátfogóbb szervezete, az 1990-től újra működésbe lépett EME Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya nyújt optimális szakmai keretet a még mindig gyűjtési és publikációs gondokkal küszködő romániai magyar helynévkutatásnak, anyagilag is támogatva Csík, Gyergyó és Háromszék mai élő helynévanyagának összegyűjtését, távlatilag pedig kiadási lehetőségeket is kínál az oly régen megtervezett *Erdélyi Helynévtörténeti Adattár* kistájak szerinti, történeti és mai élő helynévanyagának majdani kötetei számára. Ugyanakkor évi pályázataival is igyekszik továbbvinni a romániai magyar helynévkutatás ügyét.

Az említett intézménynek, folyóiratoknak köszönhetően az 1930-as évektől napjainkig összegyűlt romániai magyar helynévanyagról azonban sajnos nem rendelkezünk még egészen pontos bibliográfiai adatokkal sem. Magam ugyan próbálkoztam egy vázlatos összesítéssel a NyIrK-ben közölt *Erdélyi magyar helynévkutatásunk jelene* című közleményemben (XXXVI. 1992. 115–117), de adataim nem fedik az összegyűjtött anyag teljes egészét; kiegészítésre várnak még.

A jelzett hiányosságok ellenére próbáljuk meg áttekinteni tájegységenként a romániai magyar helynévkutatás eddigi eredményeit és további feladatait, felhasználva Murádin Lászlónak *A romániai magyar helynévkutatás* című kéziratát.

A romániai magyar nyelvterület legkeletibb tájegységének, a Keleti-Kárpátok és a Prut közé eső Moldvának a helynévanyagából 6–7 falunyi gyűlt össze az eddigiek során, de össze kellene gyűjteni legalább azt a 43 falut, illetve azok kirajzásait is, amelyeknek gyűjtőpontjai *A Moldvai Csángó Nyelvjárás Atlaszá*ban (Bp. 1991) is szerepelnek.

A Székelyföld csíkszéki részén, az Olt felső medencéjében, a Keleti-Kárpátok és a Hargita vonulata között fekvő 44 településből összesen 33-nak sikerült föltérképezni a mai élő helynévanyagát; a többi még összegyűjtésre vár.

Gyergyószéken, a Maros Keleti-Kárpátok és Görgényi-havasok által közrefogott medencéjében az 1940-es években Árvay József gyűjtött 4–5 falunyi, ma már történetinek minősülő helynévanyagot, az EME megbízásából pedig pillanatnyilag is folyik a gyűjtés.

Gyimes településeinek, a Gyimesi-szoros és a Tatros folyó völgyének gyűjtése még várat magára.

Kászonszék a Csíki-havasokban a Kászon-patak völgyében fekvő szűk medencéjével szintén teljesen fehér folt a romániai helynévkutatásban.

Az Olt és a Feketeügy síkságán húzódó Háromszék több mint 100 helységéből a gyűjtés 54 faluban, többnyire Erdővidéken befejeződött, de Kézdiszékről csupán 3 település anyaga gyűlt össze.

A Barcaságról, az Olt déli kanyarulata és a dél-erdélyi havasok közötti területről a már megjelent *Hétfalu helynevei*n kívül kéziratos anyaggal rendelkezünk a Brassó melletti Királyföldről.

A Székelyföld nyugati részén, Udvarhelyszéken gyűjtés folyt Erdővidék ide eső részén, a Nyikó mentén, a székely Partiumban meg a Sóvidéken. Egy-egy gyűjtőre lenne szükség a két Homoród vidékén, de a Kis-Küküllő mentén egészen Balázsfalváig is mindössze 2 falu anyagával rendelkezünk. Szórványos gyűjtések Udvarhelyszékről még vannak, az anyag nagy része azonban hiányzik.

Marosszék Felső-Maros menti részéből Magyarótól Székelykocsárdig 15 helységben folyt gyűjtés, az Alsó-Nyárád mentén befejeződött, de a Felső-Nyárád mente területéről csak 2 falu anyaga gyűlt egybe.

A Mezőségről, vagyis a Kis- és Nagy-Szamos, a Sajó, a Maros, Aranyos közötti erdőtlen dombságról a Tőki-, a Dobokai-völgy és a Borsa-völgye van összegyűjtve. Ezenkívül e szórványvidéknek minősülő tájegységünkről még rendelkezünk legalább 50 település névanyagával is, de még mindig lenne legalább 100 olyan helység, ahol feltétlenül gyűjtést kellene végezni, főként Nagyenyed, Tövis és Balázsfalva környékén.

Az Aranyos menti Aranyosszéken, továbbá a Gyalui-havasok, a Vlegyásza és a Meszes-hegység vonulatai által közrezárt Kalotaszegen a gyűjtés befejeződött.

A Szilágyságban, a Réz-, a Meszes-hegység, a Szamos, valamint az Érmellék által határolt dombság 60 falujából mindössze 12-ben tárták fel a helynévanyagot.

Máramarosnak, a Tisza felső völgyének a névanyaga is összegyűlt, és Szatmár vidékén is folytak munkálatok, bár erről pontos adataink nincsenek.

Végül Biharból és a Bánságból is csupán szórványos gyűjtésekkel rendelkezünk.

Az elmondottak alapján összegezésképpen megállapíthatjuk, hogy a romániai helynévkutatásnak továbbra is elsőrendű feladata a magyar vagy magyarok is lakta települések, tájak eddig még feltáratlan helynévanyagának összegyűjtése és kiadványsorozatokban való közzététele. Ha jól ismert helyzetünk és lehetőségeink miatt nem tudunk is a közelmúlt magyarországi helynévgyűjtési mozgalmához hasonló, átfogó gyűjtési feladatokat magunkra vállalni, reményeink azért lehetnek és vannak is. Az eddig összegyűlt kéziratos és publikált anyag alapján, egy ügyszerető helynévkutató munkaközösség, lelkes és felkészült gyűjtők segítségével ugyanis elképzelhető a Szabó T. Attila tervezte *Erdélyi Helynévtörténeti Adattár* majdani kiadása is.[9]

Mindenekelőtt azonban sürgősen el kell végeznünk néhány igen fontos feladatot. Az eddigiek során összegyűjtött helynévanyag pontos számbavétele nyomán össze kell állítanunk egy romániai magyar helynév adatbázist, amelynek függvényében el kell készítenünk az eddigi publikációk, kéziratos gyűjtemények, folyamatban levő gyűjtések tájegységenkénti, települé-

[9] Szabó T. Attila: *Az „Erdélyi Helynévtörténeti Adattár" és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése* (1955/1968). = *Nyelv és múlt.* Válogatott tanulmányok, cikkek III. Buk. 1972. 359–369.

senkénti katalógusát, bibliográfiáját, majd a még feltáratlan települések tájegységenkénti névmutatóját.

A rendelkezésünkre álló helynévanyag meg az eddigi gyűjtési, szerkesztési és kiadási munkálatok tapasztalatai alapján felül kell vizsgálnunk elkövetkezendő helynévgyűjtési munkálataink elvi és módszertani következetességének minden összetevőjét, a gyűjtők felkészítésétől a gyűjtések ellenőrzési formáinak kidolgozásán át a szerkesztésig egyaránt.

A tulajdonképpeni helynévtani adattárak mellett ajánlatos lenne elindítani egy kiegészítő forrásjegyzéket a társtudományok névtani vonatkozású eredményeiről is.

A jelzett teendők természetesen csak egy-két mozzanatát emelik ki a romániai magyar helynévkutatás nagyon is sokrétű feladatrendszerének, amely a maga egységes egészében valójában hosszú évek, évtizedek közösségi munkájával lenne megvalósítható.

MEGEMLÉKEZÉS

Dr. Kós Károly (1919–1996)

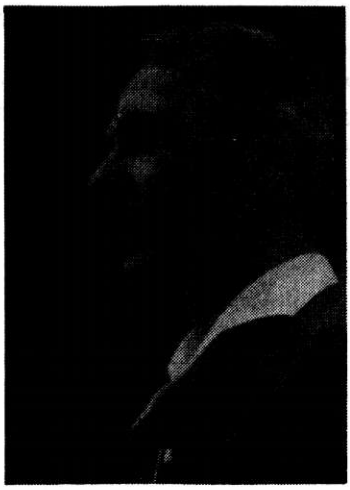

1996 februárjában elhunyt dr. Kós Károly, a romániai magyar néprajztudomány legmarkánsabb személyisége.

1919-ben született az építész-író-politikus Kós Károly gyermekeként. A szülői házból a transzszilvanizmus szellemét hozta örökségül, eszmélése periódusának törekvéseiből pedig a társadalomismereten nyugvó társadalomalakítás gondolata ragadta meg, melyet a 30-as évek társadalomkutatói – így a Gusti-féle román szociológiai iskola képviselői, a magyar népi írók, akárcsak az Erdélyi Fiatalok – a zászlajukra tűztek. A történelem alakulása, a munkássága időkeretét jelentő kommunista diktatúra azonban az önszerveződés aktív formáinak nem kedvezett, s a társadalmi munkamegosztásban az alkotó értelmiségieknek amúgy is éppen elég volt a maguk szakterületét művelni. A kisebbségi körülmények közepette energiáik maximális mozgósítását, pályájuk tartalmas, felelősségteljes megélését egyszersmind a szülőföldhöz való hűségként, közösségszolgálatként értelmezték. Kós Károly néprajzkutatói munkásságát is ez az erkölcsi tartás vezérelte.

Néprajzkutatóvá válását a történelem fordulatának köszönhette, hiszen éppen 1939–1944 közt volt egyetemi hallgató, s így egy év elvégzése után saját költségén átiratkozhatott a teológiáról a Kolozsváron újrainduló néprajz szakra. Mivel a háborúban több társa elpusztult, eltávozott vagy szakmát változtatott, 1945-ben, Viski Károly és Gunda Béla tanítványaként, doktori diplomával a zsebében, magányosan kellett felvállalnia a romániai magyar néprajztudomány hivatásszerű képviseletét, s ez növelte felelősségérzetét. Hasonló képzettséggel ekkor csak Faragó József rendelkezett, aki a folklórnak kötelezte el magát. Ezért is, no meg állásának és érdeklődésének köszönhetően fordult figyelme az anyagi kultúra irányába.

Rövid egyetemi oktatói pálya után nyugdíjazásáig az Erdélyi Néprajzi Múzeum muzeológusa, majd osztályvezetője volt. Innen vezette az Akadémia megbízásából az 1950-es években a magyar népművészet kutatására szervezett csoportos kászoni, szilágysági, Kis-Küküllő menti, moldvai csángó és torockói gyűjtőutakat, melyek eredményei bő két évtized múltán láttak nyomdafestéket. (Illetve a torockói még ma sem.) Puritán erkölcsű ember és tudós volt, nem szerette az ügyeskedést, nagyzolást, üres beszédet. Értelmét és művészi hajlamát is a tudomány szolgálatába állította: több száz rajza úgy volt esztétikus, több tucat szakkiállítása úgy fantáziadús, hogy mögülük ne Kós Károly, az alkotó látszódjék, hanem a bemutatandó jelenség kapjon minél teljesebb értelmezést.

A muzeológusi munka személytelenségéből mintegy 300 szakcikke, közleménye, 7 önálló és 4 másokkal közös kötete emelte ki. E mennyiségileg hatalmas szakírói munkásság tematikailag is meglehetősen széles körű. Egyfelől az erdélyi néprajzkutatás múltja és jelene érdekelte: elődei, Orbán Balázs, Herrmann Antal, Fenichel Sámuel, Bíró Lajos, Orosz Endre életművét számba véve sajnálattal észlelte a folyamatosság hiányát. Kortársai, Haáz Rezső, Vámszer Géza, Debreczeni László és Tarisznyás Márton életművét méltatva pedig azt érezte át, hogy a tudomány működéséhez szükséges egyéni erőfeszítések mennyire fontosak és mégis mennyire elégtelenné teszi őket az elszigeteltség.

Több tanulmányban foglalkozott a múzeumi munkája során felmerülő kérdésekkel. A múzeumot komplex kutató- és nevelőintézetként fogta fel. Kikísérletezte és ismertette a konzerválás helyi körülmények között, pénz- és anyaghiány esetén is járható útjait, kifejtette a gyűjtemények és a szabadtéri részleg megszervezésével, fejlesztésével, értékesítésével kapcsolatos álláspontját. A jelenségekre volt kíváncsi, nem csak a puszta tárgyakra, együtteseket gyűjtött, nem elszigetelt dokumentumokat.

Számos múzeumi gyűjtemény feldolgozását vállalta: feltérképezte az erdélyi faekék, guzsalyok, ivócsanakok, kandallók és kályhacsempék táji típusait, vizsgálat alá vette a népi tárgykészletet, arra keresve a választ, hogy milyen feltételek szükségesek a kulturális javak terjedéséhez, helyi változataik kialakulásához. Az anyagi műveltség csaknem valamennyi területén végzett esettanulmányokat, s különösképpen vonzották a kutatatlan vagy alig kutatott magyar néprajzi tájak és témák (bár néhány tanulmányt a román és szász népi kultúráról is írt). Igy a kosarazó juhászat, a bivalytartás, a kőfaragás. Ismeretlen (ácsolt és festett) bútorkészítő, szűcs-, vasműves- és fazekasközpontokat tárt fel, viseleteket írt le, tanulmányozta számos erdélyi táj települését és népi építészetét. A tárgyak földrajzi és történeti összefüggései csakúgy érdekelték, mint alakulásuk története, melynek láncszemeit konkrét darabokon vélte felismerni. Összefüggést tételezett fel pl. a csángók lepelszoknyája, a kalotaszegi muszuly és a szoknya közt. Megfigyelte, hogyan szolgálja a forma a funkciót és esetenként nyomon követte a funkciók változásait is. Általában a jelenségek alakulását meghatározó okokat nyomozta: ezért figyelt az ember és természet, ember és ember viszonyára, a társadalmi kontextusra.

A tárgyakon túl az emberek élete érdekelte. A népművészet szerelemmel és halállal kapcsolatos műfajainak, a táji munkamegosztásnak és árucserének, a nemzetségi szervezet emlékeinek, a közösségi élet intézményeinek, a lakodalom szervezését meghatározó tényezőknek, a pihenés és munka összefüggéseinek, a munkaszervezeti formák társadalmi hátterének szentelt terjedelmes tanulmányai a magyar társadalomnéprajz jelentős teljesítményei. Tanulmányokban ecsetelte a történeti források néprajzi kutatás számára kínálkozó lehetőségeit. Csak sajnálni lehet, hogy úttörő kezdeményezései oly későn láttak nyomdafestéket, veszítve újszerűségükből. A kérdés természetéhez igazított módszerét, szemléletét ő maga „komplexnek" nevezte. A klasszikus módszereken túl kacérkodott a szemiotikával is, a strukturalizmusról pedig az volt a véleménye, hogy lényegét tekintve a magyar néprajztudományban több előzménye is van és a komplex szemléletnek egyik alkotó eleme. Az antropológia kortárs problémafelvetéseit már nem tudta értékelni.

Kós Károly meg volt győződve róla, hogy az értelmiségi ember számadással tartozik a társadalomnak, a közösségnek. Úgy érezte, kötelessége megosztani tudását. Az önmegvalósításon túl ez a meggyőződés vezérelte, amikor munkái publikálásán fáradozott. A népi tudást az anyanyelv egyik formájának, az önkifejezés részének tekintette, s ennélfogva a néprajzot önismereti tudománynak. „A műszaki tudományos forradalom sodrásában szédelgő mai ember számára a néphagyományok feltárása segítséget nyújt a szülőföldre és közösségre találásban, a szakosodott világunkban értetlenül álló pedig a népi kultúra mélyebb rétegeiben eredeti összefüggéseket feltáró kulcsokra találhat" – fogalmazta meg egyik interjújában, 1977-ben. A népismeret e funkcióit a hatalom is megsejtette, s éppen mert irtózott a szerves közösségektől, tiltakozott sokáig a „narodnyicizmus" e formája ellen. Nem volt véletlen, hogy Kós Károly a *Mihez kezdjünk a természetben?* c. kötetével próbálkozott először: másfél évtizedes kísérletezés után azért tudta 1968-ban ezzel megtörni a jeget, mert e könyvében az elemi tudás egyetemes voltát és minden ember számára kézenfekvő hasznosságát ecsetelte. Nem sokra rá a hatalom mégis megbarátkozott a folklorizmus gondolatával, mert ebben látta a tömegek jókedvre derítésének egyik megengedhető formáját. Ez a kontextus megnyitotta az utat a magyar néprajzi könyvek kiadása

irányába. Kós Károly, mindenkori céltudatosságának, szívósságának, a nehéz körülmények közti kitartásának köszönhetően, ki tudta használni a konjunktúrát: 1971–1984 között négy önálló és négy társszerzőkkel írt kötete jelent meg, valamint az általa kezdeményezett, majd Faragó Józseffel közösen szerkesztett Népismereti Dolgozatok c. évkönyvnek öt kötete. Így valóban sikerült hozzájárulnia a nemzetiségi önismeret ápolásához. A romániai magyarság érdeklődést mutatott a tetszetős kivitelezésű néprajzi könyvek iránt, melyek az identitásápolás más formáinak lehetetlensége közepette pszichikai többletértékkel is telítődtek. Tanulmánykötéteit szerzőjük egyszersmind mintául szánta az önkéntes búvárkodáshoz kedvet kapó és a tollforgatással is próbálkozó vidéki értelmiség számára. Így közvetve és közvetlenül is, a Népismereti Dolgozatok szerzőit levelezéssel felkutatva, nekik témákat sugallva és felvázolva, majd az elkészült dolgozatok szövegét korrigálgatva, megszervezte és irányította az önkéntes gyűjtők néprajzkutató munkásságát. A sors fintora, hogy a Népismereti Dolgozatok szerzőiből a fiatalok által verbuvált Kriza János Néprajzi Társaságot – betegsége okozta rugalmatlansága miatt – már nem tudta derűs szívvel fogadni, s ezáltal élete utolsó éveiben önmagát kiszorította több évtizedes vezető szerepéből. A visszavonulásából fakadó veszteségeket a néprajztudomány mai intézményei csak kellő távlatból fogják tudni felmérni.

Kós Károly magyar és román tudományos fórumokon egyaránt sokra értékelt és magas kitüntetésekkel, tudományos tagságokkal elismert munkássága erdélyi magyar tudományosságunk fontos teljesítménye. Művei nélkülözhetetlenek a jövendőbeli néprajzkutatás számára.

Gazda Klára

Nagy Jenő (1916–1996)

Egyre ritkul az Erdélyi Múzeum-Egyesület azon egykori tisztségviselőinek, tagjainak sora, akik miután átvészelték az egyesületük kíméletlen elhallgattatását követő, az önálló magyar nyelvű tudományművelést jóformán pangásra kárhoztató évtizedeket, az újjáéledt Egyesület szellemi és jogfolytonosságát bizonyítva és biztosítva vettek részt ennek újraszervezésében. 1996. szeptember 12-én egy kora reggeli telefonértesítés tudatta a szomorú hírt: Nagy Jenő, az Erdélyi Múzeum-Egyesület tiszteleti tagja, egykori titkára, a nyelv- és néprajztudomány alkotó művelője kidőlt a sorból.

A nyolcvanadik évét alig betöltött, élete végéig szálfaegyenes tartású és jellemű Nagy Jenő úgy viselte hosszú betegsége terheit és került szembe a halállal, ahogyan ezt nevelése, családi és társadalmi örökségként áthagyományozódott életformája megkívánta: fegyelmezetten, panasz nélkül. Az utolsó napig a rá jellemző kötelességtudattal számon tartva még elvégzésre váró feladatait és munkáit.

Azt az embert formáló társadalmi és szellemi közeget, amely meghatározó volt életszemléletére, szülővárosának „közönsége" és ennek intézményei alkották. Ehhez járult hozzá Pápa és Debrecen gazdagító hatása.

Nagy Jenő Kolozsvárt született 1916. július 17-én, és itt töltötte az élményekre, hatásokra oly fogékony gyermek- és kisdiákkorát is, mégpedig az egykori Farkas utca két pólusán kialakult szellemi góc közül a keletiben: a Református Kollégium hatósugarában, az ahhoz tartozó

tanárházakban. A tanár édesapa és a városi céhes hagyományokat tovább éltető tekintélyes (szűr)szabómester-polgár családból sarjadt édesanya a kollégiumi tanárházak egyikében teremtette meg azt az otthont, ahol gyermekeik növekedtek. Itt találtak pajtásokra a gyermekek, és ide gyűltek a rokon családok és azok gyermekei, ezek között az édesanya révén a Schéfer–Jékely–Áprily rokonság tagjai. Az itt töltött évek nemcsak a visszaemlékezéseiben megidézett élményekkel gazdagították a növekvő gyermeket, hanem egy életre szólóan kialakították benne útravalóul a kolozsvári „lateiner" és a tekintélyes városi iparos, kereskedő adózó polgár családok erkölcsi és társadalmi normák által szabályozott életformáját, -vitelét, a polgári élet igényét. Annak a középosztályénak, amelyet a második világháború után oly „eredményesen", de jóvátehetetlenül aknázott alá és porlasztott szét a vörös etatista rendszer diktatúrája. Kevesebb hangzatos jelszóval, mint a birtokos osztályt (beleértve a gazdatársadalmat is) és az arisztokráciát, de a gazdatársadalomhoz hasonlóan nagyobb számú, a korszerű fejlődés lehetőségeit magában hordozó polgárság viszonylatában felbecsülhetetlen kártevéssel.

A kis országok, közösségek és egyének életútját meghatározó kényszerpálya Nagy Jenő esetében is már kisdiák korában módosította addigi élete folyását. A szülővárosában kialakult környezetből a család útja Pápára vitt, ahol a családfő az ottani Református Kollégium tanára lett. Nagy Jenő itt folytatta középiskolai tanulmányait, tette le érettségi vizsgáit, majd egyetemi tanulmányai befejeztével, 1938-ban a debreceni tudományegyetemen szerzett bölcsészdoktori oklevelet. Ezt követően 1939–1940-ben a lipcsei egyetemen folytatta a tanulást. Érdeklődése a nyelvjáráskutatás felé irányult, de Csűry Bálint tanítványaként saját nyelvjáráskutatási munkájában is helyet kap a néprajzi összefüggések alapos vizsgálata, amit a néprajzi leírás és nyelvészeti felmérés együttes elvégzése tesz lehetővé. Ennek a kutatási módszernek alkalmazásával és alapos német nyelvészeti ismereteinek köszönhetően alakulnak ki kutatásai legfontosabb szakterületei: nyelvészet, néprajz – ezen belül pontosan körülhatárolva a népviseletkutatás, valamint a szász nyelvjárás vizsgálata.

A komoly tudományos útravalót gyűjtő Nagy Jenő pályakezdése szülővárosa tudományegyeteme mellett Erdély másik rangos magyar szellemi központjában, a kolozsvári Erdélyi Tudományos Intézetben indul 1940-ben. A reményteljes életút azonban az elkerülhetetlen kényszerpályán csakhamar eltér az eredeti céltól. A fiatal kutatót a háború folyamán katonai szolgálatra hívják be, ahol egy híradós csapattestben teljesíti állampolgári kötelességét. Ez néhány évvel később, az úgynevezett „igazolások" során az „untauglichokra" jellemző katonai „szakértelemmel" feltett ostoba, sértő szándékú faggatás célpontjává teszi.

A front átvonulása után a Kolozsvári Magyar Tudományegyetemen a jogfolytonosság alapján tovább folytatott magyar nyelvű felsőoktatás reményteljes lehetőségeket ígért a fiatal egyetemi oktatóknak és tudományos kutatóknak. A megkezdődő új tanévben ugyanis a Ferenc József Tudományegyetem számos professzora hiányzott, néhánynak a visszajövetelére sem lehetett számítani. Éppen ezért az egyetemi tanács az említett fiatal erőkkel kívánta biztosítani a színvonalas oktatás folytonosságát, és ezt a szemléletet kellett volna érvényesítenie a Bolyairól elnevezett új egyetemnek. Sajnos nagyon hamar bebizonyosodott, általános tünetként, hogy az autonómiájuktól megfosztott egyetemek az etatista szemléletnek megfelelően, esetünkben az osztályharc jelszavának harsogásával, nem járhatták ezt az utat. A tudománytól távol álló, az egyetem fogalmát nem ismerő vagy egyszerűen semmibe vevő idegen befolyások végrehajtói érvényesítették a szemükben nem kívánatos oktatók kiszorítására kapott parancsot. És ennek nemcsak idős „reakciós" tanárok estek áldozatul, hanem éppen a fiatal reménységek is. A kiszorítási folyamat eredményeképpen – amely különös éllel irányult a középosztálybeliek felé – az egyetemnek nem volt szüksége olyan tudományos felkészültségű szakemberekre, mint például Markos András, Demény Dezső, Bors József, mint ahogy nem igényelte Mikó Imrének

sem a szakismereteit, aki pedig előzőleg megszerezte az egyetemi tanárságra jogosító egyetemi magántanári habilitációt is. A kiszorítási folyamat többek között Nagy Jenőt is elsodorta, előbb az egyetemről, ahova 1945-ben nevezték ki, majd végül minden tudományos jellegű intézményből (az egyetemről útja a magyar tannyelvű Pedagógiai Líceumon, a Tanári Továbbképző Intézeten, az Akadémia Művészettörténeti Intézete Népművészeti Osztályán, az Akadémia kolozsvári Nyelvtudományi Intézetén keresztül vezetett a belügyi pincékbe). Mert – nem egyedülállóan – neki is végig kellett járnia vesszőfutását. Az iskolai nyelvtankönyvbe bekerült „Albánia, albérlet", „bolond, bolsevik" és „Csehország, csehül állunk" példák ugyanis – így szólt az indoklás – az egyik legostobább pleonazmussal kifejezett „népi demokrácia" létét és a szocializmus építését veszélyeztették. Az államvédelem nyitott repülőgépén sürgősen a belügyminisztériumi pincébe való szállítása, majd hosszú ideig számára is érthetetlen kérdésekkel fűszerezett vallatása után, amikor végre hazakerült, a hatalom szemében megbízhatatlanná, egyetemi oktatásra, tudományos munkára alkalmatlanná vált. Ezt a megbélyegzést egy pártgyűlésen (mert mint annyian, nem a politikai vagy közéleti karrier, hanem a túlélés, a további munkalehetőségek reményében a nagy „párttag-toborzás" idején ő is belépett a pártba) még csak nem is kisebbségiként sütötték rá, hanem saját közösségéből való munkatársa tette ezt. A kényszerpálya innen az iskolai titkárság felé vitt. Ettől kezdődően Nagy Jenőnek volt ugyan „állása", az iskolai titkárság után kutatói jellegű is, de a felkészültségének megfelelő intézményi munkahelye nem. Vele is az történt, mint a valódi, önálló tudományos munkához ragaszkodó több más kor- és sorstársával. Kialakította – otthon, a saját méreteihez alkalmazott kis íróasztalán – a maga tudományos műhelyét, officináját. Ezeken a tájakon az ilyenfajta műhelyeknek külön története van. Éltetőjük az alkotómunka iránti értelmiségi igény, amely a mostoha körülmények között is átlendítette az embereket a meddő sopánkodás, panaszkodás állapotán, és ennek az igénynek indíttatására ott és úgy folytatták munkájukat, amint lehetett. Ez is szomorú, de felemelő fejezete az etatizmus pórázába fogott, szellemi igényeit a maga módján mégis érvényesíteni próbáló értelmiségi létnek. Mikó Imre példája mellett, Nagy Jenőét is idézhetjük. Mikó az üzemi „standok" csomagolójaként és csomagszállítójaként, majd az egyetemi tankönyvkereskedés eladójaként egy-egy csomag összeállítása vagy a vevők kiszolgálása után visszaült a pult mögött elhelyezett székére, és folytatta az írást, ahol abbahagyta. Hasonlóképpen Nagy Jenő is: amikor mint iskolai titkár hivatalos ügyben bejött a „városba", adminisztratív teendői végeztével – amint ezt a benne élő fegyelmezettség és kötelességtudás megkövetelte – iskolaigazgatói engedéllyel beült a levéltári kutatóterembe, és a besztercei városi levéltár anyagát búvárolva elmerült a szász nyelvi anyag tanulmányozásában.

A saját tudományos műhely termékei önálló tanulmányokként, közlésekként, kötetekként, azaz ugyancsak magánjellegű munkaközösségek publikációiként, a cenzúra és az „irányvonalak" által körülhatárolt lehetőségekkel élve nyomdába kerültek és megjelentek.

Pályájának külön pászmáját Szabó T. Attila „monumenta transilvanica"-ja: az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár munkatársaként járta meg. Egyike volt azoknak a munkatársaknak, akiknek neve az 1975-ben megjelent első kötettől szerepel a sorozat kötetein. A Szabó T. Attila által egyedül szerkesztett első kötetben a szócikkek német értelmezőjeként, a következőkben viszont már szócikk-szerkesztőként is. Ettől kezdődően szaporodnak a Szótörténeti Tárral kapcsolatos írásai, és népviseleti munkáiban is eredményesen gyümölcsöztette a szócikkek adalékait, ahogy ezt a *dolmány* esetében tette (*Dolmány. Összehasonlító szó- és viselettörténeti adalékok.* = Nyelvészeti Tanulmányok 1983. Buk. 1983. 69–83), vagy az általa szerkesztett *mente* szócikk adalékainak felhasználásával (*Mente. Adalékok a magyar–szász összehasonlító viselettörténeti kutatásokhoz.* Ethnographia CIV [1993]. 1. 11–56). Egyik éltetője volt annak a nem intézményes munkaközösségnek, amely, akárcsak az anyagot példátlan kitartással gyűjtő

és a művet elindító Szabó T. Attila tette, évekig minden remény nélkül folytatta munkáját, és ezzel lehetővé tette az V. kötettől a Tár folyamatos megjelenését.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori titkáraként azok között volt, akik 1990 januárjában elindították az Egyesület újjászervezését. Miután ez megtörtént, átadta az Egyesületnek a titkárságról megőrzött egyesületi fejléces levélpapírokat, irodaszereket, majd amikor úgy látta, hogy az Egyesület eléggé megszilárdult, bizalmasan közölte, hogy ő őrizte meg azt az 1932-ben készült EME-serleget, amely mintegy szimbóluma volt az EME létének és lett az Egyesület jog- és szellemi folytonosságának. A serleget, már betegen, átadta az Egyesületnek.

Értelmiségi volt. Ezt nem papírokkal vagy ennek hangoztatásával bizonyította, hanem az tette azzá, hogy megfelelt a fogalom olyan ismérveinek, mint az önálló gondolkodás, szabad véleményalkotás és szellemi alkotókészség. Úgy távozott erről a világról, hogy Dsida Jenő sírfeliratának szellemében elmondhatta: elvégzett mindent, amit elvégezhetett, nem maradt adósa senkinek. Szakkönyvtárát és kézirati hagyatékát örökösei az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek juttatták.

Emlékét hozzátartozói, munkatársai, barátai, azok, akik előadásait hallgatták, megőrzik. Ez az emlékezet azonban véges, az emlékezőkkel együtt sírba száll, akárcsak azok a címek, vállveregetések, amelyekkel a hatalom vagy valamilyen hivatalosság jutalmazza az alkotót. Ezek a szemfedővel együtt foszlanak szét. Az értelmiségi munka – és ez hangsúlyozottan érvényes a mai inflációs értékítéletek és -nyilvánítások világában – egyedüli mércéje a szakma, a céh művelőinek elismerése, azáltal, hogy használják, használhatják a hátrahagyott eredményeket. Nagy Jenő tudományos munkásságának számbavétele után megnyugodva és elégtétellel állapíthatjuk meg: elég értéket hagyott szellemi tárházunkban, amely maradandóvá teszi munkássága megbecsülését és az alkotó emlékét.

Kiss András

SZEMLE

Kiss András: Források és értelmezések

Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1994. 488 lap

Ha a levéltárosok az egykori gyermekjáték módjára mesterségük címerét választanák meg, a régi jelkép, a sötétben világító s önmagát elfogyasztó gyertya illene hozzájuk, amit a felvilágosodás idején így foglaltak versbe: „Mint az égő fáklya, mely setétben lángol, / s magát elemésztve másoknak világol." A levéltárosok életművének nem jelentéktelen része ugyanis névtelenül épül be a történetkutatók munkáiba, s csak az előszóban lerótt pár soros köszönet utal azokra az eligazításokra, anyagismertetésekre, amelyekkel az oklevelek, iratok őrzője jelentősen hozzájárult a kutatás sikeréhez. Ez néha rezignált hangú emlékezésre készteti az évtizedekig munkálkodó levéltárosokat, mint tette ezt a szakma erdélyi nesztora, Kelemen Lajos is élete végén: „Jó emlékezőtehetségemmel nagyon sokszor megkönnyíthettem és meggyorsíthattam a levéltári kutatók munkáját. Jól készült szakértőknek szívesen rendelkezésére bocsátottam olyan anyagot és gyűjtésemet is, melyet magam is közölhettem vagy feldolgozhattam volna. Mert meggyőződésem, hogy a magyar tudományosság előhaladását így önzetlenül a köz javára jobban lehet szolgálni. [...] Az én életem a mások ügyének szolgálatában aprózódott el és veszett el."

Hasonló meggondolások vezették jó négy évtizednyi munkássága idején Kiss Andrást, a kolozsvári Állami Levéltár immár nyugalmazott levéltárosát is. A magyar történettudomány különféle állampolgárságú művelői közül igen sokan – köztük a recenzens is – köszönettel tartoznak neki a szakszerű és alapos eligazításért, csak általa elérhető források kijegyzeteléséért, a mindenkori önzetlen segítőkészségért. Mindezek alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy az 1994-es évszámot viselő, de valójában 1995 tavaszán megjelent kötete (és a remélhető következők) korántsem tartalmazzák teljes életművét.

Amit a levéltárosi munka jellegzetességeiről fentebb írtunk, az e foglalkozás korszerű meghatározása fényében is igaz marad. Századunk tudományrendszerezése ugyanis nemcsak a levéltári anyag őrzését, rendezését és a kutatók rendelkezésére bocsátását teszi a levéltáros feladatává, hanem az egykori iratképző szervek hivatal- és intézménytörténeti bemutatását is, hozzákapcsolva a levéltárak történetének feltárását. Önálló, saját terminológiával rendelkező tudományággá vált az az archivisztika, levéltártudomány, amely természetesen sok szállal kapcsolódik a történettudományhoz, de a közigazgatástudományhoz s az informatikához is. Művelői elsősorban a levéltárosok, akik történészi vagy jogászi előképzettségüktől függően választják egyik vagy másik ágát. Véleményünk szerint a foglalkozásukat hivatásnak tekintő levéltárosok akkor érezhetik a jól végzett munka örömét, ha életművükben a történészek segítése, a levéltártudomány művelése és saját történetkutatási munkásságuk kellő egyensúlyban van.

Kiss András előttünk fekvő kötete arról tanúskodik, hogy szerzőjének sikerült ezt megvalósítania. A *Levéltár-, jog- és hivataltörténet* címet viseli az első rész, amelynek három tanulmánya e tudományágak Erdélyhez kötődő, új adatokat feltáró korszerű eredményeit hozza. Kolozsvár levéltárának a kezdetektől a XVIII. század végéig húzódó története most bővített alakban kerül a szakmai közönség elé. Méltán emeli ki a szerző e folyamatból Diósi Gergely 1582–1596 közötti levéltárrendező nótárius vagy ugyane munkát végző Páll Sámuel főbíró (XVIII. sz.) nevét. Az erdélyi vármegyék egyik sajátos bírói szerve, a filiális szék vagy fiúszék kialakulását feltáró tanulmány joggal hangsúlyozza, hogy az ilyen hatóság- és hivataltörténeti értekezések nélkülözhetetlen eligazító ismereteket nyújtanak a történetkutatók számára is. Ismerve a hivatal hatáskörét, szervezetét s annak változásait, gyorsan eldönthetik, hogy fönnmaradt iratanyagában remélhetnek-e témájukra vonatkozó forrásanyagot. Érdekes jogtörténeti adalékkal szolgál a *Halálból megváltott vőlegény* című közlés, amely a középkori eredetű jogszokás (a fiatal halálraítélt kegyelmet kap, ha egy leány házastársul kéri) erdélyi gyakorlatát mutatja be a XVII. századi példákon, részletesen is előtárva egy kolozsvári esetet.

Kötete következő részében Kiss András helytörténeti dolgozatokat tesz közzé; többségük az otthonául választott város, Kolozsvár egykori mindennapjainak történéseit, jellegzetes házait és személyiségeit idézi fel. A kincses város levéltárának alapos ismerője bőven merít a forrásszövegekből, így az olvasó előtt szinte megelevenednek a kolozsvári Torony, a városi börtön lakói vagy a végtisztességet egymásnak megadó s a „jámbor életet" közösségileg ápoló kalandos-társulatok tagjai. Épp a kalandos-társulatok (századokig több ilyen is működött) szövevényes története és eléggé zavaros történeti hagyományai igénylik a források között biztonsággal eligazodó helytörténész tisztázó munkáját. A „Biasini" névben egy neves ház, a Petőfinek is szállást nyújtó egykori vendégfogadó s az azt létrehozó olasz vállalkozó és gyökeres kolozsvárivá vált utódai kelnek életre a polgárosodás korát élő város színpadán: Gaetano-Kajetán fogadót bérel, majd építtet, utasszállító gyorskocsi-vállalatot alapít Pest és Bukarest közötti közlekedésre, majd fiai vendéglőket bérelnek, s Petőfi utcai szállodájuk az első világháború utánig működött. Hogy e milánói eredetű család mennyire meggyökeresedett a kincses városban, arra az is példa, hogy egykori fűszerüzletükről a régi kolozsváriak még ma is Biasini-sorként emlegetik a Főtér északi oldalát.

Jelentőségének megfelelően a kötet két írása is foglalkozik Közép-Európa legrégibb temetőjének, az 1585 nyarán megnyitott Házsongárdnak a történetével. Létesítésekor a sövénnyel kerített, címeres kapuval ellátott temetőkert a bőven idézett tanácsi jegyzőkönyvi beírások szerint a városi lakosság, „mind szegény és gazdag személy válogatás nélküli" utolsó nyughelyéül szolgált. Régi kövei szemünk előtt pusztulnak el, csak véletlen

szerencse hoz elő egykori síremlékeket. Így bukkantak rá 1972 nyarán temetői műemlékvédelmet gyakorló egyetemi hallgatók (Varga Árpád és e sorok írója) Felten Waida 1599-ből származó sírjelére. Kiss András kutatásai aztán bizonyságát adták annak, hogy a „régészet" és epigráfia nyújtotta adatokat a városi levéltár írott forrásai hasznosan egészíthetik ki a múlt minél sokoldalúbb és részletesebb feltárása végett.

Arról, hogy a város munkás hétköznapjait megvidámító ünnepekről is mennyire életszerűen írnak a törvénykezési jegyzőkönyvek, az 1582. esztendő regélő vasárnapján a Király utcában történtek tanúskodtak. A tiltás ellenére a valóban beszélő nevű Rengő Anna, harminc év körüli pogácsasütő asszony férfiruhába öltöztetett bábbal farsangolt, amikor egyik haragosa, Ígyártó György (ki tudja, mi okból?) megfogatta s a bíró elé vitette. Tanúik vallomásaiból aztán kikerekedik az évente tiltott, de mégis folytatott farsangolás gyakorlata, az asszonyok öltözete (Anna a rengő szoknya fölött bő palástot viselt), az emberi indulatok összecsapása.

Kiss András helytörténeti kutatásai azonban nem korlátozódtak Erdély fővárosára. Ó- és Újtorda, e két ikerváros XVI–XVII. századi viszonyát tárja fel az egykori helyzetet vizsgáló tanúvallatási jegyzőkönyvek nyomán, a legfontosabbat a tanulmány függelékében közölve. A szilágysági mezőváros, Zilah ugyane korbeli történetének felvázolására azért vállalkozhatott, mivel a város levéltárát sokáig Kolozsvárott, az Állami Levéltárban őrizték, innen nyert adatait azonban bőségesen kiegészítette a kolozsvári ólevéltárból meg a földesurak és a céhek levelesládáiból származó forrásokkal.

Művelődéstörténeti tárgyú tanulmányaiban Kiss András Szenczi Molnár Albert kolozsvári pártfogója, Viczey Máté alakját eleveníti meg, Gheorge Sincainak a középkorias krónikairástól a korszerű forrásgyűjtésig jutó tudományos pályáját elemzi, Samuel von Bruckenthal erdélyi gubernátor, könyvtár- és múzeumalapító személyiségét méltatja.

Példamutató pontosságú forrásközlései közül a mentalitástörténet iránt érdeklődő igazi csemegéje a váltott gyermek 1803-beli, Aranyosgyéresen történt babonás elégettetéséről szóló irategyüttes, amely a „szelíd", azaz kínzás nélküli tanúvallatások jegyzőkönyveitől kezdve a fiúszék ítéletéig s a vármegye véleményéig terjedően rögzíti az eseményeket. Hájekné Györgyfy Róza asszonynak a szamosújvári Örmény Múzeum kézirattárából származó önéletírása a korabeli romantikus kalandregényeket is felülmúlja. Erzsébetvárosi születésű szerzője ugyanis az 1848-as szabadságharc idején honvédruhában katonáskodott férje mellett, Olaszországban és Angliában élt mint bába, megfordult Szmirnában és Konstantinápolyban, betegkísérőként megjárta Ausztráliát, Egyiptomban is járt, majd ősei szülőföldjét, Örményországot is fölkereste. Önéletrajzának közreadója természetesen nem vállalkozott e párját ritkító életút hitelességének vizsgálatára, a korízlést is tükröző irodalmi alkotásként bocsátotta útjára a szöveget.

Szokás mifelénk a történelmet hivatásszerűen művelők gyűjteményes köteteibe az általuk jegyzett könyvismertetéseket is beválogatni. Nem itt a helye, hogy ezen eljárás indokoltságáról vagy fölöslegességéről szóljunk, annyit azonban máris megállapíthatunk, hogy az a fajta recenzió, amelyet Kiss András művelt/művel, nem válik avíttá a megjelentető folyóirat könyvtári porosodásával. Az ismertetésre kerülő mű olyan szintű értékelését, a szerző életének, munkakörülményeinek vázolását, a munka oly maradandó tudománytörténeti elhelyezését nyújtja, amely a kötetet mintegy kiegészítő, a kutatást előmozdító tanulmánnyá bővül.

Kötete hátlapján a kézirat sorsáról vall a szerző jelezve, hogy az 1985-ben lezárt szöveg a „nem létező" cenzúra nagyon is hatásos tiltása miatt nem jelenhetett meg, sikerült viszont visszaszereznie a testes kötet kéziratát. Amikor a kiadói viszonyok változtával a nyomdába adás újból esedékessé vált, minden igazítás nélkül adta át a Kriterionnak. Történeti források alapján dolgozott s értelmezésükért akkor is vállalta, ma is vállalja a felelősséget. Mai olvasója nem is talál semmi zavarót ezekben az írásokban, a recenzensnek is csupán egy megjegyzése lenne: Mihai Viteazul nevét 1990 után nyugodtan használhatta volna a szerző is a magyar szakirodalomban meghonosodott Mihály vajda alakban.

Végül csak annyit, hogy a kötet ízléses borítójának reménykeltően tavaszias zöld színe biztassa azzal a szerzőt és az olvasóközönséget, hogy további könyvek kéziratai kerülnek át íróasztaláról a kolozsvári nyomdák szedőtermeibe és a könyvesboltok pultjaira.

Sipos Gábor

Palkó Attila: *Magyaró*. Egy felső-marosmenti falu évszázadai

Kriterion Könyvkiadó. Bukarest 1995. 188 lap

1990 után örvendetesen megszaporodtak a helytörténeti monográfiák, például egy-egy évforduló kapcsán munkaközösségek vagy egyéni kutatók felkérés nyomán írták meg az illető helység történetét. Így jelent meg 1992-ben a *Backamadaras 600 éve* c. 208 lap terjedelmű kiadvány Pál-Antal Sándor szerkesztésében. Gyakoribb azonban, hogy egy-egy falu vagy kistáj szülötte évtizedekre terjedő kutatómunkával tárja föl szülőföldje múltját, s az eredményeket tanulmányba vagy könyvbe foglalva nyújtja át az olvasónak. Az EME két helytörténeti pályázatának sikere is tanúsítja, hogy a szülőföld iránti szeretetnek ilyen tudományos értékekben is gazdag megnyilvánulásai korántsem vesztek ki társadalmunkból.

Palkó Attila 1995 őszén nyomdafestéket látott falumonográfiája ez utóbbi csoportba tartozik. Magyaró szülötte, a kiváló régész és történelemtanár helytörténeti kutatásait diákkorában, az 1940-es években kezdte és a levéltári-könyvtári búvárkodásnak nem mindig kedvező évtizedekben is szívósan folytatta. A most előttünk fekvő

kötet a hosszú gyűjtőmunka eredményeinek csupán egy részét tartalmazza: a Palkó által szervezett gyűjtők (Gálffy Mózes, Jagamas János, Szentimrei Judit, Faragó József, Zsigmond József, Portik Irén) tájnyelvi, népzenei, népművészeti kutatásai korábbi közleményekben, kötetekben kerültek az olvasóközönség elé.

E kötetében Palkó Attila arra vállalkozott, hogy Magyaró történetét a Felső-Maros mente környező falvainak (Disznajó, Holtmaros, Marosvécs, Felfalu, Beresztelke, Kisfülpös, Nagyfülpös, Tancs, Unoka, Vajdaszentivány, Toldalag és Abafája) keretébe ágyazva a kezdetektől 1850-ig mutassa be. A tájegység földrajzi-földtörténeti leírása nyomán (Szász András szintén magyarói származású geológus adatai alapján) az olvasó előtt megelevenedik az a természeti környezet, amely a magyarói emberek életét századok óta meghatározta.

A könyv első része a történelem folyamatának a Felső-Maros mentére elható zajlását vagy apró hullámverését tárja elénk. Korán kezdődött itt a történelem, hiszen Maroshévízen a paleolitikum emberének eszközeire bukkantak, s a neolitikumbeli Körös-kultúra hordozói is eljutottak e tájra. A bronzkor és a vaskor különféle kultúráinak tárgyi emlékei szintén előkerültek szórványleletként vagy ásatások során. A római hódítás határvidéke húzódott e tájon, a marosvécsi kastélykertben találták meg a határvédelmet biztosító castrum nyomait, Beresztelkén és Szászrégen mellett pedig római edénytöredékek és éremleletek bukkantak elő. A népvándorlás korából avar, szláv, hun lakossághoz köthető leleteket tárt fel eddig a kutatás.

A magyar honfoglalás és államalapítás aztán hosszú századokra állandó kereteket biztosított e táj emberi életének. Szerzőnk megállapítása szerint „a feudális magyar állam hatalmát e területre valószínűleg a 11. század folyamán terjesztette ki", Marosvécs és Görgényszentimre központtal két nagy kiterjedésű királyi váruradalom jött itt létre a középkori Torda megye keleti részén. A magyarság betelepülése a 11–12. századra tehető. A vidék etnikai képének alakulásához az itt talált szlávok, a királyok által telepített úzok és besenyők, a 13. század közepétől a szászok, egy évszázaddal később pedig a románok járultak hozzá.

Magyaró és közvetlen környéke középkori történetéről szólva Palkó megállapítja, hogy e helységek fejlődését a 13. század elejétől a Bánffy-nemzetség határozta meg mint fő birtokos. E nemzetség tagjainak nevéhez fűződik Mentővár, a magyarói és disznajói erődített kastély építése.

Az erdélyi fejedelemség idején a lutheri és kálvini reformáció befogadása hozott újat a felső-marosmenti falvak egyházi életében. Basta pusztításainak és Ali basa járásának szomorú következményeit a későbbi összeírások adatai alapján részletesen sikerült bemutatni. A Rákóczi-szabadságharc itteni eseményeire Bánffy László és Wesselényi István írásai vetnek fényt. A 18. században megszaporodó urbáriumok alapján tárhatta fel a szerző a falvak gazdasági viszonyait, a súlyosodó adóterheket, az eladósodást. Természeti katasztrófák is nehezítették az életet, Magyarón 1803-ban tűzvész pusztított, két év múlva pedig a Maros áradása okozott károkat.

A kötet második, *Gazdaság és társadalom* címet viselő részében előbb a nemesi birtokosokat és a birtokviszonyokat tekinti át a szerző. A Bánffy-birtokosok mellett a 16. századtól más nemescsaládok is szereztek részt Magyarón; a 18. század végén már 26 bebíró családot jegyeztek föl. A szerző a családi levéltárak gazdag forrásanyagát feltárva részletesen bemutatja a nemesi udvarházat és tartozékait, a majorsági birtok szervezetét, gazdasági tevékenységét és jövedelmeit. A jobbágyok mindennapi életére vonatkozóan ugyane források szolgáltatnak értékes adalékokat. Ezek nyomán állapította meg Palkó, hogy e tájon a földművelés mellett az állattartás hangsúlyos szerepet kapott a gazdasági tevékenységben. Ennek kedvezett a havasalji táj. Ugyancsak sajátos megélhetési forrást jelentett a 18. század közepétől a Maroson folyó tutajozás. Táblázatos formában tárja elénk a szerző a jobbágyok birtokviszonyainak változását a 18–19. századi összeírások alapján.

Népesedés és oktatás címet visel a harmadik rész, amelynek elején a faluképpel, annak történeti kialakulásával ismertet meg Palkó Attila, sorra véve a magyarói utcák kialakulását, a középkori (ma református) templom építését, a nemesi udvarházakat. Az ortodox románok fatemploma a 18. század elején épült (helyébe 1824-ben emeltek téglaépületet), a görög katolikusoké a század végén. A falu népesedési viszonyait a jobbágyösszeírások és a népszámlálások adatai nyomán vázolja, elemezve a 19. század eleji tömeges betelepülés okait.

Különös figyelemmel olvasta a recenzens a helybéli oktatás történetéről szóló fejezetet. Magyaró abban a szerencsés helyzetben van, hogy a reformáció korában kiteljesedő népoktatás helyi munkásának nevét már 1587-ből ismerjük: „Mihaly deak Marosvasarhelyi, mogioroi scholamester". A következő századból csak két tanító nevét ismerjük még; a tanítói fizetésre, az iskolaházra vonatkozóan a vidék más falvaiból is kevés adat maradt fenn. Többet tudunk az oktatás módjáról, az iskolaház felszereléséről az 1783-tól fennmaradt magyarói kurátori számadások és az esperesi vizitációs jegyzőkönyvek adatai alapján. Ami az iskolalátogatást illeti, Palkó az 1800–1846 közötti évekről készített táblázatos kimutatása szerint Magyaró vezetett a vidék öt faluja között, de még itt sem tett ki az iskoláskorúak 6%-ánál többet.

A munka negyedik részében az 1848–49-es forradalom és szabadságharc felső-marosmenti eseményeit tárja elénk a szerző, majd a *Függelék*ben nagyar nyelvű 16. századi okleveleket, valamint Magyaró 17–18. századi összeírásait közli.

Külön ki kell emelnünk a kötet gazdag illusztrációs anyagát: fényképek és rajzok örökítik meg a vidék különféle vallású templomait, a régészeti leleteket, a kastélyokat és udvarházakat. Némelyik kép már történeti forrássá nemesedett, mivel az ábrázolt épületet lebontották. Így maradt meg a magyarói barokk stílusú régi parókia képe, udvar felőli részéről sematikus rajz is készült. Nem maradtak ki a jellegzetes magyarói és környékbeli háztípusokat bemutató képek sem; a teme-

tők fejfáinak változatos szimbólumait rajzokban szemlélhetjük. Igen gazdag a népviseletet bemutató, esetenként századunk elejéről származó képanyag. Egyetlen rajz feliratához fűznénk bíráló megjegyzést: a deres, pellengér, kaloda képe a „jobbágykínzó eszközök" címet viseli, holott e szerszámok valójában nem az összes jobbágyok, hanem a nem nemes rendű *gonosztevők* megbüntetésére szolgáltak egykor.

Tudjuk, hogy a kötet kézirata már a nyolcvanas években készen állt, s nem a Kriterion Könyvkiadó jóindulatán múlott, hogy akkor nem jelenhetett meg. Mostani közrebocsátásáért csak elismerés illeti a kiadót, azonban a nyomdába adás előtt jó lett volna alaposabban átfésülni a kéziratot. A „Kolozsvár-Napoca" elnevezés pl. kötelező volt a megíráskor, de az 1995-ös megjelentetés előtt nyugodtan el lehetett hagyni. Tízosztályos iskolát emleget a szerző, ez az oktatási forma azonban 1990-ben megszűnt. Magyar szövegben Mihály vajdát vagy Vitéz Mihályt írunk, a korábban kötelező román nevet át kellett volna javítani.

A rövidítésjegyzékben igazítandó az, hogy a görgényi református egyházmegye vizitációs jegyzőkönyve a szászrégeni református egyházközség gyűjtőlevéltárában volna: valójában az illető egyházmegye levéltárában található, amelyet jelenleg a szászrégeni parókián őriznek.

Csak apróságokra vonatkozó kritikai megjegyzéseink is tanúsítják, hogy Palkó Attilának a falutörténetet a vidéktörténetbe ágyazó munkája helytörténeti irodalmunk nyeresége, nem utolsósorban azért, mert e táj múltjáról mind ez ideig nem készült a Szolnok-Doboka vagy a Szilágy vármegyééhez hasonló monográfia. Végül a recenzens csak azt kívánhatja, hogy a szülőföldje iránti szeretetét és háláját évtizedes kutatómunkával és méltó könyvvel lerovó Palkó tanár úr példáját sokan kövessék.

Sipos Gábor

F. Postma–J. van Sluis: Auditorium Academiae Franekerensis

(Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und das Athenäums in Franeker 1585–1830.) Fryske Akademy. Leeuwarden 1995. 706 lap

Az utóbbi évtizedekben különösen nagy lendületet vett a peregrinációkutatás az erdélyi művelődéstörténetben. Mivel történészeink viszonylag nehezen jutnak el külföldi kutatóutakra, munkájuk során különösen nagy hasznát veszik a különböző egyetemek működésével kapcsolatos forráskiadványoknak, bibliográfiáknak.

A franekeri egyetem létesítése óta fontos szerepet töltött be az egész protestáns Európa, ezen belül Erdély értelmiségének képzésében. Nyers számlálás alapján is kb. 248 erdélyi diákra vonatkozóan találhatók adatok ebben a kiadványban. Éppen ezért kutatóink számára minden bizonnyal nélkülözhetetlen segédeszközzé válik majd ez a mű, a franekeri egyetemen elhangzott vagy annak életéhez kapcsolódó, itt közreadott beszédek, disputációk és alkalmi nyomtatványok bibliográfiája ugyanis alapvető fontosságú forrása az 1585–1843 közötti időszak művelődéstörténetének.

Az eddigiekben a beszédeknek, disputációknak a könyvtárak, sőt a szakemberek is másodlagos fontosságot tulajdonítottak, különböző egyetemi címek elnyerését szolgáló puszta formalitásnak tartották. Ezzel magyarázható, hogy ezeket a műveket sokszor nem is katalogizálták önálló egységekként, és így az anyag egészében igen nehezen hozzáférhetővé vált a kutatók számára.

Ezen az áldatlan helyzeten kívántak javítani a szerzők, akik remélik, hogy ez a kötet is hozzájárul e forráscsoport fontosságának felismeréséhez. Segítségükkel a történész nyomon követheti a különböző szellemi áramlatok terjedését, a franekeri egyetemen oktató tanárok gondolkodásának hatását, de hasznát vehetik a tananyagkutatásban, a diákokra vonatkozó személytörténeti, genealógiai búvárkodások alkalmával is. A kötet ugyanakkor kiegészítője kíván lenni S.J. Fockema Andreae–Th.J. Meijer 1968-ban megjelent művének. (*Album Studiosorum Academiae Franekerensis 1585–1811, 1816–1844.* I. Franeker é.n.), valamint Th. J. Meijer 1972-ben kiadott munkájának (*Album Promotorum Academiae Franekerensis 1591–1811.* Franeker é.n.). A szerzők nem csupán az orációkat és disputációkat vették figyelembe, hanem valamennyi olyan nyomtatványt is, amely adatokkal szolgál az egyetemi életre vonatkozóan.

A bibliográfiát megelőző bevezetőben a szerzők felvázolják a kiadvány összeállítása során tapasztalt nehézségeket, a címleírások alkalmával követett elveket, a leírások szerkezetét, hangsúlyozva, hogy bár teljességre törekedtek, egy ilyen jellegű mű esetében ez aligha elérhető. Anyaggyűjtésükkor ugyanis egész Európa könyvtáraiban búvárkodniuk kellett, hiszen a mindenfelől érkezett hallgatók, akik tanulmányaikat befejezve magukkal vitték e nyomtatványokat, az orációk és disputációk fő terjesztőivé váltak.

A kötetben található bibliográfiák három csoportra oszlanak. Az első az *Orationes et Disputationes sub praeside* címet viseli. Ebben az anyag a védéseket, disputációkat vezető professzorok, lektorok, magándocensek (tanárok) szerint van csoportosítva. Az eligazodást segíti a tanárok időrendbe állított névsora, feltüntetve a tanszéket is, amelyen tevékenykedtek, és az időszakot is, amikor a franekeri egyetemen dolgoztak. A második bibliográfiai csoport a *Disputationes pro gradu* címet kapta. Ebben a valamilyen tudományos címet elérni vágyó olyan diákok disputációinak címleírásai találhatók, akiket nem irányítottak tanárok. A harmadik kategóriát a *Miscellanea* képezi olyan nyomtatványokkal, amelyek nem voltak a két előbbi csoportba illeszthetők, de a franekeri egyetem életéhez kötődnek. Ide

sorolhatók például az egyetemi törvények, könyvtári katalógusok vagy a tan- és órarendek, köszöntőversek, halotti búcsúztatók és egyéb egyetemi kiadványok. A szerzők hangsúlyozzák, hogy mindhárom bibliográfia esetében csupán a nyomtatásban megjelent műveket foglalták jegyzékbe, a kéziratosokra ezúttal nem terjedhetett ki a figyelmük.

A kötetben való eligazodást különböző mutatók segítik: személynévmutató, konkordanciajegyzék az *Album Studiosorum*hoz (a kiadott franekeri egyetemi anyakönyvekhez), a nyomtatványok szövegének nyelvét feltüntető jegyzék (amennyiben ezek nem latinul, görögül vagy hollandul íródtak).

A 706 lap terjedelmű igen hasznos kötet szerzői pótkötetek kiadására is készülnek. Számunkra külön segítséget jelent, ha ezek közül elkészül Ferenc Postma műve: a magyarországi és erdélyi diákok franekeri peregrinációjára vonatkozó források gyűjteménye.

Jakó Klára

Sebestyén Kálmán: Erdély református népoktatása 1780–1848

Püski. Bp. 1995. 136 lap

Nem mai keletű az a kérdés, hogy a történetkutató miként, milyen szempontok szerint választja ki tárgyát, s hogy miért éppen arra a témára esett a választása. A kérdésre adott válaszok rendszerint különböznek egymástól és szerteágazók, de az már régóta nem vitás, hogy saját korának kérdései sokszor döntő szerephez jutnak a történelemkutató témaválasztásában. Valóban, mi más magyarázatot találnánk arra a jelenségre, hogy egyre sűrűbben jelennek meg iskolatörténetek, mint azt, hogy a közoktatás helyzete és jövője mélyen foglalkoztatja a mai magyar társadalmat. Különösen vonatkozik ez azokra az országokra, ahol a magyar anyanyelvű oktatást veszély fenyegeti. Sajnos ez alól Románia sem kivétel.

Az utóbbi években közölt tanulmány- és könyvcímek azt is mutatják, hogy a szerzők többsége legszívesebben egy – a kutató számára valamilyen oknál fogva kivételesen fontos – iskola történetét tárgyalja; átfogó oktatástörténet írására csak kevesen vállalkoznak. Ezen kevesek közé tartozik az Erdélyből Magyarországra áttelepült Sebestyén Kálmán, akit évekkel korábban a kalotaszegi elemi oktatás kutatójaként ismerhettünk meg. Az elmúlt évben régebbi s újabb kutatásai eredményeit összegezve könyvet állított össze az erdélyi magyar református népoktatás II. József kora s 1848 közötti történetéről.

Az említett korszak kivételes fontosságát a szerző abban látja, hogy a felvilágosult Habsburg abszolutizmus eszmekörében foganatosított erdélyi népiskolai reform korszerű ismeretek tanítását írta elő, az iskolák feladatává téve azt, hogy az írás és olvasás, hittan, röviden a hagyományos tárgyak mellett természettudományi és gazdasági alapismereteket is iktassanak be az oktatási programba. Emellett akkor bővült jelentősen a falusi iskolai hálózat, erősen növelve az iskola szerepét a falusi közösségek életében.

A szóban forgó kötet gerincét tehát az 1780–1848 közötti időszak erdélyi református népoktatástörténete teszi ki, de bevezetőként szükségszerűen áttekintést nyújt a 15–18. századi előzményekről is. *Az erdélyi népiskolai hálózat kialakulása* című fejezetben a szerző tisztázni igyekszik a *népiskola* fogalmát s kialakulását. Megállapítja, hogy gyér középkori előzményeket is figyelembe véve a népiskola születésének időszaka a 16. század közepe volt, s e folyamat szoros összefüggésben állt a reformáció és ellenreformáció közötti küzdelemmel, „amikor ugyanis új igények merültek fel az alsóbb társadalmi rétegek nevelésének-oktatásának tekintetében". (7. l.) Nos, a népiskola – amint a szerző által példaként felhozott iskolák adataiból kiderül – mindenekelőtt folytonosságot és többé-kevésbé rendszeres működést jelentett, s természetesen azt, hogy kereteiben paraszti, népi ivadékok nem elenyésző számban tanulhattak.

Arra a kérdésre, hogy a középkori iskolák helyén hogyan fejlődött ki népiskolai hálózat, Sebestyén az erdélyi reformátusok 1563. évi tordai hitvallásának XIV. cikkére utal, amely kötelességévé tette a gyülekezeteknek, hogy tanítót tartsanak. Ezután az adatok az iskolák számának gyarapodását bizonyítják; a 17. században már valóban népiskolai hálózatról lehet beszélni. Marosszék falvaiban a 17. század utolsó évtizedében 47, nagyrészt református iskola működött; több faluban alapítottak unitárius iskolákat; Csíkszékben a katolikus egyházi iskolák száma szaporodott. A 18. században a növekedés felgyorsult: 1790-ben például Háromszéken 59 református, 29 római katolikus és 8 unitárius iskolát írtak össze. A következő fél évszázadban az iskolák száma, ha nem is rohamosan, de folyamatosan tovább növekedett.

A népoktatás történeti kérdéseihez elválaszthatatlanul hozzátartozik a tanító személye. Mikor és hogyan vált a tanítóság önállósult értelmiségi foglalkozássá, hivatássá? A szerző meggyőző adatokkal bizonyítja, hogy a 18. század utolsó évtizedeiben az erdélyi református falvak, illetve közösségek többsége állandó tanítót igényelt, és többnyire kapott is. Így a tanítóság a 18. század második felében különült el a lelkipásztori munkától. Ez a jelenség nem egy helyen okozott feszültséget, mert a partikuláris iskolák megszűnésével járt, s így elmaradt a papi pályára készülő diákoknak eddig anyagi fedezetet nyújtó két-három évi tanítóskodási lehetősége a jómódú egyházközségekben.

A református főkonzisztórium a 18. század végétől többször foglalkozott a tanítóképzés kérdésével. Az 1786-ban megjelent rendelkezés a kollégiumi tanárok kötelességévé tette: gondjuk legyen „a mesterségre

szándékozó" tanulókra, hogy azok nemcsak „az éneklés mesterségében, hanem egyes tudományokban" jártasságot szerezzenek, így aritmetikában, geometriában és hazai históriában is. 1829-ben ismét a „falusi iskolák [...] jobb lábra állításával" foglalkozott a főkonzisztórium, meghagyva a kollégiumok elöljáróinak, hogy egy arra a célra kinevezendő professzor foglalkozzon „az oskolamesterségre magokat elszánt" ifjakkal, magyarázza meg a tanítás módját is. 1836-ban javaslat született arra, hogy a református kollégiumokban indítsanak kétéves tanítóképzést, de 1848-ig ez az elképzelés még nem nyert intézményes megoldást.

A továbbiakban a kötet részletesen foglalkozik a tanítók javadalmazásával, az iskolalátogatással, az oktatási tananyaggal, a korszerű módszerek elterjedésével, a falusi óvodákkal és egyebekkel. S mintegy mellékletként közli az erdélyi tanítók (jelenleg összeállítható) adattárát a 15. századtól 1848-ig.

A feladat, amire Sebestyén Kálmán vállalkozott, nem ígérkezett könnyűnek, s azt csupán könyvészeti tanulmányok alapján nem is teljesíthette volna. Hogy mégis jó és hasznos könyvet írhatott, azt alapos levéltári kutatásai segítették elő. A különböző egyházi levéltárakból kibányászott adatokkal ugyanis a lehetőségig sikerült kitöltenie azokat az űröket, amelyek az elemzett korszak oktatástörténetének terén eleddig tátongtak. Ezért okkal nevezhető Sebestyén Kálmán könyve adatfeltáró munkának, amely ugyanakkor rendszerező-összegező és értelmezésben is előrelépést jelent az erdélyi magyar iskolatörténet-írásban.

(1996. május 5.)

Egyed Ákos

Pr. Iosif Gabor: Dicţionarul comunităţilor catolice din Moldova.

Editura „Conexiuni". Bacău 1996. 306 p.

Moldvában az 1992-es román népszámlálás mintegy negyedmillió katolikust mutatott ki. Legnagyobb számban Bacău (125 805), Neamţi (62 374) és Iaşi (39 627) megyében élnek, de számuk néhány Vaslui (6924), Vrancea (5075), Galaţi (2463) és Botoşani (865) megyei településen is jelentős. Az egykori Bukovina déli részét képező Suceava megyében 9542 katolikus él.

A Suceava megyében élő lengyel, német és ukrán etnikumú katolikusokat (összesen 4882 fő), a szórványosan kis számban előforduló cigány katolikusokat, illetve a vallásilag a katolikusokhoz asszimilálódott (ma már nehezen kimutatható) ortodox románokat leszámítva a Jászvásári Katolikus Püspökség hívei mind magyar származásúak. Az 1859. évi népszámlálás még 37 823 magyart mutatott ki Moldvában (a római katolikus népesség 71,6%-át), míg az 1930-as népszámlálás már csak 23 886 (21,7%), az 1992-es pedig – a mai megyehatárok között összeírt 4749 magyar katolikus közül a közigazgatásilag Bacăuhoz csatolt Gyimesbükk magyarjait leszámítva – mindössze 1800 magyar katolikusról tud a moldvai megyékben (0,7%). Nyilvánvaló, hogy ez utóbbi két szám töredéke csupán a még magyarul tudó katolikusok valós számának. A magyar nyelvet még ismerők számát egy megjelenés előtt álló nagyobb tanulmányomban – falvankénti lebontásban is közölve terepkutatásom eredményeit – mintegy 62 000 főben állapítottam meg.

A moldvai magyar eredetű katolikus népesség – származását, illetve a románsághoz való nyelvi-tudati asszimilálódás előrehaladottságát tekintve – rendkívül heterogén. Ezért van az, hogy a népcsoportnak nincs egységesen elfogadott tudományos megnevezése, sőt a saját maguk által használt megnevezések is bizonytalanok, és különböző tényezők (eredet, tájegység, generáció, az asszimiláció előrehaladottsága, felülről jövő ideológiai hatások stb.) függvényében változnak. A magyar és román szakirodalomban (de még inkább a publicisztikai jellegű írásokban) leggyakrabban a *csángó* terminussal találkozhatunk, noha ez az egységesítő megnevezés természetesen erősen vitatható. Mivel vallásuk az a tényező, ami a többségi románságtól elhatárolja őket, a moldvai *katolikus* kifejezés olyan semleges megnevezés, ami a népcsoport belső megosztottsága ellenére általánosan alkalmazhatónak tűnik, bár természetesen nem utal az etnikum eredetére vagy mai nemzeti hovatartozására.

A moldvai katolikusokra vonatkozó irodalom igen nagy. A kérdéssel mindenekelőtt magyar és román kutatók foglalkoztak, az általuk feltárt történelmi, egyháztörténeti, néprajzi anyag igen jelentős. Nemrég a Lakatos Demeter Egyesület kiadványaként Halász Péter összeállításában Budapesten jelent meg *A moldvai magyarság bibliográfiája* című, 95 lap terjedelmű kiadvány, amely – főleg román bibliográfiai adatokkal – még tovább bővíthető.

Bizonyára nagyobb időtávlatban is jelentősnek bizonyul majd az az ismertetésünkre kiválasztott friss egyházi kiadvány, amely nemrég Bákóban jelent meg, valószínűleg nem túl nagy példányszámban. (Címe magyarra fordítva: A moldvai katolikus közösségek szótára. Előszavát Petru Gherghel püspök, bevezető tanulmányát Pr. A. Despinescu írta.)

A könyv szerzője, Gabor Iosif minorita szerzetes, 1922-ben született a Neamţ megyei Tamásfalván (Tămăşeni). Különböző moldvai falvakban és egy ideig Bukarestben is plébánosként szolgálva, 1988-ban bekö-

vetkezett haláláig gyűjtötte a moldvai katolikus falvakra vonatkozó történeti adatokat. A feldolgozás során mintegy 12 000 lapnyi kézirata készült el. A most megjelent könyvön kívül fontos munkája még a kéziratban maradt négy kötet terjedelmű *Dicţionar statistic al localităţilor catolice din Moldova 1865–1948* (Moldva katolikus településeinek statisztikai szótára 1865–1948) című kézikönyve, melynek címe nagyon sokat ígér. Élete utolsó éveiben, 1984–1988 között Lujzikalagorban igyekezett végleges formába önteni most megjelent fő művét, de az utolsó simításokat a kéziraton már nem sikerült elvégeznie. Háromszor átdolgozott munkájának eredeti címe – *Dicţionar istoric al localităţilor catolice din Moldova şi Bucovina* (A moldvai és bukovinai katolikus települések történeti szótára) – nem azonos a most megjelent könyv címével, benne a kutatás történeti jellege hangsúlyozódik. (Az, hogy a mai román szemlélet a Romániához került Dél-Bukovinát ma Moldva részének tekinti, részletkérdésnek tekinthető.)

A történeti szemlélet a kötet anyagának elrendezésében maradéktalanul érvényesül. A szerző egy könnyen kezelhető kézikönyvet szándékszik készíteni, ezért települések szerinti bontásban, egy-egy településen belül pedig kronologikus sorrendben közli a rendelkezésére álló adatokat. Az adatsort minden esetben a lélekszámra vonatkozó legfrissebb (1995-ös) egyházi közlések zárják, de ez a kiegészítés már természetesen utólagos szerkesztői munka eredménye.

Történeti munkáról lévén szó, a kiadvány kapcsán felmerülő legfontosabb kérdés a felhasznált forrásmunkákra vonatkozik. Ezek felsorolását az egyes fejezetek végén elhelyezett jegyzetanyagban találja az olvasó. (A szótárban az azonos betűvel kezdődő települések alkotnak egy fejezetet) A jegyzeteket átnézve a következő forráscsoportokat állapíthatjuk meg:

1. Román történészek és egyháztörténészek (C.C. Giurescu, N. Iorga, I. Iordan, O. G. Lecca, Gh. I. Moisescu) már megjelent munkái, illetve forrásközlései (Hurmuzaki–Densusianu, I. C. Filitti, Th. Codrescu, M. Costăchescu, V. A. Urechia). Egészen természetes, hogy a szerző bőven merít a Római Román Iskola (Şcoala Română din Roma) által 1925–1939 között négy vaskos kötetben kiadott, komoly szaktanulmányokkal kísért *Diplomatarium Italicum* sorozat anyagából, amely a római missziós központ, a Hitterjesztés Szent Kongregációja levéltári anyagának felhasználásával készült. A Romániából származó, jobbára a katolikus papság köréből kikerülő szerzők (B. Morariu, Gh. Călinescu, Fr. Pall, P. Tocănel, G. Vinulescu) olasz nyelven, Rómában kiadott munkái sűrűn fordulnak elő a könyv hivatkozásanyagában.

2. A már megjelent források anyagát a szerző saját kutatási anyagával is kiegészíti. Adatainak egy része a Jászvásári Püspökség Levéltárában, valamint a Bukaresti Állami Levéltárban végzett kutatásokból származik.

3. Felhasználja a moldvai katolikus egyházmegye helyi kiadványait, paptársai szóbeli adatközléseit.

4. A helyi vallásos hagyományokra vonatkozóan olykor a népi emlékezetet is forrásértékűnek tekinti, ezért munkája a folkloristák, a vallási néprajz kutatói számára sem érdektelen.

Értékes kiadványról lévén szó, igen sajnálatos, hogy az idézett források adatait a jegyzetekben csak hiányosan, hibásan kapja az olvasó. A teljesség igénye nélkül a következő pontatlanságokra hívjuk fel a figyelmet:

a. A hivatkozott kiadványok címét legtöbbször csonkán, olykor töredékesen adja meg, s ez bizonyos esetekben magát az azonosítást is lehetetlenné teszi. Mihai Costăchescu történésznek például tudunk néhány jelentős forráskiadványáról (*Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*. I–II. Iaşi, 1931, 1932. Vol. 1, 557 p., vol. 2. *954 p.; Documente moldoveneşti de la Ştefan cel Mare*. Iaşi 1933, 328 p.; *Documentele moldoveneşti de la Ştefăniţă Voevod (1517–1527)*. Iaşi 1943, 640 p.), de a megjelenés évszáma nélkül, pontatlan címmel megadott *Documente de la Ştefăniţă Voievod* munkát teljes bizonyossággal egyikkel sem tudjuk azonosítani. Bántó, hogy Gheorghe I. Moisescu kitűnő könyvének (*Catolicismul în Moldova până la sfârşitul veacului XIV*. Buc. 1942.) idézett címében XVI. század szerepel (259. lap, 44. jegyz.).

Az ismétlődő könyvcímeknek, sőt a szerzők nevének, a megjelenési éveknek stb. a jegyzetekben a legkülönfélébb „változatai" vannak, a közölt „adatok" olykor önmaguknak is ellentmondanak. Egy Milánóban megjelent olasz nyelvű könyvnek például két különböző címét és megjelenési évszámát találjuk a kötet két különböző jegyzetében, ráadásul még a szerző nevébe is betűhiba csúszott. (A 159. lap 22. jegyzetében ez áll: Cesare Alzati: *Terra Romena tra Oriente e Occidente... nel tardo 500*. Milano 1983, a 258. lap 2. jegyzetében viszont ezt olvassuk: Cesasre Alzati: *Terra romena tra oriente e occidente. Chiese ed etnie nel tardo '500*. Milano, 1982.)

b) A jegyzetek hosszú lapokon át idézett műként (op. cit.) tüntetnek fel olyan munkákat, melyeknek adatait csak a kötet vége felé adják meg. Ez történik például Pr. Petru Tocănel olasz nyelven Pádovában kiadott munkájával, ahol a rövidítés feloldását csak a 229. lapon találjuk meg (*Storia della Chiesa Cattolica in Romania*. Padova 1965).

c) Ha a szerző több kötetből álló munkáknak csak az egyik kötetére hivatkozik, rendszerint nem adja meg a teljes sorozat bibliográfiai adatait. Noha sokszor merít belőle, sehol nem találjuk például Theodor Codrescu forrásgyűjteményének adatait (*Uricariul cuprinditoriu de hrisoave anaforale şi alte acte din suta a XVIII. şi*

XIX. de Th. Codrescu. Vol. I–XXV. Jassy 1871–1895). Egy ilyen nagy jelentőségű munkától ugyancsak elvárnánk, hogy legalább egyetlen helyen pontosan megadja a közismert Hurmuzaki–Densusianu-féle forrásgyűjtemény (Hurmuzaki Eudoxiu–Densusianu Nicolae: *Documente privitoare la istoria Românilor.* I–XXI. 1887–1942) vagy a román történészek által Rómában szerkesztett történelmi forrásgyűjtemény (*Diplomatarium Italicum.* Documenti raccolti negli archivi italiani. Vol. I–IV. Roma 1925–1939. Vol. 1. 1925. 506 p.; Vol. 2. 1930. 514 p.; Vol. 3. 1934. 424 p.; Vol. 4. 1939. 413 p.) adatait.

Egészében véve túlzás nélkül állítható, hogy a könyvben alig találunk hibátlanul idézett bibliográfiai adatot. Ezért mindenekelőtt a nyomdai előkészítést végző szerkesztőket (Prof. Gabriel Leahu, Pr. Iosif Simon) lehet elmarasztalni, akik elmulasztották pontosítani, kiegészíteni és esetenként ellenőrizni az 1988-ban elhunyt szerző bibliográfiai hivatkozásait. A szerző által hátrahagyott, a szerkesztők rendelkezésére álló adatok alapján ezt a munkát maradéktalanul el lehetett volna végezni.

A kiadvány tudományos hitelét egyáltalán nem emeli Pr. A. Despinescu „bevezető tanulmány"-nak („studiu introductiv") nevezett rövid előszava sem, amely a moldvai katolikus románok eredetét a kereszténység ókorig vezeti vissza. Egyfelől idézi a dilettáns származási teória korábbi híveit (Iosif P. M. Pal, D. Mărtinaş), másfelől kijelentéseit olyan forrásokra való hivatkozásokkal igyekszik igazolni, melyeknek nem adja meg a pontos adatait. Kíváncsiak volnánk például arra, hogy 1234-ben miféle pápai levél milyen összefüggésben tesz említést a moldvai katolikus románokról, de a megfelelő jegyzet (5. lap 2. jegyz.) a hivatkozott fontos forrás „adatait" egyáltalán nem tartalmazza.

Iosif Gabor munkája megérdemelte volna, hogy a tudományosság legalapvetőbb követelményeit figyelembe vevő kiadásban jelenjék meg, hiszen bizonyos megszorításokkal azt mondhatjuk, hogy maga a szerző lelkiismeretes munkát végzett.

Rovására mindenekelőtt az írható, hogy felhasznált forrásanyaga meglehetősen egyoldalú. A moldvai katolikusok ügyével érdemben foglalkozó, forrásokat feltáró magyar kutatók (Bitay Árpád, Lükő Gábor, Mikecs László, Veress Endre, Makkai László, Domokos Pál Péter stb.) munkáinak „kifelejtése" súlyos hiányosság. De szembeötlő bizonyos román történészek mellőzöttsége is. A román történetírás által agyonhallgatott Gh. I. Năstase nevével például itt sem találkozunk a jegyzetekben, pedig ő volt az, aki a moldvai katolikusok történetére vonatkozó kutatásokat a harmincas években egy kitűnő tanulmányban összegezte. (*Ungurii din Moldova la 1646* după „Codex Bandinus". Arhivele Basarabiei VI. [1934] 397–414. és VII. [1935] 74–88.) Mellőzöttségének oka – neve még az 1978-ban kiadott romániai történetírók lexikonában sem szerepel –, hogy a csángó eredetkérdésben nagyjából a magyar kutatókéhoz (Lükő Gábor, majd Mikecs László) hasonló nézeteket hangoztatott. Radu Rosetti neve egyszer-kétszer előfordul ugyan, de úttörő jelentőségű, a mai tudományos állásponttal egybevágó eredményeket felmutató munkája (*Despre ungurii şi episcopiile catolice din Moldova.* Buc. 1905) ebben a kiadványban is mellőzöttnek mondható. Hasonló a helyzet Carol Auner magyarra is lefordított könyvével (*A romániai magyar telepek történeti vázlata.* Temesvár 1908).

A fentiek ellenére nem állítható bizonyosan, hogy Iosif Gabor ideológiai, politikai megfontolásokból viszonyult volna egyoldalúan munkájának lehetséges forrásaihoz. Lehetséges az is, hogy a pasztorációs tevékenységet is folytató lelkipásztor egyszerűen nem jutott hozzá bizonyos kiadványokhoz. Ezt a jóhiszemű feltételezést támasztja alá az a tény is, hogy könyvében sehol nem foglal állást a csángó eredetkérdésben, a dilettáns Dumitru Mărtinaştól eltérően (*Originea ceangăilor din Moldova.* Buc. 1985) sehol nem állítja, hogy a csángók elmagyarosított románok volnának. Sőt feltárt adatai (például a közzétett magyar helynevek, feliratok; a falvak eredetére, a lakosság származási helyére vonatkozó megjegyzések) épp a székely (magyar) eredet mellett bizonyítanak. Munkája – a szerkesztés hiányosságai és pontatlanságai ellenére – fontos kiadvány, melyet a moldvai csángó kultúrával foglalkozó magyar kutatók is haszonnal forgathatnak.

Tánczos Vilmos

Bíró Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma

Balassi Kiadó. Bp. 1994. 446 lap

Írható-e 1994-ben irodalomtörténet? Az irodalom kétféle, történeti és elméleti-poétikai megközelítését nem komplementárisként értékelő, hanem azokat inkább szembeállító, sőt egyiket a másik „fölé" helyező vitalégkörben, úgy látszik, nem elegendő egy irodalomtörténet megírásának gesztusával felelni erre a kérdésre. A kérdést magának az irodalomtörténet-írónak kell felvetnie, hogy önigazolásképpen megválaszolhassa. Bíró Ferenc művének bevezetőjében a polémiát elvetve dialógust kíván folytatni az irodalomelmélettel úgy, hogy az irodalomtörténetnek a legújabb irodalomkritikai és poétikai szemléletekhez közeledő vonásait emeli ki; mintegy igazolja irodalomelmélet és irodalomtörténet együttműködését, mikor az irodalomelmélet divatos

megközelítéseit és terminusait teszi magáévá – és valóban, 1994-ben csak a korszerű szellemi mozgalmakhoz alkalmazkodó irodalomtörténetet lehet írni. Ekként kell értékelnünk annak a célnak hangsúlyozását, hogy e munka a felvilágosodás irodalmának csupán egy lehetséges értelmezése kíván lenni, egy modellt kíván felépíteni. A modellt a társadalmi erőviszonyok dinamizmusához igazodva építi, a társadalmi szempontokat is érvényesítő irodalomtörténet pedig némely pontokon találkozik az irodalomkutatás szociológiai irányultságú tendenciáival is. Mindkettő üdvözli az irodalmi szöveget zárt struktúraként értelmező formalista irányzatok meghaladását, és az irodalmi jelenséget egy mindkét végén nyitott folyamatként közelíti meg: az író a körülötte levő Bábelből választja nyersanyagát, és a mű ugyanabba a kommunikációs folyamatba kerül vissza, mely ugyanakkor a társadalmi folyamatok része. Így igazolja az irodalomtörténet alapvető sajátosságának, az irodalom folyamatként kezelésének időszerűségét, hiszen a folyamatba nem beépített, egyetlen íróról vagy műről írt monográfia, illetve elemzés azt a meghaladott szemléletet sugallná, hogy egyedül az író megteremtője költészetének. Az irodalom folyamatként való kezelésének jogosságából azután már következik az, hogy a folyamat egy igen fontos – mert változásokat elindító – szakaszának, a felvilágosodás irodalmának vizsgálata is korszerű. A felvilágosodás irodalmának irodalomtörténeti fontosságát így elegendő már csupán a fülszövegben felvázolni, olvasócsalogatónak.

Bíró Ferenc irodalomtörténete annál is inkább hangsúlyozza az irodalomtörténetek folyamatjellegét, mert szellemtörténeti megközelítésű. A folyamat így komplexebbnek mutatkozik, hiszen a szellemtörténet célja a kor teljes szellemi színképének megrajzolása; szintézisteremtés, mely a filozófia és a művészetek jelenségeit egybefogja. Az irodalomtörténetbe így beleférnek az írók körében ható, eszméiket meghatározó ideológiák, de a filozófián, erkölcstanon, valláson kívül a történelem, tehát nemcsak a szellemi, hanem a történeti konjunktúra is. Így történik az, hogy a megrajzolt portrék nem csupán egy íróról-költőről és életművükről szólnak, hanem egy-egy értelmiségiről. Az irodalomtörténetbe így beilleszkedik nemcsak a költő Faludi, hanem a moralista Faludi is; Bessenyei is több arcát mutathatja: az irodalmáré mellett a filozófusét és művelődéspolitikusét is. A portrék több szerepet vállaló emberekről és szerepeik összevetéséről is szólnak, s annak ellenére, hogy az eszmetörténeti beállítottság a szerepek egymásra hatását, összefüggéseiket magyarázza, gyakran kiderül: törés tátong a filozófus, moralista, politikus világa és a poétai világ között. Az irodalomról így az derül ki, hogy igen gyakran menedékként szolgál, és a személyiség egy, a többitől jól elváló külön arcát birtokolja.

A szellemtörténeti irodalomtörténet szintézisteremtő jellegéből következik az is, hogy Bíró Ferenc irodalomtörténetében az eszmetörténeti változások, a „bölcsesség" változása vezet magának az irodalom életmódjának változásához, valamint az irodalom formáinak – műfajainak és formakultúrájának – alakulásához. Az eszmék alakulása, története azonban egy tágabb ok-okozati láncolatba illeszkedik, így lesz ez a munka egy társadalmilag-történelmileg magyarázott eszmetörténet. A szerző meglátásában az eszmetörténet (és ezen belül az irodalomtörténet) folyamatát a társadalmi konjunktúra indította el és biztosította a fejlődés dinamikáját. A kauzalitás teremti meg ennek az irodalomtörténetnek a gondolatmenetét: politikai, gazdasági, társadalmi érdekek a kultúra és ezen belül az irodalom presztízsnövekedéséhez vezettek, majd ennek következtében fokozatosan átalakult az irodalom életmódja. A magyar nyelv standardizálódásának is keresi az okait, és azokat ugyanazon történelmileg meghatározott eszmefejlődésben találja meg. A Bíró Ferenc által meghirdetett alapkoncepció tehát ez: két társadalmi osztály, az egyházi értelmiség és a nemesség hatalmának megőrzése érdekében változni volt kénytelen, változásuk pedig egymáshoz közelítette őket. Mindkét fél a nemzeti kultúra és ezen belül a nemzeti nyelv és irodalom presztízsét igyekezett megnövelni, hogy aztán ők maguk mint ezen kultúra létrehozói, művelői részesüljenek presztízséből. Az egyházi értelmiség a laicizálódás, a nemesség pedig a fokozódó nacionalizmus útján közeledett egymáshoz és a fentebb vázolt célhoz. Bíró Ferenc kezdetben két irodalmi kultúrát tételez: az értelmiségét és a nemességét, és a két szál konvergens alakulását mutatja be. A közismert irodalomtörténeti tényeket ebbe a koncepcióba ágyazza, egymásból magyarázza őket. A regényműfaj megszületését például így vezeti le: az értelmiség laicizálódott, megváltozott az erkölcsről való gondolkodása, és ez az erénytanok történetekké válásához vezetett (már nem az erkölcsi normák leírása felel meg a korszellemnek, hanem az evilági boldogság eléréséhez adott tanácsok, történetként előadott életutak példáján keresztül). Így valósul meg a munka részleteiben a meghirdetett koncepció.

Hogyan oldja föl Bíró Ferenc munkája az irodalomtörténetek egy alapproblémáját, az általános rálátás összeegyeztetését az egyéni sajátosságokra való odafigyeléssel, a nagy történet, az irodalomtörténet és a kis történetek, az írói életutak viszonyát? Hogyan illeszkednek ezek a kis történetek a nagy folyamatba? A válasz már a szellemtörténet atyjaként nyilvántartott Diltheynél megszületett: a feltételezett korszellem az egyének élményvilágát fejezi ki, az egyéni élmények pedig a korszellemet tükrözik. Így lesz helye az egyéni életműveknek és a bennük bemutatott egyéni változatoknak egy eszmetörténetben. A szerző módszerként utal is a diltheyi hagyományhoz való kötődésére: „az általános képet az egyéni változatok nyomán igyekeztünk felvázolni". Hogyan mutatkozik meg az általános szemlélet és az egyéni változatok ilyen viszonya az irodalomtörténeti munka felépítésében? A szerző a nagy történetre, az irodalom változásainak folyamatára felfűzi a kis történeteket. Ennek nyelvi eszköze is van: egyik portrét átvezető mondat füzi a másikhoz, melyben a téma még az előző, de a réma már a következő portré része. A munka szerkezete a következő: az irodalom változását két nyomon követi: az értelmiség és a nemesség irodalmi kultúráján keresztül. Ezeket változási tendenciáikra bontja, majd egy-egy irányvonalat életművekkel példáz.

Az egyes életművek alapelemei az eszméken kívül az egyes művek elemzése/értelmezése. Egy szellemtörténeti munkában az esztétikai tárgy a szellemi összfejlődés része, de Bíró Ferenc műértelmezései néha túlnőnek ezen a kereten, öncélúakká válnak. Az elemzések heterogének is, saját megközelítésén kívül a szerző beveszi a művek eddigi közismert elemzéseinek legalább a problémaköreit. Ezzel már nemcsak egy lehetséges értelmező kíván lenni, hanem az eddigi kutatások összegzője is. Az egységes program túllépése máshol is bekövetkezik: a harmadik (legterjedelmesebb) fejezet, a műfajok tárgyalása már nem az eszmék történetéért íródott, hanem azért, hogy mégse maradjon ki mindaz, amit mindeddig nem sikerült felfűzni az eszmetörténeti folyamatra. Mivel kézikönyvszerűen, egy helyen kívánja szolgáltatni a felvilágosodás irodalmára vonatkozó eddigi tudást, a munka meghaladja a bevezetőben előre jelzett monográfia határait. A szerző irodalomtörténeti munkája így legalább annyira kézikönyvszerű, mint monografikus, és ennek a kettősségnek a magyarázata az igények kettősségében rejlik: szükség van egy új koncepciójú kézikönyvre, de ugyanakkor fölösleges minden eddig is ismert adat újbóli összegyűjtése.

Mert írható-e irodalomtörténeti kézikönyv az akadémiai irodalomtörténet után? Milyen formában írható ez meg? Az eltelt harminc év során megváltozott szempontokat kell felvázolnia egy ilyen műnek, azt, hogy miben változott a felvilágosodás irodalmáról való gondolkodásunk. Az új szemlélet kevésbé korszakhatárokat rögzítő, tehát az irodalomtörténeti folyamat csomópontként értelmezett helyeit igyekszik feloldani. A szerző az 1771-es korszakhatár elé is próbál bevilágítani, és itt nem csupán a korszakhatár cáfolatáról, hanem demitizálásáról is szó van. Az irodalomtörténeti hagyomány ilyen megtámadása azonban nem jelent teljes lázadást. Ma is a korábbi irodalomtörténetek kategóriáival közeledünk a felvilágosodás irodalma felé: téma marad a nemzetfogalom kialakulása, a magyarnyelvűség kérdése, a nemzeti történelem fontosságának felismerése, a regényműfaj kialakulása, a verselési formakultúra gazdagodása.

A felvilágosodás irodalmáról való gondolkodás másik változása valószínűleg korábbi irodalomtörténetek elleni lázadásként kezdődött. Az irodalomtörténet mindig válogatás a megfelelő kor irodalmából. Az irodalomtörténetek által hagyományozott irodalomkép rombolására is irányulnak azok a munkák, amelyek a hagyományból kimaradt írókat és műveiket igyekeznek megismertetni az olvasóközönséggel, megpróbálják az ismeretlenek közé lemerülve felszínre hozni azt, ami a felvilágosodás irodalmából mindeddig kimaradt. Az életműveken belül is máshová igyekeznek bevilágítani, mint ami már beépült a köztudatba – de ez az újatmondás szükségszerűségéből is fakad. Csakhogy a hagyomány rombolása újabb hagyomány felépítésével zárul, az újabb válogatás által kiemelt írók és művek kiegészítésképpen beépülnek az eddigi szelekciósorba. Ez a bővült – és ezáltal bizonyos szempontból módosult – hagyomány hagyományozódik ezentúl tovább. Jellemző, hogy amikor a névtelenségből az új szemlélet ki akart emelni irodalmárokat és műveket, a populáris regiszter felé tájékozódott. Bíró Ferenc irodalomtörténetében is egyre nagyobb hely jut a populáris regiszternek, bevallottan a Csanádi Imre és Weöres Sándor antológiáitól elinduló újabb hagyomány nyomán. Ez az irodalomtörténet olyan irányú tájékozódásának újabb jele, amely az irodalomelmélet új koncepcióihoz közeledik. Az irodalomkutatás nem korlátozódhat a magasirodalom vizsgálatára, hanem az olvasóközönség által befogadott irodalmi művek felé irányul; nemcsak az elit, a művelt olvasó ízlésítélete érdekli, hanem a közízlés is, mert „irodalom az, amit olvasnak". A felvilágosodást vizsgáló irodalomtörténetnek annál inkább érthető az irodalom margóján elhelyezkedő művek iránti érdeklődése, mivel a magasirodalom korabeli olvasóközönsége egy nagyon szűk rétegre korlátozódik. Az olvasott(abb) művek románkák és kalendáriumok. Ezért nem lehet úgy beszélni a felvilágosodás irodalmáról, hogy azt néhány műre korlátozzuk; a háttérben meghúzódó tömegkönyveket és szerzőiket kell ismertetni.

Bíró Ferenc munkája tehát a felvilágosodás irodalomtörténeti megközelítésének újabb eredményeit, szempontjait, irányvonalait összegzi. Egy-egy ilyen összegző kézikönyv jelentősége az, hogy lezárja a kutatás egy fejezetét. Ezentúl már fölösleges ugyanezen témákat vizsgálni, így a kutatás továbblépésre kényszerül; a kézikönyv provokálja, hogy az eddigi fejleményeket hagyományként kezelje, és szakítson azokkal.

Nagy Zsófia

Krenner Miklós (Spectator): Az erdélyi út

A kötet anyagát válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta György Béla. Haáz Rezső Kulturális Egyesület. Székelyudvarhely 1995. 218 lap. (Múzeumi Füzetek 11.)

„Az ismeretlen Spectator" ébresztésére, megismertetésére vállalkozott György Béla, amikor a valóban méltatlanul elfeledett erdélyi közíró több mint ezer írásából szemelgetve a kötetet összeállította. Ligeti Ernő már 1943-ban javasolta, hogy Krenner Miklós tanulmányaiból, cikkeiből könyvet szerkesszenek, ám kezdeményezése akkor eredménytelen maradt, a közelmúltban napvilágot látott gyűjtemény tehát régi adósságot törleszt. György Bélának köszönhetően a mai olvasó betekintést nyerhet a 120 éve született Krenner életművébe. Krenner kétségkívül sokkal több volt, mint jeles publicista. Ha végigolvassuk a válogatást, visszamenő hatállyal is igazat adhatunk Ligetinek, aki Spectatorban a két világháború közötti évek nemzetnevelőjét, nagy tanárát, azt az embert látta, aki a 22 évet átfogó korszak „leghatékonyabb eszmetermelője" volt.

A most szemünk elé került antológia hármas tagoltságú. Az első rész kisebbségpolitikai eszmefuttatásokat,

a második az egykori Magyar Párton belül fellépett – Krenner által is ösztönzött – reformmozgalomra vonatkozó cikkeket, megnyilvánulásokat, a harmadik a Dunamedence népeinek összefogását szorgalmazó publicisztikát tartalmazza. A három rész szerves egységet alkot, és hitelesen tolmácsolja Krenner gondolatvilágát, amelyre döntően az jellemző, hogy a kisebbségi létbe kerülés s a belőle származó szemléletbeli, politikai, erkölcsi stb. következmények, feladatok tudatosítását kínálja. Ez a teljesítmény Spectatort Kós Károly, Kuncz Aladár, Balogh Artúr, Jakabffy Elemér, Tavaszy Sándor, Makkai Sándor, Venczel József mellé állítja. E névsorra, valamint a vele kapcsolatos hagyományra utalva még érthetetlenebb/kínzóbb a kérdés: miért nem kerítettünk sort a hetvenes években (amikor erre viszonylag kedvező lehetőség nyílt) a krenneri hagyaték újraértékelésére?

Nem állítható, hogy nézetei teljesen említés nélkül maradtak volna, hiszen többen is (Balogh Edgár, Balázs Sándor, Kacsó Sándor, Kántor Lajos, Mikó Imre, Méliusz József és mások) hivatkoztak rá, de öröksége érdemlegesen nem vált ama szellemi törekvés részévé, amely akkoriban a romániai magyarság identitásának a védelmét volt hivatva szolgálni.

*

A nemzetiségi kérdést feszegető írásait (1922–1935) egybegyűjtő rész alapján Spectatort a transzszilvanizmus egyik legrangosabb társadalompolitikai kifejezőjének, elméleti megalapozójának tekinthetjük. Ha Kós és Kuncz megnyilatkozásaiban természetszerűen az irodalmi-művészi vonatkozások kerültek előtérbe, ha Tavaszy és Makkai erőfeszítései főként egy kisebbségi filozófia, illetve etika kidolgozását célozták, Balogh Artúr pedig a jogvédelemre összpontosított, Spectator fejtegetései a kisebbségi lét szinte minden dimenzióját érintették. Ezt a sokoldalúságot széles körű műveltsége, sok irányú intenzív közéleti tevékenysége s egy vérbeli politikus újságíró szinte mindenre kiterjedő érdeklődése biztosította.

Kleio ihletettjeként (Márki Sándort mint mesterét tisztelte) az erdélyi/romániai magyarság sorsproblematikáját történelemfilozófiailag közelítette meg. Úgy szembesült a jelen küszködéseivel, hogy a múlt megpróbáltatásait és tanulságait idézte fel. Sosem vált azonban a tegnapok foglyává. Nem menekült a történelembe. Őt mindenekelőtt a kortársi valóság foglalkoztatta, s a jövő távlatait fürkészte. Ez a hármas kötődés segítette abban, hogy – a trianoni traumával is számolva – olvasóit, a közvéleményt főként, a megváltozott viszonyok, a gyökeresen új helyzet tudomásul vételére késztesse. Nem eszményítette a kisebbségi státust, ám – nemegyszer illúziókat is melengetve – bízott értékteremtő lehetőségeiben. E potencialitások maradéktalan kiaknázására buzdított, s ennek során ő is a három művelődés termékenyítő kölcsönhatásait vette számításba.

Nem kendőzte el a válságokat, a kudarcokat, de hadat üzent az álmodozásoknak éppúgy, mint a fejvesztettségnek. A tények tiszteletére szólított, s ugyanakkor semmi sem volt idegenebb tőle, mint a – megváltozhatatlanságra hivatkozó – lemondás és önfeladás. Vezércikkei és esszéi egy lehetséges és szükséges kisebbségi etikai kódex parancsait fogalmazták meg.

A história s az erkölcstan szempontjaival összefonódva Spectator közírásán erőteljes politikai és jogi duktus vonul végig. A „kisebbségi ildom" kifejtését a társadalmi háttér felvázolásával végzi el, és figyelmének előterében a kisebbségi lét újszerűségének, jellegzetességeinek a kimutatása található. Ezen a téren – bátran állíthatjuk – a kezdeményezők, a fogalomújítók között van a helye. Ő úgy látta, hogy míg a 19. századra a nemzetiség kategóriája volt jellemző, a 20. század nóvumát a kisebbség fogalmában s a kisebbségi jog kidolgozásában jelölhetjük meg. Ezt történelmi szükségszerűségként könyvelte el. Spectator viszonylag hosszú időn át komolyan vette a „népszövetségi instrumentum" jogorvosló szerepkörét, s ebben Balogh Artúr partnerének is tekinthetjük. Felfogásában azonban mindig a konkrét romániai erőviszonyok, a magyar nemzethez, az anyaországhoz fűződő kapcsolatok, meghatározó módon pedig az önerőből való építkezés, az önszerveződés kaptak elsőbbséget. Ugyanilyen prioritásnak örvendett szemében a többségi román nemzettel való kapcsolatok józan és következetes alakítása. Aláhúzta az ezekben munkáló kettősséget: az elválasztás és a közeledés dialektikáját nyomatékosította. Úgy látta, hogy egyrészt azokat az erőket kell gyarapítani, amelyek az identitás védelmét szavatolják, másrészt fontosnak ítélte azt is, hogy a kisebbségi magyarság a változó időkhöz és körülményekhez való hasonulás képességét is megőrizze/kifejlessze.

Szemléletének kisebbségközpontúsága, a romániai magyar politizálás sajátosságainak a hangsúlyozása sosem fenyegette valaminő provincializmusban, szűk látókörű tervezgetésekben való elmerüléssel. Társadalmi-közéleti horizontja mindvégig tág maradt. Mély demokratizmusa, valamint a szociális kérdések iránt fogékony szabadelvűsége minden írására, minden állásfoglalására rányomta a maga bélyegét. Nem tett semmilyen engedményt a III. Birodalom terjeszkedését előkészítő/igazoló ideológiának, szolidaritást vállalt viszont (a második világháború éveiben is) azokkal, akik a magyarság és Magyarország függetlenségét, szabadságát igyekeztek oltalmazni, illetve helyreállítani. Az európai gondolat elkötelezettje volt. Az „európai hazafiságot" hirdette.

*

A György Béla-féle válogatás második, *Választó úton* alcímet viselő részében Spectatornak a Magyar Pártban kifejtett reformtevékenységével ismerkedhetünk meg. Ez az akciója, ehhez kötődő cikkezése az 1926–1927 közötti időszakot tölti ki, s arra irányult, hogy a megmerevedni s a korabeli társadalmi valóságtól elszakadni látszó pártot átalakítsa, megújítsa. A reformmozgalom a Magyar Párt demokratizálását tűzte ki céljául. Spectator és társai nem akarták a pártot megosztani, nem kívánták a magyarság egységét megbontani, ám elengedhetetlennek tartották, hogy a döntéshozatalban a

tagság, a társadalom minden rétege nagyobb súllyal vegyen részt.

Valószínű, hogy e kísérlet kudarca is arra késztette Krenner Miklóst, hogy elő-elővegye a kisebbségi aspirációk mozgalmi jellegét hangsúlyozó, az alulról kiinduló, a hétköznapok ügyes-bajos ügyeit is felkaroló önszerveződést szorgalmazó javaslatát. Felújította a régi magyar „egyveng" szót, amely testvért jelent, s ezzel nyilván az alakulat közösségi jellegét akarta előtérbe helyezni. Ő és társai elképzelésében a mozgalom egybefogott volna minden magyart, közéletiségre sarkallta volna őket. Különös gondot fordítottak volna arra, hogy – gazdasági és pénzügyi kezdeményezéssel – munkahelyeket teremtsenek. A legkülönbözőbb jellegű szövetkezetek hálózatának kiépítését a többségi államhatalom feltehetően jó szemmel nézné, s ilyeténképpen a „tömeges népi megmozdulás" a kölcsönös bizalmat is erősítené. A kisebbségi jogokért való erélyes kiállás nem ütközne a lojalitás kifejezésével.

Láthatjuk, az „egyveng" tervében nem kevés utópikus elemet találunk, ám ugyanakkor jövőbe mutató összetevőként – mai kifejezéssel élve – a civil társadalom csírái, elemei is jelentkeznek benne. A történelem jeges fuvallatai azonban nem kedveztek a testvériség melegét gerjesztő elképzelésnek. Ugyanígy nem járt, akkor nem is járhatott sikerrel a Duna-völgyi népek összefogását sürgető nemes kampánya sem. A kölcsönös közeledés, az együttműködés – több itt élő nép legjobb hagyományában megtalálható – eszméjét felkaroló Spectator a „hídverés" meghirdetőjeként is porondra lépett.

Az Osztrák–Magyar Monarchia elsüllyedt gazdasági egységét is pótolni hivatott összefogás ügyét – a válogatás harmadik részében egybegyűjtött írások tanúsága szerint – közügyként kezelte. Mindenkinek ki kell vennie részét az összekötő hidak építéséből. „Egyaránt mindnyájunknak hidat kell verni" – jelenti ki *Parancs és szolgálat* című cikkében. (170. l.)

A hídverés – Spectator szerint – összetett gondolat, komplex erőfeszítés. Felfogásában a többségi nemzethez való – főként gyakorlati eszközöket igénybe vevő – közeledést is elő kell mozdítania. A magánérintkezések közvetítésével, mindenféle kulturális-tudományos rendezvények segítségével lépésről lépésre lehet csak a célhoz közeledni. Ez a „nagy parancsban" megfogalmazott – hozzánk is szóló – üzenete.

Spectator nem ringatja magát ábrándokba, nem pusztán légvárakat épít. Világosan látja, hányféle nehézséggel, mennyi bizalmatlansággal kell megbirkózni. Tudva azt is, hogy sokan úgy vélik: csak gyönyörű szivárványt látnak, valaminő égi hidat vetítenek a jövő felé az ügyet felvállaló idealisták, ám földi ember számára az a híd járhatatlan. A tamáskodók, az ellenvéleményeket hangoztatók megnyilatkozásai polémiát váltottak ki. Spectatornak ismét volt miért és kikkel csatáznia. Újabb csalódásokból is bőven kijutott neki.

Nyilván a sorozatos eredménytelenségek, a felhalmozódó kudarcélmények indíthatták el benne azt a folyamatot, amely végül is – mondjuk ki – belső emigrációba kényszerítette.

*

Egy küzdelmekkel, megpróbáltatásokkal teli, de eszmei törekvésekben roppant gazdag pálya és mostoha utóélet ismeretében fel kell tennem a kérdést: várható-e most kedvező fordulat a krenneri örökség befogadásában? Milyen hatást gyakorolhat a kései utókorra a recenzált kötet?

Az adandó válaszon töprengve nem veszem számításba sem az udvarhelyi kiadvány példányszámát, sem a könyvet megvásárlók, illetve elolvasók hányadát. Nem igazodhatom a sajtóban, általában a médiákban kiváltott visszhang után sem. Ilyesmi mostanában nemigen észlelhető berkeinkben. A dilemmát főként az okozza, hogy itt és most a Spectator fogalomtárának, értékrendjének nem túl nagy az ázsiója. A „kisebbségi ildomot" nem ildomos sűrűn emlegetni.

„A kisebbség senkinek sem kell" (még önmagának sem) – hangzik a rezignált megállapítás. Nyilván, a „társnemzeti" és más hasonló önmeghatározások vonzóak, esetenként jövős tendenciákat is kifejeznek. Egy népcsoport helyzete, jogvédettsége azonban nem szemantikai kérdés.

A romániai magyar kisebbség mai és holnapi létkörülményeit tekintve Spectator – most közkinccsé tett – hagyatékának lényege megőrizte érvényességét. A civil társadalom kiépítése biztató távlatokat nyit meg, a román többséggel való – reális érdekközösségekre alapozó – kiegyezés elodázhatatlan követelmény még akkor is, ha az erre irányuló erőfeszítések mind a múltban, mind a jelenben sok csalódással jártak. A kelet-közép-európai együttműködés – főként gazdasági síkon – a megkésett modernizáció s az európai betagolódás nélkülözhetetlen tényezőjének mutatkozik. A kisebbségi jogok nemzetközi védelmének rendszere ígéretesen fejlődik.

Az erdélyi út című válogatás tükrében Spectatort a kisebbségi közírás, e jellegzetes értékőrző, értékteremtő és -közvetítő műfaj „klasszikusaként" méltathatjuk. A posztumusz elismerés és szellemi-erkölcsi jóvátétel nem maradhat el.

Gáll Ernő

Dávid István: Műemlék orgonák Erdélyben

Polis Könyvkiadó. Kolozsvár–Balassi Kiadó. Budapest 1996. 287 l. + 32 l. fekete-fehér és 22 l. színes fényképmelléklet. A repertórium összeállításában közreműködött Binder Hermann, Geréd Vilmos, Kovács L. Attila

A kötet *szerzője* jelenleg a nagykőrösi Református Egyház orgonaművésze és a Károli Gáspár Egyetem Tanítóképző főiskolai karának tanszékvezető tanára. Székelyudvarhelyi születésű (1949), Kolozsvárt szerzett zenetanári oklevelet (1972), s zenepedagógiai tanulmányaival párhuzamosan mélyedt el az orgonaművészetben. Ebbéli ismereteit külföldi mesterkurzusokon tökéletesítette Jiři Reinberger, Johannes Ernst Köhler és Jean Guillou tanítványaként. Erdélyben és Európa tizenegy országában lépett fel orgonaművészként. 1969-ben megszervezte Kolozsvárott az orgona-hangversenysorozatot, s ezen maga is számos értékes zeneművet népszerűsített. 1986-ban az Erdélyi Református Egyházkerület számára *Harmónium- és orgonaiskolát* állított össze. 1991-ben a magyar művelődési élet számos jeles képviselőjével a rohamosan pusztuló erdélyi orgonák megmentésére sietett, és létrehozta az *Organa Transsylvanica Alapítványt*.

Kötetének megjelenését elősegítette 1983 óta közölt *orgonatörténeti* dolgozatainak sora, ezek anyagát könyvében is gyümölcsöztette. Első ilyen jellegű dolgozatában a kolozsvári műemlék orgonákat mutatta be (1983), majd sorra vette e város többi orgonáját, bemutatta a gyerővásárhelyi, a nagykőrösi templom orgonáját, papírra vetette az erdélyi orgonaépítés történetét két változatban is (1994), s évtizednyi idő múltával a kolozsvári műemlék orgonáktól eljutott az erdélyi hangszerek számbavételéig.

A szóban forgó kötet törzsanyaga az erdélyi műemlék orgonák *repertóriuma*, melyben a mintegy 1500 erdélyi orgonából 1046 hangszert vett számba a helységek ábécérendjében, Abafájától Zsobokig (a hiányzó hangszerek – pl. Alsóbölkény, Déscichegy, Felenyed, Magyarlapád, Magyarpéterfalva, Magyarnemegye, Szentmáté, Zernest – nem sorolhatók a műemlék hangszerek kategóriájába). A törzsanyagot függelékként követi 17 (kolozsvári, marosvásárhelyi és nagyborosnyói) orgona története, valamint az *orgonaépítők* jegyzéke az általuk épített hangszerek feltüntetésével. Körültekintő indexanyag könnyíti meg a tájékozódást a kötetben (név-, helységmutató, fényképanyag s ennek készítői). Román, német és angol nyelvű kivonat tájékoztatja a magyar nyelvet nem ismerőt a kötet anyagában, mely egyébként többet nyújt, mint címe ígéri, hiszen bukaresti és csángóföldi hangszerek adatait is tartalmazza (Budafalva, Diószén, Lujzikalagor, Tamási, Trunk, Szabófalva). Annak rendje és módja szerint feltünteti a felhasznált szakirodalmat, forrásokat (összeírások, helységnévtárak, kéziratok, általános és orgonairodalmi kötetek, tanulmányok).

A kötet záró része voltaképpen értékes és gazdag albumnak is tekinthető: másfélszáz fekete-fehér és színes fényképpel hozza közelebb az olvasóhoz a témát; a művészi értékű felvételek legtöbbjét Binder Hermann, dr. Buzogány Dezső, Szabó Tamás és a szerző maga készítette.

Orgonaállományunk jelentős hányadát erdélyi mesterek építették. Dávid István jegyzékéből kiderül, hogy legtöbb orgonánk Kolonics István nevéhez fűződik (114), őt követi a sorban a pécsi Angster József (88), majd a temesvári Wegenstein család (63). Találunk itt marosvásárhelyi (Takács Ignác – 44; Metz család – 40), nagyszebeni (Johannes Hahn – 41), segesvári (Binder család – 35), debreceni, brassói, nagyváradi, csíki hangszerkészítőket is. Bodor Péter ezermesternek három orgonája szerepel a kimutatásban (Kibéd, Mezőbodon, Vámosgálfalva). A számba vett orgonaállomány a 17. század vége és az 1980-as javításokig terjedő szakaszt öleli fel.

Dávid István kutatásai nyomán érdekes és tanulságos kép alakul ki hangszereinkből. Magunk a hangszerek hovatartozását illetőleg kíváncsiskodtunk, s a pedál nélküli hangszereket figyelmen kívül hagyva az alábbi képet nyertük:

Az orgonák hovatartozása	A hangszerek száma manuálok/billentyűsorok szerint				
	4M+P	3M+P	2M+P	1M+P	Össz.
Római katolikus	–	10	32	28	70
Református	–	2	17	36	55
Zsinatpresbiteri szász evangélikus	2	5	36	69	112
Ágostai magyar evangélikus	–	–	2	3	5
Unitárius	–	–	2	5	7
Örmény katolikus	–	–	2	–	2
Világi	–	1	1	–	2

* M = manuál, P = pedál

Következő kiadásában függelékbe javasoljuk a hanglemezeket, a CD-ket. Az egységesebb felépítés kedvéért a 17 orgona története az illető hangszerhez illeszthető (amint a regiszterekkel is történik). Emelné a kötet tudományos jellegét, ha a történeti részben a források pontos megjelölése jegyzetapparátusban állana. Talán megérné a fáradságot, hogy a *teljes orgonaállományt* is felölelje a munka.

Dávid István kötete komoly nyeresége hangszertörténeti irodalmunknak. Jelentősége elsősorban abban áll, hogy összegezi a témára vonatkozó irodalmat, művelődési és művészettörténeti szempontból figyelmeztet meglévő és számottevő orgonaállományunkra, ennek az örökségnek értékesítésére (hanglemezek, hangversenyek stb.), és nagy vonalakban kitölti azt az űrt, mely az erdélyi fejedelemség korában meglévő orgonakultúránk (Girolamo Ditura: *Il Transilvano*, 1597) folytonosságában érezhető.

Benkő András

Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből

Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. Bp. I. 1929. 368 lap. II. 1929. 338 lap. III. 1931. 522 lap. IV. 1940. 254 lap. Hasonmás kiadás. Bp. HOGYF Editio. I–II. 1994. III–IV. 1995. V. 1995. 340 lap

Több mint ötven év után hasonmás kiadásban ismét megjelent az eddigi legjelentősebb magyar orvostörténeti mű, Magyary-Kossa Gyula *Magyar orvosi emlékek* című munkája ezer számozott, aranyozott szegélyű fedőlappal ellátott, illusztrált példányban. A négy régi kötet, valamint az újdonságnak számító ötödik kötet három kötetben látott napvilágot a szegedi nyomdában. Ez az egyedülálló alkotás nemcsak megbízható tudományos munka, hanem egyúttal lebilincselő olvasmány is bárki számára.

Magyary-Kossa Gyula kora egyik magyar polihisztorának tekinthető, hiszen egyszerre volt orvos, farmakológus, a méregtan tanára, botanikus, orvostörténész. 1865-ben született Debrecenben, iskoláit Medgyesen, Miskolcon, Budapesten és Szabadkán végezte. Már diákkorában elsősorban a nyelvek, a történelem és a természettudományok érdekelték. Fiatalon megalapozott latin nyelvtudását később gazdagon kamatoztatta a receptúra területén, valamint orvostörténelmi kutatásaiban. Olaszul, angolul, franciául, németül is megtanult.

1883-ban a budapesti Tudományegyetem orvosi karán kezdte meg egyetemi tanulmányait. Évfolyamtársai között volt a későbbi híres magyar belgyógyász, Korányi Sándor. Doktorrá avatása után bekerült az egyetemre díjazott gyakornoknak, majd 1894-ben orvosegyetemi magántanári képesítést nyert. Két év múlva átkerült az Állatorvosi Akadémiára, és ettől kezdve negyven éven át a Gyógyszertani Intézet igazgatójaként dolgozott. Tudományos munkája elismeréseképpen 1920-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. Igen érdekes olvasmánynak tekinthető *Adatok a magyar géniusz biológiájához* című akadémiai székfoglaló beszéde.

Örömmel tanított, kutatott. A nyári szünetek alatt is képezte magát, számos európai országban megfordult. Utazásai alatt elsősorban növénytani gyűjteséket végzett, és könyvtárakban kutatott, jegyzetelt. Már fiatal kora óta szenvedélyesen érdeklődött szakmája múltja iránt, és állandóan gyűjtötte a hazai orvoslásra vonatkozó adatokat. Nem véletlenszerű tehát, hogy tudományos és közéleti munkái mellett a legnagyobb sikert a *Magyar orvosi emlékek* köteteivel aratta, amelyek mindjárt megjelenésük után rendkívül népszerűek voltak.

Az első két kötet orvosi, természettudományi cikkeket közöl, többségük már különböző folyóiratokban megjelent. A harmadik és a negyedik kötet a magyar orvostörténelmi irodalom adattára, hatalmas levéltári, könyvtári munka eredménye. Magyary-Kossa művében sok ezer érdekes adatra bukkanhatunk, amelyek elsősorban arra a 19. század előtti korra utalnak, amelyről korábban kevés ismeret vált nyilvánossá. Olvashatunk benne a régi magyar orvosi gyakorlatról és szakoktatásról, a közegészségügyi helyzetről, magyar alkimistákról és elismert orvosokról, pestisjárványokról és a középkor jellemző betegségeiről, gyógynövények termesztéséről, gyógyszerészettörténetről.

A szerző nemrég elhunyt fiának és menyének köszönhetően az az ötödik Magyary-Kossa-kötet is megjelenhetett, amely eddig nem közölt értekezéseket, cikkeket, jegyzeteket tartalmaz. Ebben tovább folytatja a magyar orvostörténeti adattárat: az 1800–1943 közötti időszakot tekinti át. Megtalálható benne gazdag és értékes képgyűjteményének (levelek, metszetek, litográfiák, fényképek, könyvlapok, újságkivágások) katalógusa, továbbá részletes életrajza.

Magyary-Kossa Gyula 1944 júniusában Keszthelyen hunyt el. Élete értelmét maga foglalta össze egyik bejegyzésében: „Nagyon-nagyon szerettem a tudományt, s minden percem ezé az önsanyargató, hálátlan szerelemé volt." A korabeli kritika pedig ekképpen méltatta életművét: „...igazán bajos volna eldönteni: az orvos, a kultúrhistorikus vagy a nyelvész veszi-e több hasznát Magyary-Kossa hangyaszorgalommal összehordott és élvezetesen formába öntött adatrengetegének. Mi úgy érezzük: valamennyi nyert, mert a múlt ismeretét mélyíti el és menti meg a feledéstől."

Ábrám Zoltán

Szöllősi Árpád: A Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem 1945–1995

Mentor Kiadó. Marosvásárhely 1995. 202 lap + 8 levél fénykép

Mint azt a szerző már a könyv előszavában jelzi, és utólag tartalmával is igazolja: a román nemzetiségi politika célja a kisebbségi kultúra elsorvasztása. Rövid, de átfogó történeti ismertetés után az adatok feldolgozásával, kronológiai bemutatásával félreérthetetlenül kimutatható mindaz a jogsértés, amely általában az erdélyi magyarságot és ezen belül felsőfokú oktatását érte a második világháború óta.

A kolozsvári orvosi kar működésének 1944-től 1945-ig tartó rövid ismertetése után a könyv részletesen taglalja a Bolyai Tudományegyetem orvosi karának útját 1945-től 1948-ig, Kolozsvártól Marosvásárhelyig. 1948–1949 között a Kart átszervezték, önálló intézménnyé vált, és így született a Marosvásárhelyi Orvostudományi és Gyógyszerészeti Felsőoktatási Intézet (OGYI).

A magyar nyelvű orvos- és gyógyszerészképzés más városba való áttelepülésének indoklása szerint a kolozsvári egyetemi épületek két egyetem – a magyar és a román – számára elégtelenek. A Marosvásárhelyre való költözés gondolata – mely Luka Lászlótól származott – a

Nagyvárad határ menti fekvése miatt elvetett javaslat után körvonalazódott.

A szerző rámutat, voltak, akik az áttelepítésben Kolozsvár „magyartalanításának" első lépését látták, és ezt a borúlátást a további események valóban igazolták.

A szerző elmondja, hogy az eredetileg magyar nyelvű Intézetben az 1962–63-as tanévben bevezették a román nyelvű oktatást is, habár akkor a román nemzetiségű diákok mindössze a hallgatók 2,45%-át tették ki. Az intézkedésnek, amely N. Ceauşescu szóbeli utasítására történt, a pártpropaganda olyan színezetet adott, mintha ez a lépés a magyar–román barátságot és testvériséget szolgálná, holott éppen a magyar nyelvű oktatás fokozatos elsorvadásához vezetett. 1960-ban ugyanis a magyar nemzetiségű oktatók a tanszemélyzet 85,1%-át alkották. Öt évvel a kétnyelvű oktatás bevezetése után, az 1966–67-es tanévben ez az arány 57,09%-ra, 1987-ben pedig 46,17%-ra csökkent.

Hasonló adatok vonatkoznak a magyar nyelvű hallgatókra is: 1959–60-ban 90,21%, 1967–68-ban 65,09%, 1987–88-ban 43,47%. Az eredmények „természetes" folyamatába beleillik az a tény is, hogy 1984 végén az erőteljes homogenizálási politika során román nemzetiségű rektort neveztek ki az OGYI élére.

A munka második részében, amelyet 1988-ban fejezett be a szerző, az OGYI történetét dokumentumokkal mutatja be. Amint azt a kétnyelvű – magyar és angol – előszóban jelzi, ezek a dokumentumok világosan feltárják azt a folyamatot, amely fokozatosan a magyar tanerők kicseréléséhez, a tanszékek többségének – főleg a klinikai tanszékek vezetésének – román kézbe való jutásához vezetett. Ezzel párhuzamosan nemcsak a szakmai, hanem az adminisztrációs vezetésből is kiszorították a magyarokat, mindez pedig állítólag a pártprogram szellemében történt. Az eredeti 3:1-es magyar–román arány itt is rövidesen 1:1-re változott, majd a román elem túlsúlyba jutott.

A könyv harmadik, befejező része az OGYE 1989 utáni történetével foglalkozik, a kezdeti lelkesedés és remény napjaitól a későbbi keserű csalódásig. Az oktatószemélyzet névsora igazolja, hogy a magyar nemzetiségűek 1987–88-beli 46,17%-os aránya 1992–93-ra 30,53%-ra csökkent. Ez a tény részben egy célzatos nyugdíjazási határozatnak, másrészt az elvándorlásnak és annak tulajdonítható, hogy az 1989. decemberi események után meghirdetett versenyvizsgákon nem érvényesült az egyenlőség elve az oktatószemélyzet számára létrehozott új állások elnyeréséért.

Az 1988–89-es tanévre megtartott felvételi versenyvizsgán 13,79% magyar anyanyelvű diák jutott be az egyetemre, míg 1989–90-ben ez az arány már csupán 10,26%. Az 1989 utáni években a versenyvizsgák alkalmával 87 román, 28 magyar és 2 más nemzetiségű oktató kapott különböző fokozatú állást a karok tanszékein.

A szerző által bemutatott egyik táblázat nyilvánvalóvá teszi, hogy az utóbbi évek káderpolitikájának eredményeként a tanszékek vezetőinek nemzetiségi összetétele negatív módon eltolódott a magyarok kárára. Míg 1987-ben a bemutatott 50 tanszéken 26 tanszékvezető volt magyar, 1992-ben ez a szám 21-re, a klinikai tanszékeken pedig 8-ról 2-re csökkent.

A tanulmány alapos bibliográfiára támaszkodik, két betűrendes névjegyzéket tartalmaz, és az OGYE történetét illusztráló, ma már nosztalgikus jellegű képsorral zárul. Az egész könyv érvelését és tényeit az utolsó lapok fotókópiái is igazolják, köztük az 1955-ös Orvosi Szemle és az 1992-es Revista de medicină şi farmacie – Orvosi és Gyógyszerészeti Szemle – címlapjáról és szerkesztőbizottságának névsoráról készült másolatok.

A több mint 200 lap terjedelmű tanulmány tárgyilagossága, dokumentáltsága és alapossága vitathatatlanul bizonyítja azt a alapgondolatot, mely mind a múlt, mind a jelenlegi hatalom nemzetiségi politikájának célkitűzése.

A valamely világnyelvre, valamint románra való lefordítás nyilvánvalóan növelné a munka valós értékét, mert mind az általános emberi jogokkal foglalkozó nemzetközi szervek, mind a jóhiszemű, de félrevezetett román értelmiség kénytelen volna szembenézni egy kérdéssel, amelynek megoldása már nem tűrhet további halasztást.

E kis könyvismertetés záruljon a szerző szavaival: „Legyen requiem a könyvem a néhány évtizedig Romániában fennállott nemzetiségi felsőoktatási orvosi főiskoláért, hiszen olyan sok intézményünk van, amely fölött még csak késve sem szólalhatott meg a gyászbeszéd."

Szabó Judit
Szabó László

EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

Az 1996. május 4-i közgyűlés iratai

Benkő Samu elnöki megnyitóbeszéde

Tisztelt Közgyűlés!

Hölgyeim és Uraim!

Alapszabályainknak az Egyesület kormányzásáról szóló negyedik fejezete a harmincadik paragrafusában úgy rendelkezik, hogy tagjainak minden évben rendes közgyűlésre kell összeülniük. Amint láthatták a szétküldött és hírlapokban is megjelent meghívóban, Elnökségünk ez évi közgyűlésünket ünnepinek nyilvánította. Ünnepinek, attól a gondolattól vezéreltetve, hogy ez az összejövetelünk kitűnő alkalmul szolgálhat arra, hogy az erdélyi magyar tudomány hivatott munkásai méltó keretek között emlékezzenek meg arról az ezeregyszáz esztendőről, melyet a magyarság a Kárpát-medencében, a Duna–Tisza térségében élt át.

Örömmel állapítom meg, hogy erre az ünnepi alkalomra alapító, rendes és pártoló tagjaink szép számmal gyűltek össze. Köszöntök minden jelenlévőt, de külön is mély tisztelettel üdvözlöm a Közgyűlésünket jelenlétükkel megtisztelő vendégeinket, egyházaink, a romániai magyar közélet, a társegyesületek vezetőit, a Magyar Köztársaság bukaresti nagykövetét, Szőcs Ferenc urat, az Egyesületünk támogatására létrejött Gróf Mikó Imre Alapítvány Kuratóriumának Kolozsvárra érkezett tagjait, a sajtó, a rádió és a TV munkatársait.

Az együttlét okozta öröm kifejezése mellett szomorú szívvel kell számot adnom arról is, hogy súlyos személyi veszteségek érték Egyesületünket. Múlt közgyűlésünk óta több tagtársunk befejezte földi pályafutását. Köztük a következő alapító tagjaink: Balogh Péter, Binder Pál, özv. Szabó T. Attiláné dr. Csáti Éva, dr. Kós Károly és Fuchs Herman. Valamennyien magukénak vallották Egyesületünket és többször is kifejezték kötődésüket vállalt eszményeinkhez. Végtisztességük alkalmával Elnökségünk kifejezte részvétét a gyászban az elárvult családoknak, most pedig arra kérem a tisztelt Közgyűlést, hogy pár pillanatra felállva emlékezzünk elhunyt alapító tagjainkra és mindazokra a tagjainkra, akik az elmúlt évben költöztek az Örökkévalóságba.

Tisztelt Közgyűlés!

Mint említettem, Egyesületünk azzal veszi ki részét a millecentenáriumi ünnepélyek sorozatából, hogy ez évi közgyűlését ünnepi összejövetelnek szánja, ahol illő tisztelettel és kellő önvizsgálati hajlandósággal pillantást vethetünk nembeli, azaz *emberi* és nemzeti, azaz *magyar* létezésünk térbeliségére és időbeliségére.

A tér a soknyelvű Kárpát-medence, az idő az elmúlt ezerszáz esztendő. A térnek és az időnek ezek a dimenziói azt demonstrálják, hogy a jelenvalóságunkhoz vezető utat bölcs eleink az európai normarendszer szerint cövekelték ki. Megmaradásunknak pedig az is záloga lett, hogy erre az európai útra úgy léptünk rá és rajta lassan-lassan úgy haladtunk, hogy megőriztük Keletről hozott örökségünk legjavát: első helyen édes anyai nyelvünket.

A tér specifikus hatalma – az új térbeli berendezkedés élményeiből dúsuló hagyomány – megszülte a Genius Locit, azaz a lakott hely szellemét.

A Genius Loci sugalmazó erejének az érzékeltetésére egyetlen szemünk elé tárulkozó példára hívom fel szíves figyelmüket. Tekintsenek a magasba!

A szószék felett négy szó olvasható: VERBUM CARO FACTUM EST.

János evangélistának ezek a szavai – AZ IGE TESTTÉ LETT – nem többet és nem kevesebbet tartalmaznak, mint a *kereszténység megszületésének tömör formulájú bejelentését.* Szü-

letési bizonyítványa ez annak a nagy eszmeáramlatnak, melyhez honfoglaló eleink – történelmileg túl nem becsülhető módon – csatlakoztak.

És annak is szimbólumerejű jelentése van, hogy ebben a – református lelkipásztorok nevelésére épített – istenházában az Ige anyanyelvű hirdetésére oly nagy súlyt helyező kálvinista elődök e fontos mondandót a VULGATA nyelvén, Szent Jeromos, latinosan: Hieronymus szavaival íratták fel. Nézzük bármilyen szigorú kritikával múltunkat, ebben a hagyományos erdélyi toleranciának olyan példáját és az európai egyetemességhez való ragaszkodásunknak olyan megvallását érzékelem, melyet a jövendőben is féltett örökségként lesz ildomos számon tartani.

Egyesületünk hálásan emlékezik arra, hogy hat évvel ezelőtt e helyről, e szavak alól indítottuk újra munkánkat.

A magyarság és kultúrája megmaradási paradigmájáról azóta is gyakran értekeztünk ebben a díszes teremben.

Hálásak vagyunk az intézet vezetőségének, hogy ma is itt gyűlhetünk össze meghallgatandó múltunknak a jelenhez és a jövőhöz szóló üzenetét, hogy utána tanácskozzunk eredményeinkről, gondjainkról, feladatainkról.

Feltett szándékunk szerint ünnepi megemlékezésünket elsősorban alkalomnak tekintjük arra, hogy térbeli helyzetünket a *jelenvaló lét önértelmezésével kössük össze.*

Mindezek után felkérem Jakó Zsigmond professzor urat, Egyesületünk tiszteleti tagját, hogy tartsa meg a meghívóban bejelentett megemlékezését a millecentenáriumról.

Kiss András főtitkár jelentése az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1995. évi munkájáról

Amint az előző években is, két síkon számolhatunk be az 1995. év munkájáról. Az egyiken a változatlan eredménytelenségről jogaink elismerésében, a másikon a saját erőnkből és támogatásaink felhasználásával szakadatlanul folyó intézményépítésünkről és szakosztályainkban tömörült tagjaink eredményeiről. A kettősség ellenére az említett eredménytelenség csupán a valóság világos tudomásul vételében hatott, de nem fékezhette azt, amit egyedül mi alakíthatunk: eredményre törő munkánkat. Ezek figyelembe vételével jelenthetjük közgyűlésünknek a következő területeken végzetteket:

Szervezés

Az évek során kialakult egy jórészt azonos számú taglétszámunk, amely részt vesz munkánkban. Ez az elhalálozások, eltávozások, újabb belépések során kialakult aktív taglétszám számítógépes nyilvántartásunk szerint jelenleg 2657 személy (ebből 100 alapító tag). Tudományművelési tevékenységünk előmozdítása érdekében, amelynek szervezési kereteit a szakosztályok biztosítják, sikerült egy kutatói és egy, a tudományos tájékozódást szolgáló műhelyt kialakítanunk. Az egyik intézeti szervezésben biztosítja két tudományos kutatónk munkáját (*a magyar történeti nyelvtudomány* és *Erdély írásos kultúrájának története* tárgykörében), de a munkahelyükön (Lăcătuşului, Lakatos utca 3. sz.) szervezett nyelv- és történettudományi szakkönyvtár az említett területeken tudományos kutatóink számára is gazdag információkat nyújtó munkahely. Ugyanide alakítjuk ki kézirattárunkat is és magyar tudományos és művelődési jellegű gyűjteményeink tárát. A másik jelentős tudományos műhelyünk az elsősorban az egyetemi hallgató tagjaink érdekében szervezett és berendezett Jordáky Lajos-könyvtár (Haşdeu – Kőkert utca 39. sz.), ahol a névadó könyvhagyatékán kívül a kialakított olvasóteremben a hatévi működésünk során beszerzett könyvek állnak tagjaink rendelkezésére. Könyvtárainkról szólva nem

mulaszthatjuk el, hogy ne említsük meg: azoknak mind az épületeken belüli kialakítása, mind szervezése Jakó Zsigmond professzor és munkatársai fáradhatatlan munkájának köszönhető. A kutatói munka eredményeinek nyilvánosságra hozatalához a szaktanulmányokon kívül a szóbeli közlések is alkalmasak, akár előadások, akár ülésszakok útján. Ez utóbbihoz teremtettünk lehetőséget az EME-házban (Ion Ghica – Tamás András utca 12. sz.) berendezett előadóterem létrehozásával. Reméljük, hogy ez a fórum élénkítően fog hatni a szakmai előadások és tudományos ülésszakok megszervezésében.

E helyen kell megemlékeznünk a tavalyi jelentésünkben már jelzett, Egyesületünk életében jelentős eseményről: az Erdélyi Múzeum-Egyesület budapesti bemutatkozásáról. Az 1995. január 25–27-én a Magyar Tudományos Akadémia, a Collegium Budapest, az Europa Institut és a Gróf Mikó Imre Alapítvány meghívására és szervezésében tartott megbeszélések és a tudományos ülésszak nemcsak erkölcsi sikert jelentett Egyesületünknek, hanem biztatást munkásságunk továbbviteléhez. (Mind a budapesti bemutatkozásról, mind a tudományos ülésszakokról és szakosztályi munkáról az Erdélyi Múzeum 1995. évi 3–4. számában közzétett eseménynaptár tájékoztat.)

Szakosztályaink

Alapszabályaink értelmében a tudományos munka kereteit a szakosztályok biztosítják. Munkásságukról évi közgyűlésükön számolnak be, eredményeikről kiadványaik tanúskodnak, és időrendben számol be tevékenységükről az említett eseménynaptár is. Éppen ezért jelentésünkben csak azokra a nagyobb szabású rendezvényekre térünk ki, amelyek akár az eddigi szakosztályok kibővítését, akár új utakat, esetleg régi hagyományok korszerű felelevenítését jelzik. Ez utóbbihoz tartozik a II. világháborút követő parancsuralmi rendszer bevezetéséig rendezett hagyományos EME-vándorgyűlések felélesztése, egyelőre szakosztályi szinten. A dicsőszentmártoni Magyar Házban 1995. június 10-én a Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály által szervezett vándorgyűlés nemcsak kapcsolatainkat erősítette a Kis-Küküllő mentén élő tagtársainkkal, hanem lehetővé tette a tájegység kutatóinak, hogy bemutassák eredményeiket. (1996-ban Szilágysomlyón és Székelyudvarhelyen kívánunk vándorgyűléseket tartani.) A Természettudományi és Matematikai Szakosztály egyesületi székhelyünkön, Kolozsvárott szervezett két olyan rendezvényt, amely messze túllépve a helyi kereteken, országos szinten tárgyalta meg a Szakosztály egyes kutatási területein elért eredményeket és a megoldásra váró feladatokat. Az első tudományos értekezleten, 1995. október 28-án 44 előadás hangzott el a plenáris ülésen és a Matematika–Informatika, Környezetvédelem, Kémia, Biológia és Földtudományi osztályokban. A másik rendezvény az Erdélyi Magyar Műszaki Társasággal közösen szervezett vegyészkonferencia volt. Az Orvostudományi Szakosztály vándorgyűlés jellegű, immár V. Tudományos ülésszakát 1995. szeptember 14–18-án Marosvásárhelyen rendezte meg. Az öt osztályban elhangzott 168 előadás mellett a Szakosztály évi tudományos ülésszakainak különös értéket kölcsönzött az, hogy ezeken több mint ötszáz magyar orvos és gyógyszerész találkozik és beszéli meg a szakterület tudományos és szervezeti kérdéseit.

Ugyancsak a szakosztályi tevékenység eredményeihez kell sorolnunk az Orvostudományi Szakosztály újabb szakcsoportjainak és továbbképző tanfolyamainak szervezését.

Az egy helyi közösségben élő tagtársaink közös munkálkodását szeretné szolgálni az a kezdeményezésünk, amely lehetővé teszi, hogy a nagyobb taglétszámú csoportjaink szervezett vezetőséggel és saját ügyviteli szabályzatuk alapján EME fiókegyesületként végezzék munkájukat. Éppen ez az évi közgyűlés az, amelyen először terjesztjük elő a csíkszeredai, marosvá-

sárhelyi, nagyváradi, szatmárnémeti és szilágysomlyói csoportok megkeresését arról, hogy fiókegyesületként folytassák eddigi tevékenységüket.

Kiadványaink

Az 1995. esztendőben is folytattuk rendszeresen megjelenő szakosztályi kiadványaink: az *Erdélyi Múzeum* (a Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi, valamint a Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztály folyóirata), a *Múzeumi Füzetek* (a Természettudományi és Matematikai Szakosztály évkönyve), az *Orvostudományi Értesítő* (az Orvostudományi Szakosztály szemléje) megjelentetését. Tervezzük, hogy 1996-ban a *Műszaki Tudományi Füzetek*ben közrebocsátjuk a Szakosztály tudományos ülésszakán elhangzott előadásokat. Az *Erdélyi Tudományos Füzetek* című sorozatunk 221. füzete Gaal György *Magyarok utcája* című helytörténeti munkája az Apáczai Csere János Baráti Társaság és a magyar Művelődési és Közoktatási Minisztérium támogatásával jelent meg. Ugyancsak az elmúlt esztendőben adtuk ki a Romániai Magyar Bibliográfiák sorozatban a második kötetet, *Romániai Magyar Könyvkiadás 1950–1953* címmel.

Egyesületünk vállalta, hogy a magyar Művelődési és Közoktatási Minisztérium könyvkiadási pályázatán egyéni támogatást nyert Gábos Zoltán: *Termodinamika* (Fenomenológiai rész) és Kékedy László: *Műszeres analitikai kémia* című munkáját kiadja. Jövőbeli nagyon nehéz, de változatlanul elsőrendű feladatnak tekintett kiadási tevékenységünket igyekszünk új – esetleg együttműködési – megoldásokkal előrevinni. Azt, hogy nem térünk ki kiadási feladataink, a nemzeti értékeket kifejező munkák támogatása elől, éppen a lehetőségekhez mért, de fokozatosan megvalósuló kiadási terveink is bizonyították és bizonyítják.

Ösztöndíjak

Egyesületünk két ösztöndíjtípussal rendelkezik, és saját szaktestületei véleményezése alapján dönt ezeknek az ösztöndíjaknak odaítéléséről. Az elmúlt esztendőben is lehetőségünk volt a Magyar Tudományos Akadémia elnöksége által Egyesületünknek juttatott öt egyéves továbbképző és kutatási ösztöndíjra pályázatot hirdetni. A beérkezett pályázatok alapján egy magyar–francia szakos tanárnő, egy kertészmérnök, egy ortopéd orvos, egy közgazdásznő és egy gépészmérnök kapott ösztöndíjat. Elégtétellel értesültünk arról, hogy ösztöndíjasaink komolyan dolgoznak, és meggyőződésünk szerint itthon eredményesen gyümölcsöztetik majd tudásbeli gyarapodásukat. A másik ösztöndíjtípus az az általában két hétre szabott kutatási ösztöndíj, amit az Europa Institut bocsátott rendelkezésünkre. Ezt a kutatási lehetőséget eddig többnyire a társadalomtudományok szakterületein eredményes kutatási múlttal rendelkező tagjainknak nyújtottuk, éppen azért, hogy kiegészíthessék eddigi kutatómunkájukat. 1995-ben 16 tagtársunknak juttattunk ebből az ösztöndíjtípusból. Ehhez az ösztöndíjtípushoz hasonlít az az elszállásolási lehetőség, amelyet a levéltári kutatásokat végző tagjainknak biztosít korlátozott időtartamra a Magyar Országos Levéltár. 1995-ben 4 tagtársunk vette igénybe ezt az elszállásolási lehetőséget.

Más jellegű a magyar Művelődési és Közoktatási Minisztérium által biztosított két ösztöndíjforma: az 1990 óta rendszeresített posztgraduális ösztöndíjak és a hároméves doktorandusi ösztöndíjak. A legfeljebb 6 hónapra terjedő posztgraduális ösztöndíjak nézetünk szerint elsősorban a kutatómunkát kell hogy elősegítsék. Viszont a tudományos szakosodást szolgáló hároméves doktorandusi ösztöndíjrendszer jó kezelésének több kérdésben világos álláspont kialakításához kell vezetnie. Szembe kell néznünk ugyanis azzal a ténnyel, hogy ennek az ösztön-

díjformának szociális vetülete is van. Az elhelyezkedési, érvényesülési kilátástalanságban egyetemi végzettjeink előtt ez *is* lehetőség, hogy három évig biztosított legyen megélhetésük, továbbtanulásuk, és igen gyakran: előmozdíthassák letelepülésüket Magyarországon. Ez a szociális kérdés mindenképpen megoldásra vár, de nem a tudományos fokozatok ösztöndíjait tartjuk erre alkalmasnak. A kitelepedéseket illetően nem az Erdélyi Múzeum-Egyesület feladata, hogy általános véleményt fogalmazzon meg egy olyan kérdésben, amelyben mindenki egyéni joga alapján és körülményei mérlegelésével szabadon dönthet. De nem támogathatunk olyan lehetőséget, hogy kitelepedését akárki is a hazai tudományos utánpótlás biztosítására szánt közpénzen oldja meg. Éppen ezért Egyesületünk álláspontja az, és arra utasította az Ösztöndíjtanácsban részt vevő képviselőjét is, hogy kiemelten azokat a pályázatokat támogassa, amelyeket hazai fiatal főiskolai, kutatóintézeti pályázók adtak be, illetve olyanokét, akiknek további itteni munkásságára biztosíték van. Ettől függetlenül fenntartjuk azt a tavalyi jelentésünkben elhangzott javaslatunkat, hogy a doktori ösztöndíjak esetében az arra szánt pénzalapot elsősorban a hazai doktorandusok kutatási ösztöndíjaira kellene fordítani, a magyarországi ösztöndíjakat viszont kizárólag a hiányszakterületekre korlátozni. A felmerült kérdések megoldása érdekében azonban Egyesületünknek fokozottan foglalkoznia kell a jól képzett fiatal szakemberek itthoni elhelyezésének megkönnyítésével, ennek érdekében kapcsolatot kell teremtenünk a potenciális munkaadók és a hazakészülő friss doktorok között.

Adományok, támogatások

Tagjaink és pártolóink az 1995. év folyamán is számos adománnyal járultak hozzá Egyesületünk munkásságának elősegítéséhez. Jelentésünkben nem térhetünk ki minden pénzbeli és főleg könyvadományra. Ezeket egyénileg rendre megköszönjük – a könyvadományokat leltározásuk után –, és meg fogjuk találni a módját, hogy adományozóink nevét jegyzékben tüntessük fel. Addig is azokat említhetjük meg, akik berendezést, felszerelési tárgyakat adományoztak Egyesületünknek. A Magyar Tudományos Akadémia Kísérleti Orvostudományi Intézete két diavetítőt, Gróf Bethlen Miklós Bécsből egy táskaírógépet, Adamik Béla tanár egy Controll-típusú számítógépet, dr. Ritoók Zsigmondné egy könyvtári-olvasótermi lámpát, dr. Varga Péter Pál osztályvezető főorvos pedig egy Panasonic telefon- és faxkészüléket adományozott Egyesületünknek.

Az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára folyamatosan látja el könyvtárunkat a legújabb szakmunkákkal.

Egyesületünk fenntartását és működését jórészt a nyílt pályázatok alapján kapott támogatások is biztosítják. Ezen a téren elsőként az Illyés Közalapítványt említjük, amellyel a kért támogatások elszámolását illetően is kifogástalan kapcsolataink vannak. Pályázat útján a Soros Alapítványtól egy számítógépet kaptunk.

Mind az említett, mind a meg nem nevezett adományozóinknak ezen az úton is megköszönjük önzetlen támogatásukat.

Ingatlanok, székhelybérlemények

A főtéri Wass Otília házért folyó perünkben a törvényszék elutasította keresetünket. Külön fejezetet igényelne ez az egész perfolyam ítéleteivel és főleg indoklásaival együtt, amelyek majdani jogtörténészeink számára szolgáltatnak épületes adatokat a jelenlegi jogrendet és alkalmazott szemléletet illetően. Jóllehet nem fogadhatjuk el a hozott ítéleteket, a polgári jogállam törvénykező erkölcsének megfelelően – amelyet változatlanul igénylünk – nem szándéko-

zunk ezt az ügyet utcára vinni, hangoskodások tárgyává tenni, hanem a törvényes utat követve az ítéletet alapos indokok alapján megfellebbezzük, és a jogorvoslatot akár nemzetközi szinten is igénybe vesszük.

Örvendetes eredményekről is beszámolhatunk. Mind az EME-házban (Ion Ghica – Tamás András utca 12. sz.), mind a Lakatos utcai kutatóintézetben, mind a Jordáky-könyvtárban a tatarozási és berendezési munkálatok befejeződtek, és ezeket az ingatlanokat átadhattuk rendeltetésüknek. Ennek megfelelően az EME-ház előadóterme használható, szakosztályaink egy része itt kapott otthont, a Jordáky-könyvtár pedig megkezdte működését. Mindez új lehetőségeket és főleg fiataljainknak lendületet biztosít munkásságukban.

Marosvásárhelyi lakrészünket az Orvostudományi Szakosztály használja, szilágysomlyói ingatlanunkat pedig ottani csoportunk gondozza. A Szentegyház (Iuliu Maniu) utcai és a Rhédey házbeli bérleményeinket továbbra is használjuk.

Kapcsolatok, együttműködések

Az elmúlt esztendőkben kialakult kapcsolatainkat és együttműködéseinket továbbfejlesztjük. A kialakított együttműködés eredményeként 1995. november 11-én a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéke és Egyesületünk közös szervezésében tartottuk meg a Gyarmathi Sámuel Emlékülést, részt vettünk a március 20–25-én Tusnádon megrendezett, a műemlékek rehabilitálásának elméleti és gyakorlati kérdéseiről szervezett nemzetközi tudományos ülésszakon és a „Tornyot raktam" ifjúsági műemlékvédelmi konferencián. Kapcsolataink továbbfejlesztése mind az országban, mind a határokon túl állandó törekvéseink egyike, megvalósítására pedig az egyesületi, szakosztályi kapcsolatokon kívül a tagjaink különböző rendezvényeken való részvételének útját is támogatjuk. Egyesületünk tagjai ugyanakkor részt vettek mindazokon a közéleti rendezvényeken, amelyek közösségünk érdekeit szolgálják.

Tisztelettel kérjük a fentiek tudomásul vételét és jelentésünk elfogadását.

Soó Tamás gazdasági tanácsos jelentése az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1995. évi gazdasági-pénzügyi helyzetéről

Egyesületünk gazdasági-pénzügyi tevékenysége 1995-ben fordulópontjához érkezett, amennyiben befejeződtek azok a beruházás jellegű munkálatok, amelyeknek a pénzügyi vonatkozásai elsőbbséget élveztek, s pénzügyi forrásaink tetemes részét kötötték le. Létrejöttek azok az intézmények, alapépítmények, amelyek hivatottak biztosítani az alapszabályzatban lefektetett cél, a tudományművelés feltételeit.

Az 1995. évi költségvetés végrehajtását elemezve szembetűnő, hogy amíg a bevételi előirányzatokat 21%-kal túlteljesítettük, a kiadásoknál csak az előirányzott összeg 91%-át használtuk fel.

Bevételeink összetétele a teljesítés szempontjából viszont nem egyenletes, mert éppen a legfontosabb fejezetnél, a tagdíjbefizetéseknél maradtunk el az előirányzottól, bár az 1994. évi tagdíjbefizetéseknél 61%-kal több folyt be. A 2657 tagból (186 nyugdíjas, 859 diák) 189 beiratkozása óta egyáltalán nem fizetett tagdíjat, 221 tagunk pedig 1992 óta nem tett eleget tagdíjfizetési kötelezettségének.

Igaz az is, hogy tagjaink tekintélyes része az év első felében igyekszik eleget tenni kötelezettségének s még az évi közgyűlés új tagdíj-megállapítása előtt a régi tagdíjat fizetni. A költségvetés összeállításánál ezt nem vettük figyelembe kellőképpen. (Kiadványaink értékesítéséből ugyancsak nem teljesítettük az előirányzatot.)

Bevételeink jelentős részét az adományok, külföldi pártoló tagjaink befizetései, valamint az alapítványoktól kapott támogatások tették ki, s ezeknél a fejezeteknél nagyobb volt a bevételünk a tervezettnél.

Kiadásaink előirányzott tételeiből többet költöttünk a tervezettnél az ügyvitelre, elsősorban az inflációs árnövekedéseknek tulajdoníthatóan. A legfontosabb fejezeteknél viszont, a kutatásokra és kiadványok költségeire szánt összegeknek csupán 15, illetve 55%-át költöttük el. Ennek egyrészt az is oka volt, hogy a kuratóriumok a megpályázott támogatásokat csak a múlt év szeptember havától kezdték folyósítani.

A kiadások egyes fejezeteinek aránya az összköltségekhez viszonyítva a fent vázoltak következtében is nem alakult olyan kedvezően, mint a múlt évben. Ügyviteli költségekre 11%-ot, személyi kiadásokra 12%-ot költöttünk a tavalyi 6,95, illetve 9,63%-kal szemben. Való igaz, hogy a személyi kiadások, kutatók, könyvtárosok, számítógép-bevivő illetménye a tudományos tevékenységet egészíti ki. A kiadások csaknem 60%-át kitevő beruházás jellegű költségei az előző években megkezdett és 1995-ben befejezett munkálatoknak utolsó elemeit képezték. Ezzel a folyamat most már befejezést nyert.

Az EME vagyoni helyzete – részben a fent említett munkálatok befejezésével, részben az adományokba kapott vagyontárgyakkal – tovább szilárdult. Alapeszközeink a múlt évhez viszonyítva 31%-kal nőttek, sajnos, ebből jelentős értéket tesz ki a kiadványainkból képződött eladatlan készlet, s ez jelentős pénzeszközöket tart lekötve. Elengedhetetlen az, hogy az EME-nek legyen egy, a kiadványok terjesztésével foglalkozó (javadalmazott) munkatársa, mert az elfekvő kiadványok anyagi és erkölcsi-tudományos vonatkozásban értékükben csökkennek. Ezzel összefüggésben döntöttünk úgy, hogy a vidéki csoportok terjesztőinek az eladott kiadványok értékéből 10% jutalékot adunk. Tájékoztatjuk a T. Közgyűlést, hogy a fentebb említett megtakarítás, ami a bevételnél kisebb kiadásból keletkezett, az év végi pénzkészletben, valamint az áru- és anyagkészletben található meg.

Az 1996. évi költségvetés volumene az 1995-ösnek csaknem kétszerese. Összetétele viszont már tükrözi az EME alaptevékenységének folytatásához szükséges ráfordításokat. Ügyviteli kiadásainkra az összköltségek 11%-át fogjuk elkölteni, a bútorzatra (kiegészítésképpen), könyv és kéziratok vásárlására, nyomdai anyagok, papír beszerzésére 20%-ot, intézeti kutatásokra, kiadványok és tudományos rendezvények, megemlékezések költségeire 46%-ot, kutatók, könyvtárosok stb. illetményeire 22%-ot fordítunk.

Bevételi tervünkben jelentős, 60%-ot kitevő összeg az alapítványokhoz benyújtott pályázati támogatások értéke, amit a még szükséges tárgyi beruházások kiegészítésére, nyomdai anyagok beszerzésére, a könyvtár gyarapítására fordított kiadások fedezésére, folyóirataink nyomdai költségére óhajtunk elkölteni. A tagdíjakból befolyó összegek az összbevétel 25%-át képezik, az előző évi 10%-kal szemben. Azt az óhajtott célkitűzésünket, hogy az ügyviteli kiadásokat a tagdíjakból fedezhessük, lassan talán sikerül elérnünk.

Végezetül engedtessék meg, hogy az országos inflációs folyamat következményeként az EME bevételi tervében ugyan nem meghatározó súlyú tagdíjaknak az újraértékelését javasoljam. Ennek értelmében a választmány nevében javasolom, hogy a T. Közgyűlés a tagdíjakat a következőképpen állapítsa meg: a tagdíj összege évi 10 000 lej, az alapító tagdíj 100 000 lej legyen. A nyugdíjasok a tagdíj 50%-át, a diákok 25%-át fizessék.

Kérem a T. Közgyűlést, hogy az EME 1995. évi gazdasági-pénzügyi tevékenységéről beterjesztett jelentésünket elfogadni és tudomásul venni szíveskedjék.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület számvizsgáló bizottságának jelentése az Egyesület 1995. évi anyagi helyzetéről

Az EME Számvizsgáló bizottsága megvizsgálta az Egyesület pénzügyi–gazdasági nyilvántartását, az 1995. évi költségvetés teljesítésének módját, valamint az 1996. évre elkészített költségvetés előirányzatainak megalapozottságát. Ezekkel kapcsolatos észrevételeit az alábbiakban terjeszti a tisztelt közgyűlés elé.

1) A pénzügyi nyilvántartás megvizsgálásakor megállapítottuk, hogy a pénztárkönyv egyenlege 1995. december 31-én 611 005 lej volt, a Takarékpénztárnál nyitott számlánk egyenlege pedig 895 821 lej, a Dacia Felix Banknál vezetett valutaszámlánk egyenlegének lej értéke pedig 7 017 189 lej volt. Mindezek az összegek megegyeznek a főkönyvi számlák egyenlegeivel, valamint az év végi pénzügyi mérlegben szereplő összegekkel. .

2) A könyvelési nyilvántartások vezetése a törvényes rendelkezéseknek megfelelően történik, a szabályoknak megfelelő bizonylatok alapján; az év végi pénzügyi mérleg letétele az állami pénzügyi szervnél idejében megtörtént, s az illetékes szervek azt elfogadták.

3) Az 1995. évre jóváhagyott költségvetés adatait, annak teljesítésére vonatkozóan, a pénzügyi jelentés megfelelően elemzi. A 28 566 000 lej bevételi többlet a pénzkészletekben, valamint az Egyesület kintlevőségeiben található. A kintlevőségek mielőbbi felszámolása érdekében javasoljuk az adósok ismételt felszólítását tartozásaik sürgős kiegyenlítésére (ilyen adósok a Püski Könyvesbolt, a Corvina könyvposta, a Lyra könyvkiadó és még mások); a költségvetés egyes tételeinek túlteljesítése a kiadások tekintetében az inflációval magyarázható. Ilyen kiadások a beruházásoknál, a nagyjavításoknál, továbbá egyes ügyviteli költségeknél, illetve személyi költségeknél találhatók.

4) Az 1996. évi költségvetés összeállítása tükrözi a jelenlegi valós helyzetnek megfelelő szükségleteket és lehetőségeket. A költségvetés teljesítését minden bizonnyal jelentősen befolyásolja majd az infláció, amely sajnos ebben az esztendőben is jelen lesz országunk gazdasági életében.

5) A könyvelési tételek átvizsgálása során hiányosságokat, túlzott vagy pazarlásra utaló kiadásokat nem észleltünk. Ennek ellenére, a nehéz pénzügyi helyzetre való tekintettel javasoljuk a kiadások fokozott körültekintéssel való követését, a legnagyobb fokú takarékosságot. Javasoljuk ez alkalommal is a hátralékos tagdíjak befizetésének szorgalmazását, valamint belföldi támogatók, sikeres vállalkozók megkeresését Egyesületünk anyagi támogatása céljából

A fentiek alapján a Számvizsgáló bizottság úgy értékeli, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület gazdasági–pénzügyi tevékenységének nyilvántartása s maga a pénzügyi gazdálkodás a beszámolási évben megfelelően történt. Ezért javasolja a tisztelt közgyűlésnek az Egyesület 1995. évi pénzügyi elszámolásának tudomásul vételét.

Dr. Kerekes Jenő
az EME számvizsgáló bizottságának elnöke

Elnöki zárószó

Annak ellenére, hogy abszurditások korát éljük, úgy érzem, hogy ünnepi közgyűlésünk illendő méltósággal, senkit nem bántó tapintattal emlékezett meg európai jelenlétünk 1100 esztendejéről és kellő körültekintéssel, felelősségtudattal tárgyalta meg Egyesületünk feladatait és általában az erdélyi magyar tudományosság időszerű kérdéseit.

Miért beszélek az idő abszurditásáról?

Magyarázatul két példát említek.

Az első példa: Nemrégiben a világ hatalmasságainak első emberei – a nagyhatalmak államfői – azért gyűltek össze, hogy a nemzetközi veszedelemmé vált terrorizmusról tárgyaljanak. S miközben e valóban emberellenes jelenség felszámolásának útját-módját vizsgálták, egy szóval sem érintették e jelenség történelmi eredetét. Hallgattak arról, hogy a modern terrorizmus azzal kezdődött, hogy 1914-ben eldördült egy pisztoly *Szarajevóban*. És mi volt a folytatás? Egy, a terrorizmus szellemében fogant békemű. De a nagyok ezt bevallani még mindig nem tartják ildomosnak.

Pedig a rossz elleni küzdelem a rossz gyökerének a kiásásával kezdődik.

A második példa: Korunk egy négy hangból álló latin adverbium terrorja alatt sínylődik. Az önálló létezésre képtelen, de összetételekben annál inkább grasszáló *post* adverbiumról van szó.

A politológusok *postkommunizmus*nak nevezik azt a se hús, se hal világot, melyben éppen élnünk rendeltetett.

Az üzemgazdászok azt latolgatják, hogy mi a jó és mi a rossz, hogy eljutottunk a *postfordizmus* korába.

A művészetet bűvészi mutatványokkal felváltó alkotói irányzatot az ítészek *postmodernizmus*nak keresztelték el.

Az intuitív belgyógyászat és a precíz kézmozdulatokra építő sebészet helyébe lépő orvosi hókuszpókuszt kezdik *posthippokratészi* vívmányként magasztalni.

Mindezek ellenére reménykedjünk benne, hogy előbb-utóbb eljutunk a *postsarlatánság* korába. Abba a korba, amikor nem minősül avítt maradiságnak, ha áhítatos tisztelettel ápoljuk Beethoven és Arany János, Gauss és a Bolyaiak örökségét. Az újítás módjának követendő példáját abban látjuk, ahogy Einstein vagy Bartók meghaladta XIX. századi elődeit.

A másik példát pedig Pierre Teilhard de Chardintől vesszük – aki megtanított a ma többször is emlegetett TÉR–IDŐ biológiai értelmezésére, arra, hogy „az ember nem más, mint az öntudatra ébredt Evolúció".

Bízom benne, hogy ebben az öntudatra ébredésben lesz még egy-két szava az erdélyi magyarság tudományának is.

Megköszönve jelenlétüket és kitartó *türelmüket*, ezzel ünnepi közgyűlésünket berekesztem.

Munka- és kiadói terv

Az 1996. esztendőre a következő munkatervet terjesztjük elő:

1. A szakosztályok részletes munkaterveinek támogatása.
2. Az integrált kutatási tervek támogatása mind a rendelkezésünkre álló ösztöndíjak, mind a Gróf Mikó Imre Alapítvány anyagi forrásainak felhasználásával.
3. A beérkezett ösztöndíjpályázatok elbírálása.
4. a) A kutatási megbízások alapján készült tudományos munkák kiadása:

   Entz Géza: Erdély építészete a XIV–XVI. században

   Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára

   Demény Lajos: Székely oklevéltár IV. – A XVII. századi székely lustrakönyvek I.

   Deé Nagy Anikó: A könyvtáralapító Teleki Sámuel

   Sepsi Árpád–Kohl István: A kárpáti barnamedve

   Benkő Samu–Egyed Ákos–Kovács Kiss Gyöngy–Tonk Sándor: Az erdélyi magyarság története

   b) Az évek óta folyó alábbi tudományos munkák támogatása:

   1. Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár
   1. Romániai Magyar Irodalmi Lexikon

3. Román–magyar műszaki szótár
4. Torockói régészeti kutatások
5. Földrajzi nevek gyűjtése

5. A helyi csoportok és a központ közötti kapcsolatok szorosabb kiépítése
6. Az alábbi kiadói tervbe foglalt kiadványok megjelenésének biztosítása:

I. **A Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály** kiadványa:
– Erdélyi Múzeum, LVIII. kötet (Felelős szerkesztő: Csetri Elek)
– Erdélyi Tudományos Füzetek (Felelős szerkesztő: Dávid Gyula)
– Romániai Magyar Bibliográfiák (Felelős szerkesztő: Dávid Gyula)
– Erdélyi Történelmi Adatok (Sorozatszerkesztő: Jakó Zsigmond)

II. **A Természettudományi és Matematikai Szakosztály** kiadványa:
– Múzeumi Füzetek, 1995 (Felelős szerkesztő: Kékedy László)

III. **Az Orvostudományi Szakosztály** kiadványa:
– Orvostudományi Értesítő, 68. kötet (Felelős szerkesztő: Benedek István). A Szakosztály marosvásárhelyi V. tudományos ülésszakán elhangzott előadások

IV. **A Műszaki Tudományos Szakosztály** kiadványa:
– Műszaki Tudományos Füzetek (Felelős szerkesztő: Bitay Enikő)

7. A könyvtári anyag rendszerezése és nyilvántartásának elkészítése.

Serlegbeszéd Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapján[1]

Három jel állítására kaptunk parancsot az Időtől ebben a most már őszre hajló 1996-os esztendőben.

Az *első jel*, mellyel a tudományok gyarapítását és eredményei megőrzését magára vállaló Erdélyi Múzeum-Egyesület az Idő géniuszának áldozott, *ünnepi előadás* formájában jelent meg. Ez évi rendes közgyűlésünket találtuk illő alkalomnak, hogy ott ünnepélyes keretek között megemlékezzünk a millecentenáriumról, arról, hogy 1100 esztendővel ezelőtt, a népvándorlás korának utolsó hullámában egy viszonylag kis létszámú, finnugor nyelvet beszélő népi-nemzeti közösség tartósan megtelepedett a Kárpátok karéjában, a Duna–Tisza mentén. Hazát teremtett itt, beilleszkedett a nyugat-európai keresztény közösségbe, és legjobbjai révén azóta sem tesz egyebet, mint testi és lelki erejével igyekszik szintetizálni az eurázsiai térség – Kelet és Nyugat – regionális műveltségbeli örökségét. Ünnepi közgyűlésünk felkért előadója – akit ma itt körünkben nyolcvanadik születésnapján tisztelettel és szeretettel köszöntünk – egyenesen bravúrnak nevezte azt, ami 896-tól kezdődően máig velünk, magyarokkal történt. Reményét fejezte ki abban a tekintetben is, hogy ez a történelmi bravúr megismételhető, de csak úgy, ha Európa legpesszimistább népévé vált közösségünk szakítani tud az önrombolás gyakorlatával, és képes lesz nemzetként újraépíteni önmagát.

A *második jel* egy *kőtábla* volt. Kolozsvár közeléből, Kalotaszegről vittük a Segesvár melletti Fehéregyházára, és a falu református temploma gótikus szentélye falára helyeztük el. A kőtáblára vésett tíz szóval emlékeztettük a ma élőket és az utókort arra, hogy a Petőfi Sándor haláláról elhíresült faluban, 90 évvel ezelőtt (1906-ban) született Szabó T. Attila, nyelvünk tudós kutatója.

[1] Elhangzott 1996. szeptember 2-án Kolozsváron, az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöksége fogadásán.

A *harmadik jel* egy frissen nyomtatott *könyv*. Nyomdából kikerült első példányáról olvasom fel a címlap szövegét: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Ennek a könyvnek negyvennégy írásával a szakmabeliek: a barátok, a munkatársak és a tanítványok tisztelegnek a nyolcvanesztendős Mester előtt, azok, akiknek megadatott Vele együtt dolgozni, tőle tanulni, és akikkel vállalkozhatott az Erdélyi Múzeum-Egyesület feltámasztására.

Köszöntöm az Emlékkönyv körünkben megjelent szerzőit, és megkülönböztetett tisztelettel üdvözlöm azokat a román professzor urakat, akik tanulmányaikkal szerepelnek az Emlékkönyvben, most pedig személyes jelenlétükkel tisztelik meg Ünnepeltünket.

A közeli Biharból érkezett, de több mint fél évszázad alatt belső-erdélyivé honosodott történetkutató jeles évfordulójára gyűltünk egybe, annak a *kutatónak* a születésnapjára, akiről elmondhatjuk, hogy már pályája korai szakaszában *történetíró* lett. Történetíróvá pedig az tette, hogy engedte személyisége szűrőjén átömleni azt a páratlan gazdagságú anyagot, melyet valamennyi műve megépítéséhez összehordott.

Az egyetemes történetírás csúcsára emelkedett Tacitusról állítják az ókortudomány nagyjai, hogy első alkotásában, a *Iulius Agricola élete* c. írásában már csírájában benne van a későbbi nagy művek valamennyi jellegzetessége. Ünnepeltünk 24 éves korában, 1940-ben tette a magyar tudomány asztalára *Bihar megye a török pusztítás előtt* című első könyvét. Ebben is benne találjuk mindazokat az erényeket, melyek a későbbi műveknek is sajátosságai. Hármat említek közülük: a tárgyhoz kötődő emocionális telítettséget, a rendteremtő szenvedelmet és a programalkotó céltudatosságot. Az emocionális telítettség a tájhoz, a szülőföldhöz, a bihari kisvilághoz fűződő szeretetből következett. A rendteremtő szenvedelem a táj múltjára vonatkozó, fennmaradt információk apró részletekig menő összegyűjtésében, megrostálásában és kritikai értelmezésében nyilvánult meg. A programalkotó céltudatosság mestere, Mályusz Elemér iskolateremtő programja megvalósításában, illetőleg alkotó továbbfejlesztésében öltött testet. A választott út iránya jól betájolt és egy hosszú életen keresztül azonos: Jakó Zsigmond saját népe múltját egyetemes összefüggésekben, európai rendszerben vizsgálta. A fiatal kutató jóval a strukturalizmus születése előtt rendszerben gondolkodott, a teremtő embernek rendszerbe szerveződő energiáit és létrejött alkotásait tette ismereti tárggyá. Arra a kérdésre, hogy a történettudományban mi az igazság, a jelenségek létezésének a felfedezésével válaszolt. A fiatal kutató felfedezte a rendszerek szorító hatalmát, és kellő egyensúlyt tartva argumentáció és narráció között, érzékeltetni tudta, hogy ebben a szorításban az emberi test és az emberi lélek miképpen igyekszik egyensúlyi helyzetbe kerülni. – Az első mű méltó elismerésben részesült, a Magyar Tudományos Akadémia az akkori idők legnagyobb történettudományi díjára, a Körösy Flóra-jutalomra méltatta. Két nagy tudós egyéniség: Szekfű Gyula és Mályusz Elemér, akik sok mindenben nem értettek egyet, abban a kérdésben megegyezett, hogy a háromévenként kiadásra kerülő díjra Jakó Zsigmond könyve a legérdemesebb, háttérbe szorítva nagy nevű, idősebb professzorok akkoriban megjelent műveit.

Jakó Zsigmond mint medievista sajátította el a kutatás mesterfogásait és a múltat megidéző tollforgatás művészetét. A jó történésznek állítólag a medievisztika iskoláját kell kijárnia, de leszűkíti Jakó Zsigmond életpályájának a dimenzióit, aki Őt csak középkorkutatónak tartja. Az Ő történetírói habitusát éppen az jellemzi, hogy *általában* az emberi univerzum foglalkoztatja, és a teremtő ember természetrajzához keres magyarázatot. Korszakokat átölelően faggatta az erdélyi történelem forrásait: a középkori jelenségek elemzése után a reformáció utáni idők nagy konvulzióiról, a dézsma fejedelemkori adminisztrálásáról írva szólott az erdélyi papírmalmokról, majd pedig a hamuzsír-hutákról értekezve a későbbi ipartörténeti kutatásokat is megszívlelendő módszertani útmutatásokkal látta el. A laikus értelmiség történelmi szerepéről szóló írásait méltatva, jogtörténészek mondták el, hogy meglátásai milyen jótékonyan hatottak a további

kutatásokra. A híres erdélyi nyomdász, Misztótfalusi Kis Miklós munkásságának és a reá vonatkozó forrásoknak a kritikai vallatásával olyan technikatörténeti érdekességekre is fényt derített, hogy az erdélyi nyomdász nemcsak a könyvelőállításban, a betűmetszésben végzett úttörő munkát, hanem a sokszorosításnak, a sztereotípiának is új eljárásait dolgozta ki. Batthyány Ignácról, a könyvtáralapító tudós erdélyi püspökről írt tanulmánya az erdélyi intézményteremtés sikereinek időszerű üzenetét tolmácsolja. Az Emlékkönyvben megtalálható Jakó Zsigmond gazdag irodalmi munkásságának részletes könyvészete. Ebből kiderül, hogy fontos mondanivalója volt tudományos életünk e századi teljesítményeiről is. Kelemen Lajosról, Szabó T. Attiláról, Entz Gézáról szólva a közvetlen elődök és kortársak életművét vonta vizsgálódásai körébe, és vonta le munkásságukból azt a tanulságot, hogy csak „szívósan, erős lélekkel" lehet maradandót alkotni.

Jakó Zsigmond mindannak a szakmabeli tudásnak a birtokában, amelyet a medievisztikának az elsajátítása során tett magáévá, végigpászmázta az egész történelmet.

De igazságtalanok lennénk, hogyha csak a magunk szűk világára szűkítenénk le kutatásai eredményeinek a méltatását, és nem emlékeztetnénk arra is, hogy pl. a szebeni román nyomdának a történetével, a szebeni első román nyomdászati termék születése körülményeivel, Cipariu könyvgyűjtő szenvedélyének a megrajzolásával, de a német kultúra erdélyi kivirágzásának, különösen a középkorkutatásban felmutatott eredményeinek a taglalásával milyen sokrétű és példásan erdélyi munkát végzett.

Szeretnék mindezeken túlmenően a művelődéspolitikusról is beszélni, aki először mint levéltáros mérte fel, hogy milyen művelődéspolitikai jelentősége van minden olyan történelmi emlék megőrzésének, amely írásban rögzíti egy-egy nemzedék, ennek a földnek a múltját. Azokban az időkben, amikor dicsőség volt kastélyok udvarain máglyahalmokat rakni és ott perzselni fel középkori okleveleket vagy könyveket, ő olykor hátizsákban mentette a menthetőt. A levéltárak istápolója mellett szeretnék beszélni arról a szervezőről, aki idős korában szükségszerűen élére állt a tudománnyal foglalkozó erdélyi magyarok maroknyi csapatának, azoknak, akik arra vállalkoztak, hogy 1989 után újrateremtsék, haló poraiból föltámasszák az Erdélyi Múzeum-Egyesületet.

Ünnepeltünk félretette folyamatban lévő nagy munkáit. A kolozsmonostori iromány ok két vaskos kötetének korrektúrájával végezve későbbi időre halasztotta az erdélyi vajdai intézményről és a vajdákról készülő monográfiája befejezését, az Árpád-kori királyok idején keletkezett erdélyi oklevelek gyűjteményének kiadását. Vállalta a könyvcipeléstől kezdve a fáradságos utazásokig az intézményteremtésnek minden nagy és apró munkáját, olyanokét is, melyekkel nem Neki kellett volna vesződnie, de Ő mindenféle munkát elvégzett, amelyről úgy érezte, hogy azzal közszolgálatot tesz.

Mindezt hálásan köszönjük Neki.

Amint látják, előttem a szépen terített asztalon ezüst serleg áll. Rajta a felirat: „Gróf Mikó Imre serleg 1932".

Nehéz évek után, amikor az EME és a román állam közötti viszony úgy-ahogy rendeződött, amikor Wass Otília hagyatékának birtokbavételével az Egyesület anyagi helyzete is megszilárdult, nagy sikerű vándorgyűlésnek adott otthont Nagybánya városa. Az évszám arra utal, hogy ott mondtak először serlegbeszédet ezzel a díszes ivóedénnyel. Utoljára több mint fél évszázaddal ezelőtt Besztercén Kelemen Lajos emelte magasba e serleget, amikor megemlékezett Gróf Mikó Imréről, a nagy alapító-elnökről. Egyesületünk eltiportatása idején, 1950-ben az akkori titkár, Nagy Jenő professzor vette magához és őrizte otthonában ezt a kincset. Ő most

gyengélkedése miatt nem lehet közöttünk, de holnap felkeressük és megköszönjük Neki szép, nemes és nem kevés kockázattal járó cselekedetét.[2]

Sokat töprengtünk, hogy mi legyen az az alkalom, amikor ismét elővesszük ezt a serleget, és magasba emeljük Egyesületünk tagjai előtt. Szerettük volna, ha ez a pillanat akkor következik be, amikor bejelenthetjük, hogy Egyesületünk és az Állam viszonya méltányosan rendeződött, amikor arról szólhattunk volna, hogy ismét tulajdonunkba vettük javainkat (gyűjteményeinket, házainkat), amelyekről soha nem mondhatunk le, és amelyeknek reményeink szerint előbb-utóbb mégiscsak jogos birtokosai leszünk. Az idő, úgy látszik, erre még nem érett meg. Viszont feléledésünk évadja jeles személyiségének mai ünnepét olyan pillanatnak találjuk, amikor illő és érdemes ezt az erdélyi hegyaljai borral telt serleget magasba emelni és vele köszönteni nyolcvanesztendős tiszteleti tagunkat, egykori elnökünket, a tudós történetírót, sokunk barátját, sokak egykori tanárát, a mindig igaz embert.

Isten éltesse!

Benkő Samu

1996. évi eseménynaptár

Január 10. *Elnökségi ülés*: Az elnökség kijelölte az évi közgyűlés időpontját és helyét, megtárgyalta az 1996. évi munka-, kiadói és naptári tervet, valamint a költségvetési előirányzatokat. Határozott a csoportok működésének szabályozása, a tiszteleti tagok felvételének módja, a vándorgyűlések előkészítése és a Bözödújfalui Alapítvány Kuratóriumának az ügyében. Befejezésül személyi ügyekkel és a tagdíjak kérdésével foglalkozott.

Január 12. Szabó T. Attila születésének 90. évfordulóján sírjára koszorút helyezett el az elnökség és az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár munkaközössége.

Január 19. *Választmányi ülés*. A választmány kitűzte az idei közgyűlés időpontját (május 4.), megtárgyalta és jóváhagyta a szakosztályok munkatervét és a kiadói tervet, megvitatta az idei költségvetést, meghallgatta a jogtanácsos tájékoztatóját az ingatlanunkért folyó perről és a titkár beszámolóját az ösztöndíjügyekről. Döntést hozott a szakosztályoknak épületeinkben való elhelyezéséről, jóváhagyta az alapító, rendes és pártoló tagok belépését.

Január 27. Bölönben és Sepsiszentgyörgyön a Bölöni Farkas Sándor emlékünnepségen Egyesületünket Benkő Samu elnök és Imreh István képviselte, mindketten előadást tartottak.

Február 12. Márton Áron püspökké szentelése napján és helyén, Kolozsvárt rendezett ünnepélyes megemlékezésen előadást tartott Benkő Samu elnök (*A közéleti szerepvállalás felelőssége*).

Április 3. *Elnökségi ülés*. Az elnökség megtárgyalta a május 4-i ünnepi közgyűlés napirendjét és elhatározta, hogy külföldi meghívott támogatóink tiszteletére fogadást rendez az EME házban. Elfogadta a szakosztályok javaslatait Nagy Jenő, Csűrös István és Jenei Dezső tiszteleti taggá választására, véglegesítette az ösztöndíjpályázat űrlapjait, megtárgyalta a vidéki fiókegyesületek/csoportok létesítését. Tudomásul vette a szilágysomlyói vándorgyűlés tervét.

Április 13. *Választmányi ülés*. A választmány meghallgatta a főtitkári jelentést, a jogtanácsos, a gazdasági tanácsos és az ellenőr jelentését, megvitatta az évi munkatervet s a közgyűlés elé

[2] 1996. szeptember 3-án valóban felkerestük Nagy Jenőt, átadtuk az Emlékkönyvet, melynek Ő is szerzője, és megköszöntük Neki a serleg megőrzését. Bánatunkra egy hét múlva már a Házsongárdi temetőben búcsúztunk el tőle: Egyesületünk tiszteleti tagjától, egykori titkárától.

terjesztésüket jóváhagyta. Megtárgyalta a kiadványi terveket, véleményezte a fiókegyesületek megalakulását.

Május 4. *Ünnepi közgyűlés* a Protestáns Teológiai Intézet dísztermében (iratait lásd e szám előző lapjain). A közgyűlés utáni fogadáson részt vettek az Erdélyi Múzeum-Egyesület támogatására alakult Gróf Mikó Imre Alapítvány Kuratóriumának tagjai és Egyesületünk más pártolói.

Július 25. *Elnökségi ülés.* Az elnökség a bírálóbizottságokká kibővített szakosztályi választmányok javaslatai alapján odaítélte az akadémiai ösztöndíjakat, és javaslatot tett a posztgraduális, a másoddiplomás és a doktorandusi ösztöndíjpályázatokat illetőleg.

Július 28. Fehéregyházán a református templomban Egyesületünk ünnepélyesen elhelyezte Szabó T. Attila emléktábláját, melyet Kós András tervezett. Csiha Kálmán püspök igehirdetése után Benkő Samu elnök, Benkő Loránd a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke és Ritoók Zsigmond, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának elnöke méltatta a nyelvtudós életművét.

Szeptember 2. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában megjelent *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára* című kötet ünnepélyes átadása Jakó Zsigmondnak, Egyesületünk tiszteleti tagjának és a kiadvány bemutatása az EME házban.

Szeptember 14. A szeptember 12-én elhunyt Nagy Jenőt, az Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori titkárát és tiszteleti tagját temetésén Egyesületünk nevében Benkő Samu búcsúztatta.

Október 26. Egyesületünk idei vándorgyűlése Szilágysomlyón. A plenáris ülésen a házigazdák: Joikits Attila és Széman Péter üdvözlése után a Tonk Sándor alelnök megnyitó előadásával kezdődött ülésszakon Tövissi József: *A Szilágysomlyói-medence domborzatáról*, valamint Vida Gyula: *Az alakuló piacgazdaság és a törvényhozás* címmel tartott előadást. Ezt követően osztályüléseken folytatódtak a vándorgyűlés munkálatai. A bölcsészet-, nyelv- és történettudományi szekció keretében Boér Klára, Ferenczi István, Fejér László, Joikits Attila, Faragó József, Major Miklós, Kui János, Lakó Éva, Elekes Tibor és Murádin László, a természettudományi szekció keretében Erdei János, Tivadar Csaba, Sallay Károly, Boér Károly és Nagy-Tóth Ferenc, az orvostudományi szekció keretében pedig Seress Klára, Bíró P. Ildikó, Garlati B. Mária, Papp Zoltán és Hajdu Attila tartott előadást. A vándorgyűlést a Gáspár Attila által vezényelt Zilahi Tanítóképző Wesselényi leánykarának kórushangversenye zárta.

November 15. *Választmányi ülés.* A választmány megtárgyalta az EME ház gyakorlati használati módját, kiadványaink szerkesztési és terjesztési ügyeit, meghallgatta az ösztöndíjakról szóló titkári beszámolót. A fiókegyesületek alapszabálytervezete jóváhagyását, annak kiküldött bizottság által behatóbb tanulmányozását kérve, a következő ülésre halasztotta. Örömmel vette tudomásul a budapesti Domus Hungarica létesítését. Kutatóintézetünk és könyvtárunk működési szabálytervezetét egy-egy hármas bizottságnak adta ki véleményezésre. Jóváhagyta az új alapító és rendes tagok belépését.

December 6–7. Egyesületünk elnöksége az I. szakosztállyal karöltve részt vett a Hadadon, Zilahon és Zsibón tartott Wesselényi Miklós emlékünnepségen. Előadást tartott Benkő Samu, Csetri Elek és Egyed Ákos.

December 12. a Magyar Tudományos Akadémia CLIX. közgyűlését Egyesületünk nevében Benkő Samu elnök köszöntötte.

December 14. a marosvásárhelyi fiókegyesület megalakulása

Szakosztályi munka

I. Bölcsészet-, Nyelv és Történettudományi Szakosztály

Április 13. Szakosztályi évi közgyűlés.

Május 18., Székelyudvarhely. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi szakosztályának vándorgyűlése a városháza nagytermében a Haáz Rezső Kulturális Egyesülettel közös rendezésben. A történelem szekció keretében Vekov Károly, Pap Ferenc, Albert Dávid, Szőcs János, Hermann Gusztáv Mihály, Pál-Antal Sándor, Szabó Miklós, Cserey Zoltán, Zepeczáner Jenő, Sebestyén József, Róth András Lajos, Kardalus János, Bárdi Nándor, Vincze Gábor és Vofkori László tartott előadást, a néprajzi-irodalomtörténeti-nyelvészeti szekcióban pedig Gaal György, Pataky Tünde, Farkas Irén, Balázsi Dénes, Gub Jenő és Demeter István előadása hangzott el.

A vándorgyűlés munkálatait követően a résztvevők *Az erdélyi historiográfia vitás kérdései* címmel szervezett kerekasztal-megbeszélésen vettek részt. Vitaindító előadást tartott Egyed Ákos *Történetírás, történelmi tudat* címmel.

Május 19. A Romániai Magyar Közgyűjteményi Dolgozók III. találkozója a Haáz Rezső Múzeum képtárában. Az Egyesületünk közreműködésével szervezett rendezvényen a közgyűjteményi szakemberek kerekasztal-beszélgetésen vitatták meg az erdélyi magyar vonatkozású közgyűjtemények történetét bemutató kiadványtervet.

A találkozón előadást tartott: Miklósik Ilona, Kónya Ádám, Incze László, Lukács Mária és Sándor Lehel.

Augusztus 24., Budapest. A Szakosztály tagjai részt vettek a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Történészek Világszövetsége és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága szervezésében a honfoglalás 1100. évfordulójának alkalmából rendezett emlékkonferencián.

Október 21. Emlékülés az 1956-os forradalom 40. évfordulóján. Előadást tartott Fülöp G. Dénes és Milotay József.

Felolvasóülések

Február 23. Murádin László: *Egyházi eredetű erdélyi településnevek típusai*

Március 22. Bura László: *Székely határőrtelepek Szatmárban – név és etnikum*

Május 14. Cs. Gyímesi Éva: *Az erdélyi irodalom mai helyzete*

Július 3. Kiss András: *A kolozsvári önkormányzat múltjából*

Szeptember 27. Antal Árpád: *Márton Áron élő öröksége*

II. Természettudományi és Matematikai Szakosztály

Április 26., Kolozsvár: A Szakosztály évi rendes közgyűlése

Május 31. Kerekasztal-megbeszélés *10 évvel Csernobil után* címmel.

Október 26. A szakosztály évi tudományos ülésszaka. (Az értekezések szövege a Múzeumi Füzetekben jelenik meg.)

November 15–17. Az Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társasággal közösen szervezett vegyészkonferencia.

A plenáris ülésszak előadói: Pungor Ernő, Budapest, Sohár Pál, Budapest, Bazsa György, Debrecen, Heltai György, Gödöllő, Kőrös Endre, Budapest, Billes Ferenc, Budapest és Zsakó János, Kolozsvár.

Felolvasóülések

Január 26. Müller Ádám: *Elkerülhető bonyodalmak a kvantumfizika tanításában*

Február 23. Csűrös István: *A magyarszováti rezervátum növényvilágának ökológiai jellemzése*

Március 29. Szabó Árpád: *A radioaktív izotópok alkalmazása az ipari termelésben*

Április 26. Sebők Péter: *Biotechnológia – remény és valóság*

Június 28. Farkas György: *Adszorbció és gyakorlati alkalmazása*

Szeptember 27. Szilágyi Pál: *Nemlineáris sajátérték feladatok*

November 29. Molnár Jenő: *A Szörénység földrajza*

December 13. Vallasek István: *Nukleáris anyagvizsgálati módszerek alkalmazásai a szilárdtestfizikai kutatásban*

III. Orvostudományi Szakosztály

Március 24., Marosvásárhely. A Szakosztály évi rendes közgyűlése

Június 6–8. A Szakosztály 6. tudományos ülésszaka Sepsiszentgyörgyön. 11 szekcióban 115 előadás hangzott el. (Az értekezések szövege az Orvostudományi Értesítőben jelenik meg.)

Május 6–9., Budapest. A kardiológiai szakcsoport 40 tagja továbbképző tanfolyamon vett részt.

Június 5–7., Szováta. A laboratóriumi szakcsoport továbbképző tanfolyama.

Szeptember 15–19., Marosvásárhely. Tudományos továbbképző tanfolyam *Haladás a belgyógyászati és sebészeti diagnosztikában és terápiában* címmel, az EME Orvostudományi Szakosztálya és a Haynal Imre Egészségtudományi Egyetem szervezésében.

IV. Műszaki Tudományi Szakosztály

Április 25., Kolozsvár. A Szakosztály évi rendes közgyűlése

Március 22–23. Fiatal Műszakiak Tudományos ülésszaka a KMDSZ-szel közös szervezésben, ahol 24 előadás hangzott el.

Előadások

Február 27–29., Miskolc. Micro'CAD 96. Gyenge Csaba, Klementisz Ottó, Kismihály János és Bitay Enikő tartott előadást.

Február 29–30., Bukarest. Limbaj şi tehnologie. Jodál Endre tartott előadást.

Április 12., Szováta. Gépészeti Találkozó. Csibi Vencel, Gergely István, Gyenge Csaba, Klementisz Ottó tartott előadást.

Április 23–24., Szováta. „Tornyot raktam" Ifjúsági Konferencia

Június 8–9., Budapest. Nemzetközi Robot Konferencia. Előadást tartott Gyenge Csaba.

Július 4–7. Nemzetközi Porkohászati Konferencia. Előadást tartott Jenei Elemér, Klementisz Ottó, Pálfalvi Attila és Prezenszky István.

Szeptember 2–3., Miskolc. Nemzetközi Szerszámkonferencia. Előadók: Gyenge Csaba, Kismihály János, Klementisz Ottó.

Október 17–18., Bécs. VII. DAAM Konferencia. Gyenge Csaba és Kerekes László tartott előadást.

November 4–5., Poznan. GEARSG '96. Előadók: Gyenge Csaba, Kismihály János.

November 18–19., Marosvásárhely. Országos Szakmai Napok. Előadók: Csibi Vencel, Magyarosi János.

Felolvasóülések

Január 22. Kerekes László: *Minőségi követelmények a minőségbiztosításban*

Április 25. Balogh Ferenc: *A legfontosabb erdélyi műemlékek*

Szeptember 19. Klementisz Ottó: *Beszámoló akadémiai ösztöndíjasként végzett munkássága eredményeiről.*

November 22. Gergely István: *Beszámoló akadémiai ösztöndíjasként végzett munkássága eredményeiről.*

December 13. Bitay Enikő: *Palackozó-gépsorok tervezése számítógéppel.*

Nagyváradi fiókegyesület

Január 19. Egészségügyi ellátás Nagy-Britanniában. Felolvasóülés és kerekasztal-megbeszélés az Orvostudományi Szakosztály tagjainak szervezésében.

Február 19. Benkő Samu elnök találkozott nagyváradi fiókegyesületünk tagjaival és *Erdély művelődéstörténete* címmel előadást tartott.

Március 22. Bioetikai kutatások a helyi környezetből kiindulva, megbeszélés az Orvostudományi Szakosztály tagjainak szervezésében.

Május 8. *Város, kinek nem látni mását*, helytörténeti megbeszélés Fleisz János *Nagyvárad a dualizmus korában. 1867–1918* című kötete alapján.

Új könyvek

Most induló rovatunkkal azokra a hazai és külföldi megjelenésekre kívánjuk felhívni a figyelmet, amelyek olvasóink érdeklődésére is számot tarthatnak. A könyvek egy része az EME könyvtárában föllelhető.

Irodalom–nyelvészet

1. *A Babits család levelezése.* Szerkesztette, válogatta Buda Attila. Universitas, Bp. 1996. 571 lap és 1 melléklet. (Babits könyvtár, 2)

2. *Akitől ellopták az időt.* Szerb Antal emlékezete. Válogatta és szerkesztette Wágner Tibor. Kiadja a Kráter Műhely Egyesület, Bp. 1996. 346 lap.

3. Babits Mihály: *Magyar irodalomtörténet arcképekben.* Ferenczy, Bp. 1996. 295 lap.

4. Balassa Iván: *Szabó T. Attila 1906–1987.* Erdély nagy nyelvtudósa. Püski, Bp. 1996. 160 lap.

5. Balogh F. András: *Az erdélyi szász irodalom magyarságképe.* Littera Nova, Bp. 1996. 170 lap.

6. Barthes, Roland: *A szöveg öröme.* Irodalomelméleti írások. Fordította Babarczy Eszter és mások. Osiris Kiadó, Bp. 1996. 117 lap.

7. Béládi Miklós: *A közvetítő kritika.* Válogatott tanulmányok. Széphalom Könyvműhely, Bp. 1996. 217 lap.

8. Bencze Lóránt: *Mikor, miért, kinek, hogyan.* Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Corvina, Bp. 1996. 1. kötet 243 lap; 2. kötet 263 lap. (A hét szabad művészet könyvtára)

9. Benedek Marcell: *Irodalmi hármaskönyv.* Vers, dráma, regény. Sziget, Bp. 1996. 362 lap.

10. Bényei Miklós: *Eötvös József könyvei és eszméi.* Tanulmányok, esszék. Csokonai, Debrecen 1996. 215 lap. (Csokonai história könyvek)

11. Bolla Kálmán: *A magyar hangtan válogatott bibliográfiája 1971–1995.* ELTE Fonetikai Tanszék kiadása, Bp. 1996. 68 lap. (Egyetemi fonetikai füzetek, 17)

12. Budai Balogh Sándor: *Szabó Dezső bibliográfia.* Szenci Molnár Társaság, Bp. 1996. 463 lap.

13. Frye, Northrop: *Kettős tükör.* A Biblia és az irodalom. Fordította és a jegyzeteket írta Pásztor Péter. Európa, Bp. 1996. 431 lap.

14. Hoffmann István: *Ómagyar kori helynévfeldolgozások.* Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen 1996. 206 lap.

15. József Attila: *Szabad-ötletek jegyzéke.* Közzéteszi Stoll Béla. Atlantisz, Bp. 1996. 99 lap.

16. Kálnási Árpád: *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük.* Kiadja a Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete, Debrecen, 1996. 274 lap (a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai, 67)

17. Kántor Lajos: *Ki vagy te, Szilágyi Domokos?* Balassi, Bp. 1996. 143 lap.

18. Kiss Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat.* Szociolingvisztikai alapfogalmak. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1996. 318 lap.

19. Kosztolányi Dezső: *Levelek – naplók.* Egybegyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Réz Pál. Osiris Kiadó, Bp. 1996. 1129 lap.

20. Murádin László: *Anyanyelvünk ösvényein.* Nyelvművelő írások. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely 1996. 213 lap.

21. *A Nyugat első nemzedéke.* Válogatta és az utószót írta Bárdos László. Unikornis, Bp. 1996. 262 lap.

22. *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából, 1864: Bihar vármegye.* Közzéteszi Hoffmann István és Kis Tamás. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen 1996. 1. kötet 335 lap. (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai, 65).

23. Pirnát Antal: *Balassi Bálint poétikája.* Balassi, Bp. 1996. 118 lap. (Humanizmus és reformáció, 24)

24. Pomogáts Béla: *Politika és poétika.* Tanulmányok a népi irodalomról. Felsőmagyarország, Miskolc 1996. 338 lap.

25 *Querela Hungariae.* Trianon és a magyar irodalom. Összeállította Pomogáts Béla. Széphalom Könyvműhely, Bp. 1996. 237 lap.

26. Rajsli Ilona: *Délvidéki nyelvemlékeink.* Betli, Bp. 1996. 2. kötet. Az Apor-kódex szótára. 127 lap.

27. Reményi József Tamás: *Magyar irodalom 1945–1995.* Műelemzések. Corvina, Bp. 1996. 235 lap.

28. Rónay György: *Balassitól Adyig.* Tanulmányok. Balassi, Bp. 1996. 252 lap.

29. *Szabó T. Attila, 1906–1987.* ELTE Fonetikai Tanszék, Bp. 1996. 24 lap. (A hetvenes évek magyar nyelvészei, 43)

30. Szende Tamás: *A jelentés alapvonalai.* A jelentés a nyelvi kommunikációban. Corvinus, Bp. 1996. 133 lap.

31. Szepes Erika: *A mai magyar vers.* Költészetünk formakincsének leíró és funkcionális elemzése az elmúlt fél évszázad verseinek tükrében. Intera, Bp. 1996. 1. kötet 356 lap; 2. kötet 256 lap.

32. Tasi József: *József Attila könyvtára és más tanulmányok.* Écriture, Bp. 1996. 321 lap.

32. Tóth István: *Irodalmi műveltségünk főbb korszakai.* Reneszánsz és manierizmus. Gyulafehérvár 1996. 376 lap.

33. Vígh Károly: *Marosvásárhelyi helynevek és földrajzi közszavak.* Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda 1996. 277 lap és 25 tábla.

Filozófia

1. Albertus Magnus: *Az állatokról.* A szöveget válogatta, az utószót és a szómagyarázatokat írta Kádár Zoltán. Fordította Magyar László András. Balassi, Bp. 1996. 207 lap.

2. Antalóczy Zoltán: *A felvilágosodás gondolatvilága.* Medicina, Bp. 1996. 141 lap.

3. Barnes, Jonathan: *Arisztotelész.* Fordította Király Zsuzsa. Akadémiai Kiadó, Bp. 1996. 130 lap. (Y könyvek)

4. Berlin Isaiah: *Az emberiség göcsörtös fája.* Fejezetek az eszmék történetéből. Fordította Pap Mária. Európa, Bp. 1996. 381 lap.

5. Dawkins, Richard: *Folyam az Édenkertből.* Darwinista elmélkedések az életről. Fordította Béresi Csilla. Kulturtrade, Bp. 1996. 153 lap.

6. Descartes, René: *A filozófia alapproblémái.* Fordította Bánki Dezső. 3. bővített kiadás. Kossuth Kiadó, Bp. 1996. 155 lap. (Osiris könyvtár. Filozófia)

7. Éles Csaba: *A tradíció kalandjai.* Lukács György és a kulturális örökség. Seneca, Bp. 1996. 213 lap.

8. Eliade, Mircea: *A jóga, halhatatlanság és szabadság.* Fordította Horváth Z. Zoltán. Európa, Bp. 1996. 596 lap.

9. *A felvilágosodás gondolkodói.* Válogatta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Szegő Katalin. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár 1996. 383 lap. (Remekírók Diákkönyvtára)

10. Friedman, Milton: *Kapitalizmus és szabadság.* Fordította Susanne M. Bösze. Akadémiai Kiadó, Bp. 1996. 219 lap.

11. *Görög gondolkodók.* Szerkesztette Hitseker Mária. Kossuth Kiadó, Bp. 1996. 1. kötet: *Thalésztól Anaxagoraszig.* Fordította Bodor András és mások. 133 lap; 2. kötet: *Empedoklésztől Démokritoszig.* Fordította Bodor András és mások. 137 lap.

12. Heller Ágnes: *Morálfilozófia.* Fordította Berényi Gábor. Cserépfalvi, Bp. 1996. 273 lap.

13. Jaspers, Karl: *Bevezetés a filozófiába.* Fordította Szathmáry Lajos. Európa, Bp. 1996. 168 lap.

14. Kant, Immanuel: *A gyakorlati ész kritikája.* Fordította Berényi Gábor. Cserépfalvi, Bp. 1996. 219 lap.

15. *Lukács és a modernitás.* Lukács az európai gondolkodás történetében. Szerkesztette Szabó Tibor. Kiadja a Szegedi Lukács Kör, Szeged 1996. 206 lap.

16. Marcus Aurelius: *Elmélkedések.* Fordította Huszty József. Kossuth Kiadó, Bp. 1996. 144 lap.

17. *Nietzsche Tár. Szemelvények a magyar Nietzsche-irodalomból 1956-ig.* Válogatta és szerkesztette Kőszegi Lajos. Comitatus, Veszprém 1996. 588 lap.

18. Pucci, Mario V.: *Morus Tamás.* Fordította Tüzkő Lajos. Agapé, Szeged 1996. 122 lap.

19. Ross, David, Sir: *Arisztotelész.* Fordította Steiger Kornél. Osiris Kiadó, Bp. 1996. 394 lap. (Osiris Könyvtár. Filozófia)

20. Russell, Bertrand: *A filozófia alapproblémái.* Fordította Bánki Dezső. 3. bővített kiadás. Kossuth Kiadó, Bp. 1996. 171 lap.

21. Safranek, Rüdiger: *Schopenhauer és a filozófia tomboló évei.* Életrajz. Fordította Györffy Miklós. Európa, Bp. 1996. 653 lap.

22. Seneca, Lucius Annaeus: *Vigasztalások.* Fordította Révay József. Kossuth Kiadó, Bp. 1996. 115 lap.

23. *A skót felvilágosodás.* Morálfilozófiai szöveggyűjtemény. Válogatta, szerkesztette és az utószót írta Horkay Hörcher Ferenc. Fordította Babarczy Eszter és mások. Osiris Kiadó, Bp. 1996. 471 lap. (Osiris Könyvtár. Politikai gondolkodók)

24. Vajda Mihály: *Nem az örökkévalóságnak.* Filozófiai (láb)jegyzetek. Osiris Kiadó, Bp. 1996. 449 lap. (Osiris Könyvtár. Horror metaphysicae)

25. Voltaire: *Filozófiai ábécé.* Fordította Gyergyai Albert, Réz Pál. Kossuth Kiadó, Bp. 1996. 277 lap.

26. Weismahr Béla: *Filozófiai istentan.* Mérleg, Bp. 1996. 167 lap.

Közgazdaság – jog

1. Erdő Péter: *Egyházi alkotmányjog.* Közreadja a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának Levelező Tagozata. Jel, Bp. 1996. 151 lap.

2. *Az Európa Tanács emberi jogi dokumentumai.* Összeállította és szerkesztette Mavi Viktor. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1996. 314 lap.

3. Kovács Péter: *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem.* Osiris Kiadó, Bp. 1996. 238 lap.

4. *Magyar jogtörténet.* Szerkesztette Mezey Barna. Osiris Kiadó, Bp. 1996. 438 lap.

5. Mátyás Antal: *A modern közgazdaságtan története.* Aula, Bp. 1996. 578 lap.

6. *Mikroökonómia.* Szerkesztette Kopányi Mihály. Közreadja a Budapesti Közgazdasági Egyetem. Műszaki Könyvkiadó, Bp. 1996. 555 lap.

7. Pete Péter: *Bevezetés a monetáris makroökonómiába.* Osiris Kiadó, Bp. 1996. 179 lap.

8. Soros, George: *A pénz alkímiája.* A piac gondolataiban olvasva Fordította Facsinay Kinga, Harangozó Mária. Európa, Bp. 1996. 488 lap.

9. Tomka Béla: *A magyarországi pénzintézetek rövid története, 1836–1947.* Gondolat, Bp. 1996. 132 lap.

10. Vékás István: *Finanszírozás-gazdaságtan.* Befektetési és finanszírozási döntések. Aula, Bp. 1996. 388 lap.

Művelődéstörténet

1. *Azonosság és különbözőség.* Tanulmányok az identitásról és az előítéletekről. Szerkesztette Erős Ferenc. Scientia Humana, Bp. 1996. 200 lap.

2. Benkő Samu: *Újrakezdések.* Tanulmányok, előadások, beszélgetések, búcsúztatások 1990–1995. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda 1996. 389 lap.

3. Binder, Ludwig: *Johannes Honterus.* Kriterion Verlag, Bukarest 1996. 322 lap.

4. Domokos Mátyás: *Leletmentés.* Könyvek sorsa a „nem létező" cenzúra korában 1948–1989. Osiris Kiadó, Bp. 1996. 249 lap.

5. Huizinga, Johan: *A holnap árnyékában.* Korunk kulturális bajainak diagnózisa. Fordította D. Garzuly Mária. Windsor, Bp. 1996. 203 lap.

6. Hunyady György: *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban.* Akadémiai Kiadó, Bp. 1996. 553 lap.

7. *Az igaznak emléke áldott.* Lorántffy Zsuzsanna 1600–1660. Összeállította Tavaszi Hajnal. Kiadja a Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad 1996. 64 lap. (Királyhágómelléki füzetek, Jubileumi Sorozat, 2)

8. Kéki Béla: *Az írás története.* 3. kiadás. Kiadja a Miskolci Bölcsész Egyesület, Miskolc 1996. 126 lap. (Bölcsész-könyvek, 7)

9. *Kós Károly egyetemessége.* Tanulmányok, emlékek, levelek és dokumentumok. Szerkesztette Mészáros József. 2. javított, bővített kiadás. Tinivár, Kolozsvár 1996. 160 lap.

10. Kuszálik Péter: *Erdélyi hírlapok és folyóiratok 1940–1989.* Teleki L. Alapítvány – Közép-Európa Intézet, Bp. 1996. 261 lap. (Kisebbségi Adattár, 6)

11. Lederer Emma: *Egyetemes művelődéstörténet.* Reprint kiadás. Aqua, Bp. 1996. 368 lap.

12. Magyar Zoltán: *Szent István a magyar kultúrtörténetben.* Helikon, Bp. 1996. 206 lap.

13. Molnár Tamás: *Az értelmiség alkonya.* Fordította Mezei Balázs. Akadémiai Kiadó, Bp. 1996. 318 lap.

14. Rezzori, Gregor von: *Egy antiszemita emlékiratai.* Fordította Szíjj Ferenc. Osiris Kiadó, Bp. 1996. 286 lap.

15. Rushdie, Salman: *Kelet, Nyugat.* Fordította Falvay Mihály és Grekovits Endre. Európa, Bp. 1996. 149 lap.

16. Salamon Juliska: *Levelek Nagyváradról 1935–1977.* Zsidó családi sors. Polimark, Bukarest 1996.

17. Stirling János: *Magyar reneszánsz kertművészet a XVI–XVII. században.* Művelődéstörténeti tanulmányok. Enciklopédia, Bp. 1996. 303 lap.

18. Szalay Erzsébet: *Az elitek átváltozása.* Tanulmányok és publicisztikai írások 1994–1996. Cserépfalvi, Bp. 1996. 198 lap.

19. Tivai Nagy Imre: *Emlékezés régi csíkiakról.* Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda 1996. 308 lap. (Lapok a Székelyföld múltjából, 2)

20. Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz...* Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. MTA Történettudományi Intézete, Bp. 1996. 339 lap. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17)

21. *Volt egyszer egy iskola.* Csombordi emlékkönyv 1935–1995. Összeállította Fülöp István. Szerkesztette Csávossy György és Cseke Péter. Corvin Kiadó, Déva 1996. 298 lap.

Néprajz

1. Balogh Júlia: *Szent Mihály havától Kisasszony haváig.* Jeles napokhoz fűződő néphagyományok. Novadat, Győr 1996. 167 lap.

2. Beck Zoltán: *Egyszer Mátyás király.* Történeti mondák, anekdoták, históriák. Békés megyei gyűjtés. Szerző kiadása, Orosháza 1996. 126 lap.

3. *Hú-péri-hú.* Öreg vogul és osztják teremtésénekek, sorsénekek és medveénekek. Fordította Bella István. Littera Nova, Bp. 1996. 154 lap. (Horizont könyvek)

4. Kallós Zoltán: *Ez az utazólevelem. Balladák új könyve.* Akadémiai Kiadó, Bp. 1996. 393 lap.

5. Keszeg Vilmos: *Kelt levelem...* Egy mezőségi parasztasszony levelezése. Györffy Néprajzi Egyesület kiadása, Debrecen 1996. 147 lap.

6. Konrád Béla: *Mezőpanit.* Falumonográfia. Szerző kiadása, Csíkszereda 1996. 309 lap.

7. *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve. 4.* Szerkesztette Barabás László, Pozsony Ferenc, Zakariás Erzsébet. Kiadja a Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár 1996.

8. *Legszebb népballadáink.* Válogatta Fodor Irén. Tinivár, Kolozsvár 1996. 192 lap.

9. *Magyar népballadák.* Válogatta, a jegyzeteket és az utószót írta Vargyas Lajos. Európa, Bp. 1996. 207 lap. (Európa diákkönyvtár)

10. Martin György: *Magyar tánctípusok és táncdialektusok.* Planétás, Bp. 1996. 298 lap.

11. Márton Molnár Zita: *Gyermekfolklór a Türes hegy lábánál.* Szentháromsági folklór. Impress, Marosvásárhely 1996. 32 lap.

12. Ökrösné Bartha Júlia: *Az anatóliai törökök temetkezési szokásai.* Kiadja a Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen 1996. 156 lap. (Studia folcloristica et etnographica)

13. Scheiber Sándor: *Folklór és tárgytörténet.* Makkabi–Budapest 1996. 1520 lap.

14. Szalay Zoltán: *Felcsíki hangszeres tánczene.* Szerző kiadása, Csíkszereda 1996. 1. kötet: *A csíkszentdomokosi zenekar.* 98 lap.

15. Szenik Ilona: *Erdélyi és moldvai magyar siratók, siratóparódiák és halottas énekek.* Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár–Bukarest 1996. 409 lap.

16. Szomjas-Schiffert György: *Lapp sámánok énekes hagyománya.* A lapp szövegeket lejegyezte és fordította Kovács Magdolna, az angol fordítás Csatorday Hajnal munkája. Akadémiai Kiadó, Bp. 1996. 286 lap.

Pedagógia

1. Ballér Endre: *Tantervelméletek Magyarországon a XIX–XX. században.* Az Oktatáskutató Intézet kiadása, Bp. 1996. 224 lap.

2. Csanád Béla: *Keresztény valláspedagógia.* Jel, Bp. 1996. 95 lap.

3. Hegyi Ildikó: *Siker és kudarc a pedagógus munkájában.* A pedagógiai képességek és fejlesztésük módjai. Kiadja az OKKER Oktatási Iroda, Bp. 1996. 95 lap.

4. Kovács Ágnes Cs.: *Abaúj megye népoktatása 1770–1882.* Felsőmagyarország, Miskolc 1996. 123 lap.

5. Mészáros István: *A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája 996–1996.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1996. 312 lap.

6. Németh András: *A reformpedagógia múltja és jelene.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1996. 167 lap.

7. Pásztor Emil: *Egy nagy magyar pedagógus, Karacs Teréz.* Felsőmagyarország, Miskolc 1996. 93 lap.

8. Prohászka Lajos: *Az oktatás elmélete.* Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadása, Bp. 1996. 255 lap.

Pszichológia

1. Adler, Alfred: *Emberismeret.* Gyakorlati individuálpszichológia. Fordította Kulcsár István. Göncöl, Bp. 1996. 267 lap.

2. Aronson, Elliot: *A társas lény.* Fordította Erős Ferenc. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1996. 395 lap.

3. Clark, Andy: *A megismerés építőkövei.* Filozófia, megismeréstudomány és a párhuzamos megosztott feldolgozás. Osiris Kiadó, Bp. 1996. 33 lap. (Osiris Könyvtár. Pszichológia)

4. Forgas, Joseph Paul: *A társas érintkezés pszichológiája.* 3. kiadás. Fordította László János. Gondolat–Kairosz, Bp.–Szentendre 1996. 381 lap.

5. Freud, Sigismund: *Álomfejtés.* Fordította Hollós István. Helikon, Bp. 1996. 486 lap.

6. *A freudizmus alkonya?* Szerkesztette Popper Péter. Új Világ, Bp. 1996. 94 lap. (Európai füzetek, 2)

7. Haynal, André: *Viták a pszichoanalízisben.* Freud, Ferenczi, Bálint. Fordította Ehmann Bea, Nádasdy Nóra. Cserépfalvi, Bp. 1996. 133 lap.

8. Hayes, Nicky: *Pszichológia.* Fordította Boross Otília. Akadémiai Kiadó. Bp. 1996. 288 lap. (Tanulj magad!)

9. *Az intelligencia mérése.* Szerkesztette Kun Miklós, Szegedi Márton. 6. kiadás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1996. 373 lap és 10 melléklet.

10. Jung, Karl Gustav: *Gondolatok a látszatról és a létezésről.* Fordította Glavina Zsuzsa. Kossuth Kiadó, Bp. 1996. 111 lap.

11. Jung, Karl Gustav: *Gondolatok a szexualitásról és a szerelemről.* Fordította S. Nyírő József. 2. kiadás. Kossuth Kiadó, Bp. 1996. 133 lap.

12. Jung, Karl Gustav: *Gondolatok az álomról és az önismeretről.* Fordította S. Nyírő József. Kossuth Kiadó, Bp. 1996. 87 lap.

13. Jung, Karl Gustav: *Gondolatok az apáról, az anyáról és a gyermekről.* Fordította S. Nyírő József. 2. kiadás. Kossuth Kiadó, Bp. 1996. 117 lap.

14. Kulcsár Zsuzsanna: *Korai személyiségfejlődés és énfunkciók.* Pszichoanalitikus elméletek biopszichológiai elemzésben. Akadémiai Kiadó, Bp. 1996. 435 lap.

15. *Pszichológia.* Fordította Bodor Péter és mások. Osiris Kiadó, Bp. 1996. 617 lap. (Osiris tankönyvek)

16. Statt, David A.: *Pszichológiai kisenciklopédia.* Fordította Ehmann Bea, Bánki Dezső. 2. kiadás. Kossuth Kiadó, Bp. 1996. 223 lap.

17. Ülkei Zoltán: *A személyiséglélektan alapvonalai.* Kiadja a Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs 1996. 94 lap. (Európai füzetek, 2)

18. Várkonyi Hildebrand Dezső: *A gyermekkor lélektana.* Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadása, Bp. 1996. 1. kötet: *Az első hat életév.* 244 lap; 2. kötet: *A 6–12. életév.* 287 lap.

Szociológia

1. Andorka Rudolf: *Merre tart a magyar társadalom?* Szociológiai tanulmányok a magyar társadalom változásairól és problémáiról. Antológia, Lakitelek 1996. 238 lap. (Magyar tudomány)

2. *Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai százalékos megoszlásban 1850–1941.* Szerkesztette Kepecs József. Kiadja a Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1996. 571 lap.

3. Leach, Edmund: *Szociálantropológia.* Fordította Pusztai Anikó, Sajó Tamás. Osiris Kiadó, Bp. 1996. 217 lap.

4. Mérei Ferenc: *Közösségek rejtett hálózata.* Szociometriai értelmezés. Osiris Kiadó, Bp. 1996. 351 lap.

5. *Politikai pszichológia.* Szöveggyűjtemény. Válogatta és szerkesztette Lányi Gusztáv. Fordította Tóth Judit és mások. Balassi–ELTE Szociológiai Intézet, Bp. 1996. 403 lap.

Politológia

1. Bihari Mihály: *Politológia.* 4. kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1996. 363 lap.

2. Bihari Mihály: *Magyar politika, 1945–1995.* A magyar politikai rendszer történetének főbb szakaszai a második világháború után. Korona, Bp. 1996. 170 lap.

3. Czövek István: *Kelet diplomatája, A.M. Gorcsakov.* Stúdium, Nyíregyháza 1996. 137 lap. (Az MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testületének közleményei)

4. Dahl, Robert A.: *A pluralista demokrácia dilemmái.* Fordította Seres Iván. Osiris Kiadó, Bp. 1996. 226 lap.

5. Diószegi István: *A kulisszák mögül...* A diplomácia története 1919-től 1939-ig. Paginarum, Bp. 1996. 181 lap. (Diákkönyvtár történelemből)

6. Fischer Ferenc: *A megosztott világ.* A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai 1941–1991. Ikva, Bp. 1996. 399 lap.

7. *Az idő élén jártak.* Kereszténydemokrácia Magyarországon, 1944–1949. Szerkesztette Kovács K. Zoltán, Rosdy Pál. Barankovics Alapítvány, Bp. 1996. 220 lap.

8. Janda, Kenneth: *Az amerikai demokrácia.* Fordította Csobán Eszter. Osiris Kiadó, Bp. 1996. 469 lap.

9. *Jászi Oszkár hazatérése.* Szerkesztette Litván György. Társadalomtudományi Társaság, Bp. 1996. 119 lap. (A Társadalomtudományi Társaság füzetei)

10. Kissinger, Henry: *Diplomácia.* Fordította Baik Éva. Panem-Grafo, Bp. 1996. 956 lap.

11. *Mi a politika?* Bevezetés a politika világába. Szerkesztette Gyurgyák János. Osiris Kiadó, Bp. 1996. 402 lap.

12. *Összehasonlító politológia.* Szerkesztette Gabriel A. Almond, G. Bingham Powel. Fordította Béndek Péter. Osiris Kiadó, Bp. 1996. 827 lap.

Történelem–művészettörténet–régészet

1. Alföldy Géza: *Római társadalomtörténet.* Fordította Borhy László. Eötvös Loránd Tudományegyetem–Pytheas, Bp. 1996. 160 lap.

2. *Árpád előtt és után.* Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről. Szerkesztette Kristó Gyula, Makk Ferenc. Kiadja a Somogyi Könyvtár, Szeged 1996. 179 lap. (Szeged Könyvek, 2)

3. *Attila és hunjai.* Szerkesztette Németh Gyula. Reprint kiadás. Akadémiai Kiadó. Bp. 1996. 348 lap. (Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata)

4. Balázs Éva H.: *Európai gazdaságpolitika – magyar válasz.* História–MTA Történettudományi Intézete, Bp. 1996. 23 lap. (História könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből)

5. Balogh Sándor: *Magyarország és szomszédai 1945–1947.* História–MTA Történettudományi Intézete, Bp. 1996. 38 lap. (História könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből, 6)

6. Barabási László: *Balánbánya története.* Szerző kiadása. Csíkszereda 1996. 192 lap.

7. Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában.* Tanulmány és válogatott dokumentumok. Az 1956-os Intézet kiadása, Bp. 1996. 183 lap.

8. Bellus Ibolya: *A magyar ókortudomány bibliográfiája 1976–1990.* Balassi, Bp. 1996. 698 lap.

9. Berényi Iván: *A magyar korona története.* Kossuth Kiadó, Bp. 1996. 229 lap.

10. Binder Pál: *Az erdélyi fejedelemség román diplomatái vagy románok az erdélyi fejedelemség szolgálatában.* Történelmi tanulmány. Pro-Europa, Marosvásárhely 1996. 172 lap.

11. Bitskey István: *Hungáriából Rómába.* A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1996. 267 lap.

12. Bloch, Marc: *A történész mestersége.* Történetelméleti írások. Fordította Babarczy Eszter, Kosáry Domokos, Pataky Pál. Osiris Kiadó, Bp. 1996. 229 lap. (Osiris Könyvtár. Történelem)

13. Bozsóky Pál Gerő: *Keresztes hadjáratok.* Agapé, Szeged 1996. 343 lap.

14. Braudel, Fernand: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában.* Fordította R. Szilágyi Éva. Akadémiai Kiadó, Bp. 1996. 1. kötet 389 lap; 2. kötet 389–955. lap; 3. kötet 961–1465. lap.

15. *Budapesti Oral History Archívum 1981–1996.* Írta és szerkesztette Kozák Gyula, Körösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne. Az 1956-os Intézet kiadása, Bp. 1996. 154 lap.

16. Caesar, Caius Iulius: *A gall háború.* Fordította Szepessy Tibor. Szukits, Szeged 1996. 199 lap. (Az antik világ könyvei)

17. Campanella, Tommaso: *A Napváros.* Vitás kérdések a legjobb köztársaságról. Fordította, az előszót és a jegyzeteket írta Sallay Géza. Nippon, Bp. 1996. 126 lap.

18. Castiglione László: *Hellenisztikus művészet.* Corvina, Bp. 1996. 117 lap. (Egyetemi Könyvtár)

19. Corrain, Lucia: *Giotto és a középkor művészete.* Műhelyek, technikák, színek, történetek. Fordította Kézdy Beatrix. Cicero, Bp. 1996. 64 lap. (A művészet mesterei)

20. Dávid István: *Műemlék orgonák Erdélyben.* Polis Könyvkiadó–Balassi, Kolozsvár–Budapest 1996. 343 lap.

21. *Döntés a Kremlben 1956.* A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. Szerkesztette Vjacseszlav Szereda és Rainer M. János. Az 1956-os Intézet kiadása, Bp. 1996. 256 lap.

23. *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerkesztette Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár 1996. 604 lap.

24. Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században.* Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár 1996. 684 lap és 208 melléklet.

25. *Az 1956-os magyar forradalom lengyel dokumentumai.* Összeállította és fordította Tischler János. Az 1956-os Intézet kiadása, Bp. 1996. 248 lap.

26. *1848–1849, a szabadságharc és forradalom története.* Szerkesztette Hermann Róbert. Videopont, Bp. 1996. 463 lap.

27. *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról.* Összeállította, a bevezetést, a jegyzeteket írta Kenedi János. Az 1956-os Intézet kiadása, Bp. 1996. 216 lap.

28. Gogh, Vincent van: *Művek. Van Gogh válogatott levelei.* Válogatta, fordította, az előszót és a jegyzeteket írta Dávid Katalin. Háttér, Bp. 1996. 268 lap.

29. Grant, Michel: *Róma császárai.* Életrajzi kalauz a császárkori Róma uralkodóiról Kr.e. 31– Kr.u. 476 között. Fordította Borhy László. Corvina, Bp. 1996. 339 lap.

30. Gyürky Katalin: *A Buda melletti kánai apátság feltárása.* Akadémiai Kiadó, Bp. 1996. 155 lap és 16 tábla.

31. *A honfoglalás kor írott forrásai.* Szerkesztette Kovács László, Veszprémy László. Balassi, Bp. 1996. 269 lap.

32. Huszár Lajos–Pap Ferenc–Winkler Judit: *Erdélyi éremművesség a 16–18. században.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1996. 220 lap.

33. Jakó Zsigmond: *Ezerszáz esztendő.* Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár 1996. (Erdélyi Tudományos Füzetek)

34. Jászay Magda: *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel.* Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1996. 334 lap.

35. Jelavich, Barbara: *A Balkán története.* Osiris Kiadó–2000, Bp. 1996. 1. kötet: 18. és 19. század. 344 lap; 2. kötet: 20. század. 409 lap.

36. Kállay István: *Városi bíráskodás Magyarországon 1686–1848.* Osiris Kiadó, Bp. 1996. 673 lap.

37. Kaposi Zoltán: *Az európai gazdaság a XVIII–XX. században.* Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs 1996. 193 lap.

38. *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei.* A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltárának kiadása, Kecskemét 1996. 1. kötet: 1591–1711. Összeállította, a bevezetőt írta és jegyzetekkel ellátta Iványosi-Szabó Tibor. 254 lap. (Forrásközlemények. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1)

39. Keresztes Gyula: *Vásárhelyen vásár tartatik.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1996. 113 lap.

40. *Két tárgyalás Sztambulban.* Hieronymus Laski tárgyalása a töröknél János király nevében. Habardanecz János jelentése 1528. nyári sztambuli tárgyalásairól. Összeállította Barta Gábor. Balassi, Bp. 1996. 218 lap. (Régi magyar könyvtár. Források)

41. Kiss István Géza: *A magyar királyi vámőrség története.* Viva Média, Bp. 1996. 63 lap.

42. Kisari Balla György: *Törökkori várrajzok Stockholmban.* Szerző kiadása. Bp. 1996. 198 lap.

43. Kós Károly: *Erdélyország népének építése.* Művészettörténeti tanulmány. Polis Könyvkiadó–Balassi Kiadó, Kolozsvár–Budapest. 1996. 52 lap.

44. Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Bp. 1996. 873 lap.

45. Kosáry Domokos: *Hat év a tudománypolitika szolgálatában.* Az MTA Történettudományi Intézetének kiadása, Bp. 1996. 377 lap.

46. Krausz Tamás: *Szovjet thermidor.* A sztálini fordulat szellemi előzményei 1917–1928. Napvilág, Bp. 1996. 255 lap.

47. Kristó Gyula: *A korai magyar államról.* História–MTA Történettudományi Intézete, Bp. 1996. 36 lap. (História könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyéből)

48. Kristó Gyula: *A székelyek eredetéről.* Kiadja a Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 1996. 167 lap. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 10)

49. Kristó Gyula: *Honfoglalás és társadalom.* Az MTA Történettudományi Intézete, Bp. 1996. 154 lap. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 16)

50. Kristó Gyula: *Hungarian history in the ninth century.* Translated by György Novák. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 1996. 229 lap.

51. Kristó Gyula: *Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok.* Kossuth Kiadó, Bp. 1996. 200 lap.

52. Kőháti Zsolt: *Tovamozduló ember tovamozduló világban.* A magyar némafilm 1896–1931 között. A Magyar Filmintézet kiadása, Bp. 1996. 412 lap.

53. László Gyula: *A honfoglaló magyarok.* Corvina, Bp. 1996. 126 lap.

54. László Gyula: *Ex libris. Mesterségem régész.* Szabad Tér, Bp. 1996. 113 lap.

55. László Gyula: *Góg és Magóg népe.* A szerző válogatása életművéből. Trikolor–Intermix, Bp. 1996. 351 lap.

56. László Gyula: *The Magyars. Their life and civilisation.* Translated by Timothy Wilkinson. Corvina, Bp. 1996. 363 lap.

57. Lehoczky Alfréd: *Hangony-Hodos völgye a honfoglalás idején és a középkorban.* Felsőmagyarország, Miskolc 1996. 171 lap.

58. Lőwy Dániel–Demeter V. János–Asztalos Lajos: *Kőbe írt Kolozsvár.* Emléktáblák, feliratok, címerek. Nis Kiadó, Kolozsvár 1996. 321 lap és 99 melléklet.

59. Lukács Lajos: *Pest-Buda az 1867-es kiegyezés idején.* Akadémiai Kiadó, Bp. 1996. 190 lap.

60. *Magyar élet a régi Bukarestben.* Levelestár a XIX. század második feléből. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Kovách Géza. Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Bp. 1996. 180 lap. (Encyclopedia Transylvanica)

61. *Magyar krónikák és legendák.* Válogatás a magyar középkor prózájából. Válogatta, előszóval és jegyzetekkel ellátta Gábor Csilla. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár 1996. 336 lap. (Remekírók Diákkönyvtára)

62. *A magyarok krónikája.* Összeállította, szerkesztette és az összefoglaló tanulmányokat írta Glatz Ferenc. 2. kiadás. Officina Nova, Bp. 1996. 816 lap.

63. *Magyarország levéltárai.* Szerkesztette Blazovich László, Müller Veronika. A Magyar Levéltárosok Egyesületének kiadása, Bp. 1996. 179 lap.

64. Marosi Ernő: *A középkor művészete.* 1. kötet: 1000–1250. Corvina, Bp. 1996. 252 lap.

65. *Medium regni. Középkori magyar királyi székhelyek.* Szerkesztette Buzás Gergely. Nap, Bp. 1996. 211 lap.

66. Molnár András: *Batthyány Lajos a reformkorban.* A Zala Megyei Levéltár kiadása, Zalaegerszeg 1996. 221 lap.

67. *Mons Sacer 996–1996.* Pannonhalma 1000 éve. Szerkesztette Takács Imre. A Szent Gellért Hittudományi Főiskola kiadása, Pannonhalma 1996. 1. kötet 636 lap; 2. kötet 383 lap; 3. kötet 320 lap.

68. Nádasdi József: *Tagosítások és birtokrendezések Magyarországon a XIX. század közepétől 1956-ig.* Stúdium, Nyíregyháza 1996. 189 lap és 5 tábla. (Az MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testületének közleményei)

69. *Az ókori görögök és rómaiak története.* Szerkesztette John Boardman. Fordította Szuhay-Havas Ervin. Maecenas Könyvkiadó, Bp. 1996. 879 lap és 16 tábla.

70. *Orosz történelem.* 1. kötet: Heller, Mihail: *Az orosz birodalom története.* Osiris Kiadó–2000, Bp. 1996. 667 lap; 2. kötet: Heller, Mihail–Nyekrics, Alekszandr: *A Szovjetunió története.* Osiris Kiadó–2000, Bp. 1996. 610 lap.

71. Osman Ibn-Ahmed: *A gyaurok rabságában.* Pasák és generálisok között. Fordította Jólesz László. Balassi, Bp. 1996. 246 lap.

72. *Pax Britannica.* Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról. 1942–1943. A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Bán D. András. Fordította Földes Gábor. Osiris Kiadó, Bp. 1996. 227 lap.

73. Pünkösti Árpád: *Rákosi a csúcson 1948–1953.* Európa, Bp. 1996. 586 lap.

74. Radzinszkij, Edvard: *Az utolsó cár.* II. Miklós élete és halála. Fordította Soproni András. Európa, Bp. 1996. 619 lap.

75. Rainer. M. János: *Nagy Imre.* Politikai életrajz. Az 1956-os Intézet kiadása, Bp. 1996. 1. kötet: 1896–1933. 553 lap.

76. Révész László: *A karosi honfoglalás kori temetők.* Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. HOM–Magyar Nemzeti Múzeum, Miskolc–Budapest, 1996. 506 lap. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei, 1)

77. Shirer, William L.: *A Harmadik Birodalom felemelkedése és bukása.* A náci Németország története. Fordította Mészáros Viktor. Teleteacher, Bp. 1996. 802 lap.

78. Somogyi Éva: *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában.* A közös minisztertanács 1867–1906. História–MTA Történettudományi Intézete, Bp. 1996. 195 lap. (História könyvtár. Monográfiák)

79. Speer, Albert: *Hitler bizalmasa voltam.* Emlékiratok. Fordította Liszkay Zoltán. Zrínyi, Bp. 1996. 547 lap.

80. Szabó János: *Az Erdélyi Fejedelemség hadserege.* Zrínyi, Bp. 1996. 127 lap.

81. *Történelemmetodikai műhelytanulmányok.* Szerkesztette V. Molnár László. Tárogató, Bp. 1996. 174 lap.

82. Udvari István: *A Mária Terézia korabeli úrbérrendezés szlovák nyelvű kéziratos forrásai.* Szepes és Zemplén vármegyék. A Bessenyei György Tanárképző Főiskola kiadása, Nyíregyháza 1996. 223 lap. (A Vasvári Pál Társaság füzetei)

83. Újváry Gábor: *Tudományszervezés – Történetkutatás – Forráskritika.* Klebelsberg Kunó és a Bécsi Magyar Történeti Intézet. Historia est magistra vitae? Tanultunk a történelemből? Győr-Sopron-Moson Megye Győri Levéltárának kiadása, Győr 1996. 260 lap.

84. Urbán Péterné: *László Gyula ajánló bibliográfiája.* Kiadja a II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár, Miskolc 1996. 23 lap.

Vallás

1. *Amor Sanctus. Szent Szeretet Könyve.* Középkori himnuszok latinul és magyarul. Fordította Babits Mihály. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár 1996. 224 lap. (Remekírók Diákkönyvtára)

2. Babos István: *Az egyház szentségei.* Általános szentségtan. Agapé–Távlatok Szerkesztőség, Szeged–Budapest 1996. 194 lap. (Teológiai zsebkönyvek, 13)

3. Campbell, Hamish: *Szent Norbert, a Premontrei Rend alapítója, a béke apostola.* Fordította Gábor Bálint József. Premontrei Prépostság, Csorna 1996. 218 lap. (Premontrei könyvek, 1)

4. Dobszay János: *Mozaikok a Regnum életéből a hetvenes évektől napjainkig.* Corvinus, Bp. 1996. 151 lap.

5. *Egyháztörténet és egyházjog.* Szerkesztette Tavaszi Hajnal. Kiadja a Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad 1996. 75 lap. (Királyhágómelléki Füzetek, Jubileumi Sorozat, 5)

6. Eliade, Mircea: *A szent és a profán.* A vallási lényegről. Fordította Berényi Gábor. Európa, Bp. 1996. 230 lap.

7. Fromm, Erich: *„Olyanok lesztek, mint az Isten".* Az Ótestamentum és hagyományának radikális értelmezése. Fordította Gelléríné Lázár Márta. Akadémiai Kiadó, Bp. 1996. 191 lap.

8. Ganzfried, Slajmo: *A zsidó vallás törvényei.* A Sulchan aruch dióhéjban. Fordította Rosenberg Leopold. Reprint kiadás. Makkabi–Budapest 1996. 110 lap.

9. Hegedűs Lóránt: *Újkantiánus és értékteológia.* Mundus, Bp. 1996. 115 lap. (Protestáns művelődés Magyarországon, 1)

10. Juhász István: *Hitvallás és türelem.* Tanulmányok az Erdélyi Református Egyház és Teológiai Tudomány köréből. Kiadja az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 1996. 163 lap.

11. Leó (pápa) XIII.: *Az alázatosság gyakorlása.* Fordította Rákos Balázs Raymund. Jel, Bp. 1996. 74 lap.

12. Luksics Pál: *A vásárhelyi apácák története.* Kiadja a Devecseri Kastély Könyvtár, Devecser 1996. 111 lap.

13. *Luther Márton négy hitvallása.* Fordította és a bevezetést írta Pröhle Károly. 2. kiadás. Evangélikus Sajtóosztály, Bp. 1996. 322 lap.

14. Luther, Martin: *Művek. Dr. Luther Márton önmagáról.* Válogatta, fordította Virág Jenő. Kiadja az Ordass Lajos Baráti Kör, Bp. 1996. 190 lap.

15. Luz, Ulrich: *Evangélium és hatástörténet.* A Máté-evangélium értelmezése a történelemben. Fordította Lukács Tamás. A Hermeneutikai Kutatóközpont kiadása, Bp. 1996. 98 lap. (Hermeneutikai füzetek, 8)

16. McGrath, Alister E.: *Kálvin, a nyugati kultúra formálódása.* Fordította Nagy Mónika Zsuzsanna. Osiris Kiadó, Bp. 1996. 350 lap.

17. Moster, Walter: *Az „önmagát értelmező szentírás".* Luther hermeneutikájáról. Fordította Seben István. Kiadja a Hermeneutikai Kutatóközpont, Bp. 1996. 44 lap. (Hermeneutikai füzetek, 9)

18. Orbán József Gyula: *Friedensbewegung katholischer Priester in Ungarn 1950–1956.* METEM, Bp. 1996. 384 lap.

19. Ötvös László: *Károli Gáspár bibliafordításának jelenléte a népi vallásosságban.* Bibliai néprajzi értekezés. Damjanich Múzeum, Szolnok 1996. 236 lap. (Nemzetközi theológiai könyv, 22)

20. Puskely Mária: *Keresztény szerzetesség.* Történelmi kalauz. Bencés Kiadó, Pannonhalma. 1. kötet: 1995. 570 lap; 2. kötet: 1996. 579–1191. lap.

21. Rónay Jácint: *Napló.* Válogatás. Sajtó alá rendezte és az utószót írta Hölvényi György. METEM, Bp. 1996. 400 lap. (METEM-könyvek, 13)

22. Török József: *Bencések.* Mikes, Bp. 1996. 48 lap. (Szerzetesrendek a Kárpát-medencében)

23. *Sulyok István.* Szerkesztette Pálfi József. Kiadja a Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad 1996. 75 lap. (Királyhágómelléki Füzetek, Jubileumi Sorozat, 4)

Kézikönyvek

1. Bidermann, Hans: *Szimbólumlexikon.* Fordította Havas Lujza, Körber Ágnes. Corvina, Bp. 1996. 445 lap.

2. *Ki kicsoda Aradtól Csíkszeredáig?* Szerkesztette Simon Anita és Tal Marian. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda 1996. 1. kötet. 343 lap.

Összeállította Makó Mária

Summary of the Articles

Elek CSETRI: Reform and Economy

The author tries to establish connections between the ideas of Miklós Wesselényi (1796–1850) regarding political and economic reform and his social activity. He demonstrates how Wesselényi's activity as a reform politician reflects his beliefs and writes about the modernisation that he carried through at his estate (improving his stud-farm, marketing wool and silk cocoons, using threshing-machines etc.).

Ákos EGYED: Miklós Wesselényi and the Emancipation of Serfs in Transsylvania

Beginning from the 1830s to 1848 Miklós Wesselényi supported the idea of a law that could regulate the duties of the serfs and made it possible for the farm labourers to benefit of a fee simple absolute. Due to different circumstances this law was not elaborated. After the outbreak of the revolution Wesselényi fought for the emancipation of the serfs. The legislative assembly of Kolozsvár passed such a law on the 6th of June 1848, and it came into force on the 18th of June the same year. Wesselényi had a leading role in the elaboration of this law which was a landmark in the dissolution of serfdom in Transsylvania.

Jenő NAGY: About the German Interpretation of the Entries in the Hungarian Historical Dictionary of Transsylvania

The Hungarian Historical Dictionary of Transsylvania is a monumental work of Attila Szabó T. and a large group of researchers. Among other merits it is also a reliable source of research concerning the relations between Hungarian and the other languages spoken in the area. The Dictionary (the volumes of which are still being continuously published, VIII volumes having appeared so far) lists near the Hungarian words their Romanian and German translation as well. The study deals with the specific lexicological and semantic problems of the German interpretation/translation of the Hungarian words and phrases.

Árpád ANTAL: The Spiritual Heritage of Bishop Áron Márton

The author reviews and analyses the educational activities of bishop Áron Márton. He presents his educational programme based on Neo-catholicism and the newest pedagogical ideas at the time adjusted to the needs of a minority situation. His educational programme was an organic part of a national minority life-strategy. The author explains how this programme became impossible to carry out in the conditions of a communist-nationalist regime. He speaks of the bishop's declarations in favour of an independent Hungarian university at Kolozsvár as well as about some of the major issues of the Hungarian minority in Romania. In conclusion he outlines the main questions of the scientific evaluation of this rich life-work.

Ferenc KOVÁCS: The Hundred Years of Árpád Bitay

The author presents the life and work of the versatile scientist Árpád Bitay who was born a hundred years ago, in 1896. After the change of power in 1919, Bitay learned Romanian so well that he graduated the History faculty of the Romanian University of Kolozsvár and became on of the most important scientist dealing with Hungarian–Romanian scientific and cultural relations. He published in both languages documents of the common past, he translated the works of Hungarian authors into Romanian and those of the Romanians into Hungarian. Until his death he held lectures at the Free Summer University of Nicolae Iorga, had personal contacts with leading Romanian Scientists and writers. In his 41 years of life he published 365 papers on historical themes, questions of the history of culture and literature and of the Moldavian csángos.

Jenő MURÁDIN: The Evaluation of the Work of János Thorma

János Thorma (1870–1937) was one of the founders of the most important school of painters in Middle and Eastern Europe that was founded at the end of the 19th century (1896). The author analyses Thorma's artistic work, dealing with the questions raised by the less known and evaluated series of landscapes or compositions with landscape backgrounds and tries to establish their place near the great historical works in the artist's oeuvre.

Katalin FEHÉR: The Older László Teleki, the Culture Politician

Several members of the Transsylvanian Teleki family have played an important role in the political or cultural life of Hungary in the past three centuries. The older László Teleki (1764–1821) was an important personality of the Hungarian Enlightenment who earned the respect of the succeeding generations with his literary works and cultural-political and educational activity. Like other great personalities of the Enlightenment, he promoted the cause of mother tongue in science and schooling, the academic ideal and the cause of a Hungarian theatre. The author refers to three works of Teleki and outlines the basic ideas that can be considered as very progressive a that time and which, had they been carried through, could have contributed to the development of a bourgeois civilisation in the country.

Pál Péter TÓTH: The Sociological and Demographic Situation of the Hungarian and Mixed (Hungarian–Romanian, Romanian–Hungarian) Families in Northern Transsylvania between 1942–1944

After August 30. 1940, following the second Vienna dictate, the northern part of Transsylvania was made again part of Hungary. At the beginning of 1942 a research work based on questionnaires was initiated in order to establish to what degree had the Romanians assimilated the Hungarians living in minority. The research was extended to nearly 13 000 Hungarian and mixed (Hungarian–Romanian, Romanian–Hungarian) families of 709 settlements. The author presents the historical background and the documents of the research and attempts to reconstruct the original its conception. He also writes about the actions which were intended in order to decrease the degree of assimilation.

English translation by Ágnes Pethő

Contents

Elek Csetri: Reform and Economy ... 201
Ákos Egyed: Miklós Wesselényi and the Emancipation of Serfs in Transsylvania ... 219
Jenő Nagy: About the German Interpretation of the Entries in the Hungarian Historical Dictionary of Transsylvania ... 229
Árpád Antal: The Spiritual Heritage of Bishop Áron Márton ... 234
Ferenc Kovács: The Hundred Years of Árpád Bitay ... 253
Jenő Murádin: The Evaluation of the Work of János Thorma ... 260
Katalin Fehér: The Older László Teleki, the Culture Politician ... 266
Pál Péter Tóth: The Sociological and Demographic Situation of the Hungarian and Mixed (Hungarian–Romanian, Romanian–Hungarian) Families in Northern Transsylvania between 1942–1944 ... 271

Workshop

Iván Borsa: The Medieval Collections of the Hungarian State Archives ... 314
Éva Cs. Gyímesi: New Workshop of the Theory of Literature ... 322
István Pál Demény: How We Appreciate Folklore Research – Reflections on Vilmos Keszeg's Article ... 329
Magdolna Csomortáni: A Few Timely Questions of the Research of Hungarian Place-Names in Romania ... 338

Commemoration

Klára Gazda: Dr. Károly Kós (1919–1996) ... 344
András Kiss: Jenő Nagy (1916–1996) ... 346

Review

András Kiss: Források és értelmezések (Sources and Interpretations) (Gábor Sipos) ... 350
Attila Palkó: Magyaró. Egy felső-marosmenti falu évszázadai (Magyaró. Centuries of a Village near the Upper-Maros) (Gábor Sipos) ... 351
F. Postma –J. van Sluis: Auditorium Academiae Franekerensis (Klára Jakó) ... 353
Kálmán Sebestyén: Erdély református népoktatása 1780–1848 (The Calvinist Public Education in Transsylvania 1780–1848) (Ákos Egyed) ... 354
Pr. Iosif Gabor: Dicţionarul comunităţilor catolice din Moldova (Dictionary of Catholic Communities in Moldova) (Vilmos Tánczos) ... 355
Ferenc Bíró: A felvilágosodás korának magyar irodalma (The Hungarian Literature of the Age of Enlightenment) (Zsófia Nagy) ... 357
Miklós Krenner (Spectator): Az erdélyi út (The Transsylvanian Way) (Ernő Gáll) ... 359
István Dávid: Műemlék orgonák Erdélyben (Art Relic Organs in Transsylvania) (András Benkő) ... 362
Gyula, Kossa-Magyary: Magyar orvosi emlékek (Memories of Hungarian Doctors) (Ábrám Zoltán) ... 363
Árpád Szöllősi: A Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem 1945–1995 (The Medical and Pharmaceutical Faculty of Marosvásárhely 1945–1995) (Judit Szabó–László Szabó) ... 363

Communications

Documents of the General Assembly of May 4th 1996 ... 365
Opening Speech of Samu Benkő ... 365
Report of András Kiss about the activities of the Transsylvanian Museum Society in 1995. ... 366
Tamás Soó's report about the economic activities of the Transsylvanian Museum Society in 1995 ... 370
Report of the Auditing Committee of the Transsylvanian Museum Society about the financial situation of the society in 1995. ... 372
Final Speech of the President ... 373
Plan of activities and publishing ... 373
Benkő Samu: Speech on the 80th Birthday of Zsigmond Jakó ... 374
Events of the year 1996 ... 377

New books (Mária Makó) ... 382

Summary of the Articles ... 394

1. Cuprins

Csetri Elek: Reformă şi economie ... 201
Egyed Ákos: Wesselényi Miklós şi eliberarea iobagilor în Transilvania în 1848 ... 219
Nagy Jenő: Explicaţia în limba germană a cuvintelor titlu din Dicţionarul Istoric a Lexicului Maghiar din Transilvania ... 229
Antal Árpád: Moştenirea vie a episcopului Márton Áron ... 234
Kovács Ferenc: O sută de ani de la naşterea lui Bitay Árpád ... 253
Murádin Jenő: Consideraţii privind evaluarea artei lui Thorma János ... 260
Fehér Katalin: Teleki László cel vârstnic, un reprezentant de seamă a istoriei culturii ... 266
Tóth Pál Péter: Situaţia socio-demografică a familiilor maghiare şi mixte (maghiaro-române şi româno-maghiare) în Transilvania de Nord între anii 1942–1944 ... 271

Atelier

Borsa Iván: Colecţiile medievale din Archivele Naţionale ale Ungariei ... 314
Cs. Gyímesi Éva: Un nou atelier de ştiinţa literaturii ... 322
Demény István Pál: Cum să apreciem cercetarea folcloristică sau gânduri despre studiul lui Keszeg Vilmos ... 329
Csomortáni Magdolna: Câteva probleme actuale ale cercetării toponimice maghiare din România ... 338

Necrolog

Gazda Klára: Dr. Kós Károly (1919–1996) ... 344
Kiss András: Nagy Jenő (1916–1996) ... 346

Recenzii

Kiss András: Források és értelmezések (Surse şi interpretări) (Sipos Gábor) ... 350
Palkó Attila: Magyaró. Egy felső-marosmenti falu évszázadai (Aluniş. Secolele unui sat din zona Mureşului Superior) (Sipos Gábor) ... 351
F. Postma – J. van Sluis: Auditorium Academiae Franekerensis (Jakó Klára) ... 353
Sebestyén Kálmán: Erdély református népoktatása 1780–1848 (Învăţământul popular reformat din Transilvania între anii 1780–1848) (Egyed Ákos) ... 354
Pr. Iosif Gabor: Dicţionarul comunităţilor catolice din Moldova (Tánczos Vilmos) ... 355
Bíró Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma (Literatura maghiară din epoca luminilor) (Nagy Zsófia) ... 357
Krenner Miklós (Spectator): Az erdélyi út (Calea transilvană) (Gáll Ernő) ... 359
Dávid István: Müemlék orgonák Erdélyben (Orgi istorice în Transilvania) (Benkő András) ... 362
Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek (Reminiscenţe medicale ungureşti) (Ábrám Zoltán) ... 363
Szöllősi Árpád: A Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem 1945–1995 (Universitatea de Medicină şi Farmacie din Târgu Mureş 1945–1995) (Szabó Judit, Szabó László) ... 363

Comunicări ale societăţii

Actele adunării generale din 4 mai 1996 ... 365
Cuvântul de deschidere rostit de preşedintele Benkő Samu ... 365
Dare de seamă despre activitatea Societăţii Muzeului Ardelean pe anul 1995, prezentată de Kiss András, secretar general al Societăţii Muzeului Ardelean ... 366
Dare de seamă despre activitatea economică a Societăţii Muzeului Ardelean pe anul 1995, prezentată de consilierul economic Soó Tamás ... 370
Raportul Comisiei de Cenzori privind situaţia financiară în 1995 ... 372
Cuvântul de încheiere al preşedintelui ... 372
Plan de muncă şi editorial ... 373
Benkő Samu: Cuvânt omagial rostit cu prilejul sărbătoririi aniversării a 80 de ani de viaţă a lui Jakó Zsigmond ... 374
Calendar de evenimente pe anul 1996 ... 377

Cărţi noi ... 382

Summary of the Articles ... 394
Contents ... 396

Tartalom

Csetri Elek: Reform és gazdaság 201
Egyed Ákos: Wesselényi Miklós és a jobbágyfelszabadítás Erdélyben 1848-ban 219
Nagy Jenő: Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár szócikkeinek német nyelvi értelmezéséről 229
Antal Árpád: Áron püspök élő öröksége 234
Kovács Ferenc: Bitay Árpád száz éve 253
Murádin Jenő: Thorma János művészetének értékeléséhez 260
Fehér Katalin: A művelődéspolitikus idősb Teleki László 266
Tóth Pál Péter: A magyar és a vegyes (magyar–román, román–magyar) családok szociológiai-demográfiai helyzete Észak-Erdélyben 1942–1944 között 271

Műhely

Borsa Iván: A Magyar Országos Levéltár középkori gyűjteményei 314
Cs. Gyímesi Éva: Az irodalomtudomány új műhelye 322
Demény István Pál: Hogyan értékeljük a folklórkutatást, avagy gondolatok Keszeg Vilmos tanulmányáról 329
Csomortáni Magdolna: A romániai magyar helynévkutatás néhány időszerű kérdése 338

Megemlékezés

Gazda Klára: Dr. Kós Károly (1919–1996) 344
Kiss András: Nagy Jenő (1916–1996) 346

Szemle

Kiss András: Források és értelmezések (Sipos Gábor) 350
Palkó Attila: Magyaró. Egy felső-marosmenti falu évszázadai (Sipos Gábor) 351
F. Postma – J. van Sluis: Auditorium Academiae Franekerensis (Jakó Klára) 353
Sebestyén Kálmán: Erdély református népoktatása 1780–1848 (Egyed Ákos) 354
Pr. Iosif Gabor: Dicţionarul comunităţilor catolice din Moldova (Tánczos Vilmos) 355
Bíró Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma (Nagy Zsófia) 357
Krenner Miklós (Spectator): Az erdélyi út (Gáll Ernő) 359
Dávid István: Műemlék orgonák Erdélyben (Benkő András) 362
Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek (Ábrám Zoltán) 363
Szöllősi Árpád: A Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem 1945–1995 (Szabó Judit, Szabó László) 363

Egyesületi közlemények

Az 1996. május 4-i közgyűlés iratai 365
Benkő Samu elnöki megnyitóbeszéde 365
Kiss András főtitkár jelentése az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1995. évi munkájáról 366
Soó Tamás gazdasági tanácsos jelentése az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1995. évi gazdasági-pénzügyi helyzetéről .. 370
Az Erdélyi Múzeum-Egyesület számvizsgáló bizottságának jelentése az Egyesület 1995. évi anyagi helyzetéről 372
Elnöki zárószó 372
Munka- és kiadói terv 373
Serlegbeszéd Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapján 374
1996. évi eseménynaptár 377
Új könyvek 382

Summary of the Articles 394
Contents 396
Cuprins 397

ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KOLOZSVÁR 1859

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület tervbe vette Kelemen Lajos és Kós Károly leveleinek összegyűjtését és teljességre törekvő tudományos igényű kiadását. A közgyűjteményekben őrzött anyag feltárása és kiadásra való előkészítése folyamatban van, de nem sikerült még feltárnunk és lemásolnunk valamennyi magánkézben levő levelet. A készülő kötetek teljessége érdekében kérjük tagjainkat és mindenkit, aki Kelemen Lajos-, valamint Kós Károly-levelek birtokában van, értesítse erről Egyesületünket, és jelezze, hajlandó-e azokat akár gyűjteményünkbe letétbe helyezni, akár hozzájárulni fénymásolásukhoz. Ez utóbbiról Egyesületünk gondoskodik. Kiadás esetén a levelek jelenlegi őrzői kívánságának megfelelően jelezzük a kiadott levelek birtokosainak nevét, vagy ha úgy kívánják, csak azt tüntetjük fel, hogy magángyűjteményben őrzik.

Címünk: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 3400 Cluj-N. 1, c.p. 191; vagy str. Iuliu Maniu nr. 5, III/7. Telefon: (064)195 176.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
KIADÁSÁBAN MEGJELENT:

Erdélyi Múzeum

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi, valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályainak közlönye: 55. kötet. 1993. 1–2. és 3–4. füzet; 56. kötet. 1994. 1–2. és 3–4. füzet; 57. kötet. 1995. 1–2. és 3–4. füzet; 58. kötet. 1996. 1–2. füzet.

Múzeumi Füzetek

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi és Matematikai Szakosztályának Közleményei: 2. 1993.; 3. 1994.; 4. 1995.; 5. 1996.

Orvostudományi Értesítő

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának közleményei: 64. kötet. 1991.; 65. kötet. 1992.; 66. kötet. 1993.; 67. kötet. 1994.; 68. kötet 1995.

Műszaki Tudományos Füzetek

1. Jodál Endre: Számítástechnika az ezredforduló küszöbén.
2. Pálfalvi Attila: Porkohászat.

Erdélyi Tudományos Füzetek

213. Emlékezés Széchenyi Istvánra Erdélyben 1991-ben. Csetri Elek, Fábián Ernő, Benkő Samu, Nagy György írásai.
217. Bura László: A Szatmári Református Kollégium és diákjai (1610–1852).
218. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 200 éve (1793–1993). A marosvásárhelyi tudományos ülésszakon elhangzott előadások.
219. Emlékezés Kossuth Lajosra Erdélyben 1994-ben. Az EME 1994. április 16-án tartott emlékülésén elhangzott előadások.
220. Szentkatolnai Bálint Gábor. Borcsa János, Bodor András, Péntek János, Berta Árpád, Bakk Pál és Senga Toru tanulmányai.
222. Jakó Zsigmond: Ezerszáz esztendő.
223. Benkő Elek–Demeter István–Székely Attila: Középkori mezőváros a Székelyföldön.

Erdélyi Történelmi Adatok

VI. 1. Wolf Rudolf: Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678.

Romániai Magyar Bibliográfiák

1. Romániai magyar könyvkiadás 1944–1949.
2. Romániai magyar könyvkiadás 1950–1953.

*

Benedek István: Repülőmodellezés Kolozsváron.
Deé Nagy Anikó: A könyvtáralapító Teleki Sámuel.
Entz Géza: Erdély építészete a 11–13. században.
Entz Géza: Erdély építészete a 14–16. században.
Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára.
Gábos Zoltán: Termodinamika. Fenomenológiai rész.
Kékedy László: Műszeres analitikai kémia.
Sepsi Árpád–Kohl István: A kárpáti barnamedve.

Megrendelhetők utánvéttel az Erdélyi Múzeum-Egyesület címén:
3400 Cluj 1. C.P. 191. România.